

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ КУЛЬТУРИ
ІНСТИТУТУ ГУМАНІТАРНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ НАУК

На правах рукопису
УДК 355.48 (477.82) "10-13"

Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович

**ВІЙСЬКОВА ІНФРАСТРУКТУРА
ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
У ХІ–ХІV СТ.**

**20.02.22. – Військова історія.
Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук.**

**Науковий консультант –
доктор історичних наук,
професор
Войтович Леонтій Вікторович**

Ідентичність всіх примірників дисертації засвідчую
Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 35.052.15
к.і.н., доц. І.В. Буковський

Львів – 2011

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Історіографія та історія дослідження військової інфраструктури Волинського князівства. Джерельна база дослідження.....	13
1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми	13
1.2. Джерела дослідження.....	46
1.3. Хронологія та періодизація матеріалу.....	57
Розділ 2. Військово-політична історія Волинського князівства у XI–XIV ст.: становлення, політичний розвиток	61
2.1. Вхідження волинських земель до складу Київської держави	61
2.2. Військо-політичне становище волинських земель у період Київської держави.....	67
2.3. Військо-політичне становище волинських земель у період Галицько-Волинської держави	98
Розділ 3. Формування основи військової інфраструктури Волинського князівства: адміністративно-територіальний устрій, шляхи та мережа оборонних укріплень. Особливості оборонних укріплень	128
3.1. Природне середовище та його вплив на формування системи військової інфраструктури. Фізико-географічна характеристика Волинського регіону. Особливості географічного розташування, рельєф, рослинний світ, кліматичні умови.....	128
3.2. Формування території, шляхи та кордони князівства	140
3.3. Оборонна інфраструктура краю напередодні входження до складу Київської держави. Особливості дерев'яно-земляного оборонного будівництва	174
3.4. Оборонне будівництво на Волині у період Київської держави	183
3.5. Військово-оборонне будівництво у Волинському князівстві у період Галицько-Волинської держави	194
3.5.1. Військово-оборонне будівництво Романа Мстиславовича та Данила Галицького. Початки кам'яного оборонного будівництва	195

3.5.2. Військово-оборонне будівництво волинських князів по смерті князя-короля Данила (1260-1330-і рр.) Будівництво т.зв. «волинських веж» – цегляних веж-донжонів	206
3.5.3. Військово-оборонне будівництво Любарта Гедиміновича. Будівництво кам'яного замку у Лучеську	210
Розділ 4. Оборонна інфраструктура літописних міст – військово-політичних центрів Волинського князівства	215
4.1. Володимирська земля	218
4.2. Луцька земля	225
4.3. Погорина	239
4.4. Белзька земля	256
4.5. Міста Берестейщини та Полісся	261
4.6. Забужжя	262
Розділ 5. Духовні засади волинського воїнства та його рухомі пам'ятки: культ святих воїнів. Озброєння та військове спорядження. Суспільні верстви та їх роль в обороні краю	270
5.1. Пам'ятки культу (ужиткове мистецтво, християнська культова символіка), пов'язані з культом святих воїнів	270
5.2. Матеріальна база виготовлення дружинного спорядження. Типологія зброї та захисного обладунку	278
5.2.1. Характеристика матеріальної бази із створення та ремонту зброї та захисного обладунку	279
5.2.2. Зброя та захисний обладунок	286
5.2.3. Спорядження вершника та верхового коня	329
5.2.4. Побутове спорядження дружинника	350
5.3. Городяни та дружинники. Організація війська	352
Висновки.....	370
Список використаних джерел та літератури.....	378
Список скорочень.....	452
Додатки.....	453

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВВІМ— Володимир-Волинський історичний музей;
ВКЛ — Велике князівство Литовське;
ВКК — великий київський князь;
ВКМ — Волинський краєзнавчий музей;
ГВД — Галицько-Волинська держава;
ЛДІКЗ — Луцький історико-культурний заповідник;
ЛІМ — Львівський історичний музей;
НАН — Національна академія наук;
НМІУ — Національний музей історії України у м. Києві;
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка;
ПВЛ — Повесть временных лет;
ПСРЛ — Полное собрание руських летописей.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Рівень військової інфраструктури, озброєння та організації військ є одним з найважливіших визначальних факторів рівня розвитку суспільства, а для античного та середньовічного періодів – рівня розвитку державності. При дослідженні середньовічного періоду на українських землях найбільшою проблемою є брак писемних джерел. За таких умов археологічні артефакти виступають на перший план, особливо стосовно стану інфраструктури та озброєння. Волинська земля, яка в писемних джерелах відбита дуже слабо, налічує понад дві сотні городищ X-XIV ст., досліджені археологічними роботами, переважно в басейнах головних волинських рік – Західного Бугу, Стиру та Горині. Вивчені пам'ятки, а це досліджені широкими площами давні укріплені племінні осередки Південної Волині – городища Зимне коло Володимира, Городище коло Лучеська, Листвин, центри удільних князівств Володимир, Лучеськ, Белз, Пересопниця, Дорогобуж, Червен, Шумськ, Буськ, центри княжих волостей – Перемиль, Крем'янець, Дубно, Острог, Чорторийськ, князівські фортеці – Колодязин, Городище біля Шепетівки, Муравиця свідчать про рівень розвитку оборонної інфраструктури краю у XI-XIV ст. Знахідки предметів та фрагментів озброєння дають підстави для оцінки рівня озброєння.

Водночас хронологічна та суспільна інтерпретація укріплених поселень не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Велику наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має з'ясування сутності та особливостей матеріальної бази створення озброєння та захисного обладунку, спорядження вершника і коня, дружинного світогляду та суспільного становища воїнів.

Поглиблений аналіз етнокультурних, економічних і військово-політичних процесів, які впливали на формування військової інфраструктури, на основі комплексного аналізу різних видів джерел (писемних, археологічних, топонімічних, етнографічних та інших), дозволяє з'ясувати хронологічні етапи розвитку, кількісний та якісний склад, типологію озброєння та військового

спорядження. Такий аналіз дає змогу отримати якісно нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які відбувалися на давньоукраїнських землях, має важливе теоретичне значення для загально-історичного розуміння періоду середніх віків на європейських теренах, сприяє вирішенню багатьох спірних питань, переосмисленню закріплених стереотипів і з'ясуванню витоків військової справи давніх українців.

Розбудова військової інфраструктури відбувалося паралельно із розвитком української державності періоду Київської Русі. Формування української державності в XI-XIV ст. розгорнулося в екстремальних умовах протистояння зовнішній агресії народів степу, Угорщини, Польщі та Литви. За цих умов в українській військовій справі концентрувався військовий досвід багатьох держав та народів. Відслідкування цих процесів, дослідження формування військової інфраструктури, що включала в себе мережу укріплень, шляхів сполучення, виробничу та соціальну базу, військові традиції, аналіз взаєморозташування шляхів та оборонних споруд, хронологічну періодизацію, джерела запозичення озброєння та дружинного спорядження, духовні засади дружинного стану, дозволяє на матеріалах Волині не тільки висвітлити одну з важливих сторінок військової історії України XI-XIV ст., але й показати цивілізаційний рівень і становище цих земель в Центрально-Східній Європі. Це й визначає актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження теми “ Військова інфраструктура Волинського князівства у XI-XIV ст.” було проведено згідно з програмою наукової роботи кафедри історії, теорії і практики культури Національного Університету “Львівська політехніка”: “Історія української армії”.

Об'єктом даного дослідження є військова інфраструктура Волинського князівства XI-XIV ст.

Предмет дослідження – вплив політичних процесів у Центрально-Східній Європі на формування військової інфраструктури Волинського князівства протягом XI-XIV ст. у складі Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Географічні межі дослідження охоплюють регіон басейну Західного Бугу та правобережних приток і верхів'я р. Прип'ять до р. Случ на сході. Ці землі спочатку складала Волинське князівство Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Сьогодні в адміністративно-територіальному поділі – це сучасні області України – Волинська, Рівненська, північні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей, східні повіти Люблінського воєводства Республіки Польща та Брестська область Республіки Білорусь.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені тематичною спрямованістю й охоплюють період XI–XIV ст. з проекцією на IX–X ст., коли територія Волині формувалася племінними об'єднаннями волинян, бужан, лендзян, дулібів, тобто від початків формування перших оборонних об'єктів військової інфраструктури напередодні входження Волині до складу Київської держави, що стимулювало наступне військове будівництво, і до ліквідації військових структур Галицько-Волинської держави після її поділу між Королівством Польським та Великим князівством Литовським.

Виходячи із актуальності обраної теми, спираючись на досягнуті результати в її дослідженні та враховуючи недостатнє наукове розроблення проблеми, дисертант ставить перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати джерела вивчення історії формування військової інфраструктури Волинського князівства XI–XIV ст.;
- з'ясувати процес формування первинних елементів оборонної інфраструктури Волині та етнічний склад перших волинських дружин;
- висвітлити роль київських та волинських князів у розгортанні системи фортифікацій, реформах армії, створюваної за участю вихідців як з України, так і з-поза її меж;
- охарактеризувати особливості та пріоритети розвитку військової інфраструктури Волині на різних історичних етапах;
- вивчити характер і структуру оборонного комплексу волинських міст;
- вияснити військово-політичне становище Волині в системі Київської та Галицько-Волинської держави;

– здійснити аналіз на підставі публікацій та письмових джерел найновіших даних археологічних досліджень, в тому числі й проведених автором самостійно, з метою встановлення особливостей дерево-земляного та кам'яного оборонного будівництва Волинського князівства XI–XIV ст.

– дослідити матеріальну базу виробництва озброєння та дружинного спорядження на Волині, еволюцію основних типів наступального та захисного озброєння, спорядження вершника та коня, їхню модернізацію у відповідності з вимогами часу;

– відтворити духовні засади волинської дружини на підставі аналізу археологічних пам'яток та даних писемних джерел;

– показати процес формування князівської дружини з участю широких мас смердів та городян у становленні професійного війська Волинського князівства;

– проаналізувати основні аспекти військової політики провідних галицько-волинських князів та воєвод;

Методологічною основою дослідження є загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності та історизму. Для розв'язання окреслених завдань застосовано проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, описовий, системно-структурний, порівняльний методи дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації полягає в вирішенні проблеми, яка до цього часу не була об'єктом спеціального комплексного дослідження історії військової інфраструктури Волинського князівства у XI–XIV ст.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що на базі аналізу літописних першоджерел та матеріалів археологічних досліджень, пам'яток фортифікації та колекцій знахідок артефактів військової справи того часу вперше розглядається процес становлення та розвитку української військової інфраструктури, формування військових традицій та стратегії періоду Волинського князівства. Досі у вітчизняній науковій літературі немає комплексного дослідження з цього питання. Завдяки досягненням сучасної історіографії та доступу до закритих раніше архівних матеріалів, використання

музейних збірок та археологічних артефактів, автор отримав можливість неупереджено розглянути процес військового будівництва княжої доби. В науковий обіг вперше введено ряд матеріалів нових археологічних досліджень, які уточнюють та доповнюють маловідо-мі сторінки середньовічної історії України. Засвідчено, що військова інфраструктура Волинського князівства формувалась на основі місцевої військової традиції.

Вперше визначено на прикладі діяльності галицько-волинських військових формацій XI-XIV ст. місце і роль української військової еліти у військово-політичних процесах доби Київської та Галицько-Волинської держави.

Метою роботи є відтворення цілісної картини становлення та розвитку військової інфраструктури Волинського князівства у XI–XIV ст., її окремих та суміжних галузей (фортифікація, зброярські ремесла, виробництво наступального та захисного озброєння та ін.); визначення особливостей і пріоритетів розвитку в окремі періоди історії Волинського князівства; вивчення в історичному контексті еволюції технології зброї в Україні та зіставлення із світовим рівнем розвитку.

На захист виносяться такі наукові положення :

- критичне комплексне зіставлення даних писемних джерел та археологічних пам'яток фортифікаційного мистецтва, озброєння з аналізом їх історичної ролі;
- визначення архітектурно-мистецьких, конструктивних особливостей фортифікацій регіону;
- дослідження методики та принципів спорудження фортифікаційних комплексів народними майстрами і професійними зодчими.
- з неупереджених позицій вперше цілісно реконструйовану картину становлення та тенденцій розвитку військової інфраструктури Волинського князівства в XI–XIV ст.;
- критичний аналіз поглядів попередніх дослідників, уточнення окремих подій і сюжетів, висвітлення процесу формування і розбудови військової інфраструктури Волинського князівства в XI–XIV ст. у складі Київської держави, а згодом – Галицько-Волинського князівства;

– виділення періодів становлення і розвитку військової інфраструктури Волинського князівства в XI–XIV ст. та визначення особливостей розвитку її найважливіших складових в Україні на кожному з етапів;

– систематизований комплекс археологічних джерел з військової справи галицько-волинських земель у XI–XIV ст. (картографовано об'єкти фортифікації, знахідки предметів озброєння);

– реконструкцію військової інфраструктури міст та їх приміських районів, встановлено розміщення княжих та боярських дворів, оборонних монастирів XII–XIV ст.;

– дослідження дерев'яно-земляних укріплень X–XIII ст. на дитинцях, окольних городах, середмістях, планіграфії основних районів, планувальної структури оборонних укріплень міст на різних етапах розвитку;

– узагальнюючу характеристику досліджених археологічними розкопками замків та фортець в околицях Володимира, Лучеська, Дорогобужа, Холма.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що аналіз та узагальнення історичного досвіду можуть бути враховані і творчо використані для розв'язання актуальних питань розбудови сучасних Збройних Сил України, зокрема для розробки комплексних програм військово-патріотичного виховання молоді, що готується або перебуває на службі в українській армії. Доцільно також врахувати позитивний та негативний досвід становлення національної військової системи освіти періоду Галицько-Волинської держави на сучасному етапі розвитку військових навчальних закладів.

Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчально-педагогічній роботі, зокрема у військових навчальних закладах, а також у науково-просвітницькій діяльності, а також при написанні наукових праць з історії Галицько-Волинської держави.

Особистий внесок здобувача. Наукові факти з різних джерел та їх оброблення шляхом узагальнення, приведення до наукових положень і висновків дисертації здійснено одноосібно. Значну частину археологічних

матеріалів, вперше введених в науковий обіг, здобувач віднайшов під час проведення археологічних розкопок.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка».

Їх було викладено в доповідях та повідомленнях більш ніж на сорока міжнародних і всеукраїнських конференціях, наукових семінарах і симпозіумах: Міжнародній науковій конференції "Кочовики Євразії" (Інститут сходознавства Познанського університету ім А. Міцкевича (РП), 18–19.11.2003 р.); II-IV-ій наукових конференціях "Любартівські читання" (м. Луцьк, 2005-2008 рр.); науково-практичній конференції "Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині: історія, сучасний стан, охорона і використання" (Крем'янець, 13-14.10.2005 р.); Другій міжнародній науковій конференції "Збройні сили України: історія і сучасність" (Інститут гуманітарних і соціальних наук Національного університету "Львівська політехніка", 29–30.03.2006); Другій всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 140-літтю з дня народження видатного українського історика, першого президента Української держави Михайла Грушевського (Львів, 19–20.12.2006); Міжнародній науково-практичній конференції на пошану Михайла Рожка (Львів 4–5.06.2009); Міжнародній науковій конференції «Волинська земля в житті середньовічної Європи» (Луцьк-Шацьк, 22-24.09.2009 р.); XVI-XXV Міжнародних наукових конференціях археологів Пів-денно-Східної Польщі, Західної України та Північної Словаччини (м. Ряшів/Жешув (РП), Окружний музей, 2000-2010 рр.); II-IV-ій Міжнародних наукових конференціях народів Балтійського моря "Культура народів Балтійського моря" (м. Волін (Помор'я), Військовий інститут Познанського університету ім. А. Міцкевича, 2006-2008 рр.); Міжнародній науковій конференції "Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem na Lubelszczyźnie" (м. Люблін, Інститут археології університету ім. М. Склодов-ської-Кюрі, 7–9.04.2008 р.), II-V-ій Міжнародних

наукових конференціях "Археологія Заходу України" (Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003-2010 рр.); Міжнародній науковій конференції "Pogranicza Europy Środkowo-Wschodniej – ludzie pogranicza i elity regionalne" (Катовіце, 7-9.12.2009 р.); XXXV-а Міжнародній науково-практичній конференції "Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України" (Луцьк, Волинський Національний університет ім. Лесі Українки, 16–17.09.2010 р.); Міжнародному науковому семінарі "Археологія українсько-польського пограниччя" (Львів-Винники, 11–12.11.2010 р.); Науковій конференції "Культурна спадщина Західноукраїнського регіону". Пам'яті Володимира Вуйцика (Львів, НТШ в Україні, 16.12.2010 р.) та ін.

Публікації: зміст дисертації розкрито в 6 індивідуальних монографіях, опубліковано у 73 статтях у журналах та наукових виданнях, в тому числі 36 – у виданнях, що визнані ВАК як фахові:

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, дисертація складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (729 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації 377 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми

Питання історичного розвитку військової інфраструктури Волинського князівства не знайшли повного і всебічного висвітлення в історичній літературі.

Спочатку для висвітлення історії регіону використовувалися лише писемні джерела, але через їх фрагментарність, а з окремих питань – і відсутність, минуле краю практично залишалося невідомим. Фактично не було інформації про місцеву військову інфраструктуру до XIV ст. У тогочасній історіографії брак відомостей заповнювався повідомленнями місцевих органів влади про рештки земляних укріплень.

Вивчення історії середньовічної військової інфраструктури регіону, на нашу думку, варто поділити на декілька етапів, які базуються на державно-політичних змінах у долі краю в новітній час. До першого етапу відносимо другу половину XIX ст. – 1918 р.; до другого – 1918 – 1945 рр.; до третього – 1945 – 1991 рр., до четвертого – від 1991 р. – до наших днів. Розглянемо послідовно розвиток історіографії регіону за цими етапами.

Волинська історіографія від другої половини XIX ст. до 1918 р. Для цього етапу характерно пробудження зацікавленості до середньовічного минулого Волині, поява перших досліджень з її історії та початковий збір відомостей про давні оборонні споруди.

Перші кроки щодо осмислення відомостей про минуле краю в середньовічний час, інтерес до городищ та різноманітних давніх речових знахідок, виявлених тут, як і перші спроби довідатися про місцеву історію були зроблені в XIX ст. В значній мірі цьому сприяла державна політика Російської імперії, яка намагалась представити свою владу спадкоємною по відношенню до Київської та Галицько-Волинської держави.

Одним з наслідків Епохи Просвітництва у Східній Європі була поява наприкінці XVIII — у XIX ст. історичних та краєзнавчих досліджень,

присвячених певним країнам та регіонам. Основою для творчих пошуків послужили повідомлення історичних хронік та збережені документи. Стисло інформацію про певні події з військової історії Волині та загальне історичне тло епохи містять вже перші праці російських та польських істориків першої половини XIX ст., серед яких значну увагу історії Волинського князівства приділяли М.М. Карамзін [225], М.П. Погодін [362], Й. Лелевель [687]. Спеціально історію Волинського князівства розглядали в узагальнюючих роботах, присвячених історії Галицько-Волинської Держави Д. Зубрицький [219] та І. Шараневич [621].

Найповніше середньовічний період історії Волинського краю в контексті історії України-Русі та її старожитностей відображений у синтетичній праці відомого українського історика М. Грушевського (1905—1913). Багато положень цієї праці стосовно історії Волині базуються на монографічних дослідженнях учнів М. Грушевського — О. Андріяшева [124] та П. Іванова [220].

Окремі питання політичного та економічного життя Волинського князівства у XIV—XV ст. розглядали у своїх працях М. Любавський [284], А. Верзілов [156] та інші.

У всіх цих дослідженнях при висвітленні історії краю на основі писемних джерел подавалися певні знання про елементи військової інфраструктури Волині.

Активним археологічним дослідженням передували описи збережених на поверхні решток оборонних споруд середньовічного періоду. Одним з перших видань краєзнавчого типу, де зібрано відомості про пам'ятки волинських міст, є авторитетна монографія М. Балинського та Т. Липинського [644].

Демократичний вітер з Європи в середині XIX ст. пробудив і в середовищі української громадськості зацікавлення давнім минулим. Починаючи з 1840 р. волинські міста — Володимир, Луцьк, Крем'янець, Дубровицю, Пересопницю, Острог відвідали професори Київського університету Михайло Максимович та Василь Домбровський, які виявили і ввели у науковий обіг чимало міських середньовічних архівних документів, зробили короткі описи давніх пам'яток.

Протягом 1845—1847 рр. середньовічні пам'ятки Волині досліджували співробітники Київської Археографічної комісії А. Крушинський, Володимир Савицький та Петро Прушинський (1803–?), а також Т. Шевченко [566, с. 22]. Чимало уваги члени згаданої комісії приділяли інвентаризації пам'яток оборонної архітектури Волині. Так, архітектор Григоренко в 1840—1850 рр. виконав обміри замку у Луцьку. Зараз вони зберігаються у Варшавській Народній бібліотеці [239, с. 42—43].

Одним з перших торкнувся теми топографії княжих старожитностей Лучеська, Крем'янця, Острога відомий краєзнавець Волині, викладач гімназії в Острозі Яким Перлштейн. Ґрунтуючись на результатах топонімічних пошуків в архівах, він локалізував рештки міських земляних укріплень та зібрав воєдино інші факти про княже місто [566, с. 22].

Протягом другої половини ХІХ— початку ХХ ст. дослідники Волині продовжували нагромаджувати та уточнювати архівні та топографічні дані про визначні оборонні споруди краю, зокрема, про городища. Багато даних про видимі на поверхні археологічні пам'ятки (городища, кургани) містили краєзнавчі огляди членів Волинського губернського статистичного комітету А. Братчикова [147, 148] та Луки Михайловича Рафальського [407], що у 1860—1880-х рр. працював викладачем Житомирської гімназії. Зокрема, останній вперше звів воєдино літописну інформацію про Дорогобуж, детально описав пам'ятки старовини, які збереглися на той час в селах Дорогобуж та Подоляни. Дослідник особисто оглянув місцеві старожитності під час екскурсії в 1865 р. Він відмітив, що існувала зовнішня лінія укріплень давнього міста - вал і рів, які захищали частину села з церквою на старому кладовищі включно. Л. Рафальський вірно локалізував головне ядро укріплень на місці, де були розміщені будинок і сад землевласника, а саме місто - на височині на схід від городища, в напрямку до села Подоляни. Це село, на думку автора, в данину становило частину Дорогобужа і отримало свою назву через те, що поселення було розташоване на низині [407, с. 76-79]. Цю думку пізніше підтримали О.М. Андріяшев та М.М. Тихомиров [124, с. 76; 587, с. 324].

Описом решток оборонних споруд літописних міст Волині також займалися місцеві краєзнавці — парафіяльний священник із с. Сивки на Острожчині А. Сендульський та історики-краєзнавці Волині Т.- Ю. Стецький [714-716] і Л. Орда. Вони вперше описали літописні міста Пересопниця, Шумськ, Тихомль та ін., значно доповнили відомі в краєзнавчій літературі дані про кількість та час заснування храмів Лучеська, опублікували низку важливих фактів, що стосуються давніх споруд [424-426].

Цікаві спостереження стосовно стану збереження пам'яток історії Володимира та Луцька, оцінку їх значення знаходимо в працях історика та мистецтвознавця О. Левицького та архітектора Г. Лукомського.

Наприкінці ХІХ ст. з'явилися короткі історичні нариси давніх міських центрів Волині — Луцька, Володимира, Крем'янця та ін. Вони належали перу священника М. Теодоровича [434, 435], відомого волинського археолога Готфріда Оссовського. Історик Олександр Яблоновський, автор передмови до публікації історичних джерел першої половини ХVІ ст., у своїх роботах торкався характеристики Володимирського та Луцького замків. Питання історичної географії луцьких околиць розглядали Я. Перлштейн і А. Братчиков [147], які прагнули локалізувати княжі садиби — літописний Гай та Ярославичі, а також К. Гвоздиківський, який досліджував Дубищенський монастир [літ. див. 537, с. 10].

Переважно, окремо від вивчення історії краю за писемними джерелами розвивались археологічні дослідження. Об'єктами перших розкопок були, переважно, кургани. Так, Г. Оссовський [326, 327] займався збиранням та вивченням кам'яних знарядь праці на Дубенщині (Мала Мощаниця, Суйми), здійснював розкопки курганів та городищ. Зокрема, у 1868 р. на городищі Замчище у с. Глибочок ним було вперше серед дослідників ранньосередньовічних поселень розкопано дерев'яний колодязь із зрубом [126, с. 93].

Яскраві сторінки в історії волинського краєзнавства пов'язані із с. Сивки колишнього Острозького повіту — маєтком відомого історика та археолога

Сигізмунда Володимировича Люба-Радзимінського (1843— 1928), співавтора та видавця фундаментальної публікації документів "Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie " [Т. I—VII.— Lwów, 1887—1910]. Вченим проводилися польові археологічні обстеження городищ, досі не вивчених довгих валів (рис. Б.1), дослідження поховань, збиралась колекція археологічних предметів, переважно, кам'яних знарядь праці з найближчої околиці. Ці роботи було відображено у добре ілюстрованих публікаціях.

Важливою підготовчою роботою для дослідження військових пам'яток Волині XI—XIV ст. стало складання археологічних карт наприкінці XIX – у XX ст. Вони містили відомості не тільки про літописні пам'ятки історії та культури, але й фіксують велику кількість залишків колишніх городищ, замчищ, валів давніх періодів. На Волині вперше спробував картографувати ці пам'ятки відомий польський археолог Готфрід Оссовський (1835—1897). Як серйозний вчений він заявив про себе з виходом праці "Геологическо-геогностический очерк Вольнской губернии" [326]. При складанні геологічної карти для цього видання ним було нанесено на неї всі відомі досліднику рельєфні пам'ятки археології (кургани, городища, вали).

Важливим етапом у розвитку археології України був Третій археологічний з'їзд, що відбувся у Києві 1874 р. [566, с. 25-26]. Слабку вивченість краю виявила єдина опублікована стаття секретаря Волинського губернського статистичного комітету Н. Рогге, в якій лише побіжно згадані рештки городища у с. Грушвиця.

Невдовзі після з'їзду врешті було опубліковано перший каталог пам'яток археології на території Волинської губернії, основу до якого склали організовані на державному рівні матеріали опитування волосних управ. Його автором був професор варшавського університету Дмитро Якович Самоквасов (1843 —1911) [419]. Городища та кургани Волині в цей час досліджувалися випускником варшавського університету, ймовірно, учнем Д. Самоквасова, Л. Баторевичем. Результати його пошуків публікувались у місцевій пресі [136].

Волинь перебувала в полі зору Московського та Імператорського російського археологічних товариств, які уклали багаті картотеки пам'яток. У

1886 р. за завданням Московського товариства штаб-ротмістр К. Вторжецький склав археологічну карту південних повітів Волині, де ним відзначено місця майстерень крем'яних знарядь, городища, могильники, виявлені в попередні роки, замальовані окремі речові знахідки.

Активно вивчались пам'ятки Володимирщини членами Володимир-Волинського церковного братства. Не пройшло повз увагу членів братства також випадкове відкриття у Володимирі в 1891 р. під час земляних робіт решток цегляного замку, недобудованого польським королем Казимиром III у 1360-ті рр. [434, с. 220].

Пам'ятки оборонного будівництва Західного Погориння досліджувались експедиціями музею барона Федора Рудольфовича Штейнгеля (1870—1946) створеного у 1896 р. на його кошти у власному маєтку у с. Городок Ровенського повіту. Вони складалась з 10 учасників і були забезпечені необхідним обладнанням (фотоапаратами, фонографом для запису народних пісень і т.п.). Члени експедицій описували і фотографували відкриті об'єкти та знімали топографічні плани середньовічних городищ.

Головний натхненник створення Волинського церковно-археологічного товариства (1893 р.) та підпорядкованого йому Давньосховища, викладач Волинського жіночого училища духовного відомства Орест Авксентійович Фотинський (1863—1931) самостійно провів невеликі розкопки у Дорогобужі. В 1902 році вийшла друком велика за обсягом його робота про Дорогобуж. Дослідник не тільки старанно опрацював писемні джерела, але й подав опис пам'яток Дорогобужа, які були обстежені ним в 1899 р. До роботи додано схематичний план укріплень Дорогобужького городища. Він перший прагнув вияснити початки міста, а також давню топографію літописного міста. На його думку, Дорогобуж мігрував у різні періоди: велике городище — "князівської епохи безсумнівно" знаходилось на території поміщицької садиби, старої церкви та школи, у с. Подолянах було городище датоване литовсько-польською добою, городища — розташоване південно-західніше та у с. Горбаків визнані значно давнішими. Зафіксовано кладку на цем'янці — рештки споруд т. зв. "удельного

періода". Розкопки планувалося провести в ур. Монастирщина та на кургані біля церковнопарафіяльної школи [566, с. 43-44].

Пам'ятки околиць Луцька досліджував випускник університетів Св.Володимира у Києві та Дерптського, згодом правник, депутат Естляндського губернського статистичного комітету, рідний брат відомої польської письменниці Габріелі Запольської, Казимир-Ян Вікентійович Корвін-Піотровський (1855-1922). У коло істориків він потрапив, беручи участь в організації Археологічного з'їзду у Ризі в 1896 р., де очолював історико-етнографічну секцію [566, с. 39].

Його доповіді на Археологічному з'їзді у Києві в 1899 р.: "Територія Волині у княжі часи", "Археологічні пам'ятки Луцька", "Церковно-археологічні пам'ятки Володимира-Волинського та містечка Киселина", "Городище і т. зв. Вітольдова Башта, Вітольдів Гай у с. Великі Підгайці Луцького повіту" торкалися маловивчених і по сьогодні проблем. З невідомої причини жодна з цих цікавих проблем не знайшла відображення у публікаціях з'їзду, мабуть, через завантаженість автора (у 1900-1905 рр. він був міським головою Луцька).

Значно вдосконалено археологічну карту Волинської землі у зв'язку з підготовкою до XI археологічного з'їзду в Києві, де їх матеріали було оприлюднено 1899 року. З цією метою київський історик В.Б. Антонович, батько української археології, протягом декількох років провів обстеження десятків городищ та вперше складав плани окремих з них [126, с. 141—147]. Дослідник також широко використав у своїй фундаментальній праці матеріал, зібраний краєзнавцями в процесі підготовки до з'їзду. Його працю було опубліковано в "Трудах" цього форуму (1901 р.) під назвою "Археологическая карта Волынской губернии" та видано окремою книгою. Особливу увагу вчений приділив дослідженню літописних столиць Волині. Він обстежив та склав плани укріплень, що належали до решток літописних міст Пересопниці та Шумська, зробив спробу локалізації їх дитинців. У випадку розташування дитинця Шумська (на городищі Онішківці-Бриків) його висновки співпадають із сучасними уявленнями.

Згодом окремі результати польових робіт В. Антоновича (наприклад плани городищ Варковичі та Будераж) популяризувались М.С. Грушевським в "Ілюстрованій історії України" [566, рис. 13], як найдавніші укріплення кам'яної доби на основній українській етнографічній території (рис. Б.2). Однак, не дивлячись на серйозні результати, проблема хронології та призначення укріплень на початок ХХ ст. залишалася не вирішеною.

Волинська історіографія 1918–1945 рр. Військово-історичні питання на цьому етапі історико-краєзнавчих досліджень опинились на задньому плані, оскільки міжвоєнна польська держава не була зацікавлена у популяризації пам'яток історичного зародку української державності – Галицько-Волинського князівства. Проте, й упродовж міжвоєнного періоду археологічна карта регіону постійно доповнювалась результатами розвідок і польових досліджень. Обстеження городищ на території Володимирського, Любомльського і Горохівського повітів на кошти Українського Національного музею у Львові в 1929-1930 рр. здійснював О. Цинкаловський [119, 120]. Згодом свої розвідки він поширив на все Волинське воєводство [651, с. 191—199]. Цим займались, також, члени Волинського товариства краєзнавства та опіки над пам'ятками минулого, заснованого 1927 р. у Луцьку. На загальних засіданнях його правління протягом 1931—1932 рр. розглядались, зокрема, питання видання монографії про городища володимирського повіту, опрацюванням якої займався п. Костьолек, інспектор староства, зазначалася необхідність проведення робіт з охорони руїн шляхетських замків у Тайкурах та Козині та взяття під державну охорону „валів Стефана Баторія” у Степані [33, арк. 5].

Активні розвідки та обстеження городищ проводив професор гімназії з Рівного Якуб Гофман (1898—1964). У 1923—1928 рр., як співробітник Державної служби охорони пам'яток, він провів невеликі розкопки та розвідки городищ княжої доби: у с. Новомильськ (княжий Мильськ), Розваж, а також у лісі "Городище" на р. Липі поблизу с. Холонева [Горохівщина, див.: Hoffmann, 1935; звіти, див. 48, арк. 8, 16; 49, арк. 35]. У 1931 р. вчений обстежував городище Святої Трійці біля Стіжка (княжий Данилів).

Під час обстежень пам'ятки Іреною і Людвіком Савицькими у 1933 р. Жорнівського городища було знайдено не тільки гончарну, але й ліпну ранньослов'янську кераміку, яку автор публікації датував VI-VII ст. [711, s. 257].

Городища перебували також у сфері зацікавлень прибулого 1 серпня 1936 р. з Кракова до Луцька на посаду кустоша Волинського музею професійного археолога Я. Фітцке. Вже у вересні він продовжив розпочаті доктором О. Карпінською з Познані у 1934 р. дослідження городища княжої доби поміж селами Городок та Коршів на р. Черногузці (рис. Б. 3) спільно з мешканцем цієї місцевості та співробітником Крайового музею Сигізмундом Леським [566, с. 67]. Під час розвідок фіксувались також середньовічні городища (наприклад у Бугринській гміні – у с. Вільгір, Башево та Томашів), на Случі, у с. Устя, Маренин, Більчаки, складено план Сильненського городища [671].

З діяльністю Я. Фітцке на посаді консерватора (охоронця пам'яток) слід пов'язати також втручання органів охорони пам'яток, наслідком якого було припинення руйнування городищ у Пересопниці та Новожукові [657, s. 17—18].

В міжвоєнний період обстеженням волинських укріплень вздовж давнього шляху з Кракова на Київ займався варшавський археолог Р. Якимович (1933), а короткий огляд городищ та замчищ Волині за даними місцевих краєзнавців було зроблено краківським археологом Г. Ленчиком [666]. Згодом об'єктом зацікавлень Р. Якимовича стали городища вздовж Прип'ятського торгового шляху [наприклад у 1938 р. обстежено городище в Залужжі: 711, s. 256] та розпочато розкопки в Давид-городку.

Залученням до краєзнавства широких верств інтелігенції, насамперед учительської займалася Спілка польських вчителів (далі — СПУ). Так, 1938 р. Центр доісторичних пам'яток просив окружне правління СПУ допомогти зібрати дані про археологічні пам'ятки, городища, замчиська Волині [394, с. 35].

Член дубнівського краєзнавчого кола М. І. Островський у 1936–1939 рр. дослідив десятки городищ на території повіту і суміжних районів, зокрема, у селах: Будераж, Варковичі, Мирогоща, Острів (кругле укріплення з потрійним валом), над р. Іквою – Підлужжя (укріплення розміром 45х69 м, обнесене 4-

метрової висоти валом), Верба (на городищі знайдено залізні сокиру та ножі), Листвин, та ін. Цікаві неукріплені поселення княжої доби виявлено ним у селах: Будераж (на південний схід від городища, на піщаних дюнах за р. Збитенкою), Волиця (коло кургану при дорозі на Дубно), Завалля (“праворуч від дороги в кінці села”), Мирогоща, ур. “Коло цвинтаря” (виявлено сліди печищ та глиняної обмазки, хрестик із сірого шиферу), Рогізне (біля церкви).

В 1940 р. археологічні експедиції Волинського та Рівненського обласних історико-краєзнавчих музеїв, провели розкопки городищ княжої доби у Перемилі (археолог Сигізмунд Леський) та Острожці (археолог Юрій Шумовський) відповідно.

У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи шляхи галицько-волинського регіону слідом за київським вченим В. Васильєвським спеціально розглядалися львівським вченим Т. Левицьким [154; 687]. У цей час виконано спеціальне дослідження стосовно пролягання трансконтинентального шляху на відріжку Володимир-Київ у зв'язку з конкретними місцевістю та пам'ятками [666].

На заключному етапі Другої світової війни дослідження історії Волині взагалі повністю припинилися.

Волинська історіографія 1945–1991 рр. Значні зрушення в цей час відбулися в археологічному дослідженні Волині. У післявоєнний період тут працювали десятки археологічних експедицій з Києва, Москви, Ленінграда, Львова, які професійно обстежили чимало пам'яток княжої доби.

Проте, відроджувати археологію краю на місцях випало місцевим краєзнавцям. Так, відразу ж по закінченні війни М.І. Островський, що працював спершу у музеях в Дубно, а потім у Крем'янці, відновив активні дослідження оборонних пам'яток. Протягом 1946, 1949 та 1951 рр. він провів невеликі розкопки замку у Крем'янці та 1946 р. на городищі поруч Дубнівського замку, де вчений занотовує обстежені ним місця з «грубим шаром попелу від зруйнованих будинків». За його участю навесні 1951 р. Рівненським обласним історико-краєзнавчим музеєм було зорганізовано експедицію у с. Залужжя

Дубровицького р-ну Рівненщини, де в заплаві р. Случ було досліджене ранньосередньовічне городище [566, с. 96].

У 1955 р. Розвідувальна експедиція під керівництвом тоді львівського археолога Ю.М. Захарука (1914—1997) під час обстеження значних територій південної частини Рівненщини, описала ряд городищ княжої доби (Новомильськ, Листвин, Мирогоща). У складеному дослідником звіті обов'язково подавались короткі відомості про місце розташування, стан збереженості та період існування пам'ятки. Того ж року ряд городищ Волині обстежував Є.І. Тимофеев, працюючи на зведенням поховальних пам'яток доби раннього середньовіччя.

Широкомасштабне обстеження археологічних пам'яток на Поліссі проведене московським археологом Ю.В. Кухаренком спільно з І.П. Русановою у 1950—початку 1960-х рр., включало в себе також серйозні дослідження городищ. Серед пам'яток, на яких проводились розкопки, слід відмітити городище у Гощі. Було встановлено наявність на території дитинця матеріалів від енеоліту до пізнього середньовіччя та зроблено припущення про побудову тут укріплень за ранньоскіфської доби [265, с. 85]. Найбільше значення мали розкопки городища VIII—IX ст. у Бабці на р. Стир, де зроблено перетин валу.

У 1957—58 рр. київським археологом І. Бондарем вперше досліджувалися культурні напластування Острога, на території Пригородка [566, с. 96].

Значні пошукові роботи в басейні р. Горинь у 1959 р. були продовжені експедицією Інституту археології в Києві під керівництвом відомого дослідника культур I тис. до н. е. Івана Тереножкіна (1907—1981) У її роботі взяли участь тоді ще молоді співробітники Інституту Софія С. Березанська та Михайло Ю. Брайчевський [566, с. 99]. Експедицією було обстежено багато різночасових пам'яток, включно городищами княжої доби (Бичаль та ін.)

У 1958—1963 рр. Дністровсько-Волинська експедиція під керівництвом ленінградського археолога М. А. Тиханової, вивчаючи ряд пам'яток римської доби у басейнах рік Горинь та Стир, вперше фахово дослідила територію літописного Тихомля та його округи. Матеріали обстеження середньовічних

городищ (Розваж, Тихомль, Боровичі, Михнів та ін.) були використані невдовзі П.О.Раппопортом при складанні каталогу укріплень Русі [566, с. 105].

Протягом 1956—1961 рр. під керівництвом Ю. М. Захарука, згодом — В. В. Ауліха (1927—1995), заступником якого у 1960-1964 рр. був М. А. Пелещишин (1932—1999) експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР досліджене Зимнівське городище – унікальна оборонна пам'ятка раннього середньовіччя. Протягом десяти сезонів на площі 3 тис. м² досліджено різночасові 22 житлові та 63 господарські споруди [130].

Окремі положення щодо датування та історичної інтерпретації найдавніших напластувань цієї важливої пам'ятки дискутувались у науковій літературі. Проте, дослідники первісних старожитностей не надавали належної уваги вивченню культурних напластувань XII і пізніших століть цього городища [564, с. 103-107].

Узагальнення відомих на кінець 1950 — початок 1960-х рр. даних про городища Волині є книга О.О. Ратича “Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР” [404] та виданий короткий список “Археологічні пам'ятки Української РСР” (1966). Значним доповненням і уточненням археологічних карт і довідників по Волині стали карти І.К. Свешнікова, Ю.М. Нікольченка, М.М. Кучинка, Г.В. Охріменка, І.С. Винокура і С.К. Гуменюка [421, 276]. У цих виданнях відображені пам'ятки регіону, які зазначені в усіх попередніх місцевих археологічних картах, так і відкриті в результаті археологічних досліджень та розвідок 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.

Певне значення для вивчення військової інфраструктури княжої Волині мали багаторічні розкопки М.К. Каргера на городищі XII—XIII ст. – князівській фортеці на р. Гуска у с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл., розташованому на східних кордонах Галицько-Волинського князівства. На протязі 8 польових сезонів з 1957 по 1964 р. було розкопано майже увесь укріплений майданчик фортеці (3,5 га). За результатами досліджень ототожнено розкопану пам'ятку з літописним містом Ізяславлем, захопленим Батиєм у 1240

р. На думку дослідників, сучасний Ізяслав, розташований на захід від городища на р. Горині, виник на новому місці пізніше. Пам'ятку оголошено одношаровою, загиблою, ймовірно, внаслідок монголо-татарської навали, з коротким періодом існування – протягом першої половини XIII ст. [див. напр. 231, с. 80]

Згодом, після виявлення М.Нікітенком матеріалів XII-XIII ст. на городищі в ур. Рогніда на березі р. Горинь у сучасному Ізяславлі [321-323] Г.О. Песковою [344] висунуто здогад, що розкопане М.К. Каргером городище є рештками Данилового Кам'янця — літописної великокнязівської резиденції першої пол. XIII ст.

До сьогодні ця пам'ятка є найповніше вивченою для свого періоду у Східній Європі [302; 343]. Проте еталонною вона не стала, хоча й дала значний речовий матеріал для висвітлення різних питань з історії Волині та всієї країни в передмонгольський час, що зосереджений у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі [див. напр.: 228, 229], оскільки належним чином не фіксувались об'єкти і знахідки. За життя автора розкопок вдалося лише фрагментарно опублікувати результати досліджень. З цих розкопок походить, зокрема, найбільший на сьогодні комплекс озброєння та спорядження дружинника, відомий до сьогодні, що був проаналізований А.М. Кірпічниковим [229; 231].

Дослідження виключно представницької колекції предметів озброєння, виявленого при розкопках цього поселення, привело А.М. Кирпичникова до висновку про присутність серед його населення значного контингенту професійних воїнів [227-229; 231; 234], що перебували на службі у князя. Супутні предмети імпорту, проаналізовані Г.О.Песковою, дозволили уточнити, що вони не лише стояли на захисті і охороні довколишніх земель, але частина воїнів могла брати участь і в далеких походах, і в зовнішньополітичних акціях, таких, наприклад, як звільнення зайнятого лицарями Дорогичина (1237/1238 рр.), участь Данила Романовича у боротьбі за австрійський спадок (1253 р.), самостійні (до 1259 р.) і вимушені (на вимогу татаро-монгольських ханів) військові походи в Литву, Польщу і Угорщину, не кажучи вже про каральні походи на болохівські і інші міста "седащие за Татари".

Саме тоді з'ясувалось, що подальший детальний аналіз речового матеріалу встановив присутність на городищі певних пізньосередньовічних напластувань, представлених озброєнням та предметами побуту [300]. Таким чином, стає зрозумілим, що досліджена у 1957-1964 рр. фортеця має значно складнішу історію. Її роль у військово-політичних процесах другої половини XIII—XIV ст. ще належить з'ясувати.

Останнім часом пам'ятка зазнає руйнування господарськими роботами [566, с. 107]. Незавидною виявилась доля багатючих колекцій – унікальні знахідки озброєння: мечі, кольчуги, бойові сокири та ножі тощо, які на момент розкопок були в майже ідеальному стані, досі не реставровані та потерпають від прогресуючої корозії.

Роботи волинських експедицій М. К. Каргера продовжив згодом його багаторічний співробітник П. О. Раппопорт (1913—1989), для якого Волинь стала однією з базових територій для дослідження давньоруського оборонного, а, згодом, культового будівництва [Раппопорт, 398; 400; 401; 403].

Протягом 1960—1963 рр. загоном по вивченню фортець під керівництвом Павла Раппопорта з Ленінградського академічного інституту було проведене картографування та дослідження окремих городищ в рамках всієї Волині. Тоді ж складено нові схематичні плани десятків городищ (Пересопниця, Білів та ін.), за допомогою розвідкових розкопок встановлено їх приблизну хронологію. Для під трапецієподібних в плані укріплень типу Пересопниці виділено окрему групу т.зв. "городищ волинського типу". На городищах у с. Білів, Острожець та ін. виконано перерізи валів, які дозволили продатувати час спорудження цих городищ. Наслідком цих робіт стало занесення низки пам'яток Волині, зокрема, дитинця Пересопниці до переліку найважливіших археологічних пам'яток України [496].

В цей же період у Ленінграді започатковано розробку інших питань військової історії Русі. Так, А. Медведєв після опрацювання знахідок озброєння з Великого Новгороду [298], здійснив зведення всіх відомих знахідок луку і стріл з території Давньої Русі [299]. Слідом інший відомий російський археолог,

А. М. Кірпічніков вперше спробував узагальнити різні категорії зброї ближнього бою та військового спорядження з території усєї Київської держави [227-234]. Волинські пам'ятки озброєння X-XIII ст. знайшли належне відображення у цих зведеннях.

Укладання лєнінградськими дослідниками А. Медведєвим та А.Кірпічніковим каталогів основних видів зброї стало важливим підсумковим етапом на цьому шляху, і досі ці видання залишаються важливим джерелом до вивчення середньовічного озброєння [235]. Проте, згодом в світлі нових археологічних знахідок ряд висновків цих авторів суттєво були доповнені, а то й ґрунтовно переглянуті.

В цей же період тематика дослідження княжих городищ Волині нарешті зацікавила й львівських археологів Вітольда Вітольдовича Ауліха (1928—1995) та Олексія Онисимовича Ратича (1905—1975), які впритул зайнялися, щоправда на короткий час, цією проблемою. Перший невдовзі після завершення робіт у Зимному, у 1966—1969 рр. здійснив дослідження городищ лісостепової Волині (Борисковичі, Дитиничі та ін.), в тому числі й літописних міст Пересопниця та Дорогобуж [51; 52; 128; 129]. Особливо детально В.В. Ауліхом обстежувалися городища в околицях Володимира, зазначені на карті О.Цинкаловського. Щоправда, відсутність експедиційної машини значно зменшувала результативність цих робіт [52].

Більш результативніші розкопки, проведені вченим на Білівському городищі (околиця Пересопниці) у 1966 р., дозволили йому встановити наявність на майданчику городища культурних напластунів X—XI ст. із спорудами. Внаслідок проведених досліджень було зроблено висновок про невідповідність матеріалів цієї пам'ятки старожитностям княжого міста, як до того вважали вслід за В.Б. Антоновичем, та зроблено припущення про існування на городищі військового форпосту північної околиці літописного міста [128; 129].

Планове вивчення княжих міст, як трудомістке, а отже і коштовне та ідеологічно заангажоване, у повоєнний період не проводилося, а дослідження

пам'яток пізньосередньовічних і новожитних навіть не заохочувалось. Особливо це помітно на прикладі результатів розкопок літописного Перемиля у 1963—1964 рр., які були проведені О. О. Ратичем. Сама ініціатива у проведенні цих досліджень виходила від археологів Польської АН [692]. Саме в цей період у Польщі проводилися широкомасштабні розкопки до ювілею — 1000-ліття польської державності. В ряді праць польських археологів та істориків було поставлено під сумнів розташування центру "гірської країни перемишльської" — літописного міста Перемишля на території сучасного міста на р. Сян. В завдання О.О. Ратича входило довести історичну істину, що пам'ятки у с. Перемиль на р. Стир своїм датуванням відповідають саме літописному (1097 р.) Перемилію.

Як зазначив автор у звіті, ним ретельно проаналізовано «археологічні матеріали і об'єкти від доби енеоліту до епохи стародавньої Русі», «матеріали і споруди пізнішого часу — від XV ст. до наших днів звітом не охоплені» [541, с. 14].

У 1967-1970 рр. на Волині працювала експедиція під керівництвом відомого фахівця з фортифікаційного будівництва періоду Київської держави, київського археолога М.П. Кучера (1921—1999). Дослідження волинських укріплень він розпочав у 1967 р. з розкопок городища в Затурцях [271], а у 1970 р. продовжив також дослідження городищ та замчищ в околицях Луцька (Підгайці (ур. Башта), Городище, Лище, Зміїнець), де ним були проведені розвідкові розкопки. Частина з цих городищ невдовзі була остаточно зруйнована. Також, у 1968 р. вчений спільно з місцевим краєзнавцем М.Матвієйком продовжив дослідження Лучеська. Тоді йому вдалося провести роботи, які дозволили вперше обґрунтовано поставити питання про племінний етап у розвитку міста [594, с. 66—67].

У цей період великий резонанс серед науковців викликала полеміка М.П.Кучери з лєнінградським вченим П.О.Раппопортом [402] з приводу датування ряду великих за площею городищ.

Провівши у 1960-х рр. на городищах Західної Русі розвідки, П.О.Раппопорт висловив думку про те, що усі городища, які мають складну систему укріплень і велику площу, належать до ранньозалізного віку. Водночас учений не виключав можливості використання укріплень ранньозалізного віку в період раннього середньовіччя.

Його висновки критикував М.П. Кучера, який на прикладі добре вивченого ним Пліснеська доводив побудову подібних укріплень за княжої доби. Час виявив правоту українського вченого. Тезу М.П. Кучери підтвердили планомірні археологічні дослідження городищ Верхнього Подністров'я та Волині, проведені за останні десятиліття О.М. Корчинським та Б.А. Томенчуком у Прикарпатті, та С.В. Терським, Б.А. Прищепою, Р.М. Чайкою та ін. на Волині.

Протягом 1960-1970-их рр. було вироблено принципи археологічної класифікації укріплень. Підґрунтям для цього послужили особливо масштабні роботи фахових археологів П.О. Раппопорта, Б.О. Тимощука та М.П. Кучери, які охопили значну частину городищ регіону. З метою вивчення пам'яток, технології будівництва земляних укріплень, а також вивчення їх хронології, на багатьох городищах було зроблено розрізи валів і ровів. Аналізуючи отримані дані, археологи встановлювали наявність внутрішніх дерев'яних конструкцій.

Часто в насипах валів трапляються нашарування перепаленої глини, в яких окремі дослідники схильні вбачати сліди пожежі дерев'яних стін чи конструкцій в середині валів. Щоправда у переважній більшості випадків, оборонні вали, особливо зовнішніх ліній укріплень волинських городищ внутрішніх конструкцій не мали.

Значно зросли масштаби обстежень оборонних пам'яток княжої доби у 1970-і рр. У 1-ій пол. 1970-х рр. експедиціями з Рівного та Львова [77; 421; 89-91] розпочиналося планомірне дослідження пам'яток Пересопниці та Дорогобужа. Так, в 1972, 1973, 1975, 1980 роках на городищі Дорогобужа працювала археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М. Нікольченка. Це були рятівні роботи, оскільки на мисовій частині городища діяв кар'єр цегельного заводу. Розкопки охопили близько 3

тис. кв. м площі на дитинці. Було виявлено культурні нашарування домонгольського часу, які залягали на материку і мали потужність 0,5-1,1 м [81-87; 374; 385].

Фрагментарність вивчення історії галицько-волинських міст княжої доби стала очевидною після узагальнень зроблених А. Кузою [262] та М. Котляром [247]. Аналогічна археологічна характеристика княжих столиць, вміщена у підсумовуючій публікації цього ж часу, написаній в основному львівськими археологами, зайвий раз підтверджує зроблений висновок [345, с. 96—148].

Значні роботи з обстеження городищ Волині провів завідувач археологічного музею Львівського університету Р.М. Чайка [97-100; 610; 612-615]. В рамках виконання дисертаційного дослідження про городища Південної Волині протягом 1972—1975 рр. ним було обстежено укріплення у верхніх течіях рік Горинь, Стир та Західний Буг (Скірче, Городище, Литовеж та ін.), а у 1970—1995 рр. (з перервами), переважно, спільно з М.А.Пелешишиним проведено широкомасштабні розкопки городища Х-ХІІ ст. Листвин [613]. Щоправда, задумане ним масштабне опрацювання матеріалів Листвина було опубліковане лише помертню.

У зв'язку з розширенням архітекторами свого поля діяльності у 1950—1970-і рр. розпочато власні археологічні дослідження середньовічних укріплень. Так, наприклад, київський архітектор О. Годованюк у 1967-1969 рр. провела археологічні дослідження у замку в Острозі [184; 185], а київський архітектор С. М. Пламеницька у 1973—1975 рр. провела розкопки на замку Крем'янця. Однак, матеріали останніх розкопок виявились досьгодні неопрацьованими [558].

У 1975—1976 рр. експедиція Луцького педінституту на чолі з М.М. Кучінком провела розкопки на дитинці та окольному городі Володимира, де вдалося дослідити рештки дерев'яних споруд княжої доби. Останнім у 1978 р. спільно з київським архітектором М. Говденко зроблено спробу поєднати архітектурні дослідження з археологічними під час робіт у Луцькому замку [183]. Однак здійснені дослідження не внесли цілковитої ясності у питання про час заснування та характер первісних укріплень Лучеська. Як результат цих

робіт з'явилась навіть гіпотеза про побудову кам'яного замку ще в XI ст. [274, с. 144—145].

Комплексна археологічна експедиція під керівництвом Володимира Терського зі Львова у 1974—1993 рр. досліджувала оборонні пам'ятки Пересопниці та її околиць. За час роботи було вивчено дитинець Пересопниці, посадські райони в урочищі Мигор, Замостя, Жуківське та Білівське городища, городища в селах Сухівцях, Кривичах, Заріцькому, Дюксині, а також некрополь у Пересопниці [92-94; 441; 443; 455; 463].

Дослідження городищ, як пріоритетний напрям вибрали для себе завідувачі секторів охорони пам'яток археології в обласних краєзнавчих музеях: Б. А. Прищепу в Рівному (1981—1993 рр.), С. Д. Панишко — в Луцьку (1986—1996 рр.). Зацікавленням останнього були проблеми розвитку дерево-земляних фортифікацій. У цьому плані С. Д. Панишком [78; 331; 332] вивчались розкопками, зокрема, укріплення городищ в Арматневі та Коршеві.

Вказаними державними службами розпочато рятивні розкопки у місцях проведення меліорації та новобудов, насамперед, у сільській місцевості. Зокрема, Б.А. Прищепою в 1982-1995, 2002, 2003 рр. за 15 польових сезонів (в 1986 році експедиція не працювала), досліджено близько 2 тис. кв. м площі на городищі та на східному посаді Дорогобужа. Найбільші за обсягом археологічні розкопки були здійснені на вцілілій частині дитинця цього літописного центру Погорини [393].

Таким чином, протягом 1970—початку 1990-тих рр. відбулися позитивні зрушення у масштабах польових робіт під час розкопок пам'яток середньовіччя. У той період планомірні дослідження княжих міст було проведено в Бересті [283], Пересопниці [443; 510; 555], Дорогобужі [393] та Белзі [346]. Значно менші роботи велися у Холмі [699], Червені [681], Буську [242], Любомлі [292; 215], Чорторійську [403], Данилові [226], Перемилі [626], Муравиці [240; 375], Камені [336] та Чемерині [458; 462].

В цей період вдалося майже повністю дослідити декілька городищ X—XI ст., що стало важливою підставою для вияснення ряду військово-історичних

проблем. Такими на сьогоднішньому етапі археологічних досліджень залишаються рештки феодальних дворів. Так, на Волині розкопали городище поблизу Чарукова, яке було, за висновком його дослідника М.М. Кучінка, "боярською садибою" [277].

Певне значення для вивчення особливостей технології фортифікаційного будівництва мають багатолітні дослідження городищ Листвин та Уніяс (Антонівці) у Кременецьких горах [53; 177; 178; 613]. На останньому знайдено також колекцію озброєння післямонгольського часу, що дало підстави Б.О. Тимощуку, який оглядав пам'ятку у 1988 р. [583, с. 20] віднести городища поблизу с. Антонівці до основної складової частини укріплень літописного Данилова. За концепцією цього вченого городище в ур. Уніяс, оточене складною системою валів та ровів від самого початку – у другій половині X– на початку XI ст. було зведене як князівська фортеця .

Вивчення волинських городищ донедавна замикалося лише на фіксації укріплень, зйомці, переважно, окомірних планів. Цим займались В.Б. Антонович, О.М. Цинкаловський, Г. Леньчук, Р. Якимович, М.А. Пелешишин та ін. Першими питання хронологічної та суспільної інтерпретації волинських городищ досліджували М.П. Кучера та П.О. Раппопорт. Вибірково досліджувалися укріплення окремих регіонів краю В.В. Ауліхом, В.С. Терським, Р.М. Чайкою, М.М. Кучинком, Б.А. Прищепю, С.Д. Панишком та автором [272; 273; 377; 379; 454].

На основі багаторічних досліджень, проведених у 1980-1990-і рр. свою схему розвитку мережі укріплень Волині кінця I-початку II тис. н.е. запропонували С. Терський [459] та Б. Прищепа [381].

Проведені після детальної наукової інвентаризації М.П. Кучерою у 1970-і роки волинських городищ археологічні дослідження показали специфічні особливості формування оборонного комплексу краю [273]. Врахування не лише топографічних, але й повного комплексу археологічних ознак (потужність та датування культурних напластунків, особливі знахідки) дозволяють сьогодні деталізувати існуючу приблизну типологію укріплень.

Питання формування військової інфраструктури Волинського князівства підіймалися радянськими істориками другої половини ХХ ст. І.П.Крип'якевичем [255], В. Т. Пашуто [340], О. М. Раповим [397], П.П.Толочком [594], М. Ф. Котляром [246; 247; 252] та багато іншими.

Стосовно Галицько-Волинських земель її загально вивчали у своїх підсумкових працях українські та російські історики ХХ ст. М. Грушевський, П. Іванов, І. Крип'якевич, М. Котляр та інші [197; 220; 247; 255]. Однак, у наведених в історичній літературі недостатньо висвітлено ряд важливих питань, зокрема, виникнення, персональний склад та суспільна роль волинського боярства. Слабкість розробки цієї проблеми особливо помітна у порівнянні з вивченням галицького боярства. Цього питання побіжно торкалися всі дослідники, починаючи з перших істориків Галицько-Волинського князівства – Д. Зубрицького [219], О. Андріяшева [124], І. Лінніченка [281], М. Грушевського [197, т. 3], І. Крип'якевича [253; 255], В. Пашуто [340]. Дещо більш детально писали про волинських бояр П. Іванов [220] та К. А. Софроненко [432].

Загальна мережа основних торгівельних шляхів вперше простежена на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим, на території Галицько-Волинської держави автором та луцьким дослідником В. Пришляком [371]. Проте, у згаданих роботах майже не приділено уваги конкретній локалізації на місцевості та не дано належної історичної оцінки визначній ролі, яку відіграли у формуванні Галицько-Волинської держави конкретні відтинки широтних і меридіональних шляхів, таких як буго-дністровський шлях і, зокрема, його ключові складові поміж давніми княжими столицями Волині та Прикарпаття — Володимиром, Лучеськом та Звенигородом і Теробовлею, волинські відрізки трансконтинентальних доріг з Володимира на Київ.

У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання ділянки цього широтного шляху в околицях Лучеська та Пересопниці [555; 568; 575], давалась історична оцінка визначній ролі, яку відіграв у освоєнні та формуванні території Волинського князівства цей шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими

столицями Волині — Дорогобужем та Володимиром. Проте, у згаданих роботах, написаних до 1990-тих рр., не узагальнені підсумки цілеспрямованих досліджень пам'яток цієї території, зокрема, Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987—2009 рр.

Не зважаючи на великі масштаби археологічних обстежень та розкопок в останні десятиліття поза рамками цих робіт ще залишається чимало важливих об'єктів оборонної інфраструктури.

Так, в існуючих оглядах фортифікацій Волині відсутні будь які дані про довгі загороджувальні вали [див. напр. 403]. Вони подані лише в дорядянській літературі [126, 651], в т.ч. популярній [536] і на сьогодні залишаються нерозв'язаною загадкою археології. Як показали спостереження автора, принаймні частина (Турецький вал) з них повстала за княжої доби [459, с. 56]. Зокрема, нами доведено існування довгого загороджувального валу на південній околиці Лучеська [457].

Всі згадані вали зведені у лісостеповій частині Волині. Добре відомим є взаємне розташування довгих валів у Крем'янецьких горах, які порівняно непогано збереглись завдяки лісовому покриву. Значно важче сьогодні прослідкувати на місцевості меридіональні вали, розташовані у басейні рік Липи та Полонки (Чорногузки), лівих приток р. Стир. Тут у пригоді можуть стати дані повітряної зйомки.

Співставлення карти валів із стратегічними комунікаціями середньовічного періоду вказує на їх безпосередній зв'язок. Особливістю загаданих валів є їх розташування на важливому в середньовіччі шляху, що вів з Києва у Західну Європу. Саме цим шляхом увійшли на Волинь угорські війська Бели III, а невдовзі грізний хан Батий. Саме на цьому шляху зараз відомо найбільше запозичень у фортифікаційному будівництві.

Однією з важливих проблем історії фортифікації Волині залишалось питання витоків кам'яного оборонного будівництва Волині. Ця проблема викликає великий інтерес серед дослідників з самого початку вивчення історії краю. Ключовою пам'яткою тут є замок у Луцьку.

Аналізу його середньовічних фортифікацій було ще в дорадянський період присвячено низка краєзнавчих видань. Лише протягом першої половини ХХ ст. з'явилися публікації, на сторінках яких розроблялися питання історії окремих монументальних споруд Луцька [див. 566, с. 45, 80].

У післявоєнний час з'являється низка синтетичних праць з історії мистецтва України, де вміщено мистецтвознавчий аналіз окремих пам'яток оборонної архітектури Волині [282]. Г.Н. Логвин, зокрема, намагався продатувати початок побудови цегляного замку у Лучеську періодом правління Мстислава Даниловича та Юрія Львовича. Цю думку згодом підтвердив аналіз будівельної технології [див. 546, с. 11].

Спробу теоретично продатувати побудову укріплень дитинця, окольного міста та середмістя волинських столиць Володимира, Лучеська зроблено лєнінградським археологом П. Раппопортом [403, с. 67, рис. 70]. М. Малєвська, за власними матеріалами досліджень храмів Св. І. Богослова в Лучеську, Св. Георгія у Любомлі та за даними розкопок М. Кучерою храму Св. Дмитра, доповнила розроблену П. Раппопортом схему розвитку монументального будівництва на Волині протягом ХІІ—ХІV ст. [292]. Враховуючи використання готичної системи кладки та типологію Верхнього замку Лучеська, М. Малєвська датує його традиційно — серединою ХІV ст. [див. 546, с. 11].

Широкі комплексні дослідження існуючих оборонних споруд, вивчення історії забудови та розвитку планувальної структури старожитного Лучеська за даними писемних джерел, іконографічного та картографічного матеріалу здійснили архітектори: київські — Б. Колосок, О. Олійник, О. Пламеницька та луцькі — Р. Метельницький. Забудову середньовічних церковниць на території Старого міста та Нижнього замку досліджував за письмовими джерелами співробітник Луцького історико-культурного заповідника (далі –ЛДІКЗ) Б.Т. Сайчук [598, див. літ.: 546, с. 11, 16].

Вивчення деяких сторін матеріальної культури волинських міст за речовими пам'ятками здійснювалося у таких напрямках: хронологія масової кераміки [477; 479; 485; 490; 491], духовне життя міста, військова справа [473;

546]. Натомість популярні виклади ранньої історії цих міст, що передували дослідженням автора, вміщували, як правило, матеріал, зібраний ще істориками XIX- початку XX ст.

Більшість з них одноголосно пов'язують початки кам'яного оборонного будівництва з Заходом. Адже головна пам'ятка цього часу – Луцький верхній замок має найближчі західні паралелі – з замком у Черську. Подібність їх стилю пояснювали з різних точок зору: Ю. Дуткевич, дослідник архітектури Волині у міжвоєнний період вважав, що на взаємовпливах в архітектурних формах обох замків відбилися обставини спорідненості князя Любарта князем Черським Тройденом, на внучці якого луцький князь нібито був одружений [656]. Генетичний зв'язок луцької твердині із замком другої половини XIV ст. в Черську не відкидали й український мистецтвознавець Л. Маслов та історик Я. Ісаєвич [222, с. 272], при цьому вони вказували на ймовірний вплив пруських фортифікаторів на архітектуру замку. Популярною в літературі є ідея, що здійснення цього грандіозного будівельного проекту могло відбутися за галицько-волинського князя Юрія II (з народження Болеслава Тройденовича), в оточенні якого було чимало вихідців із Заходу та й сам він походив з Черська – столиці Південної Мазовії, прикордонної польсько-литовсько-руської етнографічної провінції, остаточно асимільованої Польщею лише у XVII –XVIII ст. [546, с. 50].

Широко дискутувалася й дата спорудження Луцького замку. Цілеспрямоване архітектурне та археологічне вивчення Верхнього замку Лучеська [183, с. 319 –320], здійснене наприкінці 1970-х рр. не внесло цілковиту ясність у питання про час заснування та характер первісних укріплень Лучеська. З'явилася навіть гіпотеза про побудову кам'яного замку ще в XI ст. [274, с. 144 – 145], згодом трансформована у гіпотезу про зведення замку Мстиславом Даниловичем на кам'яних фундаментах кінця XII ст. [275, с. 124-125]. Також малоімовірним є здогад львівського історика В. Пшика про спорудження веж у Столпії та Белавіно в околицях Холма на початку XIII ст. візантійськими будівничими з оточення імператора Олексія III Ангела [396, с. 7-8].

Струнку схему розвитку кам'яних фортифікацій Лучеська вдалося створити завдяки тривалій співпраці істориків та археологів ЛДІКЗ. Як показали їх архітектурно-археологічні дослідження Луцького замку, його вежі та стіни, що їх сполучали, були зведені не одночасно, а споруджувалися протягом близько двох століть [330, с. 48]. Археологічні дослідження автора статті у 1990-1992 рр. на території Верхнього замку дали підставу свого часу П.О. Троневичу зробити висновок про початок будівництва замку із зведення Любартом В'їздової вежі та палацу з напільної сторони укріплень дитинця Лучеська віднесені до 1352-1366 рр. [599, с. 31-37], а також нижнього цегляного ярусу Стирової вежі наприкінці життя князя.

У сер. 1980-х рр., коли волинські пам'ятки княжої доби – першого етапу української державності, залишалися фрагментарно вивченими, а їх регулярне дослідження в Україні не планували, у Львівському історичному музеї на добродійних засадах було створено Волинську археологічну експедицію. Вона діяла за умов відсутності цілеспрямованого бюджетного фінансування. Невеликі кошти, які надходили з різних організацій, примножувалися завдяки приватним пожертвам та ентузіазму учасників експедиції і робили можливим досягнення певних наукових результатів.

З перших польових сезонів діяльності експедиції дослідженнями було охоплено пам'ятки на просторах між річками Горинь та Західний Буг. Таким чином, визначилися географічні рамки, в яких надалі працює експедиція. Вони, в основному, співпадають з лісостеповою смугою – т. зв. Волинським Опіллям, де сформувалися головні історичні центри краю – міста Володимир, Лучеськ, Пересопниця та інші, які витягнулися вздовж межі лісостепу та Полісся обабіч давнього шляху з Києва до Західної Європи.

Історіографія досліджень пам'яток середньовічної військової інфраструктури регіону в період незалежності (із 1991 р.) Наслідком демократизації суспільства у перебудовний період стали найбільш масштабні розкопки пам'яток княжої доби, проведені ВАЕ ЛІМ у 1990-і рр. У сфері її діяльності залишалися Володимир, Лучеськ та Пересопниця.

Комплексне вивчення території цих міст вимагало проведення стаціонарних досліджень в різних структурних частинах їх міської території. розкопок пам'яток археології в їх околиці: городищ, неукріплених поселень, могильників.

В рамках цієї експедиції під керівництвом С. Терського ЛІМ та ЛДІКЗ спільно протягом 1992—1993 рр. та 1996—1998 рр. продовжили дослідження княжого Лучеська, які включали рятівні розкопки в місцях новобудов на території Ринкового пагорба середмістя тощо.

У процесі узагальнення раніше здобутих археологічних даних, спираючись на опрацьовані у науково-дослідному відділі ЛДІКЗ писемні джерела, що стосуються середньовічного і новожитнього Луцька, а також на краєзнавчі та історико-архітектурні праці колишніх та сучасних дослідників, було зроблено перші спроби визначити основні етапи розвитку соціально-топографічної структури міста у VIII—XIV ст., його житлової забудови, локалізації князівських садиб, монастирів тощо [449; 456; 457; 468; 472; 479; 480; 485; 490 та інші публікації автора]. Певним підсумком розроблення проблематики старого Луцька була публікація збірника матеріалів [485], підготованого до 10-річчя заповідника групою істориків та архітекторів, що сформувалася навколо науково-дослідного відділу ЛДІКЗ. Серія статей та монографій С. Терського [493; 498; 537; 546] довершила початок створення ескізу комплексної картини розвитку середньовічного Лучеська за даними письмових джерел та археологічних досліджень.

Матеріали з розкопок Лучеська у 1990-х рр. дозволили П. Троневичу [599] побудувати схему побудови мурованого замку. Отримані результати також дозволили переглянути існуючі стереотипи стосовно сіспільно-економічного життя Галицько-Волинської держави. Розвідковими роботами ВАЕ ЛІМ було охоплено більшість літописних центрів та городищ Волинського Опілля (рис. Б.4).

Тоді ж локалізовано згадані в літописі населені пункти X-XIII ст., а саме Березовичі, Бужковичі, Житані, Заречеськ, Коливань, Липа, Свинюхи, Хвалимичі. Відкриттям стали невідомі раніше на Волині пам'ятки оборонного

зодчества – довгі загороджувальні вали (на зразок Змійових валів в околиці Києва, рис. Б.5).

Проведено узагальнюючі дослідження археологічних пам'яток регіону Верхнього Побужжя, Розточчя та Пересопницького князівства. Вивчалася поселенська структура мікрорегіонів в окрузі літописних Володимира, Лучеська та Пересопниці. Встановлено їх центральні поселення, об'єкти дохристиянського культу тощо [467; 491; 508 та ін.]. На базі проведених досліджень створено науково обґрунтовану реконструкцію ранньосередньовічного адміністративно-територіального поділу Волині [444; 448; 452; 626; 628; 629].

Польовими дослідженнями локалізовано проходження торгової комунікації, яка була відгалуженням Великого трансконтинентального шовкового шляху Китай - Західна Європа на проміжку між Володимиром та Пересопницею, встановлено місця переправ, волоків тощо: 447; 457; 469; 575]. З метою дослідження історико-географічного контексту галицько-волинського порубіжжя проведено суцільні археологічні обстеження у верхів'ях басейну р. Західний Буг [467].

Розкопки оборонних пам'яток Рівненщини у 1992—1996 рр., що фінансувались, переважно, управлінням культури Рівненської обласної держадміністрації, дослідження літописних центрів краю: Дубно (І. Свешніков), Дорогобуж (Б. Прищеп) та Пересопниці (В. та С. Терські). У 1994—2000 рр. пам'ятки Пересопниці, Лучеська та Володимира також досліджувалися автором на кошти з грантів Державного фонду фундаментальних досліджень при Міннауки України.

Знахідки з розкопок ВАЕ ЛІМ на дитинці Пересопниці виявили окремий дружинний квартал, забудований наземними спорудами [510, с. 29]. Про це свідчить майже повний комплект військового спорядження, зібраного у 1991—1995 рр.: окуття піхов та гарда (перехрестя) шаблі, понад десять цілих та фрагментованих острог, уламки скребла та ін. (рис. Б.27). Боярські будинки з чисельним військовим реманентом досліджено також на території головного торгового посаду Пересопниці в ур. Пастівник

Важливим результатом з вивчення оборонної інфраструктури Володимира досягнуто у 1999—2000 рр. у ході експедиції ЛІМ. Один із найцікавіших комплексів, пов'язаних з боярством, вдалося дослідити на території Окольного міста Володимира (ур. Апостольщина). Тут на площі понад 600 м² досліджено найбільший із відомих на галицько-волинських землях комплекс житлових та господарських споруд із безпрецедентним за повнотою інвентарем X—XI ст. та 40—60-х рр. XIV ст. Останній представлений 12 об'єктами житлового та господарського призначення, що існували одночасно [507].

Натомість, в ряді випадків, ініціаторами та організаторами археологічних досліджень продовжували виступати новостворювані історико-культурні заповідники та музеї. Так, у 1995 р. розпочалися дослідження території м. Дубно [718], які проводилися у замку Любомирських та у криптах давнього костюлу оо. Бернардинів [382].

Справжньою сенсацією для археологів-медієвістів було виявлення решток монументальних оборонних споруд XIII ст. у літописному місті Угровськ. Тривалий час пам'ятки літописного міста Угровська, однієї із столиць короля Данила, не були локалізовані. Остаточно вдалося це зробити завдяки зусиллям О. Остап'юка, полум'яного патріота та самовідданого краєзнавця, директора Любомльського краєзнавчого музею, спрямованих на археологічне вивчення решток городища у с. Новоугрузьке на р. Західний Буг [287; 693; 334].

Згадані дослідження, зініційовані О. Д. Остап'юком і поведені в 1996, 1997, 1999 рр., дозволили з впевненістю локалізувати дитинець міста на відомому городищі в с. Новоугрузьке та виявити фундаменти ще однієї волинської вежі, що, свого часу не вдалося П. Раппопорту [88]. Тут було вперше за час роботи експедиції волинського музею продемонстровано серйозний підхід до опрацювання знахідок з розкопок: повторний аналіз ботанічних решток фахівцем-палеоботаніком дозволив значно уточнити початкове уявлення про характер матеріалу [див. 566, с. 69].

Значно просунулося вперед дослідження оборонних пам'яток Південно-Східної Волині. Тут основну увагу було звернуто на вивчення літописних міст.

Так, у 1992—1994 рр. експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І.С.Винокура повела розкопки у літописних містах Полонне та Ізяслав. Особливо масштабними стали багаторічні розкопки літописного Губина (1997—2007 рр.), проведені колективом кам'янецьких археологів під керівництвом І.С. Винокура, В.І. Якубовського та В.П. Мегея [158; 160; 640-642]. Певні роботи проводилися у Меджибожі та Старокостянтинові за участю київських археологів [157].

На півночі Тернопільщини у 2003—2004 р. було розпочато вивчення дитинця та монастирища літописного Шумська [639]. Проте, утворений у 2001 р. Крем'янецько-Почаївський історико-культурний заповідник практично усунувся від будь-яких археологічних спостережень навіть за земляними роботами у старій частині Крем'янця.

У 2000 р. експедицією за участю двох рівненських вузів проводилися розкопки городища в околиці Рівного [Басів Кут: 376], а в 2002—2003 рр.— на посадах Пастівник у Пересопниці та на східному посаді Дорогобужа [385]. Протягом останнього десятиліття значні роботи проведено рівненським археологом Б.А. Прищепою також у літописних містах Дубно (2004-2007 рр.), Корчеську (2005-2006 рр.) та Острозі (2004-2008 рр.). Результати цих масштабних рятивних розкопок послужили відтворенню історичної топографії цих літописних міст [384; 387-390].

З 2009 р. на пам'ятках княжої доби Волині розгорнуло плідну роботу ДП «Волинські старожитності». Під час археологічних досліджень на урочищі Гнідава на околиці Луцька, на території літописного Любомля, на заплавному поселенні поруч городища у Борисковичах зібрано багату колекцію металевих та рогових виробів (остроги, фрагменти металевих пряжок та окуттів ремня, металеве кільце для захисту робочого пальця лучника в момент пострілу тощо), які додатково висвітлюють складання спорядження дружинника X-XIV ст. [137; 215; 217]

Таким чином, за роки незалежності проведені широкомасштабні дослідження у Володимирі, Лучеську, Пересопниці, Буську, Белзі, Дубному,

Острозі, Губині [380; 641; 642], Угровську [693] та інших літописних містах Волині.

В цей же період об'єктами планомірного дослідження польських археологів у цей час стали забузькі міста — Холм, Любачів. Розпочались ґрунтовні опрацювання здобутого раніше матеріалу (Червен, Волинь).

Таким чином, підґрунтям для складання перших археологічних каталогів середньовічних пам'яток військової справи краю стали археологічні розвідки та розкопки, здійснені протягом ХІХ—початку ХХІ ст. багатьма вченими.

Проведені розкопки та публікації їх матеріалів додають багато нового для розуміння етапів розбудови військової інфраструктури цих міст, дають чимало знахідок озброєння та іншого військового спорядження.

Розробка теоретичних питань формування військової інфраструктури Волині. Дані, отримані під час польових археологічних досліджень, послужили матеріалом для вирішення багатьох важливих проблем військової історії Волині. Одна з них, що активно дебатуються у середовищі істориків — це історико-культурна інтерпретація процесу появи ранніх городищ Волині та вплив на нього потужних імперій тогочасної Європи. Проведені після першої побіжної наукової інвентаризації П.О. Раппопортом волинських городищ археологічні дослідження вказують на специфічні особливості формування оборонного комплексу краю [377; 379; 381].

Дослідниками нерідко не береться до уваги увесь комплекс археологічних характеристик городищ, який, до того ж часто досить поверхово висвітлений в опублікованому археологічному матеріалі. Повніше висвітлення цих характеристик досягнуто завдяки роботам, проведеним, насамперед, Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1987—2007 рр. Протягом зазначеного періоду експедицією виявлено, досліджено та уточнено хронологію більше півсотні укріплень, що існували у Х-ХІ ст. Проведено значну роботу з узагальнення наявної інформації про історико-культурний контекст розвитку ранніх волинських укріплень.

Вивченням питань історичної географії Волині, а, зокрема, локалізацією доріг та переправ, адміністративних центрів для XIV ст. у Белзькій землі займався польський дослідник А. Янечек [668]. Проте у його роботі, опертій, переважно, на письмові джерела (акти) та картографічний матеріал кінця XVIII ст. майже не висвітлений реальний стан речей, який потрібно було прослідкувати починаючи з перших згадок літопису Руського про події на цій території. Відтак, не знайдемо у цій роботі згадки про важливі шляхи, що поєднували центри уділів, та, навіть згадку про добре відомий у джерелах XVI-XVII ст. т. зв. Королівський гостинець, що поєднував Белз та Буськ з Києвом (див. розділ 3 цієї роботи).

Поряд із польовими археологічними дослідженнями на початку XXI ст. поживалось вивчення окремих питань військової історії (Л.В. Войтович, [165-168], А. Майоров [288]) суспільних станів з опертям на писемні джерела. Так, останнім часом походження боярських родів та їх ролі у житті Галицько-Волинської держави, слідом за істориками XIX ст. (П. Івановим, М. Грушевським та ін.), розглядали О. Майоров, О. Мазур та автором даного дослідження [220, с. 264—274; 288; 286]. Також, в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави боярством окремих земель Волині: Володимирщина та Белзщини займалися автор дослідження та дрогобицький історик А. Петрик [348-351].

На початку XXI ст. значно зріс інтерес до пам'яток зброярства. Слідом за статтями про озброєння княжої доби О. Ратича, В. Петегрича [345], огляди знахідок зброї розроблялися археологами при виконанні нарисів про окремі, переважно, літописні міста [374; 283; 510; 537; 564]. А в сусідній Польщі, у Лодзі було навіть сформовано спеціальну зброєзнавчу школу, з'явилися ряд каталогів озброєння та спорядження дружинника, виконана польськими дослідниками на матеріалах з території сучасної Польщі [659; 717; 719].

Хоча, археологічні джерела про військову справу доби раннього середньовіччя на Волині свого часу узагальнювались в руслі виконання зведень для всієї Східної Європи. Проте, ці дослідження, виконані у 1960-і рр., значною

мірою втратили свою актуальність, оскільки за останні півстоліття нагромаджений значний археологічний матеріал, не відображений у згаданих зведеннях. Тому, певний інтерес становлять роботи С.В. Пивоварова, І.П. Возного та А. Федорука, видані в останні десятиліття [172; 173] та деякі інші праці українських, а здебільшого – російських авторів. Останнім часом з'явилася низка праць автора [525; 579; 580], присвячена аналізу деяких видів озброєння. Вони продовжили розпочаті попередниками дискусії про запозичення окремих видів озброєння у сусідів [227; 233; 235].

Тривають дискусії щодо датування найранішого типу острог на Волині - з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину. Розпочаті з широкої підтримки висновків польського зброєзнавця Я. Жака, щодо датування цього типу острог VII-IX ст. (В. Ауліх, В. Баран, В. Перхавко), внаслідок появи нової джерельної бази (знахідки з городищ Дорогобужа*, Уніяс, поселення Городок, а також з Волковийська) датування цих виробів суттєво омолоджується [178]. А.М. Кирпичников [234, с. 56-57, рис. 34: 3], залишаючи середньоєвропейським знахідкам датування VI-IX ст., відразу відносив поширення гачкоподібних острог Русі до IX-XI ст.

У зв'язку з новішими знахідками гачкоподібних острог на Волині постало питання перегляду висновків А. Новаковського та В.Б. Перхавка [342; 701, с. 96-97, 131, мапа 5] щодо західнослов'янського їх походження. Взнявши до уваги факт широкого використання острог цього типу на території Волині за римської доби, Я. Жак, натомість, у своїй останній праці [728, с. 206-210] стверджував, що в їх випадку ми маємо справу не із західнослов'янськими виробами з VII/VIII ст., які поступали сюди бужським шляхом, а визнав, що користувачами острог були, переважно, воїни з племен лендзян та Дулібів. Він узагальнив 9 екземплярів, згрупованих в так званій субзоні 1С (надбужанській), і, всупереч, зокрема, В.Б. Перхавку, датував цю групу знахідок на VII/VIII-VIII ст.

* знайдена разом з уламками гончарної кераміки курганного типу другої половини X — першої половини XI ст. [374, рис. 79: 6]. У Волковийську така острога знайдена в споруді кінця X — початку XI ст.

Ще конкретніше хронологію острог цього типу бачив польський археолог К. Ваховський, який скупчення знахідок над верхнім Бугом і Сяном датував на 2 чверть VIII ст., а екземпляри з Чеканова та Невядомої трохи ширше на близько 1 пол. VIII ст. [722, гус. 13]. Знахідки з території Польщі та України об'єднують невеликі розміри каблука [722, nr kat. 52-55].

На VIII-IX ст. датують натомість ці остроги М. Міцкевич і М. Дулініч, розділяючи їх на дві досить виразні групи. Перша репрезентована різноманітно оздобленими виробами (Чеканів, Городок-над-Бугом, Гусинне, Мокре, Невядома, Ріпнів), натомість друга група містить неоздоблені та нерідко досить недбало оброблені вироби – Липсько, Підгірці, Ріпнів, Ромош [696, s. 31-32; 655, s. 93, 95]. До іншої групи відносять також остроги із скупчення надсанського екземпляри з Бахоржа та Трепчі, а також примірник з Дорогобужа. Чотири не узагальнених польськими дослідниками знахідок, до другої групи слід віднести і знахідку з Городка біля Луцька. Поки що важко однак інтерпретувати ці відмінності.

Новий матеріал часто змушує переглянути начебто доведені істини. Останнім часом активно займаються цією справою дослідники у Польщі та Білорусі, при цьому для свої висновків нерідко залучаючи дані з території історичної Волині [688-691; 694]. Так, археологом А. Міхалюком на основі аналізу європейських знахідок булав удосконалено схему класифікації булав з території сучасної Польщі [694; 695]. Сяноцьким дослідником П. Котовичем виділено нові типи острог та сокир племінного періоду, які були запозичені волинянами у Великоморавській державі та інших західних краях напередодні включення землі до складу Київської держави [667]. Проте, зарубіжним дослідникам іноді важко отримати необхідну об'єктивну інформацію щодо сучасного стану вивчення проблеми в Україні.

Таким чином, за останні десятиліття проведено чисельні археолого-історичні дослідження, які дозволяють розширити уявлення про особливості історичного розвитку військової інфраструктури у Волинському князівстві. Виявлені знахідки також дозволили скласти уявлення про військово-політичні

процеси, стан оборонного будівництва та інші аспекти військової історії мешканців волинських земель. Внаслідок нових польових досліджень з'явився чималий джерельний матеріал, який дозволяє уточнити та доповнити зроблені раніше висновки.

Огляд історіографії та історії вивчення середньовічного минулого регіону дають змогу констатувати, що за роки досліджень зібрано значний матеріал, який переконливо показав відповідний військово-структурний розвиток даної території, дозволив висвітлити основні етапи історичного розвитку основних елементів військової інфраструктури, простежити хронологічні етапи еволюційних змін у військово-історичних пам'ятках, отримати інформацію про основні види озброєння, спорядження, побут та духовну культуру волинської дружини. Разом із тим, виявлені артефакти, особливо за останнє десятиріччя, дозволяють поглибити наші знання про минуле Волині в середньовічний час, акцентувати увагу на ще не залучених матеріалах, переглянути деякі застарілі погляди і запропонувати нове бачення окремих проблем з історії краю. Тепер на порядку денному стоять нові завдання, які полягають у комплексному підході до аналізу наявних джерел, складанні уточнених і доповнених карт археологічних пам'яток регіону XI –XIV ст., детальній характеристиці особливостей військово-політичного життя та культури давньоукраїнського населення краю.

1.2. Джерела дослідження

Вивчення історичного розвитку Волині в добу середньовіччя спирається на значне коло джерел, які можна поділити на наступні групи: писемні повідомлення, археологічний матеріал, дані нумізматики, сфрагістики, топонімії, фольклору тощо. Всі вони несуть інформацію різної наукової значимості, доповнюють та уточнюють одне одного. Тому їх комплексне дослідження дає змогу отримати загальну картину історичного розвитку регіону. Зрозуміло, що поповнення джерельного матеріалу дозволить у майбутньому значно розширити наші уявлення про історію краю.

Основою історичних знань про середньовічну військову справу у Волинському князівстві служать насамперед писемні пам'ятки наративного характеру.

"Повість минулих літ" – основне писемне джерело з історії Київської Русі - знає в X ст. на території сучасної Волинської області лише племена волинян. Перша згадка в літописі про події на цій території стосується походу київського князя Володимира Святославовича 981 року, коли Волинь з центром у Червені була приєднана до Київської держави. Літописці, які творили спочатку лише в Києві, дуже мало уваги приділяли західній околиці своєї держави. Тому основним джерелом для вивчення історії матеріальної культури та побуту тогочасного населення Волині є археологічні дослідження.

Доречно вказати на те, що у Волинському князівстві не існувало традиційного літописання аж до кінця XII ст. Тільки з початку XIII ст., тобто за князюванням Данила Галицького та Василька, у час піднесення князівства, і започатковується тут літописання.

Важливі відомості про Волинську землі містяться в Київському літописному зводі кінця XII ст., укладеному ігуменом Михайлівського Видубецького монастиря Мойсеєм, який є складовою частиною Іпатіївського списку [13, с. 178-367; 19]. Він з одного боку, продовжувачем "Повісті минулих літ", а з іншого, є сукупністю літописів, написаних різними авторами і для різних князів (чернігівських, переяславських, волинських, галицьких й ін.). У Київському зводі міститься чимало відомостей про міжусобну боротьбу за волинські уділи та утвердження на Волині нащадків князя Ізяслава Мстиславовча.

Загалом Галицько-Волинський літопис не традиційний літопис, а два світських життя князя Данила Романовича та його брата Василька, складається з двох частин:- Галицької - з 1205 р. по кінець 50-х рр. XIII ст., і Волинської - з межі 50-60-х рр. До кінця XIII ст. М.С. Грушевський подає точне датування обох частин :1) 1205-1258 рр.; 2) 1259-1290 рр. [196, с. 1]. У своєму дослідженні першої частини літопису М.Ф. Котляр її розбиває на п'ять послідовно

викладених повістей: Початкова Галицька повість; Повість про збирання Данилом волинської отчини; Повість про повернення Данилом галицького стола; Повість про “Побоище Батьєво”; Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма [248].

В розповіді цієї пам'ятки, яка складається з частин, написаних різними авторами, однозначно простежується панегіристичне ставлення автора відповідної частини — галицького книжника Тимофія — до волинського князя Данила Романовича.

Проте ГВЛ залишається єдиним по композиційній будові та систематичним й досить докладним джерелом з історії Галицько-Волинського князівства та прилеглих до нього земель [616, с. 230]. Певну трудність у вивченні цього літопису чинять відсутність датування подій, часті порушення хронологічної послідовності викладу. Цей суттєвий недолік вдало компенсується синхронними згадками з інших літописів, написаних або пере дубльованих з одного і того ж самого джерела, або аналітично виправлених переписувачами. В сучасних виданнях ГВЛ упорядниками проставлені роки і навіть пори року тодішніх подій за певною системою, однак ця хронологія є скоріше відносною, ніж абсолютною (точною) і вимагає подальших досліджень.

Цікаві додаткові відомості про Галицько-Волинське князівство, залежні від нього землі містяться в літописах Густинського монастиря 1-ої половини XVII ст. Зокрема, в складі Густинських літописів зберігся список, перекладений 1670 року ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, в якому викладена схематична історія України з часів Київської Русі по кінець XVI ст., у тому числі драматичні події в Галицько-Волинській державі XII-XIV ст., політика її князів [18]. Саме свідчення даного літопису стосовно досліджуваного регіону потрапили на сторінки середньовічних польських, угорських літописів та хронік.

Руські літописи та в меншій мірі польські хроніки досить детально повідомляють про військові події, пов'язані з боротьбою за уділи, що активно велася протягом 1085—1288 рр., а також про зміну князів на волинських "столах", перебіг міжусобних війн. Проте, автори літописів не ставили собі за

мету розповісти про те, якими були сучасні їм поселення, вони залишили лише лаконічні повідомлення про міста, їхні укріплення та забудову в зв'язку з описами діянь князів, зокрема, перебігом військово-політичної боротьби на Русі. В цих літописах практично відсутні будь-які дані щодо топографії оборонних споруд та характеристики місцевої військової інфраструктури.

Найчастіше в Іпатіївському літописі згадуються при описі військових походів головні укріплені центри князівства. Серед них Володимир (понад сто згадок) та Лучеськ (понад тридцять). За кількістю згадок Волинь він займає одне з перших місць серед земель Київської держави. Причиною цього було насамперед наявність добре розвинутого місцевого літописання.

Про наступні століття в житті регіону збереглися уривчасті відомості в „Списку руських городів” у „Воскресенському літописі”, де перераховані, поряд з княжими столицями нові міста Коливань (?), Свинухи та інші [9].

Події волинської військової історії були добре знані польським літописцям. Повідомлення про них є у творах хроністів XV—XVI ст. Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших.

На XIV—XV ст. припадають події, пов'язані з занепадом Галицько-Волинської Держави та кровопролитною боротьбою за Волинь між Литовсько-Руською державою та Польщею. У збережених документах і хроніках залишилися лише окремі уривчасті повідомлення, що стосуються певних епізодів військової історії. Найціннішими є описи подій 1320—1440-х рр., пов'язаних з боротьбою Польщі та Литви за Волинь. Детальну тогочасну хроніку подають, поряд з іншими, Ян з Чарнкова та Ян Длугош [22; 29]. Багато цінної інформації про місто знаходимо у т. зв. "Короткому Волинському літописі".

Акти XIV—XVIII ст. значно доповнюють інформацію про історичну топографію міських оборонних споруд та є важливим джерелом для розгляду міста. Події військової історії Волині також неодноразово фігурують в документах та літописних повідомленнях з кінця XIV—початку XV ст., складених у Вільно, Москві та інших центрах Східної Європи.

Найбільше даних про топографічне розташування давніх укріплень, шляхів, лісових масивів містять описи меж земельних володінь першої половини XVI ст. Цього "ограничення водле давного обычая", нерідко, вимагали самі власники угідь, права яких часто порушували сусіди [140, с. 272].

Топографію адміністративних кордонів та стратегічних шляхів дозволяють відтворити також дані з "Попису границь межи Великого княжества Литовського и Корони Польское" складеному в 1546 г. та опублікованому у 1867 р. в "Археографическом сборнике документов относящихся к северо-западной Руси" [23].

Завдяки старанням українських істориків стосовно Володимира, Лучеська, Крем'янця, Острога зберігся найповніший комплекс міських актів порівняно з іншими міськими архівами українських міст. Проте найдавніші з них датуються серединою XVI ст. Виною цьому часті пожежі, які майже повністю знищували багаті збірки міських актів.

Серед вказаних документів найбільш насичені інформацією щодо історичної топографії описи королівських і церковних володінь, т.зв. люстрації замків, староства та єпископії. Найповніші люстрацій володимирського та луцького замків збереглися з 1545 та 1552 років. Багато важливих деталей, упущених попередніми люстраторами, знаходимо в описах 1663, 1765—1766, 1789 років [14; 239].

Вже у перших люстраціях ревізори склали докладний перелік замкових веж і городень Володимира, Лучеська, Крем'янця, описували замкові мости, вали, греблі, записали імена всіх, хто був зобов'язаний доглядати й ремонтувати ці споруди, а також і тих, хто ухилявся від виконання своїх обов'язків. Також було оглянуто замкове озброєння й боєприпаси, складені його переліки ("реєстри"), з'ясовано порядок несення сторожової служби та забезпечення замку продовольством.

Хоча у збережених документах зафіксовано стан оборонних споруд міст у значно пізніший, ніж досліджуваний період, в них міститься чимало цінної інформації щодо розташування втрачених нині ключових об'єктів їх топографії

княжої доби. Певні факти про середньовічні оборонні споруди можна почерпнути зі спогадів мандрівників, які відвідували Волинь. Найдавнішим з них є опис подорожі посла Венеційської Республіки Амвросія Контаріні у 1473 р. [427, с. 40; 428].

Цікаві дані про давні оборонні споруди, зібрані під час перебування на Волині, знаходимо у книгах польських письменників Юліана Урсіна Немцевича — про 1816 р. та Юзефа Ігнаці Крашевського — про 1830-ті рр. [Kraszewski, 1985(1840)]. Найдавніші історичні описи, створені на місцевому ґрунті — “Рассказ о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях”, складений 1830 р. і доповнений у 1858 р. Севастіаном Косовичем – соборним священиком, “протоієреєм кафедри руської володимирської” (1813–1877) та “Опис міста Луцька і Волині” [118] з коротким історичним екскурсом, створений анонімним польськомовним автором у 1827—1831 рр. Ці праці містять багато відомостей про історію краю, окреслюють міську топографію, дають певну інформацію про тодішній стан стародавніх пам’яток [тепер зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові: див.: 513].

Важливе значення для вивчення топографії та особливостей фортифікації княжих міст мають гравюри та малюнки, що відтворюють панораму міст та окремі будівлі, які не збереглися. Так, одне з найдавніших живописних зображень Лучеська знаходиться на вівтарному образі Св. Ігнатія середини XVIII ст. [546, с. 8-9, рис 1], на якому намальовано забудову замків. Точні дані стосовно зовнішнього вигляду та топографії втрачених оборонних споруд дають окомірні фіксаційні плани міст кінця XVIII— першої пол. XIX ст., укладені, переважно, російськими картографами, яких нині відомо близько півсотні [239, с. 41]. Найдавніші з них походять з 1795 р. Їх різні версії переважно походять від першовзірців “Атласу Волынской губернии двенадцати поветов” 1798 р., що зберігається у Російському державному історичному архіві (РГИА, ф. 1350, оп. 3/2, од. зб. 9), й відрізняються переважно елементами графічного оформлення. У

основу обмірів міст було покладено окомірний метод натурної фіксації, тому ці плани не відзначалися топографічною точністю й повнотою (рис. Б.6).

Важливе значення для відтворення давньої мережі шляхів та укріплень мають дані топографічних карт ХІХ—першої половини ХХ ст. Так, на цих картах можна побачити ряд оборонних пам'яток, що не збереглися до нашого часу.

Оскільки період Х—ХІV ст. найслабше висвітлений у писемних джерелах, основою для вивчення військової історії, поряд з повідомленнями літописів, історичними документами найбільш важливу інформацію подають археологічні джерела, які діляться на дві категорії – нерухомі та рухомі пам'ятки. До перших належать залишки городищ, довгих валів, кам'яних веж-донжонів, до других – різноманітна зброя та спорядження вершника і коня.

Нагромаджувати речові пам'ятки військової історії Волині почали ще у ХVІІ—ХІХ ст. Це були збірки, насамперед багатих князівських родів, Острозьких та Любомирських, які містили чимало предметів озброєння та дружинного спорядження середньовічної доби.

Нагромадження знань про волинську старовину посилювалося у пореформеній Росії. Чимало інформації про старожитності Волині збирали місцеві священники Даниїл Левицький, Аполоній Сендульський, Ювеналій Тиховський та ін. За їх діяльної участі відбувалися дослідження руїн храмів, формувались збірки перших волинських музеїв, в яких розпочалось нагромадження археологічного матеріалу з території княжих столиць Волині. До таких музеїв відносились Володимир-Волинське та Волинське єпархіальні давньосховища, Музей барона Ф.Р. Штейнгеля у Городку, Музей Київської духовної академії [126, с. 64]. Значними збірками старожитностей, зібраних у княжих містах володіли також місцеві краєзнавці Л. Житинський, священник М. Широцький та ін. [651, s. 169].

Значний поштовх формуванню музейних збірок старожитностей Волині поклали дослідження О. Цинкаловського [513]. Його дослідження, що проводилися від імені головного органу міжвоєнної Польщі – Державного археологічного музею у Варшаві, також фінансувалися Національним музеєм у

Львові – фундацією митрополита А. Шептицького та Науковим товариством імені Шевченка у Львові. У ці дві інституції було спрямовано основний потік експонатів, зібраних О. Цинкаловським на Волині. Сумна доля спіткала зібрані ученим матеріали та його особистий архів у часи Другої світової війни. Проте, як відомо, рукописи не горять. Завдяки сумлінності архівістів Митрополичої канцелярії УГКЦ матеріали письмових звітів ученого було збережено для нащадків, і тепер ці цінні свідчення здобуті у часи кращої збереженості давніх укріплень, можна побачити у фондах Центрального історичного архіву України у Львові. Інші матеріали – з особистого архіву вченого передані на зберігання у Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Неоднозначною була доля археологічних знахідок О. Цинкаловського та інших археологів міжвоєнного періоду. Ті з них, які потрапили у фонди Національного музею, завдяки наполегливості І. Свенціцького вдалося зберегти. Археологічні фонди Музею НТШ значною мірою було втрачено у післявоєнний період через безпорадність працівників Львівського історичного музею – незаінвентаризовані своєчасно знахідки викидали як сміття під час чисельних ”наведень порядку“ та переінвентаризацій фондів.

Перша та Друга світова війна нанесли непоправні втрати археологічним колекціям. Так, безслідно зникли не лише приватні колекції, але й збірки окремих місцевих музеїв. Подібно втрачались приватні збірки любителів старовини, які нагромаджувались на Волині в післявоєнний період. Так, з великої приватної колекції старожитностей зібраної В'ячеславом Лукичем Ковальським (?–1971), колишнім архідияконом Успенського собору, який позбувся духовної посади через “захоплення археологією”, зберігся лише бронзовий казан XII-XIII ст., який передано до Волинського краєзнавчого музею [564, с. 11, 226].

Сформована в результаті багатолітніх наукових досліджень та збирацької діяльності джерельна база є важливим підґрунтям для наукових висновків. На даний час на території Волині виявлено понад 200 городищ XI – XIV ст., частина з яких є рештками літописних міст.

Археологічні джерела за своїм інформаційним наповненням неоднорідні. До них відносяться матеріали, які несуть різнопланові відомості про різні сторони військової діяльності середньовічного населення краю, а також про його матеріальну та духовну культуру. Значна кількість цього матеріалу була добута автором в результаті розкопок керованої ним Волинської археологічної експедиції ЛІМ у 1987–2001 рр. знаходиться у декількох музейних установах. Так, велика колекція предметів військового спорядження зібрана у столичних міста князівства – Володимирі та Лучеську, а також у Пересопниці, Чемерині та Перемилі. Основну частину цих знахідок здано у фонди Володимир-Волинського історичного музею, Луцького історико-культурного заповідника "Старе місто" та Рівненського краєзнавчого музею. Окремі комплекси, що вимагали спеціалізованої реставрації, передані на зберігання до ЛІМ. Результати роботи та зібрані колекції виставлялися на багатьох спеціалізованих археологічних виставках [508; 524].

Більша частина цих матеріалів опублікована у різних виданнях, зафіксована у вигляді звітів, що зберігаються в Інституті археології НАН України та вищезгаданих музейних закладах.

Інформацію про дослідження археологів з Києва, Санкт-Петербурга, Львова, Рівного та Луцька, які вивчали середньовічні старожитності краю, відшукуємо у фондах наукових установ, які видавали дозволи на розкопки чи фінансували проведення експедицій. Вони задокументовані у вигляді археологічних щоденників і звітів, які склалися науковцями про свої польові дослідження в регіоні [34-47; 51-107]. Так, у фондах Інституту археології НАН України знаходяться звіти М.П. Кучери за 1967-1970-і рр., в значній котрих частині детально описуються проведені науковцем обстеження городищ в околиці Луцька та у Хмельницькій області, а також розкопки городища у с. Затурці [54; 55; 56; 57]. Тут також є звіти М.М. Кучинка про розкопки у с. Городище поблизу Луцька та Володимирі [58-73], Б.А.Прищепи та Р.М.Чайки про розкопки городищ на території Рівненщини [81-87; 97-100], а також звіти

інших науковців, які проводили археологічні дослідження на території Волині [74-80; 88-96; 106].

Значна кількість щоденників і звітів археологічних експедицій знаходиться в архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серед них слід відзначити щоденники В.В. Ауліха та О.О. Ратича за 1963-1968 рр. та їх звіти про обстеження і розкопки на пам'ятках регіону в селах Білів, Борисковичі, Дорогобуж, Перемиль [51; 52].

Ще одна категорія наукової інформації що стосується обстеження нерухомих пам'яток та знахідок рухомих міститься у наукових звітах про археологічні дослідження, проведені на Волині протягом 1955–2001 рр., що зберігаються у фондах історичних та краєзнавчих музеїв регіону, зокрема, у Львівському історичному, Волинського та Рівненського краєзнавчих музеїв, Володимир-Волинського історичного музею, Луцького історико-культурного заповідника, у Державному архіві Львівської області тощо.

Наступну велику групу археологічних матеріалів представляють знахідки, які були виявлені під час розкопок і зберігаються в фондах наукових установ. Найбільша їх кількість зосереджена в Львівському історичному музеї, де вони становлять окрему групу "Київська Русь" [50]. Серед них є знахідки із Володимира [50, КР-1568-2010], Лучеська [50, КР-3387-4009; КР 7905- 9571], Пересопниці [50, КР-11900-12232], Белза [50, КР-12728-19275], Листвина [50, КР-21729-29279] та багатьох інших пунктів краю. Чимало знахідок зброї та дружинного спорядження зберігається у фондах музеїв Волині. У фондах Волинського краєзнавчого музею – знахідки з Володимира [108, Рч-123-156], Лучеська [108, Рч-234-656], Перемиля [108, Рч-678-756], у Торчинському народному музеї – знахідки з околиць Торчина (Садів, Усичі, Шеполь), у Шумському краєзнавчому музеї – з городища княжого Шумська.

Значно зросла кількість музейних осередків, які нагромаджували археологічні пам'ятки, протягом 1960-1990-і рр. Спершу створені, як музеї на громадських засадах, вони часто ставали штатними історико-краєзнавчими

відділами обласних музеїв. Значний вклад в їх комплектування археологічними фондами вносили краєзнавці історик Петро Заклекта [566, с. 90, 111, 144].

Знахідки, що висвітлюють формування військової інфраструктури Волинського князівства, зберігаються у фондах Львівського, Володимир-Волинського історичного, Рівненського, Волинського та Крем'янецького краєзнавчих музеїв, Луцького історико-культурного заповідника, а також у фондах музеїв археології Волинського університету, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Державного археологічного музею у Варшаві та Національного музею історії України, історико-культурних заповідників Крем'янця, Збаража, Острога, Луцька, Володимира-Волинського. Серед пам'яток, які знаходяться на збереженні – археологічні матеріали з досліджень відповідних міст (зразки давньоруської зброї, військового спорядження тощо), а також плани і креслення результатів розвідок чисельних городищ і поселень.

За останні десятиліття під час дослідження цих пам'яток зібраний великий комплекс речових джерел відносно розвитку військової справи у Волинському князівстві. Великі колекції предметів середньовічного озброєння походять з розкопок городищ X-XI ст. поблизу с. Городище Луцького р-ну (розкопки М.М. Кучинка, 1979-1989 рр.) та с. Листвин Дубнівського р-ну (розкопки Р.М. Чайки, 1974-1995 рр.). Серед матеріалів, виявлених під час розкопок літописних міст і фортець XII-XIII ст. предмети військової справи виразно представлені також на т.зв. Шепетівському городищі та у Дорогобужі. Це, насамперед, результати розкопок М.К. Каргера та Б.А. Прищепи.

Знахідки археологів із Санкт-Петербурга (М.К. Каргера, П.О. Раппопорта, М.В. Малевської, Г.О. Пескової), за незначним винятком, опинилися у фондосховищах Інституту історії матеріальної культури РАН та в Ермітажі.

Підсумовуючи огляд джерел, потрібно відзначити, що в нашому розпорядженні є достатньо матеріалів для реконструкції історичного розвитку військової інфраструктури Волинського князівства в XI –XIV ст. Зрозуміло, що головним видом джерел виступають археологічні матеріали, інші відіграють допоміжну роль. І хоча останні неоднакові за своїми інформативними

можливостями й кожний із них має свої, притаманні тільки їм, і специфічні види історичних відомостей, їх комплексне використання дозволяє об'єктивніше відтворити етапи військового минулого Волинського краю.

Ще одну групу археологічного матеріалу представляють публікації в монографіях, журналах, збірниках, тезах і матеріалах конференцій, науково-популярних виданнях, періодиці. Специфікою більшості наукових робіт з археології є вміщення в них даних про розкопки і виявлені знахідки. В цій частині вони виступають як археологічне джерело, трактування ж самого матеріалу науковцями відноситься вже до їх творчого доробку. Основні археологічні публікації з середньовічної історії краю наведені в розділі даної роботи історіографія і тому не будемо їх спеціально характеризувати.

1.3. Хронологія та періодизація матеріалу

Тривалий час старожитності княжої доби хронологічно не розчленовувались. За основу датування нерухомих пам'яток – городищ, валів тощо бралися поряд з типологічними ознаками, народні перекази та легенди. Наукове датування об'єктів військової інфраструктури, культурних напластунків та знахідок в них стали можливими лише в результаті систематичних досліджень різночасових пам'яток на території всієї Східної Європи та розробки на цій основі хронологічної шкали старожитностей.

Головним датуючим матеріалом при археологічному вивченні культурних напластунків у фортецях є найбільш масова категорія знахідок – керамічний посуд. За хронологією він поділяється на три основні групи: IX-XI, XII-XIII, друга половина XIII-XIV ст.

Хронологія посуду на галицько-волинських землях була розроблена у 1950-1960-і рр. М.М. Кучерою та М.В. Малевською [268; 291]. Проте, остання як і багато інших дослідників не змогла належно продатувати посуд післямонгольського періоду [564, с. 116]. Тривалий час типологічно подібні старожитності другої половини XIII-XIV ст., переважно відносились до ранішого часу.

Таким чином, недостатні знання щодо типології та хронології керамічного посуду післямонгольського часу привели до помилкових висновків цілої плеяди дослідників пам'яток ГВД. Зокрема, дослідник княжого Львова О. Ратич під час розкопок на Високому Замку фактично не помітив культурних напластувань XIII—XIV ст., зарахувавши їх до X—XI ст. Аналогічно квартали житлової забудови Краківського передмістя Львова, розкопані у 1992 р., були датовані XII—XIII ст., як і окремі культурні напластування карпатської фортеці Тустань [див.: 503, с. 131-134, рис. 1].

Хоча на помилкове датування, зокрема керамічного посуду XIV—XV ст. з розкопок Високого Замку у Львові свого часу звертав увагу М.П. Кучера [270], представниками радянської школи [див.: 503, с. 133-139, рис. 2] за старим принципом датований матеріал з розкопок городища в Сокалі на місці виявлення у 1973 р. боярського скарбу, (вул. Верхня Замкова, 6 садиба Н. Головача)*.

Датування пізньосередньовічного матеріалу М.М. Кучери [270] було розвинуте його учнем Б. Звіздецьким, аналізуючи матеріали з літописного Городська [214].

Однак, навіть після цих досліджень детальної хронології кераміки та супутніх знахідок розроблено не було. Це, в свою чергу призвело до "сенсаційних" відкриттів у історії військової справи зокрема. Недбало проведені розкопки М.К. Каргером на Шепетівському городищі, хоч і виявили цікавий та надзвичайно насичений оригінальними знахідками матеріал до історії озброєння, але за старим принципом, віднесли його до часу перед походом Бату-хана на Русь. Недостатня увага до датування керамічного посуду не дозволяла дослідникам належно хронологічно розчленувати культурні напластування XIII—XIV ст., адже попри очікувані сліди руйнації та занепаду у головних містах Галицько-Волинської держави увесь цей період тривав поступовий культурний розвиток. Натомість певний короткочасовий занепад простежується наприкінці

* Скарб переданий мешканцем Сокаля п. Є. Тіосом у Львівський історичний музей. Кераміка має аналогії серед матеріалів середини XIV ст. з розкопок Володимира (Апостольщина, монастир Св. Спаса) та Львова (Старий Ринок) [564, с. 163-176]. Окрім горщиків місцевої традиції, часом покритих ангобом, та посуду західного типу, прикрашеного штампованим орнаментом по виступаючих поясах, тут є фрагменти дзбанів з ручкою та циліндричною шийкою.

XIV ст., як наслідок довготривалих та виснажливих литовсько-польсько-угорських війн за оволодіння українськими землями.

Затримка з вивченням старожитностей Галицько-Волинської держави мала й ідеологічне підґрунтя, оскільки, вивчення пізніших періодів – часу коли формувалися підвалини української державності, за радянських часів вважалося шкідливим. Ідеологічно спрямованій підтасовці фактів сприяло й те, що матеріальна культура Волині другої половини XIII-початку XV ст. надзвичайно подібна до попереднього періоду. Саме ця обставина не дозволила помітити на Шепетівському городищі хронологічну різницю між двома горизонтами забудови з внутрішньої сторони валу, чітко розділеними прошарком глини. Було зроблено висновок, про належність цього прошарку решткам перекриття клітей [343, с. 9].

Ці помилки попередників стали очевидними автору дисертаційної роботи під час аналізу матеріалів досліджень Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею, проведених у Володимирі, Лучеську, Львові та Пересопниці у 1987—2000 рр. Протягом зазначеного періоду експедиція музею дослідила десятки насичених синхронними предметами закритих комплексів. Це були переважно споруди заповнення яких сформувалося в момент припинення їх функціонування внаслідок залишення мешканцями, пожежі або іншої швидкої руйнації, та не порушувалося до моменту досліджень. Продатувати комплекси допомогла, в першу чергу, східна імпортна кераміка, періодизація якої є добре відомою та не викликає заперечень. Це, насамперед, т.зв. "кашинна" кераміка, яку розпочали виробляти у золотоординських містах для імпорту у Європу не раніше 1340 р., а припинили виробництво у 1390-х рр., у зв'язку із зруйнуванням цих міст Тимуром. Вказані матеріали дозволили розробити хронологію і типологію археологічного матеріалу з волинських міст (а це, насамперед, гончарний посуд) для періоду другої половини XIII-XV ст.

Аналіз зібраного матеріалу дозволив встановити, що посуд другої половини XIII—XIV ст. повністю зберігає традиції гончарного ремесла XII— першої половини XIII ст. [564, с. 171-176]. По-перше, основним прийомом оформлення

вінця посуду залишається валик. Нерідко він прикрашається косими насічками [564, рис. 112: 1]. Хоча, вже з XIV ст. поряд з традиційним виготовляють гончарний посуд центрально-європейського зразка.

Протягом цього періоду практично незмінними залишаються й інші побутові предмети та, частково, озброєння. Це стосується, зокрема, таких порівняно, масових хронологічних індикаторів, як скляні браслети та шиферні пряслиця. Щоправда кількість пряслиць та їх розміри у цей період різко зменшуються – очевидно давалися взнаки спустошення на кордонах ГВД у середині XIII ст.

Помилки в датуванні кераміки вплинули на неправильне датування як інших супутніх їм знахідок, зокрема й предметів озброєння, так і цілих об'єктів. Як приклад, представлена А. Кірпічниковим [234, с. 68, табл. 21: 5, 6] еталонною для першої половини XIII ст. знахідка залізних острог з шести- семипроменевою зіркою, т. зв. “готичного” типу з городища Половецького на р. Рось в околицях Києва. Як виявив М.П. Кучера [270], культурні напластування цієї пам'ятки датуються XII-XIV ст., а отже й вказані остроги цілком вписуються у верхню дату пам'ятки. Подібні остроги з напластувань XIV ст. відомі у Володимирі, Лучеську та з інших міст Галицько-Волинської держави [564, рис. 142: 7; 145, с. 53–55].

Таким чином, аналіз історіографії проблеми засвідчує, що, незважаючи на значний доробок історичної науки щодо дослідження Волинського князівств, й досі фактично не вивченим залишається багато аспектів історії військової справи на галицько-волинських землях у XI–XIV ст. Опрацювання і використання давньоруських літописів, хронік іноземних авторів, археологічних карт та інших письмових джерел, археологічних досліджень на території історичної Волині стало основою історичного та теоретичного осмислення і відтворення військової інфраструктури волинських земель у XI –XIV ст.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА у XI–XIV СТ.

Військова інфраструктура Волинського князівства протягом XI–XIV ст. формувалась у складній військово-політичній ситуації. Формування мережі фортець, інтенсивність роботи зброярських майстерень тощо напряду залежало від перебігу конкретних військових подій. Тому необхідним є їх детальне висвітлення за основними періодами.

2.1. Вхідження регіону до складу Київської держави

Період другої половини IX—X ст. був визначальним етапом у формуванні території держав лісостепової зони Східної Європи: Київської, Давньопольської та Великоморавської. Визнано, що землі Волині найшвидше потрапляють у залежність від останньої держави, інтереси якої у Східній Європі успадкувала Чеська держава X ст. [221; 320, с. 155—156].

Саме в процесі формування Київської та Великоморавської держав волинські землі активно включаються у міжконтинентальні торгівельні стосунки, на що вказує і низка археологічних знахідок (численні скарби дирхемів, речові скарби з Крилоса і Хонякова та ін.).

На думку В.В. Седова [423, с. 19], "після розгрому Великоморавської держави багаточисленні групи слов'ян покинули обжиті дунайські землі і розселяються по Східноєвропейській рівнині". Із цим процесом він пов'язував поширення ремісничих виробів дунайського типу та гончарної кераміки у східних слов'ян.

Внаслідок розпаду дулібського племінного союзу у IX ст. утворилися менші племінні союзи, назви яких походили від головних міст або рік: волинян, бужан, лучан [197, т. 1, с. 207—208]* та [як вважає Л. Войтович: 169] черв'ян. Їх початки останній шукає ще у VII-VIII ст.

* Останнім часом відбувається перегляд скептичних поглядів радянських дослідників на історичність цього племені, згаданого в кількох джерелах. Так, українські історики тепер вважають, що в трактаті "Про управління

Державотворче ядро знаходилося у Побужжі, пам'яткою чого вважають найдавніший укріплений центр слов'янської Волині – Зимнівське городище в околицях княжого Володимира. Отриманий під час досліджень речовий матеріал (предмети ювелірного ремесла, озброєння) дозволив пов'язати його з гіпотезою про місцеву племінну державність на Волині.

Погорину (пізніше Погоринська волость — спірної історико-територіальної області на межі Київщини та Волині) відносять до східного району розселення племінного союзу літописних волинян, в якому вони контактували з древлянами. Вдячним об'єктом маніпуляцій у цьому відношенні є загадкові "ленчани-лендзяни-лучани" Костянтина Багрянородного. Історичність цього племені підтверджує детальний та об'єктивний аналіз писемних джерел [200, с. 6-7]. Не викликає суперечок розташування племінної території лучан у басейнах рік Стир та Горинь [301, с. 514; 359, с. 127; 200]. У IX ст. на цій території формується укріплена мережа, до якої сьогодні впевнено можна віднести лише Жорнівське городище.

У X ст. за ці землі йшла боротьба поміж Києвом та західними сусідами. Проте, жодна із сторін не могла претендувати на виключне домінування в регіоні. Слабкість позицій Києва виразно продемонструвало повстання древлян 945 р. Ймовірно, саме це ослаблення контролю над Погориною сприяло активному зростанню нових укріплень. Місцева племінна верхівка поспішала зміцнити поселенські комплекси новими фортецями.

На думку більшості дослідників цієї проблеми, землі літописних дулібів у політичному відношенні перебували у сфері інтересів Великоморавської, а після розпаду останньої, Чеської держави. Хоча тут, очевидно потрібно говорити про союзницько-трибутарні відносини, а не про пряме підпорядкування [221, с. 120]. На думку авторитетного дослідника В.Д. Королюка, у IX-X ст. Західна Волинь входила в контактну зону, в середині якої відбувалися історичні процеси, що включали певний синтез античності і варварства [241, с. 182].

імперією" Костянтина Багрянородного слід читати не "ленчани", а "лучани" [див.: 200], щоправда відмічається доволіне використання слов'янських етнічних назв у цьому документі.

В цей час тут, як і на інших слов'янських землях виникають перші протоміські центри, які об'єднують і політично згуртовують навколо себе певну територію. З цим можна пов'язувати зміну старої племінної назви „дуліби”. На думку Л. Нідерле та інших істориків, внаслідок розвитку нових політичних центрів Західної Волині – Волиня, Лучеська та Бужська – на політичну арену виходять волиняни, лучани і бужани [320, с. 156]. Щодо перших двох міст – Волиня та Лучеська ця гіпотеза знаходить певне підтвердження у археологічному матеріалі. Є підстави відносити зародження цих міст, як племінних центрів до VII-IX ст. [594, с. 134; 546, с. 200]. Описуючи землі волинян, бужан і, можливо, лучан, анонімний баварський географ у 875 р. налічує на їх території десятки укріплених градів [169, с. 820].

Поштовхом для цього послужили активні державотворчі процеси на цих територіях, що супроводжувалися походами скандинавських дружин-купців, які нерідко вступали на службу не лише до київських князів, але й до місцевих можновладців. Боротьба Київської держави Рюриковичів із своїми західними сусідами за територію Волині, а не загроза кочівницьких нападів із півдня змушувала населення будувати не лише невеликі общинні укріплення, але і великі фортеці.

Існують різні версії утвердження влади Києва на цій території. Одні відносять поширення влади Києва над землями Волині до часу правління князів Аскольда і Діра [359, с. 129] і до цього періоду відносять перша літописну згадку про заселення басейну р. Західний Буг волинянами, „що раніше звалися дулібами”. Серед залежних від Києва племен Східної Європи дуліби брали участь у поході київського князя на Константинополь [13, с. 6-8, 16].

Погляд, що Прикарпаття та Західна Волинь належали до Києва ще за часів великого князя Олега (882-911), який ґрунтується на літописній згадці про підлеглисть йому племен, що населяли цю територію, намагались неодноразово аргументовано переглянути ще в 1-ій пол. XX ст. (Т. Коструба).

Інакше до цього ставляться сучасні дослідники [див.: 359, с. 128]. Вони не сумніваються у залежності в IX ст. Прикарпаття та Волині від Києва.

Втрату контролю Києва над волинськими землями слід пов'язувати з відомим повстанням древлян під проводом князя Мала у 945 р., коли загинув великий київський князь Ігор. У цей період слов'янські землі на захід від р. Горинь потрапляють у залежність від Чеського королівства та його васалів віслян [221, с. 119-120; 247, с. 37-38; 186, с. 8], котрі ще з 877 р. були завойованими Великоморавською державою.

Про певний культурний вплив західних слов'ян вказують археологічні пам'ятки з території Західної Волині [312, с. 97-98; 325, с. 230]. Цілком можливим видається поширення християнства серед населення Волині у IX-X ст., на що може вказувати поява тут у цей час обряду тілопокладання у підкурганних ямах [312, с. 100]. Певним підтвердженням цього є опис кордонів Пражської єпископії 1086 р. (підтвердження кордонів 973 р.), в якому східними її межами названі ріки Західний Буг і Стир [12, с. 151].

Археологічні матеріали з городища поблизу сіл Бабка та Вараш на р. Стир (тепер нове місто Кузнецовськ Рівенської області [266, с. 3-39]) та матеріали з ряду інших пам'яток VIII-X ст. (наприклад, остроги з гачкоподібно загнутими до середини зачіпками з поселень Ріпнів і Ромош, городищ Пліснесько та Уніяс, поховань у Гусиному та Липську [728, с. 70-76] є певним підтвердженням, висловленої свого часу В. М. Насоновим думки, що „тут до того часу, коли сюди прийшло руське панування, вже існували міста з місцевим правлячим класом феодалів” [317, с. 130], який згуртував і об'єднав відому територію.

На думку більшості дослідників, згадані волинські племінні союзи були ліквідовані лише внаслідок походу великого київського князя Володимира Святославовича у 981 р. [169].

Цим відомим походом 981 р. „на ляхи” розпочався завершальний етап підпорядкування Волині владі Києва. Втім, ще в 960 роки за князя Святослава Ігоревича до Руської землі, можливо, вже було повернуто частину території Волині, зокрема, басейн р. Горинь. На це вказують ряд історичних та археологічних фактів [311, с. 86].

У зв'язку з вище згаданим походом 981 р. знаходиться початок процесу, що отримав у археологічній літературі назву „перенесення міст” [594, с. 20-59]. Так, захопивши Червен і „ины грады”, великокнязівська адміністрація засновує поблизу від них центр для наново освоєної території Побужжя, названий по імені свого князя. Зробити це було, очевидно, не важко, оскільки новозбудоване місто Володимир знаходилося на території давньої поселенської агломерації IX-X ст. Воно успадкувало від племінних центрів Зимно (VII ст.) та Волинь (VII-XV ст., тепер городище у с. Городок неподалік м. Грубешів) їх стару адміністративну функцію, викликавши цим поступовий економічний занепад та відтік жителів із ближніх адміністративних осередків докиївської доби. Аналогічні процеси перенесення міст відомі у сусідніх Польщі та Чехії [594, с. 20-59].

Процес освоєння території Волині великокнязівською владою, на думку істориків відбувалась поступово, протягом кінця X ст. – початку XII ст. [317, с. 128, 133]. Очевидно з ним слід пов'язувати поширення трапецієвидних в плані із одним заокругленим кутом городищ відомих в археологічній літературі, як укріплення „волинського типу” [403, с. 51-56]. При їх будівництві використовувалися знання фортифікації запозичені у полабських слов'ян та їх сусідів [401, с. 52-53]. Найзначніші з цих городищ зводились вздовж головного стратегічного і торгівельного шляху з Києва у Західну Європу: це городища Володимира, Сутейська, Пересопниці та ін. Очевидна мета їх зведення : не лише заснувати нові адміністративні центри освоєваної території і поставити під контроль найзручніший шлях на Захід, але й максимально укріпити ці міста на рівні тогочасних досягнень фортифікаційної науки у можливих агресорів – західних слов'ян.

В процесі освоєння території Волині великокнязівською владою попередні осередки занепадали, що видно на прикладі археологічно обстежених городищ Городок-Коршів біля Лучеська, т. зв. 2-го любомльського городища, укріплень поблизу сіл Листвин, Гоща, Берестяни та ін. (рис. Б.22). Час існування їх вкладається у рамки, визначені істориками як період формування міст та

освоєння племінних територій центральною владою. Всі воно виникли або ж існували у X ст., а опустіли наприкінці XI – на початку XII ст. Два з них – коршівське та друге любомльське, які розташовані на пріоритетних дорогах, мають найближчі аналогії у західних слов'ян [403, с. 58-60, 71-72].

Виникнення краще вивчених на сусідніх територіях подібних торгово-ремісничих осередків пов'язується з надзвичайно бурхливим розвитком трансєвропейських торгових зв'язків [594, с. 54-55]. Всі ці осередки входили в одну економічну систему, яка не вкладалася в рамки етнічних кордонів.

Проте, очевидно, не всі існуючі в X-XI ст. укріплені поселення вписалися в нову мережу адміністративних центрів та шляхів сполучень, які зазнавала певних змін на землях, включених в склад Київської держави. Наслідком цього був занепад старих общинних центрів, представлених переважно т. зв. „городищами-сховищами”, розташованими поблизу верхів'їв рік (Кошів, Брани, Будераж та ін.) та городищ, розташованих навпроти гирл основних приток рік Горинь, Стир, Західний Буг (Старгород-Литовеж, Дюксин). Згадані укріплення, виходячи з топографічних умов їх закладення, контролювали волоки, переправи та володільні шляхи, що були найзручнішими дорогами за умов відсутності мостів на великих ріках Волині.

Аналіз географічної ситуації, літописних повідомлень та даних археологічних досліджень дозволяє реконструювати мережу адміністративних центрів та основних доріг Волині у XI-XIV ст. Їх напрями на початковому етапі – X-першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII-першій половині XIV ст. – напрями політичної експансії волинських князів.

Згідно даних багаторічних археологічних досліджень головні міста Волині – Володимир, Лучеськ, Пересопниця виникли наприкінці X ст. на території племінних осередків волинян VII—X ст., що розташовувалися на поживавленому т. зв. "німецькому шляху" з Азії до Атлантичного побережжя. Ця обставина сприяла швидкому утворенню тут великокнязівської влади та економічному розвитку міст [510; 537, с. 200; 564, с. 230].

2.2. Військо-політичне становище волинських земель у період Київської держави

Процес освоєння території Волині великокнязівською владою розтягнувся на півтора століття. На першому етапі підготовки до включення в склад державної території слабо освоєних волинських земель була побудова державних фортець, погостів та дружинних таборів.

Наприкінці X ст. по всій Київській державі поступово зникають створені княгинею Ольгою погости, як спеціальні табори для дружинників, що займалися збором данини [353, с. 233].

В процесі здійснення цієї політики виникали великі неукріплені поселення, порівняно добре вивчені на "східних" територіях Русі (Зелений Гай і т. д.). Їх характеризувала наявність різноплемінного населення. На базі цих поселень відбувались процеси примусового (і, природно, колонізаційного) змішування населення. Подібні поселення, мабуть, були й на Волині. Слідами їх існування є великі курганні могильники з дружинним інвентарем у басейнах рік Західний Буг (Зимно), Стир (Великі Рикані), Горинь (Білів, Пашуки) та ін.

Аналогічно, як на Волині, нижня течія Десни з Новгородом-Сіверським, Черніговом і Шестовицею, були східним форпостом Києва на шляхах до в'ятичів і сіверян. Будучи рано освоєною державою західно-сіверянського ареалу, ця область при Володимирі стала плацдармом "примучування" всієї сіверянської спільноти. Приєднання до Києва нових земель, на яких "мужи лучшие" замінювали місцеву волинську аристократію, придушували її спротив і ставали основою нового, князівського апарату примусу.

Наслідки цієї політики добре простежуються на прикладі присутності серед курганних старожитностей загальноруського поховального інвентаря та обрядовості [309, с. 76].

Включення Волині до складу Київської держави поклало початок активному містоутворенню. Найважливішою фортецею, яка згодом перебрала на себе функції земельного центру стало місто, назване на честь свого засновника – великого київського князя Св. Володимира, вперше згадується у

“Повісті минулих літ” [17, с. 83] під 988 р., коли він віддав його в уділ своєму сину Всеволоду. Воно було засноване невдовзі після переможних походів ВКК Володимира, як новий центр для новопридбаних південно-західних земель Київської держави, тому саме тут згодом було утворено центр єпископії.

Його початки і в пізніших звістках виводяться від Св. Володимира [21, с. 465]. Про це російський історик XVIII ст. В. Татіщев [433, т. 2, с. 78] під 992 р. пише: “Володимир ходив до Дністра з двома єпископами багато людей навча крести и построил в земле Червенской град на свое имя Володимер и церковь Пресвятой Богородицы созда, оставья тут єпископа Стефана”. Про будівництво Володимира на Волині Св. Володимиром свідчить також “Житіє Стефана, ігумена Печерського”: “... єпископ славного города Владимира, его же сам великий он самодержец Владимир во свое имя созда” [15, с. 21].

Ще М. Карамзін, а за ним і П. Іванов розкритикували поширену свого часу спробу ототожнення цього міста з Володимиром у Суздальській землі [220 с. 63–64]. Однак, і факт створення єпископії у Володимирі наприкінці X ст. сучасними дослідниками теж піддається сумніву, оскільки, тут поки що не виявлено слідів стабільної діяльності єпископів в XI ст. [такою вважають зведення монументальних будівель храмів: 635 с. 39–40]. Та й перетворення князівської фортеці на столицю окремого уділу часто переносять на часи після 1010 р., коли сини Володимира Великого досягли достатньо зрілого віку.

Місто було назване саме на честь ВКК не випадково. Це був ключовий пункт, де перетиналися шляхи, що вели із Азії в Європу та від Чорного до Балтійського моря. Місто відразу планувалося як новий адміністративний центр для усієї Південно-Західної Русі, який повинен був замінити Червен. Саме тому тут було засновано перший княжий стіл та єпископську кафедру. Першим князем у Володимирі поставлений князь Борис – майбутній престолонаслідник [197, т. 2, с. 363]. Всеволод, який володів містом у 990-ті роки, втратив його, ймовірно, внаслідок підтримки боротьби волинян проти Києва.

Польські хроніки XV—XVI ст. дозволяють розширити коло відомостей про перебіг раніших подій, пов'язаних з Волинню. Серед заснованих великим

київським князем Володимиром Святославовичем волинських міст близько 1000 р., як стверджував Ян Длугош, був, також, Лучеськ [29, т. 2, с. 43]. За історичною традицією на Волині [18, с. 259], як гадають, у Лучеську, було посаджено десятого сина Св. Володимира — князя Позвізда [426, с. 811]. Час його ймовірного правління у Лучеську, судячи з дат життя (до 988 р.— до 1015 р.) припав на початок XI ст. [166, с. 16, 24]. За М. Стрийковським, головні волинські міста були захоплені військами Болеслава Хороброго у 1008 р. під час походу на Київ [537, с. 17].

1015 р. у Володимирі мав відбутися з'їзд правителів Русі, Польщі і Чехії та Угорщини [433, т. 2, с. 70]. Основне питання з'їзду – коаліція цих країн проти Священної Римської імперії [Німеччини: 624, с. 88–89]. Зауваження М. Котляра [246, с. 20], що Володимир у цей час міг бути лише невеликою фортецею не підтверджується даними археології, оскільки місто вже від самих початків розвивалось у центрі значної поселенської агломерації. Протягом першої половини XI ст. до первісної володимирської волості, на думку М. Грушевського [197, т. 2, с. 77], окрім Верхнього Побужжя належали також Надсяння, Подністров'я, Погорина (приєднана до Київської землі після 1060 р.) та Середнє Побужжя – тобто вся південно-західна околиця Київської держави.

Наслідком польсько-руського конфлікту 1017–1018 рр. була тимчасова втрата давньої Червенської землі та наближення державного кордону до столиці уділу, що змушувало зосереджувати у волинських містах значні військові сили*.

Протягом усього середньовічного періоду в оволодінні Волиню були зацікавлені гегемони Східної Європи. Спершу це були східні та західні сусіди: великі київські князі та віслянсько-гнєзненські. Вихід Волині з-під влади Києва відразу спровокував утворення нового незалежного політичного утворення – ГВД. У процесі ліквідації ГВД саме відрив Західного Побужжя з його історичним центром – Володимиром – від основного державного масиву послужив критичною точкою розпаду.

* За іншою версією Володимир близько 1015 р. вже безпосередньо належав князю Святополку, а у 1018–1030 рр. разом з червенськими містами відійшов до Польщі [261, с. 9–10, 434, с. 8].

Саме тому Волинь часто перебувала під безпосереднім управлінням Києва. Лише в останні роки життя Ярослав Мудрий посадив у Володимирі свого другого сина Святослава (народився 1027 р.), який по старшинству був наступним після Ізяслава.

Після смерті Ярослава Мудрого відбувся перерозподіл володінь. Святослав пішов княжити у “Руську землю” (Чернігів), а князем Волині став його молодший син (1031–1035 р. нар.) Ігор Ярославович, до волості якого належало також Прикарпаття [221, с. 124]. Однак вже у 1057 р., після смерті В’ячеслава Смоленського, київський князь Ізяслав Ярославович вивів Ігоря з Володимира і передав йому в управління Смоленськ [17, ч. 1, с. 109]. Тим самим Волинь була приєднана до київських володінь.

1073 року за даними історика XVIII ст. Нарушевича польський король під час конфлікту з місцевими князями, здійснив похід на Волинь, внаслідок якого захопив ряд міст, серед яких Лучеськ. Болеслав, нібито, шість тижнів облягав це місто [426, с. 811]. Насправді, це повідомлення могло бути відгомонам переходу через Волинь польських загонів у складі війська князя Ізяслава Ярославовича для придушення повстання у Києві у 1068 р. Саме тоді під час конфлікту у Дорогобужі було вбито княжого конюшого, що знайшло відображення у “Руській Правді” [586, с. 324]

Згодом, Святослав (ВКК у 1073–1077 рр.), зайнявши Київ, віддав Володимир своєму старшому сину Олегу [17, ч. 1, с. 159]. Два інші міста він віддав брату Всеволоду: в Турові правив його син Мономах, а в Смоленську – Ростислав [203, с. 70–74]. Олег разом з Мономахом ходив у похід на чехів на підтримку польського князя Болеслава II. Згідно з “Повчанням”, вони “бродили країною чотири місяці”. Перебування Олега на володимирському столі посередньо може підтверджуватися знахідками свинцевих булл, які начебто відображають символ власності Олега [412, с. 233, 245, мапа 10]. Як згадує Мономах у своєму “Повчанні”, Олега було вигнано з Володимира після смерті його батька Святослава, Волинь знову стає володінням Ізяслава.

З вокняжінням у Києві Всеволода Ярославовича, що трапилося у зв'язку з загибеллю Ізяслава у 1078 р. у битві на Нежатиній ниві, серед перших заходів його як ВКК було посадження Ярополка Ізяславовича у Володимирі з додачею до його володінь Турова [17, ч. 1, с. 135]. Свого часу, 1075 р. Ярополк прийняв підданство Римської церкви, за що був визнаний папою Григорієм VII наступником великого князівства київського.

На думку відомого знавця історії української церкви А. Поппе, саме при цьому князі було створено окрему володимирську єпископію. Вважається, що київський митрополит Іоанн заснував два нових єпископства: у Володимирі близько 1085 р. та Турові у 1088 р. [635 с. 194].

Перша згадка про володимирську єпископію є в Несторовому Житті Феодосія Печерського, де наводиться короткий послужний список її глави Стефана, що був єресіархом, а потім, після смерті Феодосія (1074 р.) ігуменом Печерського монастиря, після чого його назначили єпископом "в володимирську оболость". Це Житіє написано в 1080-х роках [635 с. 39]. Стефан як єпископ володимирський згаданий також серед учасників перенесення мощей Феодосія в 1091 р. [19, стб. 211]. Вважається, що цей Стефан був першим володимирським єпископом*.

Особливо активізувалось духовне життя Володимира у середині XII ст., коли тут короткочасово перебувала Київська митрополія на чолі Климом Смолятичем. На чисельність духовних осіб вказує існування кліросу (капітули) [635 с. 127]. Холмський єпископ Іван був поставлений князем Данилом „от клироса великое церкви святой Богородицы Володимерьской“ [20, с. 740]. Князь Володимир Василькович був остаточно похований в 1289 р. у кафедральному соборі в присутності княгині, єпископа „и со всем крилосом“ [20, с. 927].

З літопису відомо, що Ярополк "вда всю жизнь свою Небльскую волость, и Деревскую, и Лучьскую и около Киева" Києво-Печерському монастирю [20, с. 492]. На думку О.М. Рапова [397, с. 84], під "жизнью" Ярополка потрібно

* За традицією цього єпископа вважають Стефаном II, припускаючи, що у нього був попередник з тим самим іменем, насправді, перший єпископ Володимира [див.: 364, с. 33].

розуміти його власні (доменіальні) села, що знаходилися на території цих волостей.

З 1084 р. активними претендентами на володіння Південно-Західною Руссю стають сини князя Ростислава Володимировича. Цього року Ростиславовичі, які, нібито гостювали у Володимирі (існує думка, що братів Рюрика і Василька було арештовано батьком Ярополка ВКК Ізяславом Ярославовичем ще на початку 1060 років), використавши від'їзд на Великдень до Києва князя Ярополка, захопили його місто. Тоді ВКК Всеволод послав свого сина Володимира Мономаха і той відновив Ярополка на володимирському столі [17, с. 1, с. 135].

Братам Ростиславовичам було передано у володіння Перемишль (центр Надсяння) та Тербовлю (столицю Подністров'я), які перед тим належали до володимирської волості. Ці дії були спрямовані на ослаблення Ярополка, як головного конкурента у боротьбі за Київ.

Після надання ВКК Давиду Ігоревичу Дорогобужа у 1084 р. [17, с. 1, с. 135] Ярополк побачив у цьому намагання позбавити його Волині – і тому відважився на відчайдушний крок. Почав збиратися на війну з Всеволодом.

У 1085 р., випереджаючи військовий виступ Ярополка проти київського центру, Всеволод відправляє на Волинь свого сина Володимира (згодом відомого в історії під іменем Мономаха), який, змусивши Ярополка до втечі “в Ляхи”, посадив на володимирський княжий стіл “в Ярополка место” – Давида Ігоревича – найзапеклішого противника Ярополка. Як зазначив М. Грушевський [197, т. 2, с. 77], Давид отримав у володіння не всю володимирську волость. Вагома її частина залишилася під контролем ВКК. Збереглися дані про те, що луцький уділ належав протягом якогось часу у 1079—1099 рр. сину володимирського князя Ярополка Ярославу [166, с. 39; 167, с. 221]. Очевидно, Лучеськ зберігав за собою статус адміністративного центру протягом всього XI ст., хоча до середини XII ст. тут і не було окремого удільного князівського столу.

Тому, втікаючи Ярополк залишив свою матір і дружину (бояр) у Лучеську. Князь Всеволод Ярославович послав до Луцька сина Володимира (Мономаха), з

військом. Лучани піддалися Володимирі, і він позабирав родину, бояр і скарб Ярополка до Києва [20, стб. 197]. Легка перемога війська Великого київського князя над луцькою залогою Ярополка була цілком закономірною, адже володимирський стіл ще з вересня 1068 р. належав Всеволоду Ярославовичу (тоді ще й переяславському князю), а з квітня 1069 р. ця волость перейшла до його сина Володимира Мономаха і залишалася за ним до 1073 р. [13, с. 474; 537, с. 18]. Тривале перебування на Волині Мономаха підтверджує здогад про існування удільного княжого столу в Лучеську того часу.

Наступного 1086 року “приде Ярополк из Ляхов и сотвори мир с Володимиромъ... Ярополк же седе Володимири”. Замирення між князями відбулося у Бродах, де Ярополк поклявся не домагатися Києва.

Після цього Мономах повернувся назад до Чернігова. Очевидно, поки у Володимирі сидів Давид Ігорович, Мономах протягом 1085—1087 рр. залишав за собою Лучеськ — на той час другий за значенням центр Волині, звідки контролював володимирського князя. Ярополк знову сів у Володимирі, а Давиду Ігоровичу, можливо, довелося повернутися у свій Дорогобуж [397, с. 200].

Можливо, швидкому укладенню миру з Мономахом посприяли тісні стосунки Ярополка з польським князем Володиславом-Германом. Існує версія, що на противагу пропольській орієнтації Ярополка, ВКК Всеволод зміцнював стосунки з німецькими князями, видавши свою дочку Євпраксію заміж за саксонського маркграфа Генріха II Довгого [360, с. 59].

1087 р., “пересидівши мало днів” у Володимирі, Ярополк йде у похід до спірного з Ростиславовичами Звенигорода, під час якого 22 листопада загинув від руки якогось Нерядця, підісланого Рюриком Ростиславовичем [17, ч. 1, с. 136]. Вбивство волинського князя було вигідним не лише Ростиславовичам, але й Давиду Ігоровичу.

Після смерті Ярополка ВКК Всеволод, ніби здійснюючи похід під Перемишль для покарання Ростиславовичів особисто знову передав володимирський стіл Давиду Ігоровичу, право на володіння Волинню якому

було підтверджено рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р.: “кождо да держит отчину свою: Святополк Кыев Изяславлю, Володимер Всеволожоу, Давид и Олег и Ярослав Святославлю, а им же роздаял Всеволод города: Давиду Володимер, Ростиславичема Перемишль Володареви, Теревовль Василькови” [20, с. 231].

З цієї постанови Любецького з'їзду князів 1097 р., як і з подальших розповідей “Повісті временних літ”, бачимо, що Всеволод розділив Волинь на кілька волостей. Левову частку з Володимиром дістав Давид Ігоревич; Берестейську землю київський князь віддав старшому Ізяславовичу – Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до великокнязівського домену [197, т. 2, с. 77]. Разом з Володимиром – визнаним центром західних земель Київської держави Давид Ігоревич успадкував вороже ставлення до Ростиславовичів, як галицьких сепаратистів.

Конфлікт за Волинь розгорівся відразу після Любецького з'їзду, коли Давид Ігоревич при допомозі ВКК Святополка осліпив Василька Теревовельського. Останній, на думку А. Плахоніна [361, с. 184], намагався в союзі з Володимиром Мономахом перерозподілити князівські володіння та заволодіти Волиню.

Дізнавшись про спільний похід Мономаха та Святославичів на Святополка до Києва (це сталося приблизно 17 лютого — «яко приближися постъ великъш»), Давид одразу ж здійснив першу спробу примирення з осліпленим Васильком. Давид пропонував Васильку в обмін за згоду виступити посередником у примиренні з Мономахом отримати одне з волинських міст (Всеволож, Шеполь або Перемишль) замість втраченого Теревовля. У відповідь Василько лише погодився надіслати послів до Мономаха, аби запобігти кровопролиттю, але наполягав на поверненні йому Теревовля: «послю к Володимеру да быша не прольяхи крови мене дѣля но сему ми дивно даеть ми градъ свои або и Теревовль моя волость пождавши и нынь» [2, стб. 239]. Давид не відразу пристав на пропозицію Василька. На Великдень він все ж спробував захопити волость теревовльського князя та був раптово оточений у Бузьку Володарем і змушений відпустити Василька без будь-яких попередніх умов. Можна

припустити, що тоді він передав Ростиславичам й Бузьку волость, оскільки невдовзі Ростиславичі, виступивши на Володимир, облягли не це місто, а Всеволож на кордоні між Белзькою та Володимирською волостями.

Таким чином, внаслідок військово-політичних подій 1097–1099 рр., що наступили після Любецького з'їзду, коли Давид Ігоревич був визнаний головним винуватцем осліплення Василька Тербовельського, проти нього виступила коаліція на чолі з ВКК Святополком Ізяславовичем.

Збройні сутички тривали кілька років, неодноразово супротивники брали в облогу Володимир. Після однієї з них Давид був змушений видати Ростиславовичам для страти бояр Лазаря та Василя, які спровокували міжусобицю.

Услід за Ростиславовичами Великий київський князь Святополк Ізяславович, маючи на меті вигнати Давида Ігоревича з Володимира, рушив до свого уділу Берестя, де помирився з поляками, через Пінськ прийшов до Дорогобужа і тут, діждавшись підмоги з Києва, рушив на стольний Володимир [17, с. 1, с. 178]. Розпочалась нова міжусобна війна, що тривала три роки.

Давид втік у Польщу, проте бажаної допомоги звідти не отримав. Святополк, зайнявши Володимир, близько 1099 р. забирає також Луцьк від Ярослава Ярополчича і передає його своєму зятю Святославу, зі слів літописця — Святоші, який був сином чернігівського князя Давида Святославовича та онуком володимирського князя Святослава (Миколая) Ярославовича.

ВКК мав намір позбавити володінь і Ростиславовичів, проте коаліція останніх з Давидом та половцями у 1099 р. перемогла об'єднані сили Святополка та угрів під Перемишлем. Після захоплення Червена та Сутейська Давид Ігоревич обложив у Володимирі Мстислава Святополковича (рис. Б.7). У Володимирі останнього підтримувала посилена залога, що складалася із дружин сусідніх міст його батька – Берестя, Пінська та Вигошева. З допомогою пересувних вез військо союзників підступило до міста. Під час облоги Мстислав Святополкович загинув, смертельно поранений стрілою через заборолу. Три дні його смерть бояри приховували від народу. На четвертий день

мешканці міста зібрались на віче. Критичне становище вдалося врятувати завдяки зрадливій позиції луцького князя Святослава Давидовича.

Давид Ігорович, облягаючи Володимир, домовився з новопосадженим луцьким князем про спільну боротьбу зі Святополком Ізяславовичем при наступі останнього на Волинь і залишив Святоші свою невелику дружину. Проте як тільки до Лучеська підійшло військо київського воєводи Путятя, луцький князь "похватав" дружину Давида і сам зі своїм військом приєднався до Путятя, який рухався на підмогу обложеному у Володимирі. Давид Ігорович змушений був зняти облогу міста.

Київський воєвода Путятя разом із Святошею Луцьким та володимирцями розбив військо Давида під стінами міста. Через два місяці, коли Давид повернувся на Волинь з підмогою, що складалася з половців хана Боняка, посадник Святополка Василь втік з Володимира, що дало змогу Давиду на короткий час зайняти місто. Після короткочасної облоги Лучеська Святоші також довелося покинути Волинь [20, стб. 247—248].

М. Грушевський відзначав, що волинці стояли горою за Ігоровичів, вважаючи їх представниками своєї удільної династії. Лучеськ, як і Володимир, піддався Давиду відразу як тільки він з'явився під стінами міста [197, т. 2, с. 395—396], тому виокремлення луцької волості зі складу Волині з метою контролю над володимирським князем зі сторони Мономаха не був зайвим. Певним підтвердженням його князювання у Лучеську є також літературний переказ про заснування ним монастиря у місті.

Проте згодом за рішеннями з'їзду князів в Увітичах 14 серпня 1110 р. Давид Ігорович назавжди втрачає Володимир [17, ч. 1, с. 171—172]. Київський князь Святополк Ізяславович "перея Володимерь, посади сына своего Ярослава" [17, ч. 1, с. 180]. За рішеннями Вітичівського з'їзду, який відмовив Давиду Ігоровичу у володимирському столі: "...не хотим ти дати стола Володимерскаго, зане ввергли еси нож в ны" [17, ч. 1, с. 180], він отримав взамін Володимирщини декілька розрізнених уділів, які Святополк згодом, очевидно, обміняв йому на стіл у Дорогобужі.

Після Увітичівського з'їзду ім'я князя Давида Ігоревича надовго зникає із сторінок літописів. Лише під 1111 р. повідомляється про його участь у складі волинської дружини нового володимирського князя Ярослава Святополковича у переможних походах руських князів на половців [19, с. 289]. Помер Давид Ігоревич 25 травня 1112 р. у Дорогобужі і був похований у Кловському монастирі у Києві, що ним традиційно опікувались волинські князі [17, ч. 1, с. 195].

На рахунок Святополка, що прагнув захопити Волинь, О.О. Шахматов [1916, с. XXIV–XXV] відносить відсутність у списках “Повісті минулих літ” (в “заповіті” Ярослава) свідчень про передачу Ігорю Володимира. На думку ученого, тут цього пропуску не було в Начальному зводі, який був зроблений укладцем 17 в угоду політиці Святополка Ізяславовича, що побоювався претензій на володимирський стіл Давида Ігоревича, які спиралися на “заповіт” Ярослава Мудрого.

Позиції нового володимирського князя Ярослава були істотно міцніші, ніж у його попередників. Під контролем його батька Святополка перебували сусідні Берестя та Турівська земля. Саме з цієї причини володимирський князь 1112 р. веде своє військо вже другим по черзі походом на ятвягів і перемагає їх. На хвилі успіху одружується з дочкою новгородського князя Мстислава Володимировича.

1102 р. дуумвірат Святополка та Володимира Мономаха дав себе знати вповні: “Святополк с Володимером ряд имел, яко Новугороду (Великому), быть Святополчю и посадить свой сын в немъ, Володымеру посадити свой сын в Володимери (Волинському)” [17, ч. 1, с. 150].

Ярослав Святополчич спокійно князував у Володимирі 16 років. Однак після смерті його батька 16 квітня 1113 р. його стосунки з новим ВКК зіпсувалися. Мономах на чолі коаліції покірних йому Святославовичів та Ростиславовичів в 1117 р. здійснив похід на Володимир проти Ярослава Святополковича (рис. Б.8). Причину конфлікту різні дослідники бачить по-різному, враховуючи певні свої упередження. Так, існує думка [203, с. 70–74], що Ярослав Святополкович висловив невдоволення переводом Мстислава

Великого з Новгороду до Білгорода, що означало передачу Києва в обхід родового старійшинства. Проте справжня причина походу коаліції князів була набагато серйозніша: як неодноразово зауважували дослідники, після смерті свого батька – київського князя Святополка Ізяславовича (1113 р.) – Ярослав Святополчич стає фактично незалежним від Києва правителем [197, т. 2, с. 365; 288, с. 159]. А це виразилося у самостійній, незалежній від Києва політиці, якої вимагала від князя володимирська община. У 1117 р. володимирці, мобілізувавши свої сили, прагнули відновити контроль над Прикарпаттям. Поряд з цим володимирська община посягала на належну Києву Погорину. З цією метою володимирський князь закликав на допомогу поляків. Окрім того, він хотів розлучитись із внучкою всесильного Володимира Мономаха. У каральній акції київського князя беруть участь перемишльський та теребовльський князі Володар (на його дочці був одружений син Мономаха Роман) та Василько Ростиславовичі, у яких були свої порохунки з володимирською общиною. Сили були нерівні. Місто вперто оборонялося 60 днів, поки не закінчилися харчі. Загалом для коаліції на чолі з Володимиром Мономахом похід закінчився невдало.

Між князями був укладений мир: “И наказав его Володимер о всем, веля ему к себе приходити: “Когда ты позову!” [17, ч. 1, с. 202]. Однак умови миру не могли задовольнити жодну із сторін. Ярослав розлучається із внучкою Мономаха, а це був серйозний привід для продовження конфлікту. Під час наступної війни володимирці відступились від Ярослава [20, стб. 285], якому довелося утікати в Угорщину. Відомо, що у Ярополка були тісні зв'язки з двором угорського короля Ласло, поява при якому цього руського князя протягом 20 років часто фіксується у документах. Його першою дружиною, що, очевидно, швидко померла, була дочка Ласло. Тому “Повісті минулих літ” відома лише його друга дружина, полька за походженням [Фонт, 2002, с. 92].

Наступні події виявились переломними у подальшій долі Волині, коли тут почали князувати нащадки могутнього Володимира Мономаха. Спочатку Володимир Мономах послав у 1118 р. княжити до Володимира свого сина

Романа, що доводився зятем перемишльському князю Володарю Ростиславовичу [17, ч. I, с. 202], наче забувши, що там уже сидів Ярослав Святополчич, тим самим позбавивши останнього волості, хоча Ізяславовичі здавна вважали Волинь своєю вотчиною.

Передчасна смерть Романа Володимировича, що наступила у 1119 р., змусила Мономаха направити “другого сына Андрея у Володимер княжить” [ПСРЛ. – Т. 2, 1908, стб. 285].

Таким чином, лише наприкінці 20-х рр. XII ст. Мономашичам вдається закріпити усю Волинь у якості доменіального володіння київських князів. До того часу ж цей регіон залишався осередком політичної нестабільності [Плах, 06, с. 202].

У цей час колишній володимирський князь Ярослав Святополкович, не знайшовши підтримки в угорського короля, прибув до Кракова [20, стб. 292]. За підтримки Польщі у 1121 р. “приходи Ярослав с Ляхы к Чьрвну при посадничи Фоме Ратиборовичи (на той час воєвода у Володимирі – С. Т.) и воротишася опять не вспевше ничто же” [20, стб. 286]. Вдруге у 1123 р. набагато потужніша військова коаліція в складі польських, чеських, угорських загонів, а також дружин перемишльського та теребовльського князів що побоювались безпосереднього сусідства з волостю ВКК, обложила місто. Під час облоги внаслідок вилазки міщан, якихось двох ”ляхів“, що чатували на нього над ”узвозом“ князь Ярослав загинув під стінами міста, а його військо відступило [20, стб. 287]. Згодом, у 1132 р. вже сам володимирський князь Андрій Добрий приймав участь у поході проти угорського короля Бели II аби допомогти зайняти королівський стіл рідному племіннику Борису Калмановичу [Юрасов, 2008, с. 97].

Незважаючи на спроби Ярослава Святополчича силою утвердитися на Волині, ця область до середини XII ст. залишалась в руках князя Андрія Володимировича Доброго. Боротьба за Володимир, на думку дослідників, відображає прагнення клану Мономаха вже тоді закріпити Волинь як доменіальне володіння [564, с. 39].

Князь Андрій Добрий відрізнявся спокійним характером та уникав участі у князівських міжусобицях. Щоправда 1128 р. на вимогу ВКК Мстислава Великого його дружина "усмиряла" князів полоцьких, що намагались повернути свої володіння, відібрані ще Володимиром Мономахом.

Очевидно, Андрій Добрий сприяв розбудові не лише міських укріплень своєї столиці, оскільки княжив у Володимирі, так як і Ярослав Святополкович, 16 років та неподільно володів усією Волинською землею. Саме у першій половині XII ст. загострилися конфлікти навколо Волині, що змушувало князів дбати про зміцнення міських укріплень та побудову нових фортець. Згодом, у 1135 р. його брат новий ВКК Ярополк Володимирович вирішив передати Андрієві Переяславль, де той, затримавшись лише на 7 років, як вважають, відзначився будівництвом навколо міського посаду нових потужних укріплень [237, с. 205].

Тоді ж до Володимира було направлено його енергійного і талановитого племінника Ізяслава, старшого сина Мстислава Великого [20, стб. 301], якому невдовзі вдалося надійно закріпитися на володимирському престолі, а під кінець свого життя підняти Волинь фактично до рівня незалежного князівства.

Спираючись на волинські полки Ізяслав намагався захистити Київ від домагань представників іншої князівської династії – Ольговичів після невдалого вокняжіння свого дядька Вячеслава. Тому 1140 р. новий київський володар, князь із чернігівської династії Ольговичів, Всеволод Ольгович, перетасовуючи удільні володіння, вирішив забрати Волинь у Ізяслава. Згідно з літописом Всеволод запросив "Ивана Васильковича и Володаревича из Галича Володимирка на Вячеслава и на Изяслава на Мстиславича посла" [20, стб. 304]. Проте коаліція успіху не досягла і змушена була повернутися ні з чим (рис. Б.9). ВКК уклав мир з Ізяславом, а 1142 р. останній перейшов до Переяславля Руського, що вважався сходинкою до київського столу. У Володимирі був посаджений син ВКК Всеволода Святослав, що, очевидно, розраховував з допомогою волинян згодом оволодіти Києвом.

Цей період в історії Волині насичений міжусобними феодалними війнами за київський стіл та удільні князівства. Волинський край у середині XII ст. стає

ареною запеклої міжусобної боротьби, а головні міста краю неодноразово облягають війська різноманітних міжкнязівських коаліцій.

Спершу турівський князь В'ячеслав, у володіння якого входила також Пересопниця, скориставшись захопленням влади в Києві Ізяславом у серпні 1146 р. захопив решту волинських міст, змістив з володимирського столу сина колишнього ВКК Всеволода Святослава та посадив на його місце свого племінника Володимира Андрійовича. Ізяслав Мстиславович, розсердившись на дядька, відібрав від нього турово-пінську волость і посадив там свого другого сина Ярослава. В'ячеслав таким чином залишився лише з двома містами — Пересопницею та Дорогобужем.

А через кілька місяців Ізяслав Мстиславович зміщає князя Володимира, сина давнішого володимирського князя Андрія Доброго і уже сам керує Волинню. Таким чином, у 1146 р. Волинь остаточно переходить під владу онука князя Володимира Мономаха Ізяслава Мстиславовича, якому судилося закріпити даний регіон за своїм родом майже на два століття.

Спочатку, прагнучи перетворити Волинь у своє спадкове володіння Ізяслав, фактично, протягом ряду років ставить на керівництво краєм своїх посадників, а згодом найближчих родичів. Так, 1149 р. з Новгороду Великого він переводить у Володимир свого старшого брата Святополка, а для молодшого брата Володимира виділяє Луцьке князівство. [13, прим. на с. 219]. В 1150 р. Святополк Мстиславович отримує також Луцьк. Загострення міжусобної боротьби, яке наступило в цей період, очевидно, сприяло подальшій розбудові укріплень Володимира.

Таким чином, в часи боротьби за Київ поміж князівськими коаліціями у середині XII ст. Волинська земля — плацдарм наступу на столицю, роздроблюється на кілька уділів. Щоправда, на думку О. Андріяшева [124, с. 124] підтриману М.Ф. Котляром [247, с. 25], брати Ізяслава Мстиславовича, які правили на Волині, й надалі вважалися не удільними князями, а великокнязівськими намісниками: вони "держали" і "блюли" місто, але не володіли ним.

В цей період, згаданий вище турівський князь В'ячеслав, син київського князя Володимира Мономаха, невдоволений успіхами свого племінника Ізяслава Мстиславовича, якому вдалося утвердитися на Волині та княжити у Києві з перервами протягом 1146—1154 рр., зав'язав союз з братом князем Юрієм Долгоруким, який також претендував на київський стіл.

В 1149 р. Юрію вдається розбити військо Ізяслава біля Переяслава і зайняти Київ. Переможений князь повертається на Волинь. З цього моменту історики, починаючи з М. Грушевського, відзначали, що завжди, коли Мономаховичі в своїх намаганнях зайняти київський престол зазнаватимуть невдачі, вони повертатимуться, наче до власної домівки, на Волинь. Тут вони завжди знаходитимуть надійний притулок і підтримку в здійсненні їх об'єднувчих устремлінь.

Зайнявши Київ, суздальський князь, в союзі своїм братом В'ячеславом, який сидів у Пересипниці, повів полки до Луцька. В свою чергу князь Ізяслав, заручившись підтримкою польського князя Болеслава Кучерявого й загонів угорського короля, підступив до кордонів Пересопницької волості. У грудні 1149 р. на полях коло Чемерина (на, біля) Оличі відбулося протистояння у двох великих військових коаліцій: південноруської (союзники — поляки та чехи) та північноруської (союзники половці) на чолі з претендентами на Київський престол — Ізяславом Мстиславовичем та Юрієм Долгоруким [20, с. 286—395].

Коли ж на допомогу князеві Юрію Долгорукому князь Володимирко Галицький приступив до Шумська, а сини Юрія Ростислав та Андрій з підмогою галицькою прийшли в Пересопницю, іноземні воєводи завагались і тому суперники пішли на мирні переговори. Оскільки князь Юрій Долгорукий не збирався виконувати своїх обіцянок повернути племіннику новгородську данину, його сини невдовзі після перемир'я, відійшовши зі союзниками — половцями з Пересопниці на південь, порушили угоду і пішли далі на Лучеськ на з'єднання з батьком. В той же час, як Юрій Догорукий рухався зі сходу, його сини Андрій і Ростислав наступали на Лучеськ з південного сходу, від Муравиці.

Облога міста військами Юрія Долгорукого під час цієї міжусобиці з волинським князем Ізяславом Мстиславовичем була особливо важкою [20, с. 286—395].

Під час ночівлі під Муравицею поблизу таборів Андрія і Ростислава стався якийсь переполох, після якого всі союзні половці зникли в невідомому напрямку. Внаслідок фальшивого "пополоху", спричиненого затемненням сонця (рис. Б.10), південна коаліція змушена була відступити до Дубна, але потім взнавши про підхід до Луцька військ Юрія та В'ячеслава знову пішла "у два шляхи" на місто (рис. Б.11).

Коли ж Андрій і Ростислав наблизились до Луцька, вони помітили стяги дружини свого батька. Щоб якось виправдатись перед батьком за затримку, Андрій першим вирвався вперед і помчав до греблі, яка з'єднувала укріплений острів з берегом. По ній з міста рухалося загін піше міське ополчення, яке князь намагався атакувати. Відірвавшись від своїх, він потрапив у біду: його, як зазначає літописець, "обступили противники. Коня під ним ударили двома списами, а третім у передню луку сідла, а з городських стін, як дощ, каміння метали на нього. А один із німців, побачивши його, хотів пронизати рогатиною, та Бог оберіг його". Андрій подумки вже, мабуть, прощався з життям. Але вірний кінь, увесь зраний, врятував його і виніс з поля бою. Коли кінь загинув, князь наказав поховати його з усіма військовими почестями на березі Стиру. Цей епізод луцькі краєзнавці ХІХ ст. увічнили легендою, пов'язавши з курганом, який називався Романсівкою, під яким, за переказом нібито був похований цей кінь.

Докладний опис згаданих подій, який зберігся у Никонівському літописі [21, с. 181—182], на думку дослідників, взято з оповідання самого князя Андрія Боголюбського [280, с. 61—68; 175, с. 23—26].

Облога міста, що розпочалася 8 лютого 1150 р., затягнулася на шість тижнів, причому сам "град" коаліція облягала три тижні, так що лучани не могли навіть води з ріки зачерпнути (рис. Б.12). Очолював оборону Володимир, брат

Ізяслава. Очевидно, весняна повінь допомогла обложеним і 21 березня війська коаліції покинули околиці міста.

Дізнавшись про скрутне становище лучан на допомогу їм поспішив з Володимира Ізяслав. Однак до Луцька не дійшов, бо дорогу йому заступило військо свата Юрія – Володимира Галицького. Останній став на р. Полонці (Чорногузці), по долині якої проходив шлях з Володимира до Лучеська, щоб нібито помирити ворогуючі сторони. Насправді ж його позиція була вигідна тільки Юрію. Врешті Ізяслав пішов на примирення з своїм суперником.

В 1150 році "весне приспевша мир сотвориша", на знак чого суперники цілували хрест у Пересопниці (рис. Б.13). Князь Ізяслав визнав право Юрія Долгорукого на київське княжіння, а той пообіцяв не втручатися у волинські справи свого племінника.

Під час мирних переговорів у Пересопниці побували майже всі тодішні князі, в тому числі Юрій Долгорукий, Володимирко Галицький, Гліб Юрійович, Ізяслав Мстиславович, Андрій Боголюбський, який згодом також певний час володів Пересопницею, і багато інших князів.

Коротке замирення сприяло пожвавленню міжкнязівських відносин. Пересопниця стала місцем різноманітних зустрічей між представниками князівських династій. Саме тут, як гадають, вийшла заміж за Ярослава Галицького дочка Юрія Долгорукого Євпраксія. Ще одна дочка Юрія Долгорукого у пересопницькій церкві взяла шлюб із князем Олегом Святославовичем. Тут відбулося і весілля дочки чернігівського князя Ізяслава Давидовича з князем Глібом Юрійовичем, сином Юрія Долгорукого. Мир, однак, тривав не довго, оскільки Юрій Долгорукий не виконав обіцянок повернути Ізяславу втрачене під час боротьби за Київ майно.

Зайнявши Київ, Юрій також не посадив у ньому свого брата В'ячеслава. З приводу цього останній дорікав йому: «...А ти ж — Київ собі, а іще до того Пересопницю і Дорогобуж у мене одняв еси. І ти мене так само сильно обидив, а мені один Вишгород дав еси...» [13, с. 244; 20, стб. 429]. Погоринські міста. були вигідним плацдармом для нападу київських князів на Волинь [403, с. 182]. Як

тільки Юрію вдавалось оволодіти Києвом, відразу розгорялася боротьба за володіння цими прикордонними містами.

Тому, в 1150 р. Юрій Довгорукий, в той час великий київський князь, віддає Пересопницю і Дорогобуж своєму сину Глібу [20, с. 394-395].

Тим часом Ізяслав Мстиславич і не думав відмовлятися від спроб оволодіти київським престолом. Підступивши раптово південним шляхом до Пересопниці, він захопив Гліба Юрійовича зненацька, коли той стояв табором вище міста на р. Стублі. Сам пересопницький князь ледве встиг сховатися у місті, а Ізяслав захопив в полон його обоз, дружину, коней та ще іншу дружину, так що не було з ким обороняти Пересопницю. Гліб Юрійович змушений був здатися на милість Ізяслава Мстиславича. Пообідавши від'їхали вони до Дорогобужа, звідки в супроводі його сина Мстислава Гліб Юрійович доїхав до Корчеська. За Корчеськом на усталеному на той час київсько-волинському кордоні обидва двоюрідні брати попрощалися, причому Мстислав Ізяславович, за словами літописця, спеціально наголосив на цій межі: "А то волость отця мого і моя – по Горину". Тоді ж Ізяслав Мстиславич раптово здійснює похід на Київщину, до чорних кlobуків, з допомогою яких захоплює столицю Русі.

Вдруге втративши Київ, знову повертається на Волинь. Відступаючи з Києва на Волинь, він зайняв Погорину і посадив у Дорогобужі свого сина Мстислава [20, с. 403]. Та невдовзі союзник Юрія Довгорукого Володимир Галицький, повертаючись з Києва, вигнав Мстислава Ізяславича з погоринських міст і наприкінці серпня 1150 р. посадив у Пересопниці Мстислава Юрійовича [20, 403-404]. Мстислав Ізяславович пішов до стрія, Святополка Мстиславовича, у Лучеськ. Володимирко спробував взяти й Лучеськ, але це йому не вдалося: простоявши чотири дні під стінами міста, "нічого не вчинив" і повернувся до Галича [20, с. 403].

Об'єднання Києва, раніше захопленого коаліцією, і Волині в одних руках було небезпечним для галицьких князів [197, т. 2, с. 428]. Тому під час облоги Лучеська в 1150 р. Володимирко Галицький заступився за Ізяслава і допоміг йому зберегти Волинь за собою.

Проте галицький князь сам був не проти розжитися на кошті свого сусіда. Повернувши Мстислава Юрійовича на "стіл" у Пересопницю, він затримав за собою Південну Волинь з містами Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійниця. Очевидно, тоді ж він повертає внуку Володимира Мономаха Володимиру Андрійовичу частину спадщини – Дорогобуж [20, с. 441].

Таким чином, перед Ізяславом Мстиславовичем стояло завдання напередодні чергового походу на Київ знешкодити Володимира Галицького. В цій справі обіцяв зарадити угорський король Гейза. Белз.

А вже через кілька місяців Юрій Долгорукий передає іншому своєму сину — Андрію Боголюбському Туров, Пінськ та Пересопницю. Андрій, оцінивши ситуацію, сів у Пересопниці [20, с. 404]. Те, що саме Пересопниця стала центром уділу, визначалося передусім розташування його на волинських рубежах, на шляху до Володимира-Волинського, де перебував грізний суперник Юрія Довгорукого.

Потрібно віддати належне енергії і наполегливості Ізяслава, який, незважаючи на поразку, відразу ж почав готуватися до наступного походу на Київ. Для цього спершу необхідно було заволодіти раптовим маршем Пересопницею, подібно, як це вдалося зробити рік раніше. Для цього він висилає в Пересопницю до князя Андрія свого гінця з миром, який отримав таємне доручення "позирая народ его и како город стоит". Вияснивши, що місто добре укріплене, а князь Андрій знаходиться в місті із значною дружиною, Ізяслав утримався від штурму. Аби приспати пильність він запропонував провести переговори.

А тим часом, навесні 1151 р., коли з Угорщини прийшло союзне 10-тисячне військо, він швидким маршем оминув Пересопницю, де сидів нічого не підозрюючи Андрій Юрійович, захопив Дорогобуж та рушив у напрямі Києва. Попереджений інформаторами Володимир Галицький поспішив вслід за ним навздогін.

Під час цього походу Ізяслав Мстиславович виявив блискучі здібності полководця. Особливо ефектним був момент, коли волинське військо,

розклавши багаття над р. Ушею, непомітно знялося з місця, і, відірвавшись від галичан, здійснило швидкий перехід від Ушеська до Мичська (тепер м. Радомишль). Сьомий день походу, який почався швидким маршем, закінчився бенкетом у Києві 8 квітня 1151 року, саме на Великдень.

Перемінну позицію займав у даному конфлікті дорогобузький князь Володимир Андрійович. Він то тримав сторону Ізяслава Мстиславича [20, с. 382], то разом з Володимиром Галицьким намагався перешкодити Ізяславу Мстиславичу піти на Київ [20, с. 411, 416]. Володимир Андрійович брав участь у битві під Києвом на річці Либеді на боці Юрія Довгорукого, де переміг Ізяслав Мстиславич [20, с. 431-433]. Після цієї битви Юрій послав Володимира Андрійовича за підмогою до Володимира Галицького [20, с. 433]. Можливо, що саме тоді, при допомозі Володимира Галицького Володимир Андрійович і зайняв Дорогобуж. В 1151 р. з Дорогобужа він висилає багато питва під Сапогинь Мстиславу Ізяславичу, що вів угорське військо на допомогу батьку до Києва і попереджає його про наближення Володимира Галицького. Однак, на його попередження угри не звернули уваги і їх п'яних перебили галицькі воїни біля Сапогиня [20, с. 441].

В наступному році Володимир Андрійович, за нез'ясованих обставин переходить княжити у Берестя, а в Дорогобужі коротко сідає Володимир Мстиславович [20, с. 465-466].

Після смерті Ізяслава Мстиславовича та В'ячеслава, що сталася 1154 р., останній член правлячого в Південній Русі тріумвірату Ростислав Смоленський втрачає Київ. Разом з ним Середнє Подніпров'я залишає Мстислав Ізяславович. Після смерті батька, як було заведено, він мав перейти з Переяслава на великокнязівський престол, однак оцінивши не вигідну для нього ситуацію, перебирається до брата на Волинь і сідає у Лучеську, оскільки стіл у Володимирі в цей час зайняв його стрий Володимир Мстиславович [20, стб. 482]. Тоді ж, по смерті батька, брат Мстислава Ярослав був змушений залишити Новгород [397, с. 156], взамін якого спершу отримав Лучеськ, а потім "сів" у Лучеську, разом з братом Мстиславом [20, с. 468, 479]. Об'єднавча політика Ізяслава Мстиславича,

а також його відмова від союзу з половцями забезпечила йому постійні симпатії з боку киян. Лише після його смерті його противник Юрій Долгорукий зміг зайняти Київ у спілці зі стриєм Мстислава володимирським князем Володимиром та Ярославом Галицьким.

Таким чином, Східна Волинь з Лучеськом та Пересопницею недовго залишалася під владою синів Мстислава Ізяславовича. Як виявилось, Лучеськ був для Мстислава Ізяславовича лише плацдармом для здобуття Володимира. Ці події прискорили меридіональний поділ Волинської землі на дві частини: західну і східну. Його наслідком стало перетворення Лучеська після 1154 р. на центр окремого князівства [197, т. 2, с. 385].

Діючи в союзі з Ярославом Галицьким Осмомислом, Юрій Долгорукий спробував відібрати Волинь від Ізяславичів. Навесні 1155 року він прогнав з Пересопниці Мстислава Ізяславовича, який втік під захист свого брата Ярослава до Луцька. Тоді Юрій Долгорукий взяв в облогу Лучеськ, маючи на меті остаточно витіснити Ізяславовичів з Волині. Але це йому не вдалося, добре укріплене місто витримало тривалу облогу галицького війська. Мстислав, пішовши по військову підтримку "у ляхи", залишив свого брата Ярослава для оборони міста [20, с. 479]. Взимку 1155—1156 рр. Мстислав та Ярослав знову сиділи разом у Лучеську [20, с. 482].

Після невдалої спроби Юрія вигнати Ізяславовичів з сусіднього Лучеська, у 1156 р. Мстислав Ізяславович зумів вигнати з Володимира свого дядька, ставленика Юрія Володимировича (Долгорукого). У квітні 1156 р. Мстислав Ізяславович зненацька напав на свого стриє Володимира, схопив його жону і, "посадивши на вози", одіслав у Лучеськ [20, с. 484], а сам став княжити у Володимирі.

Юрій Долгорукий у відповідь разом із своїм зятем Ярославом Осмомислом, Володимиром Андрійовичем та берендеями у грудні 1156 р. організували невдалий похід проти Мстислава. Свої дії вони мотивували захистом інтересів Володимира Мстиславовича, вигнаного своїми племінниками з Володимира (Волинського).

Зустрівшись у Свинухах (тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира), вони рушили вниз по ріці, зупинившись у приміському селі Хвалимичі, де до них приєднався постраждалий дядько Мстислава, що повернувся від зятя, короля Угорщини Гейзи з військовою підмогою. Місто витримало десятиденну кровопролитну ("багато крові пролилося між ними – люди гинули від ран") облогу великого війська (рис. Б.14). Поки основне військо облягало Володимир Юрійович кандидат на Волинь князь Володимир Андрійович, покликаючись на свої спадкоємні права, намагався захопити сусіднє місто Червен, але під час переговорів мало не загинув від стріли, пущеної оборонцями міста. Вся ця серія невдач, за визначенням М. Грушевського [197., т. 2, с. 397], засвідчила визнання міськими громадами династичних прав Мстиславичів на Волинь.

Спроба здобути Володимир-Волинський для свого племінника Володимира Андрійовича Юрію Долгорукому не вдалась. і, повертаючись до Києва, він дає Володимир Андрійовичу "...Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи, а сину своєму Борисові дав Туров" [13, с. 269; 20, с. 487-488]. Останнє повідомлення, можливо, вказує на те, що перед цим Погоринням володів Борис Юрійович. Володимир Андрійович тривалий час володів Дорогобужем, тут він і помер 28 січня 1170 року [20, с. 546].

Після відступу Юрія Долгорукого Мстислав Ізяславович, йдучи слідом за ним попалив Погоринські міста, що були традиційною базою Києва під час наступів на Волинь. Володимир Андрійович, посаджений у Пересопниці коаліцією Північного Сходу Русі, під час цього походу Мстислава Ізяславовича, спрямованого на його вигнання, піддався володимирському князю — "вийшов смиренно назустріч з міста" і Мстислав повірив йому та залишив Пересопницю [433, Т. 3, с. 78].

А затвердившись остаточно у Володимирі в 1156 р., Мстислав Ізяславович відразу ж розпочав будівництво монументальної споруди Успенського собору. Вважається, що для цього він використав переяславську будівельну артіль, яку забрав із собою у повному складі (у Переяславі після цього монументальне

будівництво завмерло). Розміри новозбудованого храму (по ширині дорівнював Софійському собору в Києві, а по довжині переважав його) свідчили про великі політичні претензії, які мали князь та община, ним очолювана. Адже храм сприймався тоді як символ міста [288, с. 306–307]. Середина XII ст. була періодом розквіту міста, про що свідчать ще три монументальні храми, зведені в той час. Серед зведених тоді святинь слід відзначити перший монастир на західній околиці міста – Св. Федора Стратилата. На відміну від монастиря східної околиці на Святій горі, цей, очевидно відразу став жіночим. Традиція фундування монастирів на честь Св. Федора, слід думати, прийшла з Києва, де дід князя Мстислава Ізяславовича, ВКК Мстислав-Федір Великий 1128 р. заснував монастир-усипальницю для себе та своїх нащадків [635 с. 142]. У Володимирі при дворі Мстислава Ізяславовича знайшов притулок колишній київський митрополит Климент Смолятич, ставленик його батька, вигнаний з Києва новим митрополитом Костянтином – ставлеником Юрія Долгорукого. Володимирська єпархія не визнала поставленого Долгоруким митрополита. У результаті церковного розколу, що назрівав, із складу володимирської єпископії Костянтином на угоду союзнику Юрія Долгорукого – галицькому князю Ярославу Осмомислу було виділено окрему галицьку єпархію.

Після смерті Юрія Долгорукого (1157 р.) у галицько-волинських відносинах стався крутий перелом. Невдовзі після описаних військових конфліктів з Волинню галицький князь Ярослав кардинально змінює стратегію і стає постійним союзником волинських князів. Крім цього правителів обох земель зближала спільна неприязнь до нового київського князя Ізяслава Давидовича, представника чернігівської династії Ольговичів, який надав притулок князям-ізгоям Володимирі Мстиславичу та Івану Ростиславичу Берладнику, що стояли на заваді як волинському, так і галицькому правителям. В 1159 році Мстислав та Ярослав Ізяславичі вийшли в похід на Ізяслава Давидовича із Володимира ”сь Володимерцы и съ Лучаны и съ Ляхи и съ Чехи“ на Білгород [21, стб. 162]. Великий князь пробував спертися на половецькі орди, але був розбитий волинськими, галицькими і смоленськими полками.

22 грудня 1158 р. обидва князі увійшли у Київ, для того, щоб передати місто дядьку Мстислава, смоленському князю Ростиславу Мстиславовичу. Згодом Мстислав неодноразово приходив з волинським військом на заклик свого дядька першим серед південно-руських князів. Так, в 1167 році галицькі і волинські полки разом охороняють від половців торгові шляхи, які вели з Києва до Візантії. Запрошення в цьому році на київський престол Мстислава Ізяславича Волинського було новим проявом прихильності киян до нащадків Мстислава Великого. Традиційний союз київської і волинської земель відновився. Проте 12 березня 1169 року війська суздальського князя Юрія Боголюбського захопили Київ прогнавши Мстислава Ізяславича, який повернувся у свій Володимир.

В період, коли Київ був втрачений волинськими Мономаховичами, їх стратегічними союзниками виступають також сусідні польські князі. Так, у 1157 р. галицькі та волинські полки допомагають Польщі у боротьбі з німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою [187, с. 57], а у 1159 р. Мечислав Познанський разом з Болеславом, князем краківським та мазовецьким, і Генриком Сандомирським допомагав Мстиславу Ізяславовичу повернути князівство переяславське [29, т. 3, с. 52], а згодом, у 1162 р. польські загони спільно з володимирською залогою обороняли місто від військ Юрія Долгорукого [29, с. 57]. Усе це дало підстави польському історичу твердити, нібито у 1170 р. князь Казимир Справедливий забирає землі брестську, володимирську (?), дорогичинську та перемишльську під свою владу [29, с. 97].

1169 р. у відповідь на участь дорогобузького князя Володимира Андрійовича у жахливому погромі Києва військами Андрія Боголюбського, Мстислав розорив та спалив багато міст Південної Погорини, а мешканців Шумська, разом з посадником Пауком – „кормильцем Володимировим”, відправив до своєї столиці [13, с. 296].

Союз братів Мстислава Володимирського та Ярослава Луцького виявлявся хоча б у тому, що коли перший займав Київ, безпосереднє керівництво Володимиром здійснював другий. Втративши Київ, Мстислав Ізяславович

залишився сюзереном Волині. Ярослав же продовжив княжити у Луцьку до своєї смерті в 1180 р. З 1170 р. він був сюзереном Волині, і це дозволило йому тричі короткочасно здобувати Київ [255, с. 30—33; 165, с. 21]

За часів Ярослава Ізяславовича Лучеськ, відповідно до свого нового статусу, активно розбудовувався, свідченням чого є досліджені розкопками руїни собору Св. І. Богослова на дитинці. До часів правління цього князя у місті М. Грушевський [197, т. 2, с. 385] відніс заснування окремої єпископії.

Щоправда, більшість істориків датують заснування луцької єпископії XIII ст. Так, польський дослідник Й. Бартошевич [див. 715, s. 141] вказував, що вона згадується вперше за київського митрополита Матфія (1210-1220 рр.). На думку історика церкви Г. Голубинського, Луцька єпископія заснована перед татарським нашествям князем Васильком за прикладом Данила, який створив єпископію в Угровську. З цією думкою погоджувався О. Андріяшев [124, с. 63—64]. В. Іванов — автор праці "Епископы Луцкой епархии" — відносив заснування луцької єпископії до 60—70-х рр. XIII ст. [537, с. 22]. Останню дату підтверджують візантійські джерела, які засвідчують акт створення нової єпископії у середині XIII ст. [635, с. 54].

Як луцький та володимирський (в час відсутності брата Мстислава) князь, Ярослав Ізяславович брав активну участь у важливих для Південної Русі справах, зокрема, часто брав участь у походах проти половців. У 1160 р. луцький князь разом Володимиром Андрійовичем та галичанами наніс поразку половецьким ордам. Згодом спільно з іншими руськими князями на чолі з братом Мстиславом Ізяславовичем здійснював походи у степ з метою перешкодити половцям перекрити Дніпровський шлях у Візантію. З цією метою Ярослав Ізяславович відправлявся зі своєю дружиною назустріч "гречникам" у 1167 та 1168 роках. Особливо успішним був похід у половецькі степи, що відбувся у березні 1168 р. [20, с. 528, 538].

Влітку 1173 року Ярослав Ізяславович приймав у Луцьку опального сина галицького князя Ярослава Осмомисла — Володимира, за що поплатився двома

своїми "градами", спаленими польським військом, найнятим для цього галицьким князем [20, с. 571].

У 1173 р. Ярослав Ізяславович "со всею Волинскою землею" долучився до коаліції подніпровських князів, що облягали Київ. В оплату за це луцький князь, за домовленістю з Ростиславовичами, зайняв Київ. Проте не втримався там довго, бо був вибитий Святославом Всеволодовичем і втік назад в Лучеськ. Святослав пограбував майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину і покинув Київ. Повернувшись, Ярослав зігнав свій гнів на киянах, котрі "підвели на нього" Святослава, і наложив контрибуцію на Київ.

У ті ж роки було прийнято рішення, що мало зупинити розподіл волинської землі. 1170 року, помираючи, сюзерен Волині недавній Великий київський князь Мстислав Ізяславович взяв присягу з брата Ярослава не виганяти його синів з володимирської частини Волині. Ярослав Ізяславович дотримав слово: у Володимирі став княжити Роман Мстиславович, а Ярослав зберіг старшинство, залишаючись луцьким князем. Так само сюзеренами волинської землі були його сини Інгвар та Мстислав Ярославовичі, які теж княжили у Луцьку. Так у 1170 р. Волинь остаточно було поділено на Західну (Володимирську) та Східну (Луцьку) частини, причому молодшій гілці дісталася східна Волинь, хоча сюзереном Волині став луцький князь. На думку істориків, це означало, що волинські князі домовилися застосувати на своїй території загальні правила успадкування земель, прийняті на Любецькому з'їзді-"снемі" — 1097 року. Щоб надалі забезпечити перевагу своїх спадкоємців над волинськими князями, Ярослав Мстиславович свідомо пішов на роздроблення Західної Волині. Тому володимирський князь Мстислав Ізяславович змушений був погодитися на виділення уділів для своїх братів.

Таким чином, після смерті Мстислава його сини за допомогою Ярослава розділили спадщину батька в такий спосіб: Роман повернувся з Новгороду до Володимира, у Белзі сидів Всеволод, у Червені – Святослав, а в Бересті – Володимир. Невдовзі між братами почалися суперечки за землі. Основним

об'єктом, за який велася боротьба, стає розташована на шляхах до Прибалтики Берестейщина.

Ще з XI–першої половини XII ст. політичний статус Волині обумовлював пряму залежність від київського центру і двох сусідніх з Володимирщиною волинських волостей – Погорини та Берестейщини.

Під 1153 р. літопис повідомляє, що в столиці Східної Погорини – Дорогобужі сидів Володимир Мстиславич, а його двоюрідний брат Володимир Андрійович тримав Берестя [20, с. 465-466]. Володимир Мстиславич міг отримати Дорогобуж в попередньому році. Тоді саме тут він зустрівся з Ізяславом Мстиславичем, який ішов з військом на Володимира Галицького [20, с. 446]. Згодом, перейшовши на володимирський стіл, він втрачає права на Погорину.

Після майже двадцятилітнього перебування на дорогобужькому столі його двоюрідний брат, князь Володимир Андрійович помер не залишивши дітей. Почувши про його смерть, до міста підступив Володимир Мстиславич. Його не хотіли пускати в місто, і тоді він поклявся воєводі Славну Борисовичу з дружиною і княгині, що не зробить їм зла. Та увійшовши в Дорогобуж, порушив клятву. «І спокусився він на майно, і на села, і на стада Андрійовича, — пише літописець, — і погнав княгиню із города». [13, с. 297; 20, с. 547]. Княгиня з тілом чоловіка пішла до Києва, а в Дорогобужі сів Володимир Мстиславич.

В 1171 р. Володимир Мстиславич зайняв київський стіл, а в Дорогобужі залишив свого сина Мстислава [20, с. 566]. Про те, як довго князував останній у Дорогобужі, літописи не повідомляють. Батько його помер в Києві 10 травня 1171 р. [20, с. 567]. Мстислав без батьківської підтримки не міг втримати Погорину у своїх руках. Ймовірно, невдовзі після цієї події сини покійного Ізяслава, брати Мстислав з Володимира та Ярослав, що княжив у Луцьку, з допомогою волинських і галицьких військ знову зайняли Пересопницю. Таким чином, відносний спокій на деякий час запанував у краї після об'єднання всієї Волині у власності роду Ізяславовичів. Як свідчать літописи, вже в 1183 р. в Дорогобужі князував Інгвар, син луцького князя Ярослава Ізяславича [20, с. 633]. Отже, в цей час Дорогобуж увійшов до складу князівства Луцького.

Об'єднання всієї Погорини, включаючи Дорогобузьке князівство під Луцьком було причиною піднесення Луцька до рівня центру окремої землі-князівства [197, т. 2, с. 366; 167, с. 54].

Але територіальне об'єднання східно волинських волостей цей період тривало недовго. По смерті Ярослава Ізяславовича, що сталася після 1176 р., його сини розділили Східну Волинь між собою. Всеволод отримав Лучеськ, Інгвар — Дорогобуж, Мстислав — Пересопницю, а Ізяслав, правдоподібно, Шумськ [на думку Л. Войтовича: 167, с. 54—56, Інгвар відразу сів у Лучеську]. Між братами незабаром вибухнула міжусобиця, під час якої вони змагалися за право зайняти головний луцький стіл.

Всі сини Ярослава Ізяславовича, як і їх батько, з охотою брали участь у всіх справах Південної Русі [124, с. 66]. У 1180 р. Всеволод та Інгвар Ярославовичі разом з своїм традиційним союзником Ярославом Осмомислом надали допомогу Рюрику Ростиславовичу для оволодіння Києвом [20, стб. 616]. Так, коли в 1183 р. Всеволод Ярославович (у 1167 р. він одружився з донькою Юрія Ярославовича туровського) був у Луцьку разом з братом Мстиславом [20, с. 630—631], обоє князів приєдналися до походу на половців, організованого великими київськими князями Святославом Всеволодовичем і Рюриком Ростиславовичем. Битва на р. Угол (нині — р. Орель, ліва притока Дніпра) завершилася перемогою Русі. Було пограбовано багато вез і побито половців "без числа". Хан Кобяк і два його сини, а також інші половецькі воєначальники опинилися у полоні [20, с. 631—632]. Завдяки помітній ролі в житті Південної Русі брати Інгвар, Всеволод та Мстислав потрапляють на сторінки "Слова о полку Ігореве".

У 1186 р. Луцьк знову в межах володінь Інгваря Ярославовича, а самого Всеволода зустрічаємо у Чернігові при дворі Ольговичів як вигнанця [167, с. 114—115]. Отже можна припустити, що внаслідок усобиці 1183—1186 рр. Інгвар Ярославович ліквідував Дорогобузьке князівство, а по смерті свого брата Ізяслава в 1195 р. — Шумське князівство, приєднавши їх безпосередньо до Луцька. На східній частині Волині залишився лише один уділ —

Пересопницький. Тут князував Мстислав Ярославович Німий, відомий, як "муж сили незвичайної". Однак не дивлячись на зміцнення власного становища луцький князь, залишаючись формально сюзереном Волині, змушений був враховувати політику свого двоюрідного брата володимирського князя Романа Мстиславовича.

У середині XII ст. становище Володимира як столиці князівства значно зміцніло. Коли турівці (поліщуки) запросили собі на княжіння нащадків Ярослава Святополковича, Берестя перейшло до Волині. Це сталося через зріст важливості торговельного шляху вздовж Бугу, оскільки, Берестя було пов'язане з рештою Волині економічно [194, с. 49].

Отже, у 1170 р. по смерті батька ним володів Володимир Мстиславович. Активну політику проводив князь Святослав Мстиславович червенський, який допомагав Володимиру Галицькому здобути Галич взамін за повернення Бузька, а згодом зумів захопити Берестя після смерті попереднього князя, але ненадовго. Поновити на берестейському столі його намагався малопольський князь Казимир. Проте Всеволод організував похід волинсько-галицької військової коаліції проти брата Святослава та поляків. Останній був отруєний берестянами, а Казимир як арбітр віддав Берестя Роману.

Отже з моменту об'єднання Володимирщини та Берестейщини Роман стає насправді головним князем Волині, саме його згадує автор "Слова о полку Игореве" серед наймогутніших князів Південної Русі. Осівши на Волині князь Роман Мстиславович багато уваги приділяв економічному та культурному розвитку князівства. Його боротьба за Галич була спрямована на задоволення потреб економічно активної частини населення краю. Турбуючись про розвиток церкви, згідно з грамотою XV ст., він, зокрема, надав Успенському собору Володимира у володіння Купичівську волость у верхів'ях р. Воронки біля Турійська [3, № 3].

Утвердження у Берестейщині визначило новий напрям військово-політичної активності володимирських князів. Ним стають землі ятвягів, пруссів та

литовців. Роман Мстиславович здійснив два великих походи проти ятвягів взимку 1196/1197 та у 1198 р. [див. 564, с. 42].

Проте, головним напрямом зовнішньої політики Волині був південний. 1189 р., тимчасово сівши у Галичі, Роман того ж року втрачає і Галич і Володимир. Втеча в Польщу не допомогла вирішити проблему. У Володимирі утвердився його брат і союзник Всеволод. Він не пустив Романа до міста, і лише після декількох невдалих спроб за допомогою тестя ВКК (співправителя) Рюрика Ростиславовича Роману вдалося повернути Володимир [20, стб. 662].

Початок створення справжньої імперії між Чорним та Балтійським морями вимагав великої уваги і на південних та західних рубежах, де князь Роман активно воює з половцями та поляками. З метою зміцнення позицій у Забужжі Роман надав велику військову допомогу краківському князю Лешку Білому проти великопольського Мешка III Старого. Кровопротитна битва на р. Мозгаві 13 вересня 1195 р. біля Кракова не принесла перемоги, проте посилила авторитет Романа.

Взаємне посилення Романа Мстиславовича та його тестя Рюрика Ростиславовича не подобалося суздальському князю Всеволоду Велике Гніздо, що претендував на першість в Руській землі і йому невдовзі вдалося їх розсварити [197, т. 2, с. 363]. Відповіддю були взаємні військові дії. Спершу восени 1196 р. Роман Мстиславович організував військові виправи з Полонного, яке невдовзі перед тим було виділене йому зі складу Київської землі великим київським князем Рюриком Ростиславовичем в подарунок. У відповідь війська галицького князя Володимира Ярославовича та Мстислава Удатного "попалили волость Романову довкола города Перемиля", а загони Ростислава Рюриковича разом з іншими залежними від його батька володарями уділі на Київщині та чорними клобуками "попалили волость Романову довкола города Кам'янця" [13, с. 361; 20, с. 698].

Проте основним було захоплення Галича. Його вдалося довершити у 1199 р. після смерті останнього прямого нащадка галицьких Ростиславовичів – князя Володимира Ярославовича за підтримки краківського князя Лешка Білого.

2.3. Військо-політичне становище волинських земель у період Галицько-Волинської держави

Створення Галицько-Волинської держави ставило нові завдання перед Романом Мстиславовичем. У 1203 р. зайнявши Київ та здобувши остаточну перемогу на Рюриком Ростиславовичем він став одним з наймогутніших володарів Русі. Роман Мстиславович владнав стосунки з половцями, поновив дипломатичні зв'язки з Візантійською імперією та Угорщиною [340, с. 165, 182, 201, 213]. На київський стіл було посаджено Інгваря Ярославовича.

На думку Л. Войтовича, Роман зважав на існуючий стан речей і номінально визнавав себе васалом Інгваря як володимирський князь. Зверхність Романа могла бути *de facto*, що розуміли сучасники, а *de jure* він підпорядковувався прийнятим правилам [167, с. 56].

Імперська політика Романа Мстиславовича трагічно закінчилася під час походу на захід у 1205 р. 19 червня 1205 р. у сутичці під м. Завихост. Існує думка, що це був лише перехід через територію, а не похід проти Польщі [289; 290]. Роман Мстиславович виступав на стороні імператора Священної Римської імперії Філіпа Швабського із династії Штауфенів і мав атакувати територію його противника з династії Вельфів у Саксонії. Тому союзники останнього малопольський князь Лешко та його брат Конрад влаштували засідку на переправі через р. Віслу. Наслідком цього походу та подальшого політичного зближення між Руссю та Німецькою імперією мало б бути не лише посилення впливу на польські князівства Казимировичів, але й приєднання сусідньої Люблінщини [187, с. 181]. Проте, О. Майоров [289, с. 128] заперечує інтерес Романа до цих земель.

У сутичці, що сталася на переправі через р. Віслу в районі великого польського міста Сандомир, князя було вбито. Польські джерела повідомляють про те, ніби ця сутичка супроводжувалася повним розгромом “великого війська”, рештки якого гнали до самого Володимира [29, с. 167]. Взамін за тіло князя бояри віддали усіх полонених та великий викуп, а самого князя поховали у Володимирі [29, с. 168].

Волинський і галицький князь Роман Мстиславич, який на 1202 р. під своїм протекторатом об'єднав більшу частину південно-західних земель Русі включно з Києвом, був провідним політиком Південної Русі. Його смерть спричинила до нового етапу загострення міждинастичних конфліктів серед східнослов'янських правителів, до якого долучились також правителі сусідніх центрально- та західноєвропейських країн, маючи на меті, зокрема, поширити свої сфери впливу на територію Галичини та Волині.

Вважають, що невдовзі до цієї події, приблизно на рубежі 1204–1205 рр. було укладено договір поміж новим угорським королем Ендре II (Andreas, Андрія 1205–1235 рр.) та галицько-волинським князем Романом, до якого одразу ж приєднався молодий краківсько-сандомирський князь Лешек Білий [249, с. 5], що у випадку несподіваної смерті когось із них самих, вцілілий правитель мав опікуватись над дітьми другого. Відповідно до цієї угоди наприкінці літа 1205 р. вдова Романа Анна виїхала до належного тоді угорцям міста Сянок, де під час зустрічі із Арпадами, фактично визнала головним сюзереном галицько-волинських земель короля Ендре. Невідомо який особистісний статус щодо монарха зберігала вона сама, однак зрозуміло, що її діти – Данило і Василько повинні були з роками перетворитися у класичних васалів [174, с. 19]. Це пояснюють миттєвою появою у титулі Ендре II приставки *Galitiae Lodomeriaeque Rex* та майже 5-річне перебування старшого Романовича в межах володінь Ендре (з наявністю у короля наміру родичання) .

Відповідно до цього похід Казимировичів на Волинське князівство навесні 1206 р. був зупинений втручанням угорського короля Андрія II, який взяв під свій захист Романовичів. Проте, коли у Галичині утвердилися чернігівські Ігоревичі, у 1206 р. група володимирських зрадників-бояр на чолі з Мстибогом, Мончюком і Микифором запросили на князювання Святослава Ігоревича, тестя мазовецького князя Конрада [20, с. 718]. Внаслідок походу на Володимир брата останнього, нового галицького князя Володимира Ігоревича [19, с. 428], дружина князя Романа із синами змушена була покинути володимирський князівський двір через підземний потайний хід-потерну [20, с. 719].

Проте Ігоревичі недовго контролювали місто. Невдоволені правлінням Святослава володимирці у 1208 р. легко здають місто коаліції у складі Олександра Всеволодовича Белзького та малопольських військ князів Лешка та Конрада [20, с. 720–721]. Проте сваволя іноземців спричиняє виступи міщан проти них. Як зауважив літописець, володимирчани жалкували за зробленим: “Коли б не був з ними свояк їх Олександр, то не перейшли б вони навіть Бугу” [20, с. 721]. Святослав був арештований, а у вересні 1210 р. повішений разом з братами на вимогу галицьких бояр. Проте белзький князь, авторитет якого був дуже підірваний, змушений був уступити місто луцьким Ярославовичам, підтриманим польським королем Лешком Білим. Князем у Володимирі ненадовго стає Інгвар Ярославович [20, с. 721], ніби забувши про права на місто Романовичів, яких він підтримував ще 1208 р., посилаючи Данилу Галицькому, як підмогу у захопленні Галича, свого сина з багатьма воїнами з Дорогобужа і Шумська [20, с. 725].

Проте за згодою Лешка Володимир вдруге зайняв Олександр, відступивши Романовичам Берестейщину, яку згодом по польсько-угорській угоді в Спіші в 1214 р. Лешко забрав собі разом із Забужжям та Дорогичином.

Тоді ж, навесні 1214 р. малолітні князі Данило та Василько за допомогою польського князя Лешка Білого відібрали Перемиль у свого суперника – белзького князя Олександра Всеволодовича, "на Володимир поглядаючи" [13, с. 374]. Волость, яка розташовувалась на важливому торгівельному шляху та в центрі плодючих земель, була непоганим плацдармом в околиці Володимира.

Скориставшись з міжусобиць, ятвяги та литовці у цей період своїми походами спустошують володимирську землю [20, стб. 721], проте згодом, у 1218 р. Данило використав прибалтійські племена для нейтралізації Мазовії та повернення Забужжя. Врешті, коли у 1211 р. коаліція з активною участю волинських бояр на чолі з В'ячеславом Товстим офіційно садить Романовичів у Галичі, Західна Волинь до 1213 р. опиняється під контролем його двоюрідного брата Олександра Белзького.

Проте, як зауважив ще О. Андріяшев [124, с. 159], сила бояр, які підтримували Романовичів, змушувала противників рахуватися з ними. Суперечності, які виникали між останніми, сприяли братам. Спершу, як згадувалося, за підтримки Кракова Василько отримує Белз, згодом Берестя (до 1213 р.). Нарешті у 1214 р. Романовичі за ініціативи воєводи Пакослава, який тримав тоді Любачів, та підтримки його краківського князя Лешка повертають собі Володимир [20, стб. 731], звідки продовжують “збирати” землі свого батька.

Після смерті Романа луцький князь Інгвар Ярославович в коаліції з іншими руськими князями посилав війська спершу до Володимира на Олександра Белзького у 1209 р., а згодом, у 1210 р. та взимку 1211—1212 рр., — до Галича для придушення боярської опозиції та посадження на галицький стіл князя Данила [20, стб. 725—727]. Внаслідок зростання сили та авторитету Ярославовичів у липні 1212 р. князь Інгвар знову зайняв київський стіл, а його брат Мстислав став галицьким князем.

Данило та Василько — спадкоємці Романа Мстиславовича, відповідно до існуючого порядку, без заперечень визнавали зверхність Інгваря Ярославовича, а по його смерті — першість його брата, нового луцького князя Мстислава Німого. Сини Інгваря отримали дрібні уділи. На думку Льва Войтовича, Дорогобуж дістався Ізяславові, який у 1223 р. поклав голову у битві на Калці*. У цій же битві загинув шумський князь Святослав. У ще одного сина Інгваря — Ярослава, можливо, був уділ у Болохівській землі, яку Роман приєднав до Волині і ціною якої, ймовірно, свого часу купив лояльність Інгваря Ярославовича [165, с. 18].

Незалежну політику проводив пересопницький князь Мстислав Німий, за якого Пересопниця служила місцем збору дружини коаліції ВКК та інших князів перед походом на Галич, з метою вигнання Коломана [433, Т. 3, с. 211].

Мстислав Пересопницький підтримував тісні контакти з галицькими боярами, зокрема, він прийняв у себе в Пересопниці бояр Яволода і Ярополка,

* виявлене у 1989 р. князівське поховання у саркофазі поруч вівтаря соборного храму Св. Івана Богослова Лучеська приписують князю Ізяславу Інгваревичу [598], оскільки у черепі похованого збереглося вістря стріли. Ізяслав загинув, очевидно, не відразу, а невдовзі після битви, можливо дорогою додому.

брата боярина Володислава Кормильчича, коли останнього полонив угорський король Андрій. Галицькі бояри взамін запросили Мстислава Німого князувати у Галич. Однак, прийшовши з невеликим військом він повернувся назад ні з чим. В 1212 р. він на запрошення бояр таки зайняв Галич із своєю дружиною. Проте, галицький княжий стіл у 1212 р. він займав недовго. Очікуючи приходу великого угорського війська, Мстислав Німий втік з міста. В Галичі став князувати боярин Володислав Кормильчич [13, с. 373].

Активну участь пересопницький князь взяв у битві з монголами на р. Калці. Повернувшись у 1223 році з поля бою над Калкою Мстислав Ярославович спорудив, за легендою, у Пересопниці монастир Св. Богородиці.

Активну допомогу у збиранні батьківської спадщини Романовичам надавали й інші князі. На початку весни 1219 р. за сприяння тестя Мстислава Удатного, галицького князя, Данило звільняє захоплене Лешком Білим у 1205 р. Забужжя: “Данилу же возвратившуся к домови и еха с братом и прия Берестий, Угоровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украину” [20, с. 733]. Похід у відповідь для краківського князя Лешка Бялого виявився повністю невдалим. На початку зими 1219 р. угорсько-польське військо на чолі з воєводою Філнеєм з Галичини вступило до Волині, але не змогло досягти успіху. Воєводи Данила навіть не дали можливості нападникам переправитися через р. Західний Буг. На допомогу волинянам підійшов Мстислав Удатний з половецькими загонами, що дало можливість завдати нападникам поразки і змусило останніх відійти на південь.

У момент рішучої боротьби князя Мстислава за Галич на Волинь напали малопольські війська, які прагнули не допустити, щоб волинці прийшли на допомогу князю Мстиславу. Не досягнувши швидкого успіху на ратному полі, краківський володар запропонував Данилові розпочати переговори. Однак наміри укласти мирну угоду були з боку малопольського володаря не дуже щирими. Можливо, Лешко хотів затягнути переговори, хоча не можна виключати і спроби з боку поляків та їх союзника Олександра белзького захопити Данила в ході перетрактації в полон. Про ці плани стало відомо мазовецькому князю Конраду, який попередив князя Данила [20, с. 737].

Польський історик С. Захоровський пояснював доброзичливість мазовецького князя Конрада до Данила їх родинними зв'язками: дружина Конрада Агафія була дочкою південноруського князя Святослава Ігоревича [188, с. 82]. Однак на переорієнтацію Конрада в його східній політиці вплинув, без сумніву, литовський фактор. Для управління ново приєднаним Забужжям почато розбудову Угровська, для якого близько 1220 р. вдалося створити окрему єпископію.

Згодом, у 1221–1222 рр. Данило уклав мирну угоду з краківським князем Лешком Бялим [20, с. 739], яка була спрямована проти давнього ворога Романовичів Олександра Белзького. Внаслідок цього союзу погіршилися стосунки із Мстиславом Галицьким, з яким відбувся конфлікт, що завершився підписанням миру у Перемилі у 1225 р. [340, с. 205].

Поразка 31 травня 1223 р. русичів, у тому числі волинян у Калкській битві, призвела до значного послаблення південно руських князівств, що вкрай негативно позначилося на розвитку політичної ситуації в Східній Європі. Зокрема, це вплинуло на позиції Данила Романовича на Волині.

Проте, польсько-угорський наступ на Галич взимку 1226–1227 рр. володимирські князі відбили спільно з Мстиславом. Хоча останній і передав Галич королевичу Андрію, під час переговорів у Торчеську йшлося як про повернення з його допомогою Данилові Чорторійська, який незадовго до цього захопив пінський князь, так і про похід на Галич, де фактичним диктатором в той час став боярин Судислав.

По смерті Мстислава Німого в 1226 р. його племінник Ярослав Інгваревич став претендувати на батьківський Луцьк як старший серед нащадків Ярослава Ізяславовича. Але Мстислав Німий прагнув зберегти Луцьк за своїм сином. Знаючи, що його Іван небезпечно хворий і незабаром помре, він заповів Луцьк Романовичам. Це теж було порушенням традиції. По смерті луцького князя Івана Мстиславовича (1226—1227) Данило і Василько у суперництві з Ярославом Інгваровичем та пінськими князями, які, можливо, були пов'язані з Інгваровичами родинними зв'язками, здобули Луцьке і Дорогобузьке князівства й утримали Пересопницьке князівство. "Лучани" при цьому трималися на

стороні Ярослава Інгваровича, проте військова перевага Данила та Василька змусила їх здатися [20, с. 751].

Ярослав Інгварович зберіг володіння у Болохівській землі з центром у Меджибожі, а з усієї батьківської спадщини отримав лише маленьке Перемильське князівство. Його нащадками були, очевидно, союзні татарам "болохівські" князі [167, с. 89]. Згодом, у 1240-х рр., бачимо Ярослава Інгваровича князем у Києві, де його посаджено Данилом Галицьким [194, с. 100].

Спільний похід на Галич Данила та Мстислава було зірвано порівняно дрібною подією. Навесні 1228 р. дружина Романовичів вирушила до Чорторийська, який після нетривалої облоги було захоплено. Однак локальний конфлікт довкола цього невеликого міста невдовзі переріс у величезне протистояння, оскільки пінський князь Ростислав створив з київським князем Володимиром Рюриковичем та чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем антиволинську коаліцію. Коаліціанти запросили приєднатися до себе половецького хана Котяна, проте Данило запросив на допомогу поляків та відмовив від походу половців, тим самим ліквідувавши загрозу [197, т. 3, с. 46].

Налагодження стосунків з Мазовією забезпечувало північно-західні кордони. Коли Конраду I не вистачало сил для здобуття Кракова, через що він звернувся за допомогою до Данила й Василька Романовичів, які десь улітку-восени 1229 р. особисто прибули до Польщі. Вирушаючи в похід, волинські князі „залишили ж у Бересті Володимира пінського, і угровчан і берестян – стерегти землю од ятвягів” [20, стб. 756]. Адже на початку 1228 р. ятвяги пустошили околиці Берестя, але зазнали поразки від Романовичів [20, стб. 755]. Данилові та Васильку, як свідчить літопис, вдалося розгромити нападників.

Посилення Волині як княжого домену Романовичів внаслідок приєднання Східної Волині (Лучеська, Пересопниці та Чорторийська) дало змогу їм розпочати боротьбу за оволодіння Галичем. Проте їх короткочасне сидіння у прикарпатській столиці завершилось новим походом угорського війська. 1231 р. це військо під командою короля Бели, зайшовши з боку Перемиля, навіть облягало Володимир [20, с. 751].

1232 року угорський королевич Андрій при допомозі галицьких бояр знову на якийсь час захопив Галич, скориставшись з того, що Данило Романович подався до Києва мирити великого князя Володимира Рюриковича з чернігівським володарем Михайлом Всеволодовичем. Намагаючись відрізати Данила Романовича від його володінь, угорське військо головним київським шляхом пройшло всю Волинь і облягло фортецю Білобережжя на порубіжні з Київщиною. Проте вчасно наспіла допомога обложеним: «Володислав (воєвода) їхав із сторожовим загоном від Данила з Києва і зустрів рать (угорську). Бились вони поблизу ріки Случі і гнали (руські) угрів» [20, с. 766]. Своєчасно попереджений Володиславом, Данило форсованим маршем, залишивши далеко позаду піхоту й обоз, з самою лише кіннотою поспішив на Волинь і наздогнав противника поблизу міста Шумська, де й відбувся бій.

Намагаючись зненацька настигнути ворога, Данило зайшов з боку Крем'янецьких гір. «Оскільки королевич (з військом) їхав рівниною,— згадує літописець,— то Данилові й Василькові потрібно було з'їхати з високих гір. Дехто радив залишитися на Горах і охороняти спуски. Але Данило мовив: «Хто бариться йти на битву, у того полохлива душа». І, примусивши їх, швидше спустився вниз» [20, с. 767].

На очах приголомшеного несподіваною появою руського війська ворога Данило вишикував свої сили у бойовому порядку. Праве крило очолив Василько, ліве — випробуваний у бойовищах воєвода Дем'ян. «Данило з своїм полком ішов посередині,— великий був його полк, бо складався з одних сміливців з блискучою зброєю», «угри, побачивши його, не захотіли з ним битися і повернули проти Дем'яна та інших полків» На думку М.Ф. Котляра, угорці остерігались важкоозброєної рицарської кінноти, з якої складалась дружина Данила. Саме тоді, скориставшись з хвилевої роз'єднаності ворожих сил, Данило з дружиною зайшов уграм у тил і завдав їм рішучої поразки. Маневр з розсіченням бойового порядку ворога і нанесенням йому переможного удару обхідним рейдом у тил був улюбленим у полководницькій практиці Данила. До нього князь неодноразово вдавався у битвах, зокрема — в головній

битві його життя, Ярославській. При Шумську загарбникам не допомогли й каменеметальні машини, що цього разу стріляли не по укріпленнях, як звичайно, а по скупченнях людей. Розбите угорське військо з Андрієм ледве встигло сховатись за валами Галича [250, с. 76].

Влітку 1233 р. під час боротьби з Романовичами до Лучеська з боку Дубного наблизилися угорські полки під командою королевича Андрія, проте переправлятися через р. Стир не стали і повернули до Перемиля. У серпні-вересні 1233 р. вони прагнули захопити цю порубіжну фортецю. Проте, природний фактор – р. Стир, з її болотистою долиною стали серйозною перешкодою. Сутичка за міст між воїнами князя Рюрика Ростиславовича та Данила з одного боку та угорцями з другого не дала для останніх результату (пам'ять про ворожі маневри, очевидно, береже назва с. Угринів в сучасному Горохівському р-ні за 11 км північніше Перемиля). Угорському загонові довелося піти ні з чим. Обійшовши Перемиль з півночі, поверталися угри до Галича через Бужеськ [20, стб. 771]. Вся луцька волость на той час перебувала в руках Василька Романовича, проте недовго.

Боярин Мирослав заключив угоду, за якою Белз та Червен поверталися Олександру Всеволодовичу, а в Галич повертався королевич Андрій [20, стб. 765–766].

Боротьба за Галич, яка відновилася у 1235 р., успішно завершилася для Романовичів щойно у 1238 р. Володимир знову став столицею ГВД з претензією на імперію.

В цей час важливі військово-політичні події розгорталися на півночі держави. Восени 1234 р. ятвяги спустошили землі навколо міст Охожі й Бусовна. На них зі своїми воїнами пішов Василько і розгромив їх під Дорогичином. Літописець зображує цю битву як блискучу перемогу Василька: «І була січа люта з ними, і гнали їх за багато поприщ, і вбито було сорок князів, і інших багато було побито, і не встояли вони» [20, стб. 799].

У цей період також Конрад Мазовецький чи його син Болеслав захопили як союзники Михайла Всеволодовича прикордонне місто Дорогичин [197, т. 3, с.

77], мабуть, улітку 1236 р. Однак, розбитий восени того самого року військом Василька Романовича, князь Конрад вже не наважувався вступати в прямий конфлікт з волинськими князями, а послав до Дорогичина „добжинських братів”. Грамотою від 8 березня 1237 р. він передав їм Дорогичинську землю розташовану „поміж ріками Буг і Нур аж до руських рубежів (*usque ad metas Ruthenorum*)”, тобто до певної дорогичинсько-волинської межі [297, с. 353-354].

Як вияснив дослідник цього питання О. Масан, Данило Романович без особливих проблем повернув Дорогичин наприкінці березня 1237 р. в умовах розлиття річок і весіннього бездоріжжя, захопивши добжинських рицарів у полон, з якого їх було звільнено після відновлення мирних відносин з Мазовією.

Це сталося під час походу князів Данила й Василька на ятвягів у 1237 р. Літописець пише, що вони десь на початку весни підійшли до Берестя. Однак у той час наводнилися ріки, і воїни не змогли йти на ятвягів. І ось тоді брати вирішують замість запланованого походу зорганізувати похід на Дорогичин, яким заволоділи хрестоносці [293].

Згодом Данило Романович передав Василькові Західну Волинь з Володимиром, а Лучеськ із Східною Волинною залишався під його безпосереднім сюзеренітетом як можлива база для боротьби за вплив у Середньому Подніпров'ї. Таким чином, Лучеськ і надалі залишався столицею Волині, а його сюзерен — верховним феодалом всієї землі. П. Іванов [220, с. 99, 261] вважав, що з переходом Василька у Володимир, а Данила — в Галич у 1238 р. останній віддав Лучеськ своєму сину Мстиславу*.

Проте, на думку В.Т. Пашуто [340, с. 92], остаточний розподіл володінь було зроблено тільки напередодні його смерті, оскільки ще навесні — влітку 1240 р., напередодні монгольського вторгнення, Данило пропонував Лучеськ князю Ростиславу Мстиславовичу взамін Києва [197, т. 2, с. 250; 20, с. 783].

* Проте є підстави вважати, що згаданий Мстислав Данилович помер у дитячому віці (поміж 1239 р. та 1245 р.), а Данило надав ім'я Мстислав повторно синові, народженому від його зв'язку з сестрою Мендовга, ім'я котрої невідомо [див.: 537, с. 24].

Героїчний опір східно-волинських фортець дав час мешканцям багатьох слабше укріплених міст центральної Волині організовано покинути обжиту територію. Масова загибель людей, що сталася, орієнтовно середині XIII ст. на Шепетівському городищі, була засвідчена археологічними розкопками.

Виявлено великі скупчення людських кістяків, що вказують на те що тіла загиблих були відразу зібрані, очевидно, кимось з навколишнього населення і, можливо, присипані землею. Чітка конфігурація і розміри окремих скопичень кістяків (прямокутних контурів, приблизно 3×3,5 м) біля залишків глинобитних печей дозволяє припустити, що частина тіл була навмисно складена (укрита) всередині напівзруйнованих наземних будівель [300, с. 313]. Це можна вважати також свідомством того, що в найближчій окрузі життя, мабуть, тривало і в найважчі часи. У Дорогобужі археологічно засвідчено братську могилу цього часу, в якій захоронили загиблих насильницькою смертю людей [391, с. 36]. Таким чином, взимку 1240—1241 рр. головні центри Волині були захоплені монгольськими військами [20, с. 786].

Наслідки штурму наприкінці зими 1241 р. Володимира військами хана Батия засвідчені в літописі: „в [городі] Володимирі не залишилося [жодного] живого. Церква Святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих“ [20, стб. 786]. До археологічно зафіксованих спустошень міста у цей час, очевидно, можна віднести братську могилу з рештками зброї поблизу Київських воріт, яку було випадково виявлено у 1930-ті рр. [606, с. 206].

Різний характер опору відмічено за археологічним матеріалом і на Забужжі. Так, на городищі у Городку-над-Бугом не простежено слідів довготривалої облоги, а відтак, і спалення міста, проте такі сліди (наприклад, велика кількість монгольських стріл) виявлено у столичному Червені та розташованому поруч перепави Волині [681, с. 129; 682, с. 95]. Таким чином, під час походу монголів 1240 р. багато волинських міст не були сплюндровані. Очевидно, побоюючися лісів, через які проходив шлях на відрізок Дорогобуж-Володимир, основне військо монголів пройшло південним його відгалуженням через Шумськ —

Крем'янець — Перемиль. І надалі монголи ходили на Володимир лише цим шляхом, обминаючи погоринські міста Дорогобуж та Пересопницю, які на той час втратили свою роль та столичний статус.

Перехід через Волинь орд Батия, без сумніву, загалом викликав великі руйнування на Волині, проте серйозно не вплинув на подальший розвиток князівства. Відомо, що навіть Київ, який внаслідок облоги Батия був спустошений, відразу по відході ворожих військ почав відбудовуватися [594, с. 169].

Внаслідок геополітичних змін, що наступили після утворення Золотої Орди ряд вцілілих головних міст Волині: Пересопниця та Лучеськ опинилися неподалік східного кордону ГВД [499]. Як відомо, кордони кочових держав, в т.ч. Золотої Орди, не маючи порубіжних фортець додатково захищались т.зв. буферними зонами, на які поширювалося адміністрування монголів [202, с. 59]. Не розуміння цієї обставини в осілих суспільствах призвело до тривалого змагання за неї між князем Данилом Галицьким та ханом Куремсою за ці території. Буферні території складала східну частину колишньої Галицько-Волинської держави східніше від рік Горинь, Збруч та Дністер.

Міста швидко відбудувались після татарського погрому. Цьому сприяла і князівська політика. Українське населення Правобережжя Дніпра, “иноязичники ляхи и немце” наводнили, мабуть, не лише столичний Холм [20, стб. 843]. Частина населення мала б осісти і в старій столиці Волині. Зростання людських ресурсів на Забужжі дало можливість Данилу у 1243–1244 р. [20, стб. 795–796] опанувати усіма землями з Любліном на чолі [29, т. 7–8, с. 73] майже до р. Вісли та перенести столицю з Володимира до новозбудованого Холма.

Відбудова оборонної інфраструктури князівства не минула повз увагу монголів, які здійснили розвідувальний рейд на Полісся, до Володави, що датується, за різними джерелами кінцем 1243—березнем 1244 р. [див. 571]. Під час цього походу король Данило, правдоподібно, вів якісь переговори з монгольськими воєначальниками („tatarogum principe” з листа угорського короля Бели IV). Припускають, що саме тоді Романовичі визнали зверхність Бату-хана над Волинню.

Переможна битва під Ярославом, що відбулася 17 серпня 1244 р. і визначила військову перевагу ГВД над західними сусідами, стала переломним моментом у визнанні ханом Батиєм повновладдя Данила над землями Південно-Західної Русі. У цій битві особливо відзначилися володимирські полки та воєводи Данила.

Проте, в цей період значно ускладнилися стосунки Волинського князівства з литовцями, які від початку XIII ст. утворили свою державу. Італійський посол до монголів П. Карпіні [24, с. 29] зауважував, що, проїжджаючи південною Волиню і Київщиною, дуже боявся литовців, «бо вони часто нападали на руські землі вповні несподівано» особливо в тих місцях, де проходив основний шлях на Київ.

П. Карпіні зауважує, що „велика частина людей Русі була перебита татарами або відведена в полон, тому вони не могли вчинити їм належний опір“. До того ж до 1245 року Данило і Василько Романовичі, зайняті боротьбою за поширення свого контролю на Галич, обмежувались тільки організацією оборони від литовських та ятвязьких нападів на Волинь. Однак після перемоги під Ярославом (17 VIII 1245) ситуація змінилась корінним чином. Остаточне підпорядкування території держави, врегулювання відносин із Бату-ханом та західними сусідами дозволило Романовичам активізувати свою зовнішню політику.

Наступально продовжував розвиватися північний напрям військової політики волинських князів. Її головною метою стало, з одного боку, забезпечення північних кордонів держави Романовичів, а з іншого - поширення їх контролю на Ятвязьку землю.

На північних кордонах князівства назривала війна за опанування землею прибалтійського племені ятвягів. Ятвязька земля знаходилась між середнім правобережжям річки Нарев та середнім лівобережжям річки Німан. На землях Ятвягів зіштовхнулись інтереси багатьох сусідніх держав. Саме у другій половині 40-х років XIII століття Німецький орден, литовський правитель Мендовг та куявський князь Конрад Казимирович намагались поставити під свій контроль ятвязькі племена [294, с. 138-140].

Таким чином важливу роль у зовнішній політиці галицько-волинських князів почала відігравати ”ятвязька проблема». Узимку 1245—1246 рр. похід на ятвягів

планували здійснити князь Василько й польський князь Кондрат. Щоправда, через погодні умови він так і не відбувся.

Важливою точкою опори у боротьбі за ці землі був Дорогичин, звідки неодноразово організовувались волинсько-мазовецькі походи проти ятвягів. Готуючись до військової акції проти північних сусідів Данило та Василько Романовичі намагались отримати міжнародну підтримку. У 1247 році вони звернулись до Апостольської Столиці з проханням надати їм у "вічне посядання" землі, здобуті ними не тільки в минулому, але і в майбутньому. Папа прихильно віднісся до прохання руських князів і вже 27 серпня 1247 року видав буллу у якій інформував Данила і Василька про взяття їх, а також їхніх теперішніх та майбутніх володінь під опіку престолу св. Петра [316, с. 4]. Одночасно, галицько-волинські правителі намагались нейтралізувати претензії інших політичних сил до ятвязьких земель, зокрема Німецького ордену. Ці старання теж увінчались успіхом, наслідком чого стала булла Інокентія IV у якій він забороняв рицарям набувати земельні володіння на території держави Романовичів без згоди самих князів.

Вже у 1248 році їм вдалось організувати велику русько-польську коаліцію скеровану проти північних сусідів. До неї ввійшли: Данило і Василько Романовичі, краківський правитель Болеслав Встидливий, мазовецький князь Земовит Конрадович та половці [20, стб. 810-811]. Взимку 1248/49 року війська союзників рушили в Ятвязьку землю [196, с. 34].

Обидва Романовичі особисто відправились у похід. В їх війську знаходились також контингенти половців, які перебували на службі у руських князів. Безпосередню участь в акції взяв також мазовецький князь Земовит. Натомість Болеслав Встидливий прислав зағони під керівництвом воєвод Суда і Сігнева. Руські і польські війська зустрілись у Дорогичині звідки направились у землю ятвягів.

Це був один з найдальших походів в Ятвягію, який створив реальну загрозу пруським племенам, розташованим на захід від ятвягів. Тому за р. Ельк, волинсько-мазовецьке військо зіткнулося з бартами, вармами і „прусами”, які

„пригнали” на допомогу ятвягам [20, стб. 810-811]. Землі названих племен – Барта і Вармія, які займали центральну частину Пруссії, були вже частково загарбані Німецьким орденом [294, с. 145].

Припускають, що в результаті цього походу була заключена певна угода між Романовичами і вождями ятвягів про військовий союз, а також утворено Ятвязьке католицьке єпископство яке залишалось під протекторатом Русі до 1252 року [316, с. 4].

Таким чином, наприкінці 1240-х рр. Романовичі приєднують Чорну Русь та велику частину земель Ятвягів, інша частина ятвязьких племен визнає залежність від Волині (Галицько-Волинського князівства).

Амбітні плани підкорення всіх балтських племен виношував литовський князь Мендовг [316, с. 4]. Тому Романовичі уклали також військовий союз з відділенням Німецького ордену у Лівонії, спрямований проти великого литовського князя Миндовга (Міндаугаса). Літописець писав, що Данило і Василько послали жемайтського князя Викинта „до німців у Ригу” [20, стб. 814]. За розвідкою О. Масана, це могло статись саме у 1248 р. [294, с. 146]. Данило Романович надав Тевтивиліві волинське військо і половців, а Викинт підняв проти Миндовга ятвягів і частину жемайтів. Війна тривала близько чотирьох років.

Сину Миндовга Войшелку вдалося перекупити ятвягів тільки в 1252 році. Перед тим в 1251 р. лівонський крайовий магістр Андрій Стірлянд, розпочав таємні переговори з князем Миндовгом, який погодився прийняти хрещення і створити в Литві окреме католицьке єпископство, очолюване капеланом Німецького ордену. Галицько-волинські князі поставилися до цього факту скептично, вважаючи хрещення Миндовга „обманливим” [20, стб. 817] Зрештою, союз із відділенням Німецького ордену в Лівонії мав для Галицько-Волинського князівства другорядне значення.

Після того, як союзні відносини між ятвягами і Романовичами були зірвані, Данило й Василько одразу організували новий великий похід в Ятвягів, під час якого князі дійшли до річки Нарев. Судячи зі слів літописця, цей похід виявився успішним.

Романовичі використали внутрішню боротьбу між литовськими князями для розширення власних володінь у північному напрямку і зміцнення влади над південно-східною частиною Ятвягії.

Намагання розширити межі держави на схід і зайняти Київ завершилися походом на Волинь у відповідь золотоординських військ на чолі з правобережним воєводою (темником улусу) ханом Куремсою, племінником Батия. Конфлікт з Куремсою загострився ще близько 1252 р., коли Данило намагався укласти антимонгольський союз із Володимиро-Суздальським князем Ярославом. Хан намагався розширити безпосередньо залежні від татар території, захопивши фортецю Крем'янець [197, т. 3, с. 85], яка була ключем до Центральної Волині. Проте самого наступу татар у 1253 р. не відбулося, хоча Данило Романович побоювався його.

Не було секретом для монголів і коронування Данила у Дорогичині. М. Грушевський слушно подав у дужках фразу, що князь „навмисно вибрав цей найдалше від татар положений город”, тобто Дорогичин [197, т. 3, с. 72; див. також: 170, с. 26-27]. Беручи до уваги ту обставину, що коронацію проводив папський легат Опізо із Мессани, легат у Пруссії і Лівонії [250, с. 304], то в цій події мав би брати участь і представник Німецького ордену. На думку О. Масана [294, с. 145] це міг бути заступник крайового магістра в Пруссії Бурхард фон Горнгузен.

Завданням Куремси було поставити у більшу залежність від Золотої Орди державу Данила Романовича. За цих умов необхідним було зміцнення східних фортець ГВД, в т. ч. і Лучеська. Похід Данила у відповідь теж розпочинався з міст поруч київського шляху: першим було захоплено Меджибіж [20, стб. 838]. Внаслідок військової кампанії 1254—1255 рр. проти монголів кордон на сході було відсунуто: в склад ГВД повернулися Східне Погориння та Побожжя [20, с. 840]. Проте, залучення до походу проти Куремси литовського короля Міндовга, виявило справжню ціну союзу Литви та Волині.

Показовим було прийняття у 1253 р. корони Данилом з рук послів римського папи саме тоді, коли він здійснював похід на ятвягів. Галицько-Волинський

літопис оповідає, що цей похід, реалізований разом з польським князем Самовитом, виявився досить вдалим. Син Данила Лев розгромив і убив одного з ятвязьких ватажків Стекинта. Однак ця воєнна акція не завершилася повним розгромом ятвягів, оскільки поляки «сповнилися заздрістю та облудою і стали сприяти поганим». І все ж узимку 1255— 1256 рр. князь Данило зі своїм сином Левом з невеликою дружиною «переміг... гордих ятвягів — і злинців, і крисменців, і покінців» [20, стб. 834]. Галицько-Волинський літопис детально описує картину їхнього розгрому. Втім, розгром не був остаточним. Данило, повернувшись додому, планував знову піти походом на ятвягів.

Аби закріпити свої права на ці землі, Данило Романович і Земовит Мазовецький вступили в переговори з Німецьким орденом у Пруссії. Їхнім результатом стало підписання тристоронньої угоди в Рацьонжу 1254 р. [296, с. 52-54].

За умовами мирного договору 1254 р. Міндовг віддав свою доньку за сина Данила Шварна, а Роман став князем Новогрудка, Волковийська і Слоніма. У цей час налагоджуються тісні стосунки ГВД із Тевтонським Орденем [340, с. 247]. Згодом про цю дипломатичну традицію згадано в угодах галицько-волинського князя Юрія II з Німецьким орденом 1334 і 1335 рр. Князь зазначав, що він дотримуватиметься миру та дружби, згоди й союзу з верховним магістром ордену в Пруссії, як це робили його „найдорожчі попередники, тобто Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій (*predecessores karissimi scilicet Romanus, Daniel, Leo, Georgius et Andreas*)” [цит.: 294, с. 138].

На переговорах у місті Рацьонжі-Мазовецькому з віце-магістром Ордену у Пруссії Бурхардом фон Хорнхаузенем було погоджено передачу “Данилу першому королю рутенів” та мазовецькому князю Земовиту лише третини ятвязької території [296].

Ймовірно, що Данило Романович продовжив договірну практику у взаєминах з Німецьким орденом, у тому числі стосовно налагодження торговельних зв'язків між галицько-волинськими і пруськими містами, однак відповідні документи не збереглися.

Оцінюючи політику галицько-волинського князя на півночі, М. Грушевський зазначав, що „угода 1254 р., разом з довершеним коло того ж часу завоюванням Ятвяжської землі, далеко розсували границі Данилової держави на північ”. На думку вченого, це був „властиво одинокий серйозніший успіх заграничної політики Данила”, що відкривав перспективу розширення політичного впливу галицьких князів на литовські племена. Проте ці успіхи виявилися нетривкими, бо політичним планам і зносинам Данила бракувало послідовності й енергійності в їх проведенні. Значною мірою це пояснювалося небезпекою з боку монголів, тому що „татарська сила все висіла дамоклевим мечем над Даниловими заходами, вона паралізувала його сили, підтинала його енергію, й широкий розмах його політики упадав безсильно” [т. 3, с. 81-82].

Щоправда, натиск на Литву відбувався з перемінним успіхом. У 1260 р. новий литовський князь Войшелк разом з Таутвілом відібрав у Романа Чорну Русь, полонив, а потім, можливо, вбив його. Згодом він знову передав Чорну Русь, на цей раз Шварну. Згодом Войшелк постригся у монахи в монастирі Св.Данила в Угровську, звідки у 1267 р. був запрошений князем Васильком до Володимира на святковий обід, де був убитий Левом Даниловичем та похований у монастирі св. Михайла. Вважається, що це була помста за вбивство брата Романа (за іншою версією Романа у 1259 р. відпустили за викуп) [див. 564, с. 46].

Успішно розвивалася і східна політика Данила. У 1242 р. його ставленик Кирило (первісно, як вважають канцлер – «печатник» великого князя) був висвячений на київського митрополита. Поїздка до Орди, що тривала від 26 жовтня 1245-до кінця березня 1246 р. дала ярлик Батия на володіння ГВД Данилові та його нащадкам.

Наслідком згаданого союзу з Міндовгом відбувся спільний похід на монголів восени 1255 р. Тоді околиці Лучеська зазнали спустошення від нападу литовців Міндовга. Але тисяцький Юрій Домажирич, Олекса Двірський та інші воєводи організували рішучу відсіч нападникам, і вони змушені були втікати. Переслідуючи загарбників, лучани загнали їх в озеро. "І натонуло в озеро трупів,

і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх. Велика ж проти Литви була січа",— писав літописець [20, с. 839—840].

Пізньої осені цього ж 1255 р. у момент після смерті хана Батия на Волинь вступило золотоординське військо на чолі з племінником останнього ханом Куремсою. Пізньої осені 1255 р., зазнавши невдачі під Володимиром, куди монголи підійшли з боку Перемиля, війська противника повернули на Лучеськ. Проте, володимирчани, вийшовши назустріч завойовникам у поле і “знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили”^{*}.

До Лучеська збіглося багато людей з навколишніх сіл, рятуючися від ворога. Місто виявилось неукріпленим та невідготованим до оборони, сили були нерівними, і татарське військо, яке, очевидно, отримало підкріплення, влаштувало облогу міста. Вони намагалися взяти його з ходу, проте розлив р. Стир допоміг лучанам. Куремса не зміг перейти ріку (рис. Б.11). Він намагався захопити міст, проте місцеві жителі "одрубали" його, тобто поставили у вертикальне положення. Облога тривала. Татари застосували "пороки" (метавки), які кидали камені на місто, але знявся такий сильний вітер, що камені поверталися назад, на татар. До того ж "пороки" поламалися і загарбники змушені були зняти облогу Лучеська і відступити. Літописець пояснював невдачу Куремси заступництвом Св. Івана (Золотоустого, як вважав перекладач літопису Л. Махновець [13, с. 418, прим.] та Св. Миколи, в дні святкування пам'яті яких відбувалася облога [20, с. 840—843].

Тимчасове послаблення Золотої Орди внаслідок невмілого правління на Правобережжі хана Куремси та смерті верховного хана Батия змінилося з приходом до влади хана Берке. У 1259 році Золота Орда послала проти Польщі велике військо на чолі з талановитим воєводою Бурундаєм. Він наказав князям Васильку та Льву знищити укріплення головних міст держави, в тому числі й Володимира та Лучеська: "Якщо ви есте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі" [20, с. 849]. Треба було йти на поступки. Укріплення вказаних міст було розібрано. Укріплення Володимира були запалені, оскільки через їхню величину

^{*} Існує версія знищення під час походу Куремси також Забужжя з Холмом [595, с. 51].

розібрати їх не було змоги. Проте Бурундай прислав татар, які ще розкопали вали. Руйнування укріплень та заборона на зведення нових, за винятком фортець на західних кордонах, мали прирівняти волинські міста до золотоординських, які теж не мали укріплень.

У 1264 р., по смерті Данила, Галицько-Волинська держава фактично роздробилася на декілька володінь. Хоча формально сюзереном країни залишався брат Данила Василько, під його безпосереднім управлінням перебувала, хоча й найбагатша, але менша половина держави. Дослідники по-різному уявляють розподіл волостей [251, с. 50].

Брат Данила князь Василько Романович утримав у своїх руках Західну Волинь із столицею у Володимирі, яку успадкував його єдиний син Володимир, а наймолодший син Данила — Шварно отримав Холмську землю. Лучеськ з усією залежною від нього територією отримав Мстислав Данилович [340, с. 290]. Старший син Данила Романовича — Лев зберіг за собою Галицьке, Перемишльке і Белзьке князівства [256, с. 105]. Роман Данилович княжив у Новогрудку, а потім, напевно, у Холмі, де й був похований. Проте у Західній Європі, зокрема ГВД, продовжувала сприйматись як одна велика країна. Так, учений кінця XIII ст. Варфоломій Англійський писав: “Галіція дуже обширна область, яка охоплює велику частину Європи, дуже багата, дехто називає її Руссю. Ця країна межує з Угорщиною” [цит. за: 584, с. 26].

В умовах посилення залежності від Золотої Орди потрібно було йти на компроміси. Митрополит Кирило добився від хана ярлика, за яким духовенство звільнялося від податків, проголошувалась недоторканість церковної власності і т.д. 1261 р. за погодженням з ханом та з ініціативи константинопольського патріарха митрополит Кирило відкрив у столиці Золотої Орди єпископську кафедру. Таким чином було закладено основи тісніших союзницьких стосунків між руськими князівствами та татарами. Як відомо, т. зв. “татарський” фактор був причиною економічного піднесення територій, сусідніх із Золотою Ордою [411]. У політично стабільні галицько-волинські землі відбувався приплив активного населення. З цього приводу літописець писав: “нача призывати,

приходах Нѣмцѣх и Роусѣ. Инозѣмчанины. и ляхы и дахоу день и во день и оуночы. И мастерѣх всацѣи бѣжахоу ис Татар. сѣдѣлници и лоучници, и тоулници. И кузницѣх желѣзоу и мѣди и среброу. и бѣе живнѣх. и наполниша двори. **Г**орѣть край поле села”” [20, стб. 843].

1260–1280-ті рр. були періодом відносної політичної стабільності в історії міста, який супроводжувався його активною розбудовою. Хан Телебуга під час походу восени 1287 р. зупинився на міських рубежах, щоб уникнути спустошень Володимира. Цьому сприяла також виважена політика князя Володимира Васильковича, ймовірно, хворого на лепру (проказу). Ймовірно, саме в цей період сформувалося уявлення про патрона міста. Князь Володимир Василькович, відомий як будівник храму Св. Георгія Зміборця у Любомлі, міг розвивати цей культ і у Володимирі. Саме при ньому могла бути зведена церква Георгія поряд з Київськими воротами, адже Св. Георгій відомий як покровитель хворих на проказу [див.: 564, с. 49].

У 1288 р., після смерті володимирського князя Володимира Васильковича, через відверті домагання володимирської спадщини не князь Лев, а Мстислав Данилович отримав Володимирщину. Внаслідок цього майже уся Волинь, за винятком Холмщини та Белзщини, опинилася у володінні луцького князя. Спираючись на повідомлення Плано Карпіні, П. Грицак [194, с. 123] доводить належність до володінь Мстислава у цей час також усієї Київщини. Васалом цього володимирського князя був Конрад Мазовецький, який у цій якості відвідував Волинь у 1288 р. [20, с. 906–908]. Відтоді Мазовія на тривалий відтинок часу потрапляє під потужний політичний та культурний вплив ГВД.

Згідно з Галицько-Волинським літописом у місті в часи правління князя Володимира Васильковича (1287 р.) було створено першу міську громаду, що ґрунтувалася на Магдебурзькому праві, “паростки якого з’явилися у місті під впливом німецьких колоністів”. Саме в цей час у літописі щодо міщан вживається назва “містичі” замість давнього “гражани”. Мстислав Данилович, отримавши від Володимира Васильковича Волинське князівство, “созва бояре володимирскія і містичі русци і Німці” і наказав перед ними відчитати грамоту

про передачу князівства [20, стб. 216]. Термін “містичі” вживається на означення міщан на Магдебурзькому праві [197, т. 3, с. 377]. Як підкреслює польський дослідник З. Качмарчик, Володимир був першим містом західного типу на Русі, хоча, звичайно, не все місто, а лише якась його частина була базована на Магдебурзькому праві [672, с. 124; з цього приводу тут повторена думка М. Грушевського: т. 5, с. 227]. На думку львівського історика ХІХ ст. Д. Зубрицького [729, с. 8–9], вйтівства у 1287 р. були, окрім Володимира, у Лучеську та Львові. Отже, близько рубежу ХІІІ–ХІV ст. місто отримало Магдебурзьке право [212, с. 273].

Володимир після смерті короля Данила займав по суті становище столиці держави. Саме звідси у 1287 р. відправлялася у похід на Польщу князівська рать спільно з татарами, а після походу ділилася здобич [“21 000 одних лише незаміжніх дівчат”, див.: 29, с. 475–476]. Цим же часом датується епідемія морової язви, що поширилася на Україну та Польщу. У 1288 р. київський митрополит Максим Грек прибув до міста та поставив єпископа Якова на спорожнілу кафедру [617, с. 656]. Наприкінці ХІІІ ст. Володимир, очевидно, зіткнувся з якимись глобальними проблемами. Наслідком цього було припинення літописання у 1292 р.

Наступне об'єднання всіх земель, що склали королівство Данила, пов'язано з діяльністю князя Льва. Йому ж приписується створення окремої митрополії [244, с. 8]. Волинські князі, на думку Л. Войтовича, взагалі не полюбляли князя Льва через те, що він часто користувався військовою підтримкою ординців під час своїх походів проти поляків, литовців й у Мараморош. А ординці примушували брати участь у цих походах й інших князів, у першу чергу волинських.

Брат Лева луцький князь Мстислав Данилович помер близько 1300 р. без спадкоємців (син Мстислава Данило востаннє згадується 1280 р.). Після смерті Мстислава всі землі ГВД ввійшли до складу земель Юрія Львовича та „користувались благами миру та величезної заможності“. Володимир дедалі ґрунтовніше зміцнив свій статус столиці. Ймовірно, саме тоді було завершено побудову укріплень Великого Окольного города, що використовувалися містом

до XVIII ст. Встановлення Галицької митрополії у 1303 р., безперечно, сприяло розвитку церковної структури столиці. Галицькі, за титулом, митрополити за православною традицією повинні були жити поряд з володарем, тобто у Володимирі. Оскільки у 1302—1303 рр. у складі новоствореної Галицької митрополії перебувало Турівське єпископство, можна здогадуватися, що відомий з пізніших джерел факт безпосереднього підпорядкування Турово-Пінщини Лучеську, ймовірно, був досягненням Мстислава Даниловича.

Завдяки тому, що землі королівства Данила Романовича були знову об'єднані, його внук Юрій Львович мав право коронуватися королівською короною.

Проте прорахунки зовнішньої політики, які мали місце вже, очевидно, за правління цього князя (втрата Люблінщини, зокрема) створили проблеми для безпеки міста як столиці держави.

По смерті Юрія I, близько 1308 р., луцький престол посів його син Лев, а брат Андрій одержав решту держави: Володимирську та Галицьку (Руську) землі. За їх правління землі держави продовжували розвиватись в мирі. Хоча поступове опанування Великим князівством литовським (далі – ВКЛ) Побужжя, зафіксоване літописами близько 1320 р. [див. 320, с. 10], безперечно поставило Володимирське князівство перед загрозою ворожого вторгнення.

Натиск зростаючої Литовської держави став можливим через різке погіршення стосунків із Золотою Ордою. Тому можна довіряти повідомленню “короткого Волинського літопису” про битву з військами Гедиміна під стінами Володимира, яка закінчилася поразкою волинян та захопленням міста. “Хроніка литовська і жмудська” додає, що столиці Волині було спалено [22, с. 31; 564, с. 50]. У 1321 р. луцький князь Лев у складі коаліції інших руських князів, очоленої Станіславом київським, брав участь у битві з військами Гедиміна на р. Ірпінь. Як вважають, ця війна завершилася мирною угодою, правдоподібно, скріпленою шлюбом Любарта Гедиміновича з дочкою луцького князя Бушею (можливо, Богуславою, як вважав історик XVIII ст. Я. Яблонівський)*. В.

* Час появи Любарта Гедиміновича на Волині зафіксовано у грамоті луцькому і острозькому єпископу Єфрему від 8.12.1322 р. про надання сіл соборній церкві Івана Богослова у Луцьку [5, с. 1—4].

Зіморович називає першу дружину Любарта Гедиміновича по-іншому — Євфімією чи Агафією. За версією польського генеалога Тенговського, дружиною князя Любарта була дочка острозького князя Данила.

Приблизно в цей час помирає князь Лев II і всі землі переходять під владу князя Андрія. За деякими даними, несподівана смерть князя Андрія могла бути викликана боярською змовою. Вона трапилася навесні 1323 р.

Хоча смерть обох Юрійовичів, що сталася перед травнем 1323 р., мабуть, була несподіванкою для всіх, Любарт Гедимінович поспішив оголосити себе князем володимирським і луцьким і готувався до захоплення Галицького князівства. Його зупинила, ймовірно, інтервенція польського війська влітку — восени 1323 р. [320, с. 26; 167, с. 99]. Литва спізнилася взяти участь у цьому конфлікті. Лише восени її військо виступило на Волинь, на допомогу Любарту, і залишилося зимувати біля Берестя.

Після обрання галицько-волинським князем Болеслава Тройденевича (Юрія II) у 1324 р. Любарту, очевидно, довелося уступити йому Лучеськ. Проте, вважають, що він зберіг за собою частину луцького князівства — Брацлавщину та Східну Волинь з центром у Любарі — Любартові [320, с. 34; 167, с. 107].

У період правління Юрія II (Болеслава Тройденевича), що посів володимирський стіл за сприяння ВКЛ та Польщі, відбулося зміцнення ГВД. Йому знову вдалося об'єднати увесь простір між Карпатами та Прип'яттю, відновити дружні стосунки із стратегічними союзниками – Золотою Ордою та Тевтонським Орденем. Володимир знову зміцнює своє становище політичного центру східного слов'янства.

Співвідношення політичних сил не сприяло довготривалості Галицької митрополії. Митрополит Феогност 1331 р. (1329 р. за Сокращонним Новгородським літописом) приїжджав у Володимир на поставлення на новгородського єпископа Василя, аби продемонструвати належність єпархій ГВД до його митрополії [617, с. 697]. Проте всупереч цьому, очевидно, за підтримки Юрія II волинські єпископи у 1332–1335 рр. висвячували на

єпископів у Чернигові та Брянську [617, с. 706]. Митрополію вдалося ліквідувати лише 1347 р., коли ГВД переживала період глибокої кризи.

Нетривке становище ГВД стало очевидним для зміцнілого сусіда – польського короля Казимира III, який 1339 р. заключив Вишеградську угоду з угорським монархом, за якою останній зрікався прав на Галичину в обмін на поступки Польщі в інших питаннях.

8 квітня 1341 р. бояри Юрія II отруїли його у замку у Володимирі. Після смерті Юрія II, польський король Казимир III за підтримки короля Угорщини Людовіка повів планомірний наступ спершу на Львів, а потім – і на Володимир. Напередодні події його війська вже стояли на східних кордонах королівства, що посередньо вказує, на його причетність до боярської змови (“перші москвофіли”). Згадка про спалення Володимирського замку під час походу 1340 р. [29, с. 398], мабуть, перебільшення. Проте військові дії, очевидно, таки зачепили місто.

По смерті Юрія II волинські та галицькі бояри визнали князем Дмитра-Любарта, очевидно, враховуючи його родинні зв'язки з Левом Луцьким**. Галицькі бояри, очолені Дмитром Детьком, теж визнали своїм князем Дмитра-Любарта, про що свідчить і відомий напис на дзвоні собору Св. Юрія у Львові з 1341 р. [10, с. 79], але встановили певні правила, які обмежували владу луцького князя в Галичині. Гедимін, очевидно, не використовував військові сили для відновлення влади свого сина на луцькому столі. Про це свідчить повна підтримка Любарта з боку волинського боярства та міст [167, с. 86]. Отже, говорити про завоювання Волині Гедиміном у середині XIV ст. та прилучення її до Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) немає підстав.

Ставши луцьким князем, Дмитро-Любарт Гедимінович проводив традиційну для волинських князів внутрішню і зовнішню політику, виступав під гаслами збереження Галицько-Волинської держави. На думку Л. Войтовича, він не був

** Останнім часом намітився перегляд поглядів на достовірність окупації Київщини та Волині Великим князем Гедиміном у 1320-і рр. [див. 411] та належність першої дружини Любарта до Романовичів [див. 537, с. 26].

васалом ВКЛ, а лише обмежився тим, що брав на службу дружини литовських князів, які отримували від нього лени і приймали васальну присягу. Це дозволяло останнім виступати на його стороні, формально не порушуючи миру ВКЛ з Польщею, до якої незабаром відкрито приєдналася Угорщина [167, с. 102].

Однак, 2 лютого 1348 р. військові загони з Володимира разом із союзними військами ВКЛ із Берестя, Вітебська, Полоцька і Смоленська взяли участь у невдалій для них битві з німецькими рицарями на р. Стреве (загинуло близько 10 000 литовських та руських воїнів [31, с. 75–76; 320, с. 47].

Ситуацію у Східній Європі у цей час ускладнила спустошлива чума 1346–1352 рр., яка завдала значних людських втрат містам Золотої Орди, а 1351 р. з'явилася на руських землях [324, с. 8].

Епідемії уникли Литва та Польща, які знаходились поза межами транспортних коридорів. Тому польський король Казимир III восени 1349 р. зненацька з великим військом напав на руські землі і без значного опору опанував головні замки Волині: Володимир, Белз, Берестя. Любарт утримувався лише в Лучеську. Цьому, можливо, посприяла надзвичайна укріпленість міста (існування кам'яних укріплень!). Вже 5 грудня 1349 р. король своєю грамотою забезпечує вільний шлях пруським купцям “через нашу Руську землю до міста нашого Володимира” [197, т. 4, с. 33], оскільки встановлення контролю над торговельними шляхами було головною метою загарбань.

Згадана епідемія чуми не відвернула негайного походу Любарта у відповідь на загарбницькі дії Казимира III. Луцькому князю вдалося швидко повернути частину втрачених замків. У 1352 р. після невдалої облоги Белза угорськими та польськими військами, Казимир III змушений був укласти мирний договір з Любартом та іншими литовськими князями, що прийшли йому на допомогу. Повернувши Володимир, згідно з грамотою XV ст. князь Любарт Гедимінович надав у володіння Успенському собору Володимира с. Сушично біля Ковеля [2, № 3].

У 1366 р. під час нової війни з польським королем Любарт втратив частину Волині разом з Володимиром та змушений був підписати спеціальну угоду з

Казимиром III, за якою скасовувалися торгові обмеження та встановлювався режим певної залежності Любартової волості від Польського королівства [197, т. 4, с. 47–48].

У Володимирі було посаджено на ленному праві Олександра Коріатовича. З метою міцніше закріпитись у столиці Волині, королівством в 1368 р. розпочинається будівництво кам'яного замку. Старі дерев'яні укріплення були знищені, земляні вали перепрофільовані та частково розкопані, а на їх місці почали будувати величний і надійний замок з каменю та цегли. З королівської скарбниці для цього було виділено понад три тисячі гривень срібла. “Багато коней та волів, – пише хронікар, – упродовж двох років звозили потрібні матеріали до будови, на якій працювало близько 300 чоловік. Керував побудовою замку священик Вацлав з Тенчина” [564, с. 52].

Зміна співвідношення політичних сил дозволила Казимиру III підготувати черговий переділ церкви, що означав більшу підпорядкованість церковної організації світській владі. Коли в 1371 р. у Галичі вдруге була відновлена митрополича кафедра, всі чотири підвідомчі їй єпархії – Холмська, Турівська. Перемишльська і Володимирська – не мали єпископів і новий митрополит Антоній повинен був одночасно виконувати їх обов'язки [635 с. 122].

Саме у цей період мало б відбутися утвердження католицької ієрархії у місті. Проникнення католицької церковної організації на Волинь у польській історичній літературі прийнято датувати початком XIII ст., і пов'язувати з діяльністю в Україні Св. Яцека Одровонжа (1228–1233 рр.). Тоді, нібито, у Володимирі було засновано місійну станцію. Однак, незважаючи на наявність у місті чисельної німецької колонії, у другій половині XIII ст. про діяльність католицької церковної організації протягом XIII ст. у Володимирі, як і на інших галицько-волинських землях, достовірних даних досі не виявлено [див.: 564, с. 52].

Проте з листа любуського єпископа Стефана, написаного у 1327 р., довідуємося, що для задоволення духовних потреб католицької общини у місті Фладемірія (Володимирі), принаймні формально з початку XIV ст. існувала його

“станиця”, де були навіть гроби його попередників [617, с. 683]. Тут любуські єпископи з незапам'ятних часів виконували єпископську юрисдикцію над залежними від цього міста областями Русі.

Ще 1364 р. польський король Казимир Великий засновує у Володимирі спочатку лише на папері єпископську кафедру, а за деякими даними навіть закладає кафедральний костюл Св. Богородиці [124, с. 56]. Однак римо-католицькі єпископи – найчастіше ними були представники Ордену Домініканців: Пйотр (1364–1370), Ісидор (1375–1380), Григорій де Бучнів (1405–1425) – у місті довгий час не мешкали, а у 1427 р. Вітовт перевів католицьку кафедру до Луцька.

Нагода повернути Володимирщину трапилася Любарту лише в 1370 р., коли помер Казимир III. Несподівано напавши разом з союзним військом брата Кейстута, Любарт змусив замкову залогоу на чолі з Петрашем Турським здатися [564, с. 53].

Після зайняття міста недобудований замок було розібрано, а будівельний матеріал, ймовірно, використали під час побудови Луцького замку. Причини ліквідації потужного, хоча й недобудованого укріплення на відвойованій території, пояснити важко. Можливо, Любарт побоювався знову втратити місто. Проте Польща не змогла відповісти Любарту, бо у країні невдовзі після смерті Казимира III розпочалася епідемія, яка протягом двох років забрала багато людських життів [269, т. 10, с. 17; 621, с. 217].

Галичина потрапляє під владу Угорщини, проте Польща не відмовляється від галицько-волинських земель. 1375 р. було закладено католицькі єпископства перемишльське і володимирське та архієпископство галицьке, підпорядковані польській владі [29, с. 335].

У 1377 р. Любарт знову воював за луцьку волость з угорським королем Людовиком, якому по смерті польського короля відійшли землі Русі. В результаті поразки Любарт був змушений уступити південно-західну частину з Крем'янцем, Олеськом та Лопатином. Цей трактат, як і угода 1366 року, також мав на меті збереження прав на давні торгові шляхи і склади [197, т. 4, с. 55].

Протягом 1340—1384 рр. Любарт послідовно боровся за збереження Галицько-Волинської держави. Напередодні Кревської унії він помер та був похований у незадовго перед тим оновленому його коштом соборному храмі Св. Івана Богослова у Луцьку. Його син Федір був далеко не таким твердим і послідовним у відстоюванні державності Волині. Він перший серед луцьких князів став васалом Литви.

Зі смертю Любарта розпочався процес ліквідації волинської державності шляхом руйнування адміністративно-територіальної структури. Він проходив у руслі ширшого руху, спрямованого на створення єдиного державного організму від Чорного до Балтійського морів. Початком цього процесу стала унія у Крево (1386 р.).

Спершу Великий князь Ягайло Ольгердович близько 1385 р. забрав від Федора Любартовича Луцьк, залишивши йому Володимирщину, а в 1392 р. запропонував волинському князеві виміняти решту Волині на Сіверську землю. Федір Любартович не зумів вчинити опір і змушений був емігрувати до Угорщини. 1394 р. Володимирщину було передано Вітовту.

Після того, як у 1385 р. Федір Любартович втратив Луцьке князівство, Ягайло призначив туди намісником сандомирського воєводу Креслава з Курозванок [29, с. 449]. Одночасно з-під юрисдикції волинського князя був виведений його найбільший васал — князь Федір Данилович Острозький, якому Володислав II Ягайло підтвердив володіння спадковими землями, а Федір Любартович зі своєї сторони гарантував повний імунітет володінь. Князя Острозького було призначено луцьким воєводою і намісником. Очевидно, тоді ж із складу луцької землі було виділено Чорторійськ з округою (для князя Костянтина). У цей час спробу закріпитись у Лучеську зробив тодішній князь городенський та берестейський Вітовт, але це йому не вдалося. Лише 1388 року король, за словами Вітовта-Олександра Кейстутовича, передав йому Луцьке і Володимирське князівства, але так і не видав відповідної грамоти [320, с. 99]. У

1389—1392 рр., до угоди в Острові*, Вітовт, опираючись на ресурси підвладних йому земель, очолював боротьбу тих князів, які чинили спротив Кревській унії [167, с. 128].

У цей період Федір Острозький залишався намісником короля в Луцьку, тобто знаходився у протилежному таборі [220 с. 258]. Не дивлячись на ліквідацію волинського князівства, розбудований за часів Любарта Гедиміновича Лучеськ продовжував відігравати помітну роль у Східній Європі. У складі Великого князівства Литовського місто фактично займало становище другої столиці держави. Саме тут протягом 1386—1388 рр. складали присягу на вірність великому князю Володиславу II Ягайлу більшість українських князів [621, с. 257]. Натомість, значення попередньої столиці Волині – Володимира падає.

Для того, щоб пом'якшити спротив процесу включення Волині у склад об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі, у 1392 р. Володислав II Ягайло спеціальною грамотою надав боярам і шляхті луцької землі права, якими користувалися у той час шляхта та бояри Львівської землі, що знаходилася під владою польського короля [620, с. 102].

Так, розпочинався процес ліквідації державницьких структур Волинського князівства, який супроводжувався реформуванням його військової інфраструктури.

* 5 серпня 1392 р. в маєтку коло Ліди було заключено компромісну угоду короля Ягайла з Вітовтом, за якою останній був призначений пожиттєвим правителем ВКЛ, щоправда без титулу Великого князя. Одночасно Ягайло повернув Вітовту Волинь, звідки остаточно був усунутий князь Федір Любартович [620, с. 100—101].

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ, ШЛЯХИ ТА МЕРЕЖА ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ. ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ

3.1. Природне середовище та його вплив на формування системи військової інфраструктури

Всебічна характеристика оборонного будівництва на будь-якій території неможлива без врахування фізико-географічного середовища. Природа і людина складають нерозривне ціле. Природа є умовою життя і життя людини. В процесі діяльності людини реалізуються і її природні задатки. Не потрібно спеціальних аргументів для обґрунтування взаємозв'язків між природними умовами і характером жител, одягу, функціональної раціональності знарядь, предметів побуту та озброєння.

З літературі неодноразово відзначалося, що процес взаємозв'язків і взаємовпливів природи і етнічних утворень є неперервним і діє на всіх етапах розвитку людського суспільства [363, с. 76]. Цей вплив був особливо значним в умовах примітивної організації населення в первісну та переддержавну епохи, при незначному розвитку техніки і матеріального виробництва в цілому. Проте ця комплексна міждисциплінарна проблема лишається слабо розробленою, представники природничих та історико-гуманітарних наук працюють в значній мірі ізольовано.

Історикам первісної епохи, палеоетнографам добре відомо, що від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (болота, ліси і т. д.) залежало розселення людей, кліматичні особливості та характер рослинного світу, відповідно впливали на розвиток оборонного будівництва та всього домашнього побуту. Ці питання в якійсь мірі поставлені в фундаментальній роботі, присвяченій палеогеографії Європи [329]. Певний археологічний матеріал, що розкриває послідовні зміни в кліматі України проаналізовано в роботі І.Є. Бучинського [153].

Природно-географічні умови накладали відбиток на розвиток історичної території Волині. За басейнами рік історична територія Волині поділяється на три області: басейн р. Західний Буг, басейн р. Стир та басейн р. Горинь. Від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.) залежали шляхи сполучення та розселення.

Фізико-географічна характеристика Волинського регіону. Важливе значення для з'ясування фізико-географічної характеристики території України і Росії в минулому, зокрема кліматичних умов та екстремальних явищ, котрі мали місце в цій сфері, має праця Е.П. Борисенкова та В.М. П'ясецького. З ній зібрано та проаналізовано великий в основному літописний матеріал, який проливає світло на умови життя східних слов'ян, інших народів Євразії на протязі I — середини II тисячоліття [144].

Значно менш чутливим до змін на протязі відносно коротких епох є рельєф. Для характеристики рельєфу західного регіону України, в тому числі і Західної Волині безпосереднє відношення мають праці учених Львівського університету, які були опубліковані в останні десятиліття під загальним науковим керівництвом К.І. Геренчука [364-367]. Слід згадати також про відому працю львівського вченого М.П. Цися про формування рельєфу України [609].

Цінні відомості про ландшафти західних районів України поміщені в недавно опублікованій на цю тему колективній монографії [369].

В плані вивчення фізико-географічних умов значний інтерес представляє недавно опублікований, свого роду енциклопедичний атлас Волині [127]. Спираючись на згадані на згадані публікації, чималий, розкиданий по різних публікаціях археологічний матеріал, можна дати загальну фізико-географічну характеристику Західної Волині.

Особливості географічного розташування, рельєф, рослинний світ, кліматичні умови. Про походження назви "Волинь" відомо небагато. Можна припустити що вона виникла на західній периферії сучасної території Волині і первісне значення цього терміну мало етнографічний а не географічний характер. Можливо, назва походить від невеликого, згаданого в літописі

укріпленого племінного центра "Волинь", що знаходився на березі р. Західний Буг. Деякі дослідники минулого століття локалізують напівлегендарний Волинь з літописним градом городищем "Старгород" [124, с. 58; 126, с. 65]. Східнослов'янське походження назви "Волинь" зафіксоване в сучасних лінгвістичних працях [210, с. 34]. Не виключено, що первісна назва "Волинь" співпадала із Західним Побужжям, а згодом поширилась на басейни таких рік як Стир з Іквою, Горинь і далі на схід. Це було зв'язане із поступовим входженням древлянського племінного союзу в склад Київської Русі. В період посилення феодалної роздробленості на Русі, входженням ряду давньоруських земель до складу Великого князівства Литовського назва "Волинь" поширюється на землі включно до середньої течії Дніпра.

Безперечно, в давньоруський і литовський час територіальні межі Волині змінювалися, особливо на південному та північно-західному пограниччі, але це було обумовлене політичними інтересами, а не етнічними ними структурними змінами.

На даному етапі назва "Волинь" вживається як у географічному, так і етнографічному плані. Поруч з тим в науковій, зокрема в історико-археологічній літературі вживаються назви: Південно-Західна Волинь, Західна і Східна Волинь. Пояснюється це значними розмірами території Волині, археологічною та етнографічною специфікою її окремих частин і не/в останній мірі політико-державними кордонами за останні кілька сот років. Назва "Західна Волинь" найбільш повно враховує як географічні, етнокультурні, так і історико-політичні особливості розвитку цього краю. Географічною межею Західної Волині на заході є східний край Розточчя та р. Західний Буг, а на сході — р. Горинь. Природною межею Західної Волині на півночі є Північний край Волинського плато, на півдні — Пасмове (Грядове) Побужжя і Гологоро-Вороняцька гряда Подільського плато.

В рельєфо-ландшафтному відношенні територія Західної Волині досить різноманітна, тут виразно виділяються кілька горбистих пасм, а також низинних районів, які наклали відбиток на побут і будівництво з ранньослов'янський та

давньоруський час. Про те, що житла і господарські будівлі багато з чому відображають ландшафтно-кліматичну специфіку не тільки того чи іншого ландшафтного поясу, але й особливості саме даного мікро ландшафту і мікрорайону вказує В.П. Алексєєв [122, с. 375-376].

На території Волинської височини дослідники виділяють кілька грядових підвищень, розділених річковими долинами і рівнинами. Це Сокальсько-Торчинське пасмо, Повчанське горбогір'я, Мізоцький кряж та Ровенське плато. Вершини Сокальсько-Торчинського плато мають відносні висоти до 230 м над рівнем моря і поділялися на кілька терас. Зараз тут мало збереглося лісів. В I — на початку II тис. на цій території були значні лісові масиви, ранньослов'янські та давньоруські селища розташовані на межі річкових заплав і перша терас.

Східніше Сокальського пасма розташований Горохівський ландшафтний район, що є частиною високого південного краю Волинської височини, схили пасма сильно розчленовані. Наявність горбистих місцевостей сприяла його лісистості, тут ще й зараз збереглися масиви грабових лісів, що ростуть на опідзолених чорноземах, В I тис. н. е. селища східнослов'янського населення розташовувались на краю заболочених заплав.

Має свої особливості і Повчанська горбиста височина, розташована в трикутнику між Стиром на заході та пониззям Ікви на сході. Для цього мікрорайону характерне сильне ерозійне розчленування. Поблизу с. Яблунівка розташована найвища точка Волинської височини (360 м над рівнем моря) [366, с. 50].

На схід від долини р. Ікви розташована Мізоцька горбиста височина, сильно розчленована ярами і долинами. Особливо виділяється її високий південний схил, що обривається до колись заболочених долин р. Збитинки і Чорної.

Своєрідними є Острожецька височина, Гощанське плато, Кременецьке горбогір'я, яке є найбільш піднятою над рівнем моря частиною Західної Волині. Судячи по характеру опідзолених ґрунтів, залишках лісових масивів, які збереглися тут, можна вважати, що вони були покриті лісами в ранньослов'янський, давньоруський періоди та пізніші часи [182, с. 52—54].

На південному-заході Волинської височини розташоване Грядове Побужжя, що складається з шести гряд: Смереківської, Куликівської, Грядецької, Малехівської, Винниківської та Дмитровицької, поділених широкими частково заболоченими долинами малих річок [364, с. 27].

На північно-західній окраїнах Волино-Подільської височини, на межі лісостепового Волинського Опілля та Полісся розташовані чимало важливих оборонних центрів Волині, зокрема, Лучеськ, Пересопниця. Ця територія входить до складу приполіського лесового горбистого району, який має значні абсолютні висоти. У середньому у межах Лучеська вони сягають 250 м над рівнем моря.

Міста цього регіону формували свою територію в долинах великих рік (Стир, Стубла тощо), в місцях, де Волинська височина переходить у Поліську низовину. Насамперед використовували ділянки, де русло річки утворює вигини, заплава досягає максимального розміру у межах височини, а рельєф берегів у межах міст помірно горбистий, перетятий долинами численних допливів. Межиріччя на цій території поросло невеликими за площею дубово-грабовими лісами.

Внаслідок прогресуючого освоєння людиною довкілля на протязі останніх кількох тисяч років ландшафт центральних районів Волинського князівства зазнав суттєвих змін. Це підтверджують як геоморфологічні дослідження, так і дані топонімії та свідчення середньовічних документів. Так, ще у XVIII ст. площа, зайнята лісами, була досить значною (рис. Б.15). У документах згадуються великі лісові масиви, що відділяли сільськогосподарські округи великих міст. Нерідко, лісові масиви безпосередньо межували навіть з великими містами. Так, в документах XV ст. в околицях Лучеська згаданий ліс на Хмільнику як власність монастиря Василіян (грамота Свидригайла). Знаємо про гай на Гнідаві у ті ж часи. Заборольський гай існував ще на початку XVI ст.

Ландшафтні особливості розташування прочитуються навіть у етимології ряду важливих топонімів Волині. Так, "Лучеськ", як прийнято у філології, виводять від назви певних особливостей ландшафту території, на якій

сформувався цей населений пункт. Вказаний топонім походить від двох ймовірних понять: "вигин, утворений річкою" та "заплавна лука" [210, с. 82-83], що повністю відповідає загальному вигляду долини р. Стир у місці, де розташований сучасний Луцьк. Топоніми аналогічного походження не були винятком на Волині: від давнього земляного укріплення отримала назву Пересопниця, від дубового гаю, або болота, ймовірно, пішла назва літописного Дубна [210, с. 53, 98]. Слід погодитися з гіпотезою філологів щодо походження назви Лучеська від позначення поселення, розташованого на лузі. Подібне чергування топоніма Лужище — Лужські — Луцькі (ворота) зустрічаємо, наприклад, у Пскові в XIV—XV ст. [див.: 537, с. 32]. У X—XIII ст. вживалася виключно назва Лучеськ. Наприкінці XIV — у XV ст. в літописах та документах поступово все частіше місто іменують Луцьком [430, с. 559].

В склад Західної Волині входить і Мале Полісся, яке розташоване між Волинською височиною на півночі, Розточчям на південному заході. На сході Мале Полісся через через Острозько-Славутську низовину з'єднується з Житомирським Поліссям. Це понижена рівнина, оточена височинами.

Мале Полісся відрізняється від описаних вище сусідніх географічних областей тим, що тут у значній мірі зберігся природний рослинний покрив: ліси, луки, болота займають до 60% площі. Тут поширені ліси, що складаються з сосни з домішкою дуба, осики, берези, вільхи, іноді граба.

До складу Західної Волині нерідко включають таку своєрідну географічну область як Волинське Полісся. Його південна межа проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський-Затурці-Торчин-Луцьк-Піддубпі-Клевань-Межиріччя-Корець. Воно займає площу понад 30 кв. км. Типовими рисами Волинського Полісся є моренні-флювіогляціальні супіщані відклади, широколистяно-соснові ліси (до 40% всієї території зараз), дерново-підзолисті ґрунти, значна заболоченість [182, с. 30-31]. Ці риси, особливо стосуються площі лісів, заболоченості, були більш яскраво вираженими в первісну епоху і слов'яно-давньоруські часи.

Так, у Камінь-Каширському повіті (нині це територія Волинської області) до Першої світової війни було заболочено 51,25 % території, а в Сарненському повіті — 23,16% [700, s. 179]. Болота північних повітів Волинського воєводства, а також заболочені площі Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства були тісно пов'язані водною системою із річками і займали значні площі. Басейн річки Турія охоплював площу в 2700 кв. км із якої на болота і багна припадало 18 %. із 3300 кв. км басейну річки Стохід болота займали 15% земельної площі, а в басейні річки Стир площею 10 500 кв. км па їх частку припадало 12% [700, s. 180].

Найбільша кількість заболочених площ знаходилася у нижній частині річкових басейнів Стиру, Стубли, Горині (це була територія північної частини Любомльського, Ковельського і Сарненського повітів). Суцільні болота знаходилися там, де зливаються води Прип'яті і Горині – це болота Заріччя. Трьома пасмами вони простягалися в басейні верхньої частини річки Прип'яті з південного заходу на північний схід вздовж самої Прип'яті і Турійського каналу. Названі болота верхньої частини Прип'яті починалися біля Шацьких і Піщанських озер. Вони наповнювалися весною водою, яка стояла тут не менше 2-х місяців. Зв'язок між населеними пунктами в ту пору року здійснювався лише на човнах по каналах і річках. Ширина заболочених пасовищ і сінокосів вздовж Турійського каналу перевищувала 4 км і від села Шацьк Любомльського повіту простягалися вони аж до м. Ратно Ковельського повіту. Їздити там возами можна було тільки в суху пору року. Болота, що простягалися від села Піща до села Мокряни біля Турійського каналу, мали ширину до 6 км. Ці болота люди могли додати тільки пішки. Всі згадані болотяні смуги зливалися в басейні Прип'яті в одну ширину в окремих місцях до 40 км. Місцями серед цих величезних за площею боліт зустрічалися так звані "вікна", що навіть не замерзали зимою. Найбільш недоступними були болота басейну річки Прип'яті, що знаходилися на схід від озера Люб'язь — так звані болота "Заріччя". Усе "Заріччя" понад 75 км в довжину і понад 20 км в ширину було покрите "відкритими" болотами і багнами, або заростало лозою та очеретом. Площа "Заріччя" була перерізана

безліччю рукавів Прип'яті, Гнилої Прип'яті, Стиру і Простиру. Весною під час розливів "Заріччя" фактично було суцільним величезним озером, тут навіть у засушливі роки болота ніколи не висихали [700, s. 181-184].

Крім вище зазначених, значні заболочені земельні площі знаходилися біля м. Рожище, сіл Троянівка і Маневичі. Всі болотисті території на схід від Горині до тодішнього державного кордону з СРСР були вкриті карликовою берізкою, або високими травами. На таких площах зв'язок між селами що року впродовж кількох весняних місяців проводився виключно за допомогою човнів.

Навіть за даними перепису 1931 року у Сарненському повіті неужиткові землі становили 19,4 % загальної площі, а в Ковельському — 19,1% [712, s. 371].

Зміни у кліматі Волині та ландшафті в міських околицях за доби середньовіччя, процес зменшення площі лісів та їх вплив на розвиток військової інфраструктури.

Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Внаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який був закріплений у часи Київської держави.

На розташування поселень, характер жител в минулому значний вплив мали кліматичні умови. Клімат Західної Волині зараз можна характеризувати як помірковано-атлантичний, але в окремих районах простежуються значні внутрішні відмінності. Вони стосуються тривалості літа й зими, кількості опадів, середньомісячних температур, що зумовлювало в минулому і зумовлює в наш час різні строки про ведення сільськогосподарських робіт, вирощування культур.

Цікаві відомості про особливості території та клімату в районі Києва подані у творі "Книга добрих скарбів", написаній в першій половині X ст. арабським письменником Ібн-Дастом (Ібн-Рустом), за даними арабських мандрівників IX ст.: "Земля слов'ян — край рівнинний і лісний; в лісах вони і живуть... Холод в їх

країні такий, великий, що кожен викопає собі в землі ніби пивницю (землянку)" [427, с. 18—20].

Для розуміння кліматичних умов періоду; який нас цікавить, в першу чергу мають палеографічні дані. Проте на жаль палеогеографія України ще не має спеціальних праць. Ті роботи, які ми використали для характеристики сучасного стану ландшафту, мають дуже слабкі історичні екскурси, і тому характеризуючи процеси, які подані в працях М.П. Цися і К.І. Геренчука та інших ми повинні робити значні уточнення. До певної міри винятком є робота Є.П. Борисенкова та В.М. Пясецького, в якій зібрано відносно повні відомості про кліматичні процеси в Східній Європі та Азії. Це на сьогодні одна з най більш ґрунтовних робіт з цієї проблеми [143; 144]. Певна річ, що переносити повністю на території Волині ці дані ми не можемо. Але враховувати їх ми повинні.

Природно-географічні умови волинського регіону: помірний з м'якою зимою клімат, значна кількість річок, родючі ґрунти, великі за площею листяні ліси, багата лугова рослинність — сприяли заселенню цієї території ще в далекому минулому. Волинь розташована в помірному кліматичному поясі в ділянці лісового атлантико-континентального типу клімату [див.: 537, с. 32]. Клімат і зона поширення основних рослин протягом останніх двох тисяч років в Європі майже не змінилися [208, с. 6; 368, с. 52-53, 139-140]. Дослідження клімату України, проведені І. Є. Бучинським, Г. І. Швецем та іншими вченими, підтверджують ці дані.

Узбережжя великих волинських рік були заселені ще з епохи пізнього палеоліту. Сліди стабільного перебування людей на цих теренах зафіксовано за доби неоліту — поселення культури лінійно-стрічкової кераміки виявлено в околицях Володимира (Зимно), Пересопниці (ур. Замостя), Луцька (Гнідава) тощо. Матеріали неолітичного часу зустрічаються також на острові Лучеськ (Верхній та Окольний замки) та на правобережній частині міста (Хмільник, Яровиця, Фельдшерівка, Вулька). Тимчасові стоянки доби неоліту (культури лінійно-стрічкова та лендельська) займали переважно заплавні підвищення в долинах рік Західний Буг, Стир, Стубла, Горинь [276].

За мідно-кам'яної доби поселення нерідко займають придатні для оборони мисові ділянки (Зимно, Лежниця, Дюксин, Гоща). Поселення цього часу (лендельської культури та культур кулястих амфор, лійчастого посуду) зустрінуті на території, яку згодом займають центральні частини великих волинських міст [276, с. 111; 510]. В епоху бронзи там розташовувалися поселення городоцько-здовбицької та стрижівської культур (Муравиця, Лучеськ).

Найчастіше на оборонних об'єктах, що будувалися за княжої доби, раніше існували поселення ранньозалізного віку (острів Лучеськ: Верхній замок, Архимандриче подвір'я [107], Пересопниця, Мирогоща, Гоща та ін.

Особливого розвитку поселенська агломерація набуває у майбутніх містобудівних осередках Волині в ранньослов'янську добу. Зарубинецькі та пшеворські старожитності знайдено у Володимирі (дитинець, Заріччя); у Лучеську: на правому березі р. Сапалаївки (Фельдшерівка), у Гнідаві, Рованцях (ур. Панський город), Липлянах. Споруди вельбарської культури відкрито у Рованцях (ур. Четвертий сінокіс). Знахідки срібних римських монет відомі також з території Володимира та Луцька [Гнідава, II ст. н. е., Юриздика: 537, с. 35].

Передвісниками середньовічних міста були поселення VII—VIII ст., серед яких найкраще досліджено знамените Зимнівське городище; Потужні поселення цього часу досліджено також на території Луцька та його околиці (Ринок, ур. Гнідавська гірка та Четвертий сінокіс поблизу с. Рованці), Пересопниці (ур. Замостя, Пастівник), Крем'янця (Ринок). На всіх пам'ятках було досліджено добре збережені заглиблені споруди, які свідчать про довгочасовість поселень та їх відношення до передміської поселенської агломерації.

Консолідації поселенської агломерації сприяли торговельні шляхи. У зв'язку з цим слід згадати синхронний скарб мідних монет, карбованих, ймовірно, у візантійських причорноморських провінціях, виявлені в околицях Володимира, Лучеська [Пулганів, 1926 р.: 651, с. 159—160], Крем'янця [706, с. 11].

Формування осередків зосередження різноплемінного населення та владних представників протягом IX—X ст. розкривають матеріали розкопок курганних

могильників, досліджених в околицях Володимира (Новосілки, Зимно), Лучеська (Лище, Борохів, Піддубці, Великі Рикані та ін.), Пересопниці (Білів, Старожуків). Згадки в документах XV-XVIII ст. фіксують значно більшу кількість курганів, які, на жаль, археологічно не було вивчено. Так, документ 1448 р. подає топографічне розташування курганних могильників невизначеного часу в околицях Старого міста Луцька. Могили знаходилися на правому березі р. Стир [2, с. 36] — це курганні групи Вульки, Яровиці та Вишкова. Окремі кургани відомі також на Гнідаві та Красному [126, с. 48]. В околиці Крем'янця ще у XIX ст. існував курган Княжа могила [558, с. 26].

Поселення IX-X ст., як правило розташовувались на островах, підвищених ділянках берега, які займали домінантне положення на оточуючій території та були оточені значними за площею поселеннями, що впритул наближались до центру. Найкраще це досліджено у Лучеську, великі поселення охоплювали найближчими від нього урочища: Хмільник, Вулька і тераси лівого берега Стиру біля сучасних Гнідави та Красного. В епоху містоутворення, що тривала на східнослов'янських землях протягом VIII—X ст., згадані поселення складали потужний поселенський комплекс, центр якого, пізніший дитинець, ймовірно, починав укріплюватись ще задовго до включення Волині до складу Київської держави. Існують думки, що ряд пізніших літописних міст Волині (зокрема, Лучеськ, Бужеськ) формувалися, як центри племінних союзів, що утворилися внаслідок розпаду дулібського племінного союзу в IX ст. [197, с. 207—208; 320, с. 155—156].

Слід відзначити, що значний вплив на розташування заплавних поселень, до яких відносилися чимало первісних оборонних осередків Волині, серед яких Лучеськ, городище "Старгород", мали кліматичні умови. Вони накладали відбиток на життя людей, змушуючи будувати житло поблизу води в засушливі роки і, навпаки, подалі від неї — в роки паводків, вносити певні зміни в конструкцію жител, споруджувати захисні вали-греблі тощо.

Відомо, що в I тисячолітті спостерігалася тенденція до підвищеної засушливості, яку однак переривали вологі проміжки у VIII, XI, можливо, XIII ст. [153, с. 93—94].

Зокрема у Галицько-Волинському літописі повені зафіксовані у 1255 р. на Прип'яті [623, с. 22], в 1259 р. — "води велиш" на р. Стир [20, с. 196], а в 1269—1270 рр. на р. Сян "в ляхох от умножения дождя много людей потопло, а иние в Перемышле граде потопша... И глад бысть четыре лета" [354, с. 37-38]. В середині другого тисячоліття ступінь засушливості клімату зменшився. Починаючи з XV ст., а можливо ще раніше, з кінця XIII ст. почалось поступове зниження температурного режиму [153, с. 93-94], яке супроводжувалось підвищенням зволоженості і пов'язаним з цим збільшенням річкового стоку [243, с. 71].

Зростання зволоженості території в природі завжди супроводжувалося похолоданням і навпаки, зменшення зволоженості території співпадає із зростанням температурного режиму [243, с. 69-71].

Отже, поряд з температурними коливаннями, відбувались зміни в зволоженості території, які позначалися на рівні води: в ріках і розташуванню відносно цього рівня населених пунктів.

Температурні коливання безперечно впливали і на розвиток оборонного та житлового будівництва. З цієї причини, занепадають чисельні болотні городища X ст. А велике поширення напівземлянкових будівель на рубежі XI—XII ст. на Волині і зворотне поширення наприкінці XIII ст. заглиблених споруд пов'язано, очевидно, не лише з новими культурно-історичними впливами, але й відбиває певне коливання клімату. Саме на протязі XII—XIII ст. на території Східної Європи відмічено серйозне потепління [149, с. 282; 143, с. 126—130], яке в XIII ст., а особливо при його кінці змінилося черговим похолоданням [142, с. 25; 144, с. 175-176, 260-270], про що в Галицько-Волинському літописі під 1283 роком записано — "бысть зима люта велми, мор велик. И учиниша всю землю пусту" [20, с. 212]. З 1284 р. картина повторилась: "зима люта и студена зело" [20, с. 213; 623, с. 34, 162]. "Малий льодовиковий період", який почався тоді і тривав до

XIX ст. [144, с. 175-190], однак ще в XIV ст. змінюється короткочасним потеплінням і зменшенням зволоженості [243, с. 71].

Кількість подібних інформацій про незвичайні холоди, засухи та інші кліматичні явища можна значно розширити. У них в більшості випадків не фігурують конкретно землі Західної Волині. Але і не рахуватися з ними не можна, оскільки вони мали посередній вплив. Часті екстремальні явища накладали відбиток на життя населення, змушувало переміщувати свої поселення, житло ближче води в засушливі роки і, навпаки, подалі від неї в роки паводків, вносити певні зміни в конструкцію жител та оборонних споруд, переміщувати шляхи та переправи тощо.

3.2. Формування території, шляхи та кордони князівства

У відповідності з природними умовами розвивалась система заселення землі, а, відтак, формувалася мережа укріплень, шляхів, політичні кордони.

Доісторичні археологічні пам'ятки оборонного зодчества на території виявлені на території Волині розкривають історію освоєння майбутньої території князівства. Давності та насиченості заселення місцевості Волинського Опілля слід завдячувати особливостям лесових ґрунтів. Поряд з долинами головних рік Волині – Західного Бугу, Стиру та Горині здавна обжитими та густо заселеними були долини їх найголовніших приток – р. Луги, Липи, Черногузки, Стубли, Устя, Збитенки. Адже з долин великих рік завжди починалося освоєння та заселення території, а густина заселення зростала у міру збільшення ширини заплави – основної господарської зони. При цьому миси, оточені з трьох сторін заплавою, були найзручнішими для організації великих поселень. Щоправда, потужні повені, які зрідка спустошували долини великих рік, змушували насамперед племінну еліту переселятися на певну віддаль від їх русла. Саме тому кульмінаційними центрами поселенських агломерацій ставали зручні та просторі миси, переважно, посеред розгалуженої річкової мережі. Характерними прикладами цього є розташування Володимира та Пересопниці (див. розд. 3). Саме так було розташоване найдавніше середньовічне укріплення

Волині на північній околиці с. Зимне. Дещо нижче по течії р. Луги від городища у Зимному знаходились устя Рилавиці та Смочі, вище – т. зв. Свинорийки, які значно розширювали поселенський простір, придатний для первісного освоєння.

В процесі освоєння території важливим було налагодження постійних шляхів сполучення. Військово-стратегічні шляхи відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіонів та середньовічних держав. З формуванням державних інституцій важливою функцією адміністративних осередків був контроль та організація транзитної та місцевої торгівлі. Зокрема, серед шляхів, які з'єднували Прибалтику з Причорномор'ям важливе місце завжди належало шляхам які проходили через територію Західної Волині.

Тісний взаємозв'язок розвитку мережі торговельно-стратегічних шляхів та виникнення та розвитку стародавніх держав і міст, формування військової інфраструктури достатньо добре досліджений в історичній науці і тому не потребує доведення. У прямій залежності від ступеня активності і широти торговельних зносин перебував економічний добробут держави, а в кінцевому результаті — її політична вага. Активне функціонування доріг, річкових переправ підживлювало розвиток більшості оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи також виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів. З цієї причини дослідження формування військової інфраструктури регіону необхідно розглядати разом з процесом становлення та розвитку топографії торговельно-стратегічних шляхів.

Укріплена мережа Волинського князівства формувалась на здавна заселеній території, де найпростіші дерев'яно-земляні укріплення зводились принаймні з III тис. до н.е. Процес освоєння племенами цієї території тривав безперервно. Немає підстав говорити про запустіння цієї території у якісь певні історичні періоди. Разом з першими укріпленнями формувалась і мережа сухопутних шляхів.

Як відомо шляхи сполучення та первісного розселення залежали від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.). Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони

Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Внаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який загалом був закріплений у часи Київської держави. Визнано, що потужні адміністративні центри певних мікрорегіонів формуються у межах контактних зон. Для Правобережжя басейну Дніпра така контактна зона сформувалася протягом I тис. н.е. вздовж межі Лісостепу та Полісся. По берегах Горині та її притоки Стубли, Стира, Західного Бугу сформувались потужні землеробські регіони, які змінили первісний ландшафт та визначили межі пізнішого т.зв. Опілля. Саме в такій контактній зоні формувалася, наприклад, центр східного слов'янства – Київ [592], а на Волині – Володимир, Лучеськ, Чемерин, Пересопниця, Дорогобуж. Формування мережі стратегічних шляхів активно тривало одночасно з освоєнням території земель великокнязівською владою.

Саме у межах контактних зон у басейні р. Західний Буг — головної транспортної вісі Західної Волині були сформовані головні центри регіону: Червен, Волинь, Володимир, Белз.

На головній магістралі з Прибалтики у Причорномор'я існували також міста Дорогичин, Берестя. Із встановленням стабільних сухопутних доріг, шлях з Берестя йшов через Любомль на Володимир. Це так звана „зимова” дорога, оскільки нею користувалися, коли замерзали поліські ріки та болота.

Хоча шляхи з півночі на південь слабше відображені в політичних подіях, а отже і в історичних хроніках, проте були не менш важливими. Вони з'єднували регіони Прибалтики з Причорномор'ям ще з давніх часів [245, с. 17-18; 636, с. 245-246], цьому сприяло вдале поєднання русел Вісли, Західного Бугу і Дністра в єдину транспортну систему. Будучи своєрідним дублем відомого шляху „із варяг у греки”, цей шлях, можливо, служив економічною підосною певної політичної відокремленості регіонів Волині та Галичини від „Руської землі”. Обидва головні шляхи Волині перехрещувалися у Володимирі. Мабуть тому це місто було визначене, як основний опорний пункт Києва у своїх західних

землях. Тут був перший князівський стіл та перша єпископська кафедра для західних земель Русі.

Стратегічна важливість балто-дністровського торгівельного шляху та взаємна пов'язаність його волинської та галицької частин були очевидними причинами формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над західним варіантом шляху „із варяг у греки“ точилися найбільші міжусобні війни XI–початку XIII ст. в регіоні.

Міські поселення басейну р. Західний Буг активно розвивались починаючи, принаймні, з середини X ст., свідченням чого є зародження оборонних осередків у Городку-над-Бугом, Литовежі (ур. Старгород), Белзі та Буську [205, с. 153; 346, с. 129; 403, с. 43]. Протягом X–XIII ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Угровськ, Любомль, Буськ, та інші [564, с. 230; 205, с. 153].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Західної Волині у XI–XIV ст. Їх напрями на початковому етапі – X–першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII–першій половині XIV ст. – напрями військово-політичної експансії волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з Західною Європою у IX–X ст., як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, а також менш зручний мимо давнього Галича, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти [552, с. 123]. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста та „країну гірську перемишльську“ [359, с. 133]. Згодом, в процесі освоєння території річкові шляхи вздовж р. Західний Буг та її приток доповнювалися паралельними сухопутними ділянками. Головним транспортним вузлом сухопутних шляхів Західної Волині був столичний Володимир. Тут сходилися сухопутні варіанти широтних шляхів і перетиналися з галицько-волинським варіантом шляху “із

варяг у греки”, який провадив з Володимира на Звенигород, Теробовлю та Галич, звідки далі він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода – важливої торгівельної факторії Візантії на Чорному морі.

Стратегічна важливість буго-дністровської території та взаємна пов’язаність її південної та північної частин були очевидними вже на момент остаточного її закріплення за Київською державою у 981—993 рр. Саме у новозаснованому “граді” Володимирі — тоді основному політичному центрі західних земель Київської держави перетиналися основні транзитні шляхи Південно-Західної Русі: шлях “із хозар в немец” та другий варіант шляху “із варяг у греки” (рис. Б.16). Одним із головніших їх напрямків був причорноморський, який фіксується з кінця XI ст. спершу як шлях з Володимира до Теробовлі. Є всі підстави вважати його складовою частиною сухопутного відрізка галицько-волинського варіанту шляху “із варяг у греки”. З Теробовлі він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода — важливої торгівельної факторії Візантії на Чорному морі. У Володимирі цей шлях перетинав головну торгову магістраль Захід-Схід (відомий з літератури трансконтинентальний шлях Ліссабон — Пекін), що сполучала Краків з Києвом [724, s. 113–114; 413, с. 342].

По річці Західний Буг Володимир торгував з Прибалтійськими землями. Таким чином, меридіональні шляхи через Володимир протягом віків були тією економічно-стратегічною віссю, яка тісно зв’язувала між собою галицькі та волинські землі. Прагнення встановити контроль над усім балтійсько-чорноморським шляхом, ключовими центрами якого в XI ст. були Теробовля і Володимир, було однією з основних економічних підоснов галицько-волинських конфліктів, результатом яких в кінцевому результаті стало утворення Галицько-Волинської держави [466; 469].

Вже у перших літописних згадках про військові конфлікти на Волині, зокрема, під 1098 р. фігурує прагнення волинських князів, в даному випадку Давида Ігоровича, захопити вихід до Чорного моря через Теробовлю, внаслідок чого було осліплено теробовлянського князя Василька. Володіння Теробовлянським князівством означало налагодження стійких економічних і

політичних зв'язків з Північним Причорномор'ям та Візантією [255, с. 69-72; 413, с. 460]. Аналогічно, економічні інтереси придністровських міст вимагали виходу на балтійські ринки. Припускають, що справжньою причиною осліплення теребовельського князя Василька у 1097 р. був конфлікт між володимирською та теребовельською міськими общинами за економічні інтереси [288, с. 123].

Основою для реконструкції мережі шляхів Волині є аналіз літописних повідомлень, археологічних матеріалів та інших історичних джерел. Проте, стан археологічного вивчення території Західної України не завжди дозволяє більш надійно та повно деталізувати його проходження на карті.

Шляхи на Південь. Одним з найдавніших річкових шляхів був, очевидно, шлях по р. Західний Буг, який продовжувався притоками р. Дністер. Формування цього шляху має тривалу передісторію, яка прочитується за допомогою археології. Природні умови сприяли встановленню стабільної мережі заселення басейнів обох рік вже в II—I тис. до н. е., на що вказують численні предмети причорноморського імпорту. Товари і народи активно пересувались на балто-чорноморських просторах [245; 636].

Саме через територію Волині відбувалась масова міграція прибалтійських германських племен в напрямі до кордонів Римської імперії. Знахідки чисельних предметів римського імпорту та військових трофеїв є свідченням відлагодження постійних шляхів сполучення з Півднем на початку середньовічної доби.

Непрямі свідчення функціонування організованого торгового шляху знаходимо вже у VIII—IX ст. Вздовж нього на території племені бужан саме у цей період виникають перші міські центри Пліснеськ, Буськ, Волинь. Поблизу Пліснеська в с. Йосипівка у 1986 році випадково виорано скарб дирхемів, що складався більше ніж зі 1000 монет зібраних у 20-ті рр. IX ст. [341]. Контакти мешканців Пліснеська зі Сходом у X—XI ст. також засвідчуються знахідкою кам'яної фігурки ферзя арабського типу та візантійською монетою X ст. (з Розважа) [500].

Цей шлях, об'єднував два річкових басейни: Західного Бугу та Дністра, безумовно мав ряд локальних варіантів. Шляхи з Володимира на південь мали два основні напрямки, неодноразово згадані у літописі: один – до переправи через р. Західний Буг у Литовежі і далі на Белз, де було чергове розгалуження: на Перемишль та Звенигород; другий – до верхів'їв р. Луга-Свинорийка та Липа до Перемиля, звідки йшли відгалуження на Пліснеська, де меридіональний шлях перетинався з пізнішою “Великою дорогою” з Перемишля через Белз, Олесько та Крем'янець на Київ. На головний та найкоротший варіант, очевидно вказує літописна стаття 1098 р. Йдучи на Теревовлю цим шляхом Давид Ігорович був зупинений у Буську перемиським князем Володарем. Шлях з Володимира до Буська проходив, очевидно, вздовж р. Західний Буг. З Володимира на південь шлях йшов через відомий з літописів Всеволож (перша згадка 1098 р. тепер пам'ятки у сс. Старгород-Литовиж, рис. Б.17) [201], південніше якого розділявся.

Найбільш зручним у цьому напрямку був очевидно шлях через Пліснеськ і Теревовлю – [517] Його значення зменшується у середині 12 ст., із зростанням Галича, як столиці князівства. На цьому відрізку стояли Буськ і Звенигород.

Шлях на Литовеж і Белз розпочинався з найбільшого за площею укріпленого передмістя Володимира – Заріччя (тепер окреме село), звідки провадив на урочище Довга Лоза, минаючи Вошиву могилу [607, с. 226]. У документі 1566 р. описується ділянка гостинця, що проходила через ур. Злодійська Лоза до с. Орани [26, с. 118] в напрямі на Литовеж. У Литовежі відомі два городища: X-початку XI ст. в ур. Старгород та XI-XVIII ст. в ур. Замок (відповідає літописному граду Всеволож) по черзі контролювали переправу через р. Західний Буг, після якої дорога проходила правим берегом р. Варяжанки до Белза.

Дорога з Белза на Звенигород співпадала з пізнішим шляхом на Львів та повинна була використовувати давню переправу через р. Західний Буг у Великих Мостах, після чого йшла на літописні Щекотин (тепер городище у с. Глинсько) та Підгорай (городище у с. Зарудці).

На цей напрям, як головний волинський шлях зі Львова вказує згадка у документі 1424 р. „великої вулиці, що йде від міської брами на Підгорай“ [27, с. 121]). Підгорай (Podhoray) спершу сприймався дослідниками як загадковий топонім біля підніжжя Лисої гори у Львові [258, с. 185]. Детальне вивчення топографії Львівської землі допомогло його локалізувати серед центрів округів у Белзькій землі [254, с. 314-315; 667]. Таким чином, шлях з Белза до Звенигорода проходив долиною р. Полтви у найдавнішій частині сучасного Львова.

Необхідність безпосереднього зв'язку Володимира з новопосталим в середині XIII ст. Львовом викликало появу у цей час прямої дороги, яка починалася від монастиря Чесного Хреста на південній околиці волинської столиці [7, с. 20] і провадила через Сокаль. Саме там, поруч монастиря, на бужковицьких полях за літописною згадкою 1287 р. князь Лев зустрічав золотоординського хана Телебугу, який рухався з боку Перемиля [20, стб. 892]. Таким чином, монастир був розташований на розвилці доріг з Володимира на Крем'янець–Шумськ та на Сокаль–Львів [564, с. 113].

Відрізок шляху між згаданим монастирем та Володимиром наповнений літописними поселеннями та пам'ятками: шлях провадив правим берегом р. Луги на Житані та Хвалимичі, згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [20, стб. 486, 850, 892] і представлені курганными могильниками, укріпленими та неукріпленими поселеннями [564, с. 109], мимо монастиря розташованого на Княжій (Святій) горі у Зимному, де також за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів. На визначне значення цього шляху у балто-чорноморській торгівлі також вказує давній кам'яний хрест східніше від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, де був сільський парохіяльний храм Св. Миколая. Аналогії йому відшукані у прибалтійському регіоні серед пам'яток XIV–XV ст. [370; 564, с. 109].

Далі в сторону дитинця міста по заплаві р. Луги від монастиря на Святій горі вів земляний насип з дерев'яним помостом – т. зв. “Княжа дорога”, яка минала острів з монастирем Св. Онуфрія та виходила на володимирський поділ [564, с. 104].

Згадана Львівська дорога сприяла перетворенню Сокаля на визначний адміністративний центр ще за доби Галицько-Волинської держави, про що свідчить знахідка відомого скарбу середини XIV ст. [503, с. 133]. Тепер дорога з Володимира на Белз провадила через замок Сокаль, який контролював переправу через р. Західний Буг, на що вказують назви головних брам середмістя Белза: Сокальська та Львівська.

„Львівська дорога“ з Володимира „до Скоморох“ через околиці с. Марківстав згадана також у документах 1366 й 1400 р. [207, с. 10-12]. Дорога з Володимира на Сокаль проходила по правому березі р. Західний Буг через ур. Димениця криниця [23, с. 94], ймовірно, через поселення в околицях с. Ромош, досліджене в ур. Димениця [259]. В напрямі на Володимир вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів, де фіксуються монастирські споруди. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Згодом ключовим пунктом на дорогах з Володимира на Південь стає розташований при злитті р. Луга та її притоки Стрипи Порицьк. За розмежуванням 1546 р. вже існувала дорога з Порицька на Стенятин, яка згодом стає головним варіантом шляху з Володимира до Сокаля [23, с. 94; 26, карта].

Окрім того, з долини р. Луги-Свинорийки ще з початків княжої доби мали бути проторованими шляхи до важливих комунікаційних пунктів поблизу галицько-волинського кордону: Буська, Пліснеська (з другої половини XIII ст. його змінює Олесько) та Крем'янця в яких меридіональні шляхи перетиналися з широтним шляхом описаним в літописі під 1233 р. [20, стб. 766-767] і згаданим як „Королівська дорога“, при розмежуванні державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р. [23, с. 109].

Так, у Порицьку починалося відгалуження на Бужеськ, яке проходило через замки Милятин [23, с. 95] та Печихвости. У Стоянові поблизу храму Св. Іллі сходилися володимирська та луцька дороги на Бужеськ [23, с. 99]. Далі дорога

на Бужеськ вела в напрямі на Радехів і через великий лісовий масив на правобережжі р. Західний Буг.

На ці міста з Луцька також провадила “Велика дорога” [1526 р., 7, с. 357], яка, по суті була відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Перемиль [537, с. 163]. Інша ділянка цього шляху зв’язувала Теремовлю через Микулин із Збаражем і далі провадила на Вишнівець, Крем’янець, Дубно та Муравицю. Саме активізація причорноморських зв’язків Лучеська з використанням цього шляху була причиною піднесення політичної ролі пунктів транзиту – міст Дубного та Крем’янця протягом XIII–XIV ст. [510, с. 22, 37]. Як відгалуження “Татарського шляху” ця дорога активно використовувався, наприклад, в XVI ст. [517, с. 22].

Згадана ”Велика дорога“ з Лучеська на Південь, спершу прямувала до Мстишина – князівської резиденції південніше Лучеська, а там, очевидно, розгалужувалася на три південні напрямки: на Стоянів [у документі 1538 р. згадана, очевидно, саме ця ”Велика дорога“ через с. Свиняче: 140, с. 274], на Перемиль-Одесько та Дубно-Крем’янець. Найголовнішим та найдавнішим був сформований природою шлях паралельно руслу р. Стир на Перемиль.

Замок Мстишин контролював переправу, якою Дністровський шлях з Лучеська на Муравицю, Дубно, Крем’янець перетинав долину р. Стир в районі ще одного монастиря Чесного Хреста, що знаходився на правому березі ріки, навпроти Мстишина [568, с. 147-150]. Відомо, що до початку XIX ст. цією трасою через насипну греблю в заплаві р.Стир також проходив основний поштовий гостинець, що з’єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [435, с. 1000]. Саме відгалуженнями цієї дороги ”великої дороги“ рухалися „у два шляхи“ війська князя Андрія Боголюбського взимку 1149–1150 рр., під час походу на Лучеськ [20, стб. 389]. Вздовж неї на обох берегах р. Стир згаданими дослідженнями зафіксовано ланцюг ранньосередньовічних поселень у вигляді майже суцільної смуги на віддалі понад десять кілометрів від Лучеська [568, с. 146-147].

Дністровський шлях від цієї переправи далі проходив берегом р. Ікви спочатку до Крем'янця, а пізніше — від верхів'я р. Серет через Теребовлю до Дністра (рис. Б.17). У XVI ст. існували два відгалуження цього шляху на Південь, які починалися від Крем'янця [див.: 26, с. 348]. М.Ф. Котляр та М.А. Мохов відносили появу Дністровського шляху до XIII ст. [537, с. 163]. На середньому відрізку цієї дороги в бік розходилися дві гілки — на південний-схід, у Крим, та південь, до Ак-Кермана. Подальший розвиток транзитного шляху з Європи на Схід через Лучеськ, Кам'янець-Подільський та Молдавське князівство засвідчується комплексом молдавсько-муляньських грамот, які адресувались також купцям з Волині, зацікавленим у торгівлі через їхні землі [429, с. 19].

Активізація причорноморських зв'язків Лучеська з використанням цього шляху була причиною піднесення політичної ролі пунктів транзиту — міст Дубного та Крем'янця протягом XIII—XIV ст.

Ключовим стратегічним пунктом поблизу галицько-волинського кордону був центр окремої волості – Бужськ. За нього велась у другій половині XII ст. велась кровопролитна боротьба між волинськими та галицькими князями [250, с. 64]. Південніше було розташоване Рожне поле – місце описаних у літописі битв. Його локалізації присвячена велика література, підсумована О.А. Купчинським [264]. Воно простягалось від лівих допливів р. Белзець до лівих допливів р. Гологірки (рис. Б.18).

Далі шлях з Бужька до басейну р. Сирет проходив вздовж долини р. Гологірки через Рожне поле та Гологори, згадані в літописі під 1232 р., як садиба боярина Клим'яти [13, с. 388]. Тепер це городище XII—XIII ст. в с. Гологори Золочівського р-ну [403, с. 66]. Рожне поле відоме як місце великих битв на галицько-волинському кордоні [288, с. 520] – місця великих битв, як правило, обирали посеред широких річкових долин [13, с. 153, 196, 392]) Дійсно, це поселення знаходилося на вододільному хребті неподалік Рожного поля, на що вказує повідомлення Лаврентьєвського літопису [19, стб. 311]: "І на Рожни поли не могоша ся бити, зане Володимер стоя на Голых Горах".

Іншим варіантом шляху на Південь була дорога, що проходила від Володимира по долинах рік Луга та Липа через Перемиль, а далі по верхів'ях р. Стир повертала на Броди. та городища верхів'їв р. Західний Буг. Звідси шлях на Теремовлю міг іти до верхів'я Серету через літописний Пліснеськ. Шлях від Теремовлі до верхів'я р. Серету знаємо з літопису. В 1144 р. цим шляхом йшли полки мимо Голих Гір на Звенигород [13, с. 196, прим. 4]. На цьому відрізку шляху стояв літописний Микулин (тепер с. Микулинці Теремовлянського р-ну), згаданий в 1144 і 1202 рр. на р. Сереті [13, с. 196, 197].

Відрізок шляху між Микулином та Бродами згадується у “Повчанні” Володимира Мономаха [17, с. 159]. Таким чином, до верхів'їв р. Сирет з Володимира та Лучеська починаючи з XI—XII ст. вели по два основних шляхи.

Таким чином, меридіональні Дністровські шляхи, які спочатку мали для торгівлі місцеве значення [413, с. 343], охоплювали не лише міста по р. Західний Буг, але й мали чисельні відгалуження. Так, значне зростання чисельності предметів причорноморського імпорту в східно волинських містах в XII — на початку XIII ст. є матеріальним свідченням активного функціонування Дністровсько-Бужського шляху та дозволяє припустити функціонування відгалужень Дністровського шляху на Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж [537, с. 163].

Це, зокрема, численні знахідки під час розкопок у містах причорноморських червоноглиняних амфор у комплексі зі скляними браслетами [див. 537, с. 163].

Так, ще у XIV—XVI ст. Володимир, залишаючись одним з основних центром хліботоргівлі на Волині, вивозив хліб до причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко практикувалося при Вітовті) та через Устилуг по р. Західний Буг у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботоргівлі у Прибалтиці [156, с. 47, 76, 77].

Дністровський шлях лише доповнював мережу шляхів, що провадили до Прибалтики та Західної Європи.

Шляхи на Північ. Менш насиченими укріпленнями були поліські шляхи, які провадили від Володимира через Берестя та Пінськ до Східної Прибалтики.

У зимовий період ці комунікації здійснювалися виключно сухопутними шляхами. Відомий з чисельних документів XVI–XVII ст. великий ”зимовий“, або ”Вітольдів“ гостинець пролягав через Турійськ-Ковель-Вижву-Ратно-Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та ін.

Для волинських князів важливим був також турово-пінський напрям. Якщо наприкінці XI ст., наприклад, володимирська данина поширювалась найпівнічніше, очевидно, лише на верхів'я р. Турії [317, с. 133-134], а вздовж р. Стир до Чорторийська, то з рубежу XI–XII ст. розпочинається формування мережі укріплень на важливіших шляхах. Такими укріпленнями на давніх дорогах з Володимира та Лучеська до Пінська відповідно були городища у с. Тоболи та Чернеч-городок [400, с. 55]. Розташоване в заплаві р. Стохід округле городище у Тоболах, діаметром близько 80 м, окрім валу по периметру майданчика, з напільного боку було додатково захищене сімома ровами-перекопами. Селище-супутник городка, розмірами 130x145 м, знаходилось відразу за оборонною лінією [497]. Північніше Лучеська у XII ст. за подібною схемою зведено два округлі городища оточені двома рядами валів: у с. Любче (басейн р. Стир) та літописну Мельницю (верхів'я р. Стохід) [403, с. 50, рис. 50, 51].

Таким чином, найважливіші меридіональні шляхи Західної Волині провадили через головні центри краю: Володимир та Лучеськ. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

На важливість балто-чорноморських зв'язків, які здійснювались цими шляхами, вказують чисельні пам'ятки X–XI ст., зокрема скарби арабських (Йосипівка) та візантійських монет (Розваж, Луцьк, Острожець, Крем'янець), а також монет прибалтійських держав (германських денаріїв та вендок – грошових знаків Вендської (полабсько-поморської) держави у Луцьку та Борисковичах) [517, с. 21; 537, с. 162].

Активне функціонування західнобужського шляху створило умови для приєднання до Володимирського князівства Берестя у середині XII ст. У період занепаду Галицько-Волинської держави саме за Берестейщину, розташовану на шляхах до Прибалтики, велася найбільша боротьба.

Окрім шляху вздовж р. Стир та Західний Буг, давньою балто-чорноморською комунікацією була річкова дорога вздовж р. Случ [438, с. 80-83].

Таким чином, шляхи на Південь з головних міст Волинського князівства проходили приблизно вздовж русел рік Західний Буг та Серет (рис. Б.16). Це був з географічної точки зору найбільш приємливий шлях на Схід, оскільки він не потребував утримування переправ та мостів, тому саме його в першу чергу прагнув захопити Казимир III.

У середині XII ст. шлях на південь по Західному Бугу і Серету (через Теремовлю) стає другорядним. Непрямим свідченням цього є піднесення Звенигорода, згодом Галича, до якого сходяться головні торгові шляхи з Подунав'я і Причорномор'я. Тоді ж зменшується площа посадів Пліснеська [268]. Протягом XII—XIII ст. шлях Прибалтики до Теремовлі існує, як локальний.

На важливе значення південних зв'язків Волині вказують численні археологічні пам'ятки регіону. Так, територія межиріччя у верхів'ях рік Західний Буг, Стир та Серет вирізняється концентрацією відповідних знахідок навіть на багатьох рядових (неукріплених) поселеннях X—XIV ст., наприклад, в районі Рожного поля (енколпіїони (Скнилів), свинцеві були (поселення в ур. Морське око к/Єлиховичів [47, с. 8]).

У середині XIII ст., коли монголи приєднали сучасне Західне Поділля до Золотої Орди, знову зростають торгові обороти причорноморської торгівлі вздовж шляху на Теремовлю.

Рештками важливої торгової факторії на кордоні Волинського князівства за даними досліджень останніх років було городище Бозок у верхів'ях Серету на околиці с. Городище Зборівського р-ну Тернопільщини. Ще 1871 р. під час розкопування валів цього городища виявлено кам'яний гріб, скелет в ньому, на

грудях якого лежала кам'яна фігурка сидячого чоловіка в одязі, схожому на шкіряний, з вусами, з довгим, гарно укладеним волоссям, з руками, складеними під грудьми, риси обличчя статуетки виразно монгольські [643, s. 220, tabl. XII,10].

Обстеження городища Волинською археологічною експедицією Тернопільського краєзнавчого музею протягом 1987—1999 рр. дозволяють в загальному датувати існування цього замку XIII ст. [178]. Велика кількість речових знахідок (зброя, предмети розкоші: емалеві енкаліпії [240, С. 178 (табл. 102), 181 (табл. 107), 124 (табл. 74)]) виділяє його серед інших синхронних пам'яток цієї території. Знахідки черепашок каури (9 шт.— батьківщина Індійський океан) та великої кількості різноманітних скляних виробів, серед яких 1/6 всіх скляних браслетів — візантійського походження, вироби з бурштину вказують на торговий характер цього поселення.

З активним економічним функціонуванням шляху по Дністру та Західному Бугу пов'язані галицько-волинські конфлікти 11-12 ст., які вирішилися у 1199 р. створенням потужного Галицько-Волинського князівства. Як альтернатива традиційному шляху "із варяг в греки" він у свою чергу мав вирішальний вплив на новий політичний розподіл Київської держави, який призвів до ослаблення зв'язків Волині з Києвом, а відтак, до союзу Галицького і Волинського князівств, що виник на тлі слабкої ролі Києва, як об'єднуючої столиці руських земель [466, с. 27—28; 469, с. 80].

Широтні шляхи. Сформована природою мережа шляхів вздовж річкових русел, яка простягалась, в основному в меридіональному напрямку — з півночі на південь, з часом вимагала побудови також широтних магістралей. Перші укріплення, безумовно тяжіли до існуючих тоді шляхів. Прорубувати суцільні просіки у лісових масивах не доводилось, оскільки головні волинські ріки — Західний Буг, Стир та Горинь мають у своїй лісостеповій частині чимало приток, що пролягали в широтному напрямку.

Серед шляхів, які з'єднували Русь із Заходом провідне місце завжди належало шляхам які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг,

річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Вплив на формування території справляли, насамперед два основні шляхи. Один – вздовж Луги, Черногузки до приток р. Стубли і далі на р. Горинь став відігравати провідну роль у зв'язках Руської землі із Заходом принаймні з часів західних походів Великого київського князя Володимира Великого. Він зв'язував головні столичні міста Волині. Про це свідчить, зокрема, чисельні повідомлення літопису про перипетії міжусобних війни XII ст. Інший шлях – вздовж рік Луга, Липа, Пляшівка, через Крем'янецькі гори до верхів'їв Горині.

Стратегічна важливість території Волинського Опілля та взаємна пов'язаність її східної та західної частин були очевидними у процесі формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над центральним варіантом трансконтинентального шляху точилися найбільші війни XI—початку XIII ст.

Поселення контактної зони активно розвивались починаючи, принаймні, з VIII ст., свідченням чого є зародження торгово ремісничих осередків у Лучеську та Пересопниці [510, с. 23; 537, с. 200]. Саме зародження ланцюга укріплених поселень на його волинській ділянці вказує на початок активного функціонування шляху з переправами [469]. Так, в місці найзручнішої переправи через р. Стублу у X ст. виникає Білівське городище – пізніше околиця Пересопниці [510, с. 26]. Протягом X ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Лучеськ, та інші [564, с. 230].

Шлях за маршрутом Київ-Білгород-Здвижень-Ушеськ-Корчеськ-Дорогобуж-Пересопниця-Чемерин-Лучеськ-Володимир-Холм-Люблін-Сандомир-Краків і далі через Прагу і Регенсбург на верхньому Дунаї до портів Атлантичного океану був остаточно відлагоджений протягом XI ст. На цьому етапі необхідно було прорубати достатньо широкі просіки в лісових масивах, здійснити будівництво та облаштування постійних переправ та мостів, що було однією з найважливіших справ великокнязівської адміністрації в процесі освоєння території. Ця інфраструктура визначала й зручність шляху. В літописі вже наприкінці XI ст. згадані мости на дорогах з Києва до Володимира [зокрема,

міст у Здвигені: 19, стб. 261]. Протягом XII-середини XIII ст. мости неодноразово згадуються при описах міст Дорогобужа [1167 р., 20, стб. 537], Шумська та Лучеська [1256 р., 20, стб. 842].

Прикордонним волинським містом з боку Київщини був Корець на р. Корчик. Наступним по дорозі в Дорогобуж був Сапожин. Переправа, а потім міст у Дорогобужі мала б існувати північніше с. Подоляни, з мису на лівому березі р. Горинь навпроти якого знаходилося городище у с. Горбів, що прикривало її [374, с. 22]. Тут заплава р. Горинь найвужча.

На відрізку поміж Дорогобузем та Пересопницею шлях проходив притоками р. Устя і долав її долину у районі літописного Мильська (сучасне городище неподалік с. Новомильськ). Тут шлях розгалужувався: одна гілка провадила на Заречеськ (цим відрізком минав Пересопницю Ізяслав Мстиславович навесні 1151 р.), інша — на Пересопницю. У Пересопниці шлях знову розгалужувався: одна гілка провадила вздовж рік Стубелки та Осенище (лівих приток р. Стубли) через Чемерин безпосередньо на Лучеськ, інша — через Заречеськ на монастир Чесного Хреста в обхід Лучеська.

Зібрані знахідки підтверджують повідомлення письмових джерел про розташування Чемерина на важливому трансконтинентальному шляху Схід — Захід. Відрізок цієї дороги прагнув локалізувати ще Р. Якимович [666, s. 87-88]. На його думку, у Чемерині шлях мав перетинати долину річки Осенище.

Інше, ймовірно, пізніше відгалуження, яке минало центральну частину Пересопниці з Півночі, провадило мимо городища у Басовому Куті вниз по р. Устя до городища у Грабові і виходило через Клевань на відомий з документа XIV ст. "Олишський гостинець" (минав долину р. Олика поруч пізнішого замку Радзівілів у м. Олика).

Роботами автора дослідження в Луцькому та Ківерцівському районах встановлено ймовірні відрізки пролягання основного шляху Володимир-Київ. Підставою для цього висновку є часті знахідки предметів озброєння та привізної кераміки на відкритих поселеннях XII—XIII ст., розташованих вздовж річкових долин у верхів'ях р. Конопельки, в селах Романів і Хорлупи [457, с. 120—121].

Зокрема, у Хоролупах збереглося обстежене Волинською експедицією Львівського історичного музею городище XII—XIII ст., на земляних укріпленнях якого у XV—XVII ст. виріс єпископський замок [501, с. 17, рис. 14]. На території села та його околиць серед численних предметі княжої доби знайдено озброєння, наприклад, бронзова голівка булави, виготовлене в Києві у XII—XIII ст., що належало заможному дружиннику, вістря списів [501, с. 17, рис. 15]. Скарб празьких грошів XIV ст., виявлений у селі після Другої світової війни [див.: 634, с. 402, 405; 10 срібних монет Вацлава II (1278—1305):108, № інв. Н-4546)], підтверджує, що через Хоролупи у XII—XV ст. пролягав магістральний торговий шлях.

Цей київський шлях в значній мірі, очевидно, співпадав із існуючою ґрунтовою дорогою Луцьк—Олика, вказаною на картах XIX ст., а в ряді випадків пролягав дещо південніше. Предмети озброєння та імпорту XII—XIII ст., зібрані на поселеннях вздовж цього шляху, вказують на час активного функціонування цього гостинця [457, с. 120—121].

Серед цих поселень Чемерин та Хоролупи відігравали роль сусідніх княжих порубіжних фортець на кордоні Руської землі з Волинським князівством, підтвердженням чого є належність цих поселень за документах XV ст. відповідно Пересопницькому монастирю Пречистої Богородиці та луцькому кафедральному собору Св. Івана Богослова [16, с. 1-2; 2, с. 209].

Згадане вище південне відгалуження шляху Захід — Схід через Заречеськ в обхід Лучеська, ймовірно, далі проходило ще більше на південь — через верхів'я р. Путилівки. На його існування вказує літописна згадка від серпня 1161 року, коли володимирський князь Мстислав Ізяславович, минаючи Лучеськ, підступив з військами до Пересопниці [20, стб. 519]. Дорога з долини р. Стубли до р. Стир проходила берегом р. Козульки, ймовірно, через Перемилівку — центральне поселення в басейні р. Козульки [відрізок дороги у межиріччі Миловиці та Козульки суцільно обстежений автором у 1989 р.: 501, с. 10] повз князівські фортеці, зведені XI ст. — тепер городища “волинського” типу в Острожці та Пісникові на переправу через р. Стир у Чекні, поруч монастиря

Чесного Хреста [568]. При цьому варто визнати гіпотезу Л. Махновця [13, с. 543] щодо локалізації літописного Вибуча на городищі Вильбичі (нині об'єднано з с. Пісників) у верхів'ях р. Путилівки.

Від Острожця по долині р. Тишиця (Зборів) цей широтний шлях сполучався з вищеописаним відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Крем'янець, Дубно, Муравицю [537, с. 163]. Тут він проходив по вищезгаданій переправі, яку контролювали по берегах р. Стир замок Мстишин монастир Чесного Хреста [568].

Таким чином, основний шлях з Володимира на Київ обминав центральні частини таких великих міст як Пересопниця, Чемерин і Лучеськ, тому р. Стир він, ймовірно, перетинав вище Старого міста, неподалік від впадіння в неї р. Черногузки, де знаходилося острівне городище.

З літопису дізнаємося як конкретно проходила ділянка цього транзитного шляху з Лучеська на Володимир: коли Володимирко Галицький намагався помирити волинського та київського князів у 1150 р., він став військом на р. Полонній (тепер Черногузка). Отже, на захід повз Лучеськ міг проходити шлях від переправи на р. Стир при усті Полонки до її верхів'їв, де через балто-чорноморський вододіл сполучався з верхів'ям р. Луги і виходив на дорогу, що з'єднувала напряму Володимир та Перемиль. Тут шлях обминав великий лісовий масив, відомий тепер як Садівський ліс, повертаючи на Свинухи — тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира [археологічна локалізація, див.: 459, с. 44]. цей ключовий пункт на шляхах між Володимиром та Лучеськом згаданий в літописі під 1156 р., як місце зустрічі військових загонів князів Юрія Володимировича (Долгорукого) та Ярослава Осмомисла, які у грудні 1156 р. послідовно намагалися вибити своїх противників князів Ізяславовичів спершу з Лучеська, а потім з Володимира [20, стб. 482]. Далі він провадив гостинцем, згаданим у документі 1538 р., як "дорога володимирська" [140, с. 274].

Поміж Свинухами та Володимиром існувало декілька оборонних рубежів на підступах до столиці: укріплений центр на острові у заплаві ріки в Локачах [459,

с. 42] та вищезгадане острівне укріплення в ур. “Замчисько” поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які займав однойменний монастир, та городище – боярська садиба в ур. Гребелька у Бужковичах. На цих островах, згаданих як у різний час, як „Монастирщина“, „Межилужжя“, „Липовець“, „Замчисько“, „Уніяцький цвинтар“ за документом 1452 р., стояла однойменна церква [7, с. 20]. Саме тут було зручне місце для влаштування застави-“рогатки”. Шлях по долині р. Луга від неї до дитинця Володимира для кіннотника займає близько години [564, с. 113].

Як свідчить літопис під 1287 р., саме на бужковицьких полях зупинився хан Телебуга, шантажуючи володимирських князів можливим вторгненням на міську територію [20, стб. 892; 564, с. 102; звідси виразно спостерігаються монастирські споруди Святої (Княжої) гори в селі Зимно]. З цього факту видно, що Бужковичі до міста юридично вже не належали. Саме літописне село займало пагорб, зайнятий існуючою сьогодні дерев’яною Соборно-Богородицькою церквою 1766 р. [459, с. 43; 564, с. 113].

Монастир Чесного Хреста, який уперше згадується в документах XV ст. [7, с. 20], був розташований також поруч з розвилкою доріг на Крем’янець–Шумськ та на Сокаль–Львів. Це бачимо також з літописної згадки 1287 р. про похід Телебуги [20, стб. 892]. Тоді кожен з князів, які володіли різними частинами держави, зустрічав хана на межі своїх володінь: луцький князь Мстислав – на р. Горині, очевидно, в районі Тихомля, де була переправа; володимирський князь Володимир – на р. Липі коло Перемиля, а князь Лев – на бужковицьких полях, куди виходила на гостинець львівська дорога [564, с. 113]. Вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Далі шлях провадив поруч боярських садиб, початки яких зафіксовані дружинними похованнями у великих курганних могильниках X–XI ст. [564, с. 109]. Одна з них, розташована вище Зимного, очевидно, отримала назву від імені першого власника Хвала. Поселення Хвалимичі (тепер село Фалимичі) та

Житані вперше згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [20, стб. 486, 850, 892]. З першим літописним селищем необхідно пов'язувати пам'ятки, розташовані на мисах та останцях у заплаві лівого берега р. Луги східніше та північніше від сучасного села в урочищі Селисько та Замок [564, с. 109].

Очевидно, на місці давнішої боярської садиби знаходився укріплений двір князів Чорторійських у Сільці [7, с. 48], розташований при злитті приток р. Луги. Окрім боярських садиб, на цій території існували князівські села: Березовичі та Садів, згадані у дарчій грамоті князя Володимира Васильковича монастирю Св. Апостолів 1287 р. [20, стб. 904]. Знахідка дорогого князівського меча прибалтійської роботи у Садові та ще одного меча у Торчині є свідченнями військових конфліктів XII-XIII ст. вздовж шляху з Лучеська на Володимир [537, с. 171, рис. 149: 1].

Ключовим пунктом східного передмістя княжого Володимира був вищезгаданий комплекс пам'яток на території та в околиці сучасного с. Зимно. Із монастиря на Княжій (Святій) горі, де також розташовувалась за історичною традицією зимова резиденція володимирських князів, від якої по заплаві р. Луги до дитинця вів земляний насип т. зв. “княжої дороги” [564, с. 104].

Основна дорога проходила правим берегом р. Луга східніше від Святої гори, де за переправою, на невеликому пагорбі лівого берега подорожуючих зустрічав сільський парохіяльний храм Св. Миколая з давнім кам'яний хрестом — пам'яткою прибалтійської торгівлі XIV–XV ст. [370; 564, с. 109].

Описаний відрізок шляху від Бужкович до Володимира служив також початком другого варіанту шляху на Київ, що провадив вздовж південного рубежу Волинського князівства через Кременецькі гори до Володимира, шлях яким пройшов через Волинь монгольський підрозділ на чолі з ханом Батием. Цей шлях до Києва чи не найповніше описаний в літописах та пізніших документах серед інших шляхів Волині.

Т.зв. Батиевий шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими столицями Волині — Тихомлем та Володимиром справляли вплив на розвиток південно-волинського регіону. Стратегічна важливість південно-

волинської території та взаємна пов'язаність її східної та західної частин були очевидними у процесі формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над південним варіантом трансконтинентального шляху точилися найбільші війни XIII—XIV ст.

Цей шлях, що провадив вздовж рік Луга-Свинорийка, Липа, Пляшівка, через Крем'янецькі гори до верхів'їв Горині, був, очевидно, молодшим за вищеописаний широтний шлях, що зв'язував головні столичні міста Волині – міста Дорогобуж, Пересопницю, Лучеськ та Володимир.

Обидва ці шляхи перетиналися у районі Володимира з галицько-волинським варіантом шляху “із варяг у греки”, який провадив з Володимира на Звенигород, Теремовлю та Галич, звідки він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода — важливої торгівельної факторії Візантії на Чорному морі. З Володимира ці шляхи провадили головною торговою магістраллю Захід-Схід (відомий з літератури трансконтинентальний шлях Ліссабон — Пекін), що сполучала Володимир через переправу у Завихвості з Краковом, Прагою та Регенсбургом [724].

Безперечною є провідна роль державної влади у спрямуванні головних стратегічних та торгових шляхів. В умовах постійної необхідності утримувати мости та переправи саме від влади залежало, яких шлях буде пріоритетнішим. Обидва варіанти шляху з Києва на Волинь в районі р. Случ проходили по слабо заселеній території, що створювало проблеми для подорожуючих. Північний широтний шлях з міста київської землі Ушеська через великий Чортів ліс, що знаходився на межі земель, проходив на Сапожин та Корець [20, стб. 411], а шлях через верхів'я рік Случ та Південний Буг - по такій же дикій місцевості, та ще й поблизу від степів.

Протягом кінця XI–XII ст. на цій лісостеповій території князівській владі вдалося організувати широкомасштабне оборонного будівництва [272]. Для заселення великої території та зведення десятків замків, як показує аналіз матеріальної культури досліджених пам'яток, залучались, насамперед, людські ресурси сусідніх східно-волинських, східно-галицьких та київських територій.

Саме після цих заходів широтний шлях з Володимира на Перемиль і Тихомль отримує безпечне продовження на Київ. Можливо, саме участь володимирських князів у освоєнні цієї території поклала початок володимирському князівському домену, який в цьому районі складала волості навколо літописних міст Перемиля, Тихомля та Кам'янця. У 1195 р. до них додалося ще й Полонне, передане київським князем Рюриком своєму зятеві Роману Мстиславовичу [20, стб. 688, 697].

Новоосвоєні райони вздовж поживленого торгового шляху притягували пильну увагу сусідів: південно-волинські міста намагався захопити Володимирко Галицький у 1150 р., волості на цьому шляху першочергово спустошувались противниками. Так було, зокрема, 1196 р., коли Володимир Галицький з Мстиславом Удатним та Ростиславом Рюриковичем спустошили "Романові волості" навколо Перемиля та Кам'янця [20, стб. 698].

Цей князь продовжив активну діяльність по зведенню князівських фортець, започатковану батьком. Втративши столичний Володимир у малолітньому віці разом з братом Васильком він отримав взамін невелике місто Кам'янець з прилеглою батьківською волостю на східному кордоні князівства. Згодом, до їх володінь додалися ще інші частини батьківського домену – Тихомльська та Перемильська волості, що лежали майже поряд на стратегічному шляху до Володимира. Саме на території цих волостей князі проводили активне оборонне будівництво. Внаслідок цих робіт у першій половині XIII ст. постали на східному кордоні його держави потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Колодяжин, а Кам'янець перетворюється на важливий стратегічний вузол Східної Волині. Саме за цей район точилися найкровопролитніші битви молодого Данила з противниками: галицькими боярами, болохівськими князями (за 15 км південніше фортеці, в районі р. Хомори проходила границя з Болохівською землею) та угорцями у 1233 р. під Шумськом, а 1235 р. під Кам'янцем [20, стб. 767, 774].

Розташування Романового Кам'янця залишається загадкою. Пропозиції його місцезнаходження поза межами Батієвого шляху виглядають фантастичними, як

наприклад версія подільських археологів І.С. Винокура та М.Б. Петрова, стосовно ототожнення літописного Кам'янця з сучасним Кам'янець-Подільським, що на літописному Пониззі [159]. Найближчими з істориків стосовно його локалізації були М.С. Грушевський та І.П. Крип'якевич, які розміщували місто або на притоці р. Горинь р. Цвітосі, де городища немає, або ж на невивченому досі городищі у с. Кам'янець на р. Случі, розташованому за 10 км нижче від Колодяжина [256, с. 77]. Локалізація останнього добре підтверджена археологічно [637]. Проте, таке одно часове сусідство двох потужних княжих фортець, одна з яких була ще й центром окремої волості, є дуже сумнівним.

Існує версія локалізації міста Кам'янця на городищі на р. Гуска поблизу від Шепетівки [344]. Згадка у літописі, при опису походу хана Батия послідовно Колодяжина на р. Случ, а слідом Кам'янця та Ізяслава відповідає послідовному розміщенню цих пам'яток на місцевості по лінії Схід-Захід. Локалізація літописного Ізяслава на території однойменного районного центру після розкопок в ур. Рогніда не залишає сумнівів [321-323]. Городище на р. Гусці лежить якраз приблизно на півдороги між літописними містами Полонним та Ізяславом, що цілком узгоджується з історичним контекстом.

Причиною пізнього відкриття південного широтного шляху могло бути існування певного племінного "анклаву" у Крем'янецьких горах: серед городищ X-XI ст. з ознаками перебування племінної еліти, які були знищені на початку XII ст., ймовірно, саме великокняжими дружинами в процесі т.зв. остаточного «окняжіння» території волинян, є городище на горі Уніяс поблизу с. Антонівці (рис. Б.19). Ймовірно, слідами тривалого спротиву великокнязівській владі є чисельні довгі загороджувальні вали, зосереджені у цій, порівняно, важкодоступній місцевості.

Таким чином, відновлення південно-волинського широтного шляху могло відбутися лише після завершення освоєння території великокнязівською владою на початку XII ст. Саме тоді на сторінки літописів потрапляють міста Південного Погориння – Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійниця [20, стб. 454].

Укріплення Тихомля створювалися на щільно заселеній території, принаймні з кінця X ст. Поштовхом в його розвитку, безсумнівно, був шлях вздовж р. Горинь. Відкриття широтного шляху, безперечно, вивело цю фортецю, що контролювала переправу, в ранг важливих оборонних вузлів.

Відтинок шляху поміж Шумськом та Крем'янцем, де дорога вела через горбогір'я вузькими долинами вздовж приток р. Іловиця, мав особливе стратегічне значення. Природний рельєф сприяв спорудженню тут загороджувальних фортець. І такі фортеці були зведені.

На це вказує, зокрема, побудова замку Данилів. Датування культурних напластунів цієї пам'ятки XIII—XIV ст. однозначно вказує на великокнязівську ініціативу зведення цього укріплення. Замок, як митний пункт, забезпечував поступлення у казну; окрім того, розташований у мальовничій місцевості, добре захищений фортецями, що виникали починаючи з X—XI ст.: згаданм городищем на г. Уніяс на північно-східному проході через горбогір'я, сусіднім Стіжком – знаходився лише за 2 км західніше, та Шумськом – 10 км східніше, він ідеально підходив для великокнязівської резиденції. Підходи до горбогір'я із східної сторони також обороняв замок у Крем'янці (рис. Б.19). Можливо, згадані „Турецькі“ вали у XII ст. не ліквідували, як оборонні споруди, а використовували для додаткового захисту згаданого відтинку шляху поміж Шумськом та Крем'янцем.

На особливе значення цієї ділянки широтної дороги протягом XIII—XIV ст. вказують численні військові сутички за ці фортеці. Так, у 1252 р. хан Куремса намагаючися розширити безпосередньо залежні від татар території [197, т. 3, с. 85], захопив фортецю Крем'янець, яка була ключем до Центральної Волині. Похід князя Данила Романовича у відповідь теж розпочинався з руйнування міст поруч південного київського шляху: першим було захоплено Меджибіж [20, стб. 838].

Батієва дорога зберігала своє значення, як золотодайної до 1395 р., коли Тимур знищив головні економічні центри Золотої Орди на р. Волзі і торгівля з Азією через Київ перестала приносити надприбутки. Так, ще 1392 р. за угодою в

Острові спеціальним великокнязівським наданням зі складу Луцької землі Скиргайлу поряд з сприянням в оволодінні Києвом передавалися у володіння волость Стіжок та м. Крем'янець [28, с. 31].

Вважається, що зручності пересування Батисевою дорогою сприяла відсутність лісів на цій території. Описи протистояння Данила та угрів у 1233 р. нібито вказують на оголені схили Кременецького кряжу: угри йшли по долині, а князі – по височині, спостерігаючи одні за другими [20, стб. 766-767]. На окремих ділянках цього шляху відмічені також збережені до сьогодні рештки реліктового степу [11, с. 99; 519, с. 140-163]. Раніше вони займали значно більшу територію. Очевидно, саме вказані обставини робили сприятливим цей шлях в першу чергу для східних купців, каравани яких складались з призвичаєних до степової рослинності верблюдів. Таким чином, поміж Шумськом та Крем'янцем шлях проходив вузькими долинами посеред гір, які захищалися та надійно контролювалися загороджувальними фортецями.

У долині р. Ікви, поруч Крем'янця шлях з Києва на Захід мав два відгалуження на Галицьку землю. Дорога на Пліснеськ (з XIV ст. роль територіального центру повністю переходить до Олеська), Звенигород та Галич проходила через місто Торчів, згадане у літописній оповіді про боротьбу князя Данила Романовича з угорцями навесні 1233 р. Ця ділянка шляху фігурує в описі державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р., як Королівський шлях [23, с. 109].

Торчів прийнято пов'язувати з городищем княжої доби у с. Старий Тараж, проходила мимо замку на Дунаїв, де була переправа через р. Ікву, на Почаїв та Лідихів. Останнє село зафіксоване документом 1546 р., як лежаче на Королівському гостинці до Олеська [23, с. 109]. Воно було ключовим митним пунктом при давньому кордоні поміж Великим князівством Литовським та королівством Польським, а з 1772 р. поміж Королівством Польським та Австрійською імперією. На цьому відтинку проходження шляху перевірено польовими розшуками краєзнавця Д. Чобота, який, спираючись на топографічні джерела проводить шлях через Броди [619, с. 150-154].

Інша ділянка провадила просто на Південь і зв'язувала Крем'янець із Збаражем і далі провадила на Теребовлю. Як відгалуження “Татарського шляху” ця дорога активно використовувався, наприклад, в XVI ст. [517, с. 22].

Після занепаду волзьких столиць Золотої Орди основним контрагентом у торгівлі зі Сходом стає Крим. Саме до нього провадив шлях, який йшов на Схід через Теребовль і в документах XIV—XVIII ст. отримав назву “Татарського” [517, с. 22].

Шлях Крем'янець-Перемиль пролягав у межиріччі рік Стир та Іква вздовж р. Пляшівка правим берегом (з цього боку не було жодної притоки, яка могла б гальмувати рух караванів). Шлях з Крем'янця на схід починався від т.зв. Королівського мосту (топонім зафіксовано на карті, виданій Військовим географічним інститутом Польщі у 1925 р.), що знаходився у найвужчому місці заплави р. Ікви між неіснуючими зараз селами Млинівці та Тарнобор. Тут шлях проходив по території давньої Перемильської волості, згаданої, зокрема, як “волость Романова коло Перемиля”. Про належність басейну р. Пляшівки до давньої Перемильської волості вказують пізніші документи, що стосуються вже Перемильського повіту [1509 р.: 7, с. 327].

Шлях долиною р. Пляшівки (правим берегом — з цього боку не було жодної притоки, яка могла б гальмувати рух караванів) з Крем'янця до мосту у Перемилі контролювався щонайменше трьома замками по яких зафіксовані городища на островах посеред заплави у Жабокриках, Теслугові та Коритному. Перші два городища досліджувалися археологічно. У XVI ст. на теслугівському городищі зведено часто згадуваний у писемних джерелах дерев'яний шляхетський замок [459, с. 52], досліджений у 1974 р. В.С.Терським. Городище в Коритному, зафіксоване на вищезгаданій карті 1925 р. було значно пошкоджене під час меліорації річкової заплави у середині XX ст. Торговий шлях фіксується також знахідками скарбів монет, зокрема празьких грошів у Боратині [126, с. 76].

За Коритним шлях повертав на північ і в районі сучасного с. Вербень виходив до р. Стир, де ще до Першої світової війни був міст через ріку. На

протилежаючому березі посеред лісу Дубина знаходився монастир Йоана Кушника (сучасне урочище Монастирище, обстежене автором у 1990 р.). Монастир, згаданий у документах протягом 1511—1627 рр. [541, с. 16] міг існувати ще з княжих часів. Як укріплений пункт, він міг прикривати підступи до мосту з півдня. знаходився 2 км південніше від княжого міста Перемиля. Ймовірно, саме цей міст на дорозі з Крем'янця до Перемиля згаданий у літописі під час подій 1233 р. Вздовж дороги від мосту, що проходила, як показали розвідки автора, не при березі, а за 100–150 м від берега, де зараз польова дорога, повз дитинець витягнулись перемильські передмістя з храмами [541, с. 15-16].

Центром південної частини посаду Перемиля була неіснуюча тепер церква, навколо якої існувало велике кладовище з підплитовими похованнями (знаходилося на місці діючого дотепер).

Саме розташування Перемиля поруч мосту через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом та дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із сходу прилягала до лівого берега р. Стир.

Дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу і далі до Володимира проходила через посад поруч із замком і далі по дамбі, яку було насипано через долину притоки за 80 м від р. Стир паралельно руслу останньої. Утворений дамбою ставок служив додатковим захистом центрального посаду з північного заходу [541, с. 15-16].

У серпні-вересні 1233 р., коли під стінами міста опинилися угорські полки на чолі з королевичем Андрієм, які прагнули захопити цю порубіжну фортецю, відбулася сутичка за міст між воїнами князя Рюрика Ростиславовича та Данила з одного боку та угорцями з другого. Проте, природний фактор – р. Стир, з її болотистою долиною стали серйозною перешкодою. Угорському загону довелося піти ні з чим. Обійшовши Перемиль з півночі, поверталися угри до Галича дорогою через Бужеськ [20, стб. 771]. У Перемилі Батиєву дорогу перетинав Луцький гостинець, відомий у загаданому документі 1546 р. як

Велика дорога до Луцька. Він проходив по верхів'ях р. Стир, де повертав на Броди та Олесько [517, с. 22], розгалужувався на Поділля та Галич. В 1462 р. ще функціонувало відгалуження дороги з Волині на Поділля через Луцьк та Олесько [686]. Шлях, який йшов далі на Схід через Теревовль, отримує в документах XIV—XVIII ст. назву “Татарського”.

На наступному оборонному рубежі вздовж шляху з Перемиля до Володимира-Волинського у долині р. Липи, давній Перемильській волості, густо заселеній ще з римської доби, стратегічний шлях боронили ряд потужних замків на останцях у заплаві р. Липи. На цьому відрізку його проходження вже детально реконструювалось [Див.: 448; 564, с. 99-115]. Городище у Колмові прийнято пов'язувати з володіннями володимирського боярина Кульмея. Це ім'я тюркського походження. На південно-східні зв'язки будівничих цих укріплень вказують окремі особливості матеріальної культури, зокрема, використання своєрідних цегляних блоків, виявлених у конструкціях валу на городищі у Борисковичах [459, с. 48].

Спогадом про похід хана Куремси у 1255 р. є топонім, засвідчений у багатьох документах XVI ст., як ”гай Куремсинець“ [7, с. 327, 328].

Наступним ключовим пунктом на шляху були згадані в літописі Свинухи — тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира [археологічна локалізація, див.: 459, с. 44]. Про проходження шляху через цей населений пункт вказують події, описані в літописі під 1156 р., коли князі Юрій Володимирович (Долгорукий) та Ярослав Осмомисл у грудні 1156 р. організували невдалий похід проти князя Мстислава Ізяславовича. [20, стб. 482]. Зустрівшись у Свинухах, вони рушили вниз по ріці Лузі-Свинорийці, зупинившись у приміському селі Хвалимичі, де до них приєднався вигнаний з столичного Володимира дядько Мстислава Володимир Мстиславович, що повернувся від зятя, короля Угорщини Гейзи з військовою підмогою. Після невдалої облоги волинської столиці, війська Юрія Долгорукого відступили, а Мстислав Ізяславович, йдучи слідом за ними попалив Погоринські міста, що були традиційною базою Києва під час наступів на Волинь.

Як бачимо, особливістю цього шляху є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг. Слід думати, владою фізично блокувалися інші дороги, якими можна було обійти князівські застави. Саме з метою контролю та зручності оборони шляху від ворогів його було пропущено через Крем'янецькі гори, а не пущено в обхід, через верхів'я р. Горинь та Іква.

Топографічне розташування довгих валів в околицях Тихомля та Шумська наводить на думку про можливість їх використання за часів князя Данила Галицького [536, с. 10]. Втрата Болохівської землі Данилом Галицьким у середині XIII ст. повинна була призвести до остаточної ліквідації цих укріплень.

Таким чином, активне функціонування широтних шляхів було викликане потребами трансконтинентальних зв'язків Схід-Захід. Ці шляхи були добре відомі чужоземним купцям, завдяки чому вздовж них нерідко точилися баталії з чужоземцями, насамперед, угорцями та монголами.

Першим варіантом широтного шляху була дорога, що з'єднувала т.зв. „контактні зони“, що утворювались вздовж межі Лісостепу та Полісся. Період активного функціонування центрального широтного шляху через Волинь припадає на XI–першу половину XIII ст. З активним економічним функціонуванням цього шляху пов'язані зокрема міцні політичні зв'язки Волині з Києвом, що засвідчені протягом XI–XIII ст. [25, с. 134].

Його занепад визначив розгром військами Бату-хана взимку 1240-1241 рр. ключових міст Правобережжя Дніпра та міст на східній ділянці цього шляху. Припинення його функціонування у цей час засвідчено ліквідацією фортеці у Дорогобужі.

У період боротьби за об'єднання Західної та Східної Волині великий київський князь Ізяслав Мстиславович, ставши володимирським князем, розбудовує альтернативний шлях в обхід князівських центрів Східної Волині, пам'яткою чого стала побудова на р. Горинь міста, названого на його честь. Таким чином, новий шлях з Білгорода повертав на Котельницю-Полонне-Ізяслав-Тихомль-Шумськ-Кременець-Перемиль-Бужковичі-Володимир і

забезпечував зв'язки Сходу через територію Волині із Центральною та Північною Європою [564, с. 113].

Згодом, з утворенням Галицько-Волинської держави на початку XIII ст. цей південний шлях через Крем'янець стає пріоритетнішим, у порівнянні із старим широтним шляхом через Лучеськ. Дорога активно використовувалася протягом XIII—XIV ст., свідченням чого є вищезгадані численні військові сутички та великокнязівські надання володінь. Її розквіт у XII—XIV ст. був викликаний потребами східної торгівлі, а занепад визначив розгром Тимуром Золотої Орди у 1395 р.

Отже, у XII—XV ст., не дивлячись на занепад арабо-іранських держав, сполучення на відрізьку Волинь—Київ зберігало велику вагу. Його доповнювали різноманітні меридіональні шляхи [413, с. 343; 371; 517]. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

Важливі геополітичні зміни другої половини XIV ст. впливають на перерозподіл серед головних шляхів Волині. Занепад Золотої Орди, коли після битви на Синіх Водах у 1363 р. все Поділля переходить під контроль Польського королівства та Великого князівства Литовського, а 1395 р. Тимур знищує головні торгові і продукційні центри цієї держави на р. Волга виводить на роль основного контрагенту у торгівлі зі Сходом Крим. Аналогічно, наприкінці XIV ст. занепадає Володимир як центр транзитної торгівлі між Сходом і Заходом. На зміну йому приходять Львів та Лучеськ [650]. До цього спричинилася руйнівна боротьба за Волинь між Польщею та Литовсько-Руським князівством, у якій Володимир, як ключовий центр східноєвропейської торгівлі став головною здобиччю. Королівство доклало значних зусиль для економічної ізоляції Володимира, як одного з центрів Волинської держави князя Любарта [608, с. 63].

Таким чином, військово-стратегічні шляхи Волині протягом століть були важливими ланками в системі балто-чорноморських комунікацій зокрема і

трансконтинентальних контактів Захід-Схід (Європа-Азія) взагалі. Контроль над ними був помітним військово-стратегічним важелем впливу. У функціонуванні цих шляхів виділяються три періоди: X—початок XII ст., XII—XIV ст., кінець XIV—XVIII ст., з яких перший період був найважливішим і відображав зростаючу роль волинських міст у системі Київської Русі. Широтний шлях Дорогобуж-Пересопниця-Лучеськ-Володимир став відігравати провідну роль у зв'язках Руської землі із Заходом принаймні вже з часів перед західними походами Великого київського князя Володимира Великого. Як основний і найдавніший шлях сполучення лінії Схід-Захід він згадується у Літописі Руському та у Галла Аноніма [13, с. 227-251]. Його занепад відбувся лише у середині XIV ст., як наслідок поділу Волині між Польщею та Великим князівством Литовським і Руським.

Цей шлях на різних своїх відтинках мав чимало відгалужень, серед яких основним було відгалуження з Білгорода-Котельниці-Полонне-Ізяслав на Тихомль-Шумськ-Кременець-Перемиль-Бужковичі-Володимир [13, с. 435; 448, с. 22-24]. З активним економічним функціонуванням цього шляху пов'язані зокрема міцні політичні зв'язки Волині з Києвом, що засвідчені протягом XI-XIII ст. [594, с. 134; 197, т. 2, с. 365-366].

Вихід Звенигорода, а, згодом, Галича на перше місце серед прикарпатських міст означав перенесення західніше, до названих міст основного шляху сполучення у балто-чорноморській торгівлі. Функціонування буго-дністровського шляху накладало виразний відбиток на історію всієї Східної Європи у X—XIV ст. та було однією з економічних передумов формування нових центрів Української держави на галицько-волинських землях.

Окрім цих головних шляхів існували багато другорядних. Окрім цього на початку одержавлення Волині навіть головніші шляхи не були впорядкованими. Так, коли Володимир Великий 1014. р. збирався здійснити похід на Новгород, видав наказ: «терebить дороги, мостить мости». Потрібно було прорубувати ліс, щоби військо могло пройти. На ріках поряд відомих бродів, де ріку переїжджали кіньми або возами, нерідко будували фортеці – для того щоб не допустити

переправи ворога. Назва волинських місцевостей Броди, Брідки, — вказують на місця, де такі броди колись були.

Кордони основної території князівства, первісно визначені природними межами басейнів великих рік, суттєво не змінювалися протягом всього періоду існування. Територія основної частини князівства виразно ділилася на три основні уділи відповідно до басейнів рік Західний Буг, Стир та Горинь. Басейн Верхнього Бугу обіймала Белзька земля, яка на півночі межувала з Володимирщиною. Тривалий час слабо заселений регіон Розточчя залишався природною межею між Белзьким та Перемишльським князівствами (рис. Б.18). Східніше галицько-волинська межа проходила по заболоченій території верхів'їв р. Полтви, в цьому районі знаходилося знамените Рожне Поле – місце багатьох битв. Далі галицько-волинський рубіж прямував на захід, до міста Пліснеська. В районі Пліснеська, який, згідно літописного повідомлення про невдалу спробу Волинського князя Романа Мстиславича вокняжитися у Галичі 1188 р., перебував під контролем галичан: вийшовши з дружиною з київського міста Білгорода, «Романъ же передь с вои посла ко Прьсьнску, да заьдуть Прьсьнескъ переди. Они же затворишася; угре же и галичане заехаша и у Преснескъ, инъхъ изимаша, а друзии утькоша“ [20, стб. 661–662].

Західний кордон князівства співпадав з кордоном Русі та Польщі і проходив р. Вепр, на якій стояв Воїнь та верхів'ями цієї ріки з містами Сутейськом, Тарнавою та Щебрешином.

Луцька земля охоплювала басейн р. Стир до міста Чорторийська. Далі починалися малолюдні ліси та болота, які довгий час були природною межею з Турово-Пінською землею. Лише заселення Полісся протягом середини-другої половини XIII ст. сприяло поступовому злиттю цієї території з Волинню. Далі, на північний захід від Прип'яті рубіж проходив між верхів'ям її лівої притоки Ясельди та верхів'ями Муховця – правого допливу Західного Бугу. Крайніми волинськими містами тут були Кам'янець та Кобрин. Природним рубежем тут було Вигонівське болото, яке відокремлювало Берестейське Побужжя від басейну Верхнього Німану

Погорина ділилася на три частини: басейн Верхньої Горині займало Шумське князівство, яке на півночі розмежовувалося Крем'янецько-Мізоцьким кряжем з Пересопницьким князівством (басейн р. Стубли) та Дорогобузьким (басейн Середньої Горині). Степанський та Дубровицький уділи, які займали північну частину басейну р. Горинь, у XI-XIII ст.. політично тяжіли до Турово-Пінської землі.

Первісно, Волинське князівство із залежними від нього територіями (Берестейщиною та Погориною), як вважають, складала самостійну землю-князівство, оскільки давала 3 000 гривень річного доходу. У такому випадку, кожна із цих трьох складових частин мала б давати по 1 000 гривень [360, с. 54]. Володіння лише однією складовою визначало становище лише молодшого князя "підручника", оскільки на 1 000 можна було утримувати не повноцінну дружину, а лише допоміжний загін, достатній тільки для гарнізонної служби та збирання данини.

З 80-х рр. XI ст. Волинське князівство втрачало Погорину та Берестейщину, а з середини XII ст. повернуло ці території до свого складу.

У 1234 р. Данило Романович передав у склад Галицького князівства Белзьку та Червенську землі [197, т. 2, с. 371]. Одночасно східні межі князівства поширилися за р. Случ [197, т. 2, с. 374]. Було приєднано Полонську волость на р. Хоморі, подаровану ВКК Рюриком. Дещо південніше згаданої ріки проходив кордон з Болохівською землею, яка політично залежала від Волині. З боку Волинського князівства прикордонними містами були Кам'янець та Ізяслав.

Таким чином, територія Волинського князівства протягом XI-XIV ст. розтягувалась у напрямку з північного заходу на південний схід, тобто до степу та Прибалтики, вздовж підконтрольної волинським князям торгівельної магістралі із Західного Побужжя до Південного, втрачаючи при цьому південні та західні землі.

3.3. Оборонна інфраструктура краю напередодні входження до складу Київської держави. Особливості дерев'яно-земляного оборонного будівництва

Доісторичні археологічні пам'ятки оборонного зодчества. Потреба обороняти оселі з'являлася у процесі налагодження шляхів сполучення та збільшення густоти заселення.

Найдавніші пам'ятки оборонного будівництва на Волині датуються добою мідно-кам'яного віку (IV-III тис. до н.е.). Матеріали цього часу виявлено, переважно, у природно укріплених останцях у заплавах рік (Зимно, Лежниця, Тростянець-П'ятидні), або на відокремлених ровом ділянках плато (Буща). Зведення укріплень у певні періоди було викликане загальними тенденціями історичного розвитку. Так, саме в цей час з'являються укріплені поселення східного порубіжжя культури лійчастого посуду (Винники, ур. Жупан та Лисівка, Малі Грибовичі, ур. Чорна гора та ін., рис. Б.20).

Наступним етапом поширення оборонних споруд прийнято вважати ранньоскіфську добу. Укріплення ранньозалізного віку добре вивчені у Прикарпатті. Матеріали цього часу трапляються на багатьох природно укріплених майданчиках, що використовувалися для зведення городищ також у період раннього середньовіччя (рис. Б.21; Лучеськ, Гоща, Мирогоща та інші).

У епоху середньовіччя будівництво оборонних споруд складало важливу галузь архітектури. Замок був одночасно житлом і фортецею володаря – це одне з найхарактерніших явищ княжої доби. Укріплення будувала не лише центральна влада; вони захищали також і всі середньовічні міста. Потужні фортеці споруджували також окремі бояри.

Першими середньовічними городищами на території Волині були укріплення у с. Зимне на р. Луга та у с. Бабка на р. Стир.

Найдавніший укріплений центр слов'янської Волині – Зимнівське городище в околицях княжого Володимира. Розташоване воно на центральній частині вузького останця високого корінного берега р. Луги, притоки Західного Бугу. Останець домінує над заболоченою заплавою (рис. Б.22). Центральна частина

мисоподібного останця, на якій знаходяться рештки давнього городища, відділена глибоким перекопом від стрілки та від основи. У плані городище має форму неправильного трикутника довжиною 135 м, найбільшою шириною у південно-східній частині 65 м, найменшою у північно-західній – 14 м [130, с. 4-5]. Загальна площа укріпленої частини – приблизно 0,45 га.

Окрім природного фактору, задіяного під оборону, на городищі були створені й фортифікаційні споруди. Таким поєднанням обох чинників є перекопи, що відокремили центральну частину підвищення. При перекопі із північної сторони було підвищено цю частину городища, а із південного боку – насипано вал, що зберігся на висоту 1,5-1,9 м, при ширині основи до 10 м .

Отриманий під час досліджень речовий матеріал (предмети ювелірного ремесла, озброєння) дозволив пов'язати його з гіпотезою про місцеву племінну державність на Волині. Дослідники городища – Ю.М. Захарук та В.В. Ауліх датували виявлені ними рештки ранньосередньовічних укріплень на VI–VII ст. Сучасні дослідження вказують на дещо пізніший етап їх заснування – VII ст. та функціонування городища у пізніші часи [564, с. 60–62].

У фондах Львівського історичного музею зберігалось чимало археологічних знахідок з досліджень О.Цинкаловського у с. Зимно [563, с. 22, 23]. Аналіз зібраного ним матеріалу (вчений проводив головні земляні роботи на городищі в ур. «Невоставо» та сусідніх, багатих на знахідки та великих за площею поселеннях, розташованих навпроти городища: ур. Перевіз та на мисі північніше: ур. Товарна гора) вказує на особливе значення цієї території на чолі із згаданим городищем в період культури Лука Райковецька – VIII–X ст.

Напластування VIII–X ст., як і пізнішого часу, безперечно, вкривали всю територію Зимнівського городища. Перші роботи з ескарпування схилів городища-останця були проведені ще в епоху енеоліту. Таким чином, зведення укріплених майданчиків зимнівського городища розтяглися в часі майже на чотири тисячоліття. Безперечним є факт заселення його території мешканцями, що потребували зручного для оборони місця. Очевидно, городище втрачає свою

оборонну привабливість лише з появою укріплень на Святій горі, дослідження якої систематично саботується як державними, так і церковними чинниками.

Таким чином, гіпотеза авторів розкопок про повну ліквідацію Зимнівської фортеці внаслідок нашествия кочовиків-аварів дещо суперечить значній присутності матеріалів культури Луки Райковецької та княжої доби.

Зв'язок процесу появи ранніх городищ Волині із впливом на нього потужних імперій тогочасної Європи активно дебатуються у середовищі істориків. Проведені за час, що минув після першої побіжної наукової інвентаризації П.О. Раппопортом волинських городищ, археологічні дослідження вказують на специфічні особливості формування оборонного комплексу краю [8].

На цей процес впливали як внутрішні так і зовнішні чинники. Для VII ст., яким прийнято датувати найдавніший укріплений центр слов'янської Волині – Зимнівське городище в околицях княжого Володимира, таким чинником було нашествя кочовиків-аварів, які поставили дулібську спільноту в залежність від себе — „обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів" [13, с. 7]. На думку деяких істориків, залежність дулібів від аварів могла тривати приблизно з 558 по 670 р. [692, с. 366-367, 370]. Свідченням аварських впливів (походів?) прийнято вважати специфічні (трилопастні) вістря стріл, які виявлено, зокрема, на зимнівському та Хотомельському городищах, а також під час розкопок пересопницьких могильників наприкінці XIX ст. [130, с. 64]¹.

Щоправда їх хронологія може бути й дещо пізнішою і пов'язуватись з епохою скандинавських впливів [552, с. 134].

Саме скандинави, мабуть, причетні до появи близько VIII ст. укріплених дружинних таборів в центрі Прип'ятського Полісся: на р. Горинь (Хотомель), на р. Стир (Бабка/Вараш), на р. Случ (Залужжя) [266]. Ці укріплення на відгалуженнях Прип'ятського торговельного шляху, відміченого скарбами арабських дирхемів (наприклад, з Антополя) та іншими категоріями знахідок, фіксують певні зв'язки з Північною Європою [224]. На них присутня певна кількість озброєння та обладунків професійних воїнів (в т.ч. фрагменти

¹ Проте, найбільшу їх кількість в Україні (понад 20) восени 2004 р. виявлено відомим археологом С.В. Пивоваровим поблизу хут. Гринячка Хотинського р-ну, [див.: 567, с. 26]

пластинчатих панцирів) [544, с. 53]. До їх числа можна додати ще городище у Дюксині на р. Горинь, яке існувало в схожих топографічних умовах до Зимнівського городища та мало два культурних шари: енеолітичний (пізньотрипільський) та VIII-X ст. [459, с. 63-64]. Водними шляхами вихідці з Північної Європи мали можливість проникати у Західне Побужжя та Південне Погориння. Однак масовим процес спорудження городищ тут стає лише починаючи з рубежу IX–X ст.

Поштовхом для масового процесу спорудження городищ з рубежу IX–X ст. послужили активні державотворчі процеси на цих територіях, що супроводжувалися походами скандинавських дружин-купців, які нерідко вступали на службу до місцевих можновладців. Боротьба Київської держави Рюриковичів із своїми західними сусідами за територію Волині, а не загроза кочівницьких нападів із півдня змушувала населення будувати не лише невеликі общинні укріплення, але і великі фортеці. Саме в процесі формування Київської та Великоморавської держав волинські землі активно включаються у міжконтинентальні торгівельні стосунки, на що вказує і низка археологічних знахідок (численні скарби дирхемів, речові скарби з Крилоса і Хонякова та ін.).

IX-X ст. було початковим етапом у формуванні розвиненої мережі довготривалих дерево-земляних укріплень у лісостеповій зоні Східної Європи. Поштовхом для цього послужили активні державотворчі процеси на цих територіях, що супроводжувалися походами скандинавських дружин-купців, які нерідко вступали на службу до місцевих можновладців. Боротьба Київської держави Рюриковичів із своїми західними сусідами за територію Волині, а не загроза кочівницьких нападів із півдня змушувала населення будувати не лише невеликі общинні укріплення, але і великі фортеці. Саме в процесі формування Київської та Великоморавської держав волинські землі активно включаються у міжконтинентальні торгівельні стосунки, на що вказує і низка археологічних знахідок (численні скарби дирхемів, речові скарби з Крилоса і Хонякова та ін.).

X—XI ст. відоме як період активного формування оборонної мережі Волинського князівства. Племянні гради волинян досліджені поки що слабо. До

їх числа дослідники відносять ранні комплекси Луцька та Волиня. Певна концентрація городищ волинян встановлена у верхів'ях р. Турія, Луга, Липа та Черногузка в межах річки р. Західний Буг та Стир (Затурці, Брани, Кошів, рис. Б.23). Ще одна концентрація відмічена в околицях Лучеська (рис. Б.20, 21; Крупа III, Лище, Яловичі) та окрузі Пересопниці (Білів, Жорнів, Вар-ковичі, Листвин). У басейні Ікви виділяються фортеці волинян Уніяс, Дубно, Муравиця, Торговиця. Вони мають значну укріплену площу, потужні відклади культурного шару X ст., навколо них відкриті синхронні селища. На нашу думку, їх слід віднести до общинних адміністративно-господарських центрів. Інші ранні городища використовувались, вірогідно, як сховища та місця проведення різноманітних громадських заходів, в тому числі релігійних дій.

Саме давні традиції фортифікування поселень були передумовою високої концентрації общинних укріплень, виявлених в басейнах рік Стиру та Горині, особливо в межах Волинської височини. За цим показником центральні райони Волині вдвоє перевищують землю деревлян [381, с. 110].

Включення земель волинян, бужан, дулібів, лендзян до складу Київської держави перервало процес формування мережі оборонних поселень, які обслуговували потреби окремих племен. Зміни торкнулися не лише пролягання основних стратегічних шляхів, але й в найбільшій мірі вплинули на структуру розселення. Адже оборонні укріплення за доби середньовіччя були важливим елементом стабільності та безпеки краю. Потужні ще й зараз вали та рови племінних столиць, на спорудження яких за тих часів витрачались чималі зусилля, наочно демонструють спроби племінної еліти в цей період зберегти владу.

Оборонна архітектура. Особливості дерев'яно-земляного оборонного будівництва. Джерела та причини появи цегляних фортифікацій.

Будівництво укріплень за княжої доби було надзвичайно відповідальною справою, і зрозуміло, що князівська влада тримала його у своїх руках. Люди, що керували будівництвом міст, були не ремісниками, а представниками князівської

адміністрації військово-інженерними фахівцями. У староруських письмових джерелах їх називали городниками.

Будівництво нових міських стін а також перебудова і підтримка у боездатному стані вже існуючих укріплень вимагали величезних затрат робочої сили і важким тягарем лягали на плечі залежного населення. Як зазначав П.О. Раппопорт, навіть коли князі у вигляді особливого привілею вотчинникам звільняли залежних селян від повинностей на користь князя, вони зазвичай не звільняли їх від найважчого обов'язку - "городової справи". Такий випадок зафіксував Іпатіївський літопис: в духовній грамоті князя Володимира Васильовича, датованій 1280-ми роками до будівництва укріплень зобов'язувались селяни княжого села Городло - "аже будеть князю город рубити, и ни к городу" [20, стб. 904]. Так само не вільні були від цієї повинності і городяни. Для зведення лише однієї невеликої фортеці потрібні були зусилля близько двох сотень робітників впродовж одного будівельного сезону.

За топографічним місцеположенням городища поділяються на декілька груп. Так, городища розташовані на Волинській височині, часто займають останці, тобто вершини окремих пагорбів (Будераж, Данилів, Мильськ тощо). Проте, серед волинських городищ найпоширеніші такі, що розташовані на підвищеннях в заплаві ріки (Човниця, Дитиничі, Муравиця). Окрему групу складають мисові городища (Білів, Варковичі, Мигороща).

За плануванням оборонних споруд городища поділяються на прості та складні, які мають дві і більше укріплених площадок (Коршів, Уніяс, Мирогоща, Муравиця, Торговиця та ін.). Серед простих городищ переважають такі, у яких форма укріпленої площадки була підпорядкована формі підвищення (Іваниничі).

Укріплені майданчики міст нерідко згадувались у літописах, як "острогъ", "стѣны". Для галицько-волинського книжника поняття "градъ" і "дѣтинець" не були тотожними [134, с. 158].

Визначальною рисою решток дерево-земляних укріплень була конструкція валу. Більшість досліджених укріплень Волині IX-XI ст. мають суцільно глиняний вал без зміцнюючих його конструкцій. Цьому сприяли близькі до

поверхні поклади лесових ґрунтів значного ступеня в'язкості. В тому випадку, коли якість, наприклад, супіщаних ґрунтів не дозволяла споруджувати насипи, стійкі до розсування, застосовувались різноманітні способи зміцнення основи валу. Одним із способів зміцнення, було випалювання пластів глини до цеглистого стану.

Так, ще із скіфської доби в Україні будівничі обпалювали глиняний насип виключно з метою укріплення основи насипу валів. Подібну технологію також успішно використовували, наприклад, для зміцнення валу роменського городища в с. Водяне Зміївського району Харківської області [193, с. 21-22]. Цей технологічний прийом застосовувався у місцевостях, які характеризуються наявністю великих запасів деревини. Прожарена серцевина валів відкрита на Південному і Південно-східному майдані городища середньовічного м. Губин у Болохівській землі [642, с. 57]. На Волині суцільно-глиняний вал також зрідка зміцнювався спеціальним обпалюванням поверхні (Лучеськ, Брани, Кошів та ін.) [459, с. 42-64]. Особливо значному випалу було піддано потужні укріплення городища в Затурцях [271, с. 186]. Характерною особливістю валів цього городища було застосування великої кількості дерева. Воно було укладене пластами з поздовжніх та поперечних деревин, що чергувались з дуже перепаленою глиною, яка залягала у вигляді брил. Подібний конструктивний тип укріплень широко використовувався у західних слов'ян у VIII–IX ст. [271, с. 187]. На думку М.П.Кучери, у Затурцях також вздовж валу, очевидно, були зведені кліті, або ж довгі будинки, на зразок дослідженого на Зимнівському городищі.

У випадку, коли поруч городищ на поверхню виходили вапнякові породи, їх також застосовували, як конструктивну основу валу (городища у с. Білів, Варковичі на р. Стублі) [630].

Оскільки, на городищах племінної доби Волині не виявлені помітні сліди клітей, можна зробити висновок, що цей спосіб зміцнення серцевини валу дерев'яними внутрівальними конструкціями був привнесений будівниками із Середнього Подніпров'я. На сьогодні найраніші оборонні споруди з клітями,

датовані на рубіж X– першу половину XI ст. досліджені у Белзі та Буську (див. розд. 4).

Житлово-господарські кліті-зруби становили невід'ємну частину конструкції оборонних валів у містах, зведених протягом XII-першої половини XIII ст. на шляху Білгород-Крем'янець. Вони досліджені, зокрема, у Колодяжині, Шепетівському городищі та Шумську. Довжина дослідженої на Окольному городі Шумська кліті складала 5,75 м, ширина невизначена, її долівка похило спускалася від внутрішньої стіни, що примикала до валу, до глиняного череня. На глибині 0,8 м від денної поверхні, крім шару спаленини, знайдено також залишки кам'яного майданчика, що знаходились на дерев'яно-глиняному перекритті житлово-господарського зрубу. На каменях та між ними знаходились фрагменти горщиків XII-XIII ст. [639, с. 140]. На городищі в Ленківцях (Чернівецька область) площа подібних клітей складала в середньому 10 кв. м [581, с. 74].

Кріпосні споруди мали не лише чисто утилітарне, військове значення: вони були і витворами архітектури що мали свій художній образ. Архітектурний вигляд міста визначала в першу чергу його фортеця; перше, що бачила людина, що під'їжджала до міста, це пояс кріпосних стін і їх бойові ворота. Головні ворота, подібно до Золотих в Києві оформлялися як величезні тріумфальні арки. Художнє значення оборонних споруд прекрасно враховували і самі будівельники фортець, що досить ясно відбите в літописному повідомленні про враження, яке справив на угорського короля Володимир у 1231 р.

Невеликі городища з середньовічними напластуваннями були боярськими та князівськими садибами – своєрідними центрами землеволодінь, що панували над оточуючим сільським населенням. При в'їзді, інколи, будувалась вежа. Двори замків, як правило, вміщали 6–10 будівель житлового та господарського призначення. Замок у с. Воїнцина мав велику будівлю в центрі. Гарнізони цих фортець зберігали тісний зв'язок з сільськогосподарським виробництвом [403, с. 146].

За зовнішнім виглядом та розмірами городища – волосні центри не відрізняються від городищ – феодалських замків. Перші на відміну від других, як правило, не мають потужних культурних напластунків. Якщо феодалські садиби були густо забудованими та обжитими укріпленими пунктами, то городища – центри волостей, очевидно, не використовувалися постійно, як поселення. Це були пункти збору данини, тут звершувався суд, оголошувались князівські розпорядження [403, с. 147].

Важливими елементами будь-якого укріплення були в'їзні міст та брама. В'їзний міст на городищах племінної доби часто влаштувався у вигляді земляного насипу впоперек рову. В тому випадку, коли такий насип не зафіксований, слід очікувати виявлення основ дерев'яного мосту. Звідні мости з'явилися на Волині, очевидно, не раніше XI ст. Вони згадані при облогах Лучеська.

На валах, очевидно, влаштувалася оборонні стіни на зразок частоколу. Його сліди виявлено у Лучеську та Буську [537, с. 42; 205, с. 140]. Щоправда, у Зимно та Волині (Городку-над-Бугом) у валах простежені дерев'яні конструкції з горизонтально покладених деревин закріплених у стовпах.

Врахування не лише топографічних, але й повного комплексу археологічних ознак (потужність та датування культурного шару, особливі знахідки) дозволяє деталізувати існуючу приблизну типологію укріплень. Волинські городища VII–початку XI ст. можна розділити на декілька хронологічних категорій:

1. Поки що єдине городище-племінний центр з матеріалами VII ст. – Зимнівське.
2. Городища-дружинні центри (Хотомель, Бабка-Вараш, Залужжя), та, можливо, ранні городища сховища (Дюксин), пов'язані із Прип'ятським торговельним шляхом з матеріалами VIII–X ст.
3. Городища складної форми (рис. Б. 24: Коршів, 2-е Любомльське, Яловичі, Муравиця та ін.) з матеріалами кінця IX–XI ст., племінні „гради“, пов'язані з формуванням племінних адміністративно-господарських центрів волинян, лучан

та ін., а також обшинні городища-сховища IX–XI ст. (рис. Б.23: Брани, Кошів, Варковичі та ін.).

Таким чином, традиції фортифікування поселень, що зародилися на Волині у сиву давнину, були серйозною базою для розбудови укріпленої мережі Волинського князівства.

3.4. Оборонне будівництво на Волині у період Київської держави

Включення Волині до складу Київської держави поставило перед князівською владою завдання побудови нової мережі опорних пунктів, які мали б з часом замінити стару племінну мережу укріплень.

Саме в цей час в басейні Горині, особливо в межах Волинської височини, виявляється досить висока концентрація обшинних укріплень. Тут на території площею 12-13 тис. км² зареєстровано понад 40 городищ, в той час як на сусідній племінній території древлян (28-29 тис. км²) їх вдвічі менше [381, с. 105].

Військова загроза як з боку торговців варягів, так і з боку Русі змушувала населення будувати невеликі обшинні укріплення, однак поряд з ними виникають і великі фортеці. Вони не обов'язково мали бути лише міжобшинними чи племінними центрами. Це могли бути дружинні поселення із скандинавським елементом на городищах, що їх дублювали пізніші адміністративні центри. Такі городища-супутники в процесі включення в склад Київської держави викликали занепад старих обшинних центрів (як приклад, співіснування в XI ст. Лучеська на острові в заплаві р. Стир та Коршівського городища на р. Полонці). Ряд обшинних т. зв. „городищ-сховищ”, розташованих поблизу верхів'їв рік (рис. Б.23: Кошів, Брани, Будераж та ін.) та городищ, розташованих навпроти гирл основних приток рік Горинь, Стир, Західний Буг (Старгород-Литовеж, Дюксин) у цей період теж могли отримувати дружинну “начинку”. Згадані укріплення, виходячи з топографічних умов їх закладення, контролювали волоки, переправи та вододільні шляхи, що були найзручнішими дорогами за умов відсутності мостів на великих ріках Волині. В такий спосіб і найкраще вивчене городище Погорини — Листвин (рис. Б.24) у верхів'ях

Стубли на якомусь етапі отримало військову залогу із скандинавським елементом.

Трохи інші процеси, пов'язані, мабуть з формуванням місцевої племінної державності представляють ранні городища, спроектовані за певним планом, незалежним від рельєфу місцевості. Класичним прикладом є частково досліджені вже згадуване городище в Коршеві та 2-е Любомльське городище. Археологічні дослідження укріплень першого з них вказали на час побудови валу дитинця кінця IX–X ст. (щоправда в першій після розкопок публікації вказано обережніше: «не пізніше XI ст.») [331; 335]. Аналогічні городища у цей час споруджували західні слов'яни.

Перелік ранніх городищ Волині внаслідок проведення археологічних розкопок постійно поповнюється, прикладом чого може бути недавнє відкриття городища площею близько 3,2 га, що виникло на основі великих поселень VIII–X ст. на території Острога [392].

Відразу після підкорення княгинею Ольгою древлян у 945-946 рр. розпочинається процес включення племінної території волинян до Київської держави. Очевидно, під час цього процесу однією з перших була збудована Дорогобузька фортеця [381, с. 111].

Дещо пізніше за однією схемою зводиться ціла мережа городищ від р. Горинь до р. Вепр на західному кордоні Русі та Волинського князівства. Типологія волинських городищ XI ст. також вказує на продовження традиції запозичень від західних слов'ян. Найхарактернішим прикладом є городища т.зв. волинського типу – підтрапецієвидні із одним заокругленим кутом (рис. Б.25: Пересопниця, Пісників-Вильбичі, Острожець, Одереди, дитинці Шеполя, Володимира та Устилуга). За здогадом автора, їх будували, як укріплення нової адміністративної мережі, прив'язаної до головного транзитного шляху в процесі внутрішнього освоєння Волинської землі великокнязівською владою [510, с. 27]. Одні укріплення цього типу, такі як Володимир, відразу ж розвинулись у великі міста із укріпленими посадами [364, с. 76], інші ж в процесі подальшого розвитку територіальної структури землі змінили свій статус, або ж взагалі

втратили оборонне значення. Враховуючи, що зведення Сутейська приписується князю Ярославу Мудрому, будівництво цього типу укріплень, мабуть обмежувалося XI ст. [723].

Військова справа українців протягом багатьох століть зазнавали значного впливу з боку тюркських кочівників. Тривале військове співробітництво українців та степовиків породило симбіоз не лише у військовому спорядженні, але й в оборонному будівництві Волині.

Так, належне до княжого домену та розташоване на південному відгалуженні важливого торгівельного шляху Схід-Захід городище в Борисковичах на р. Липі [541, с. 24] має ряд південних рис в конструкції валу та матеріальній культурі мешканців. На це вказують чітке геометричне планування (рис. Б.23), характерне для фортець візантійського кола, а також своєрідні масивні цегляні блоки, виявлені у конструкціях валу [459, с. 48]. Найближче до Волині такі фортеці споруджували болгари на Дунаї та хазари у Подонні [131]. Про можливість запозичень від салтово-маяцької спільноти свідчать знахідки привізного гончарного посуду та інших предметів, виявлені у містах та дружинних центрах Прикарпаття та Волині [552, с. 127-128].

Долина р. Липи, яку контролювало городище у Борисковичах, належала до князівського домену („волость Романова коло Перемиля“), що на Волині склався значно швидше, ніж велике боярське землеволодіння [432, с. 136]. На важливість контролю над цією транзитною територією вказують знахідки скарбу срібних західноєвропейських монет XI ст. [577, с. 35]. Таким чином, по долині р. Липи таки проходив важливий торговий шлях ще на рубежі X–XI ст. Відомо, що великокнязівською владою першочергово освоювалися насамперед території вздовж стратегічних торгівельних шляхів.

Процес приєднання Волині до Київської держави, очевидно, був досить розтягнутим в часі [317, с. 25]. На цю обставину опосередковано вказують т.зв. волинські скарби X–XI ст. Вважається, що утвердження великокнязівської влади на всій території Волинської землі – так зване внутрішнє освоєння приєднаних до Києва територій, що відбувалося протягом всього XI і початку XII ст.,

представлене, переважно, скарбами волинських бояр-племінної верхівки, рештки яких зараз зберігаються у Національному музеї історії України, Державному археологічному музеї у Варшаві, Рівненському та Волинському краєзнавчих музеях та ін. Вони закопувались волинською племінною аристократією в період її витіснення кийівською елітою [378, с. 89-91]. Один з таких скарбів виявлено під час розкопок городища у басейні р. Полонки (Чорногузки), що дало підставу віднести розкопувані укріплення до ранніх боярських резиденцій (рис. Б.26). У 1977–1989 рр. ця пам'ятка була досліджена в межах укріпленої площі майже повністю [277]. На жаль, детально типологізувати чисельні укріплення волинян ще рано – більшість з них ще не досліджувалась навіть розвідковими розкопками.

Для порівняння, у Прикарпатті таких скарбів, практично, невідомо. Очевидно, тривалий опір волинського боярства підготував відокремлення Прикарпаття та, фактичний вихід з-під влади Києва Галицького князівства. Це дозволило тамтешньому боярству зберегти свої володіння та багатства.

Проведене автором співставлення археологічним матеріалів з території Південно-Західного Погориння показує високий суспільний рівень місцевого населення на момент т.зв. остаточного «окняжіння» території волинян. Прийнято вважати сліди присутності скандинавського озброєння, як вказівку на перебування великокняжої дружини. Проте, немає певності, що виявлене на укріпленнях на Мізоцько-Крем'янецького горбогір'я чисельне скандинавське та південне озброєння [579; 580] належало саме великокняжим дружинам, які були розквартировані насамперед у князівських фортецях на території вздовж торговельних шляхів [552]. Однак, вихідці з Прибалтики нерідко їздили Європою лише в пошуках наживи та могли вступати на службу і до менш значних, місцевих володарів. Тому концентрація укріплень із знахідками скандинавського походження, а також дружинного озброєння та спорядження можна пояснити не лише відступом племінної аристократії з територій, освоєваних великокнязівською владою першочергово, але й певною господарською

необхідністю: під час польсько-руських війн лише на природно захищених територіях був можливий економічний поступ.

Однак, городища, сконцентровані на так званому Мізоцькому горбогір'ї: у верхів'ях р. Стубла: Листвинське, Жорнівське, Варковицьке, а також городище Уніяс в Антонівцях на Тернопільщині, все ж на певному етапі могли мати невеликі великокнязівські гарнізони [178]. Ці поселенські комплекси, що розвивались поступово на базі поселень VIII–IX ст., розташованих на вершинах гір, серед горбогір'я, в не зручних для сільськогосподарських занять умовах, очевидно, отримали укріплення одночасово внаслідок певного суспільного катаклізму [381, с. 108]. Антонівецьке поселення, як встановили розкопки [177, с. 57], наприкінці X ст. було спалене, а побудова капітальних укріплень тут відбулась лише після другого заселення пам'ятки у середині XI ст. Тут, як і на вище перерахованих городищах, зібрано значну колекцію дружинного спорядження, в т.ч. острог архаїчного, західного типу (див. розділ 5). Їх власники найпевніше належали до місцевої племінної верхівки. Саме в цей час добудовувались укріплення Жорнівського городища. Ймовірно, протистояння Русі та Польщі на цих землях у першій половині XI ст. якимось сприяло розвитку місцевого сепаратизму.

Археологічно доведено, що Листвинське, Жорнівське та Антонівецьке городища занепали після жорстокого погрому, вчиненого на початку XII ст., ймовірно, саме великокняжими дружинами в процесі т.зв. остаточного «окняжіння» території волинян. Щоправда, на думку Б.О. Тимощука, на місці городища-общинного центру в ур. Лиса гора в Антонівцях ще наприкінці X ст. було зведено саме князівську фортецю [583, с. 20]. В такому разі ними, окрім вище наведених городищ т. зв. «волинського» типу, мали б бути інші городища, сконцентровані на так званому Мізоцькому горбогір'ї. Однак, відносну концентрацію на цій території знахідок скандинавського походження, а також дружинного озброєння та спорядження можна також пояснити відступом племінної аристократії з територій, освоєваних великокнязівською владою першочергово. Вважається, що включення Волині до складу Київської держави

не викликало серйозного опору на місцях. Переважна більшість городищ, які існували у X ст., продовжують існувати і в XI ст. [381, с. 111].

Укріплення перших городищ волинян, що як правило займали вершини останців, захищали невелику округлу площу, діаметр якої не перевищував 30-50 м (Бабка, Затурці, Городець, Зарічне). До таких ранніх городищ IX-X ст., очевидно, слід віднести також дитинець Муравиці [273, с. 141; 375, с. 27].

На валах найчастіше влаштовувалась стіна на зразок частоколу. Щоправда, у Зимно, Волині (Городку-над-Бугом) та Басівкутському городищах у валах простежені дерев'яні конструкції з горизонтально покладених деревин закріплених у стовпах [381, с. 111]. Аналогічні конструкції використовувались на городищах Буковини IX-XI ст. [581, с. 67]. Для підсилення оборонних властивостей стін Зимнівського городища на відстані 3-5,5 м від них із північної, західної, південно-західної та східної сторін розміщувався частокіл із колод діаметром 0,18-0,20 м, нахилених у напільний бік на 65-75° [130, с. 19].

Серйозним випробуванням для волинських укріплень стали події кінця XI–початку XII ст. Галичина та Волинь в цей період нерідко ставали ціллю грабіжницьких походів то половецьких ханів, яких нерідко закликали сюди, як своїх союзників, окремі князі, то князівських дружин. Саме в цей період внаслідок утвердження нової адміністративно-територіальної структури значна частина городищ – племінних та общинних центрів занепадає. Занепад торкнувся і тих городищ, що лишень перебували у незручній топографічній ситуації. Прикладом цього є городище у Білеві, за 2 км північніше дитинця Пересопниці [510, с. 27]. Занепад ряду укріплень та поселень навколо нових центрів князівських уділів відбувався також внаслідок процесу концентрації міського життя навколо дитинця: старі поселення розчиняються у міській структурі, найбільш віддалені від центру припиняють своє існування. Подібне відбувалося і з племінними „градами“. Віддалені від транспортних артерій та, до того ж часто поруйновані великокнязівською владою припиняли своє існування (Листвин, Жорнів), а ті, які лише втратили адміністративні функції – значно зменшувалися в розмірах (Острог).

У зв'язку з подіями кінця XI ст. на сторінки літопису потрапляють згадки про двори волинських бояр. Не виключено, що частина з цих дворів мала довготривалі дерево-земляні укріплення. Так, з двором боярина Кульмея прийнято пов'язувати городище в ур. Замок в заплаві р. Липи поблизу с. Колмова (тепер у Горохівському р-ні) [459, с. 51].

Таким чином, у X–XI ст. активно розвивалися території вздовж головних транспортних магістралей. Освоєння великокнязівською владою внутрішніх поліських територій відбувалося після «окняжіння» лісостепової Волині. Наприкінці XI ст., наприклад, володимирська данина поширювалась найпівнічніше, очевидно, лише на верхів'я р. Турії [317, с. 133–134].

Таким чином, врахування не лише топографічних, але й повного комплексу археологічних ознак (потужність та датування культурного шару, особливі знахідки) дозволяє деталізувати існуючу приблизну типологію укріплень.

Аналіз археологічного матеріалу XI ст. показує, що на території краю протягом даного століття відбулися суттєві зміни. Зокрема, значно зменшилася кількість поселень і городищ, що, очевидно, було викликано відтоком населення з регіону. Тут з'явилися князівські фортеці з великокнязівським військово-адміністративним персоналом і споруджуються перші феодальні замки-вотчини.

До характерних особливостей городищ-князівських фортець належить наявність неукріплених поселень, розташованих поруч, іноді на малоприсадебних для спорудження житла місцях (далеко від води, на стрімких схилах, високих мисах). Такі поселення отримали назву „селища-супутники городищ”. Жителі таких селищ обслуговували різноманітні потреби гарнізону князівських фортець. Тут крім жител-напівземлянок, де проживали залежні від князівського осередку общинники-землероби, знаходилися ремісничі майстерні й виробничі приміщення [582, с. 61-62; 303, с. 64-69].

Таким чином, період кінця X - XI ст. – час активного формування мережі фортифікацій Волинського князівства. Важливим моментом цього процесу була приємственність мережі укріплень від епохи племінних утворень до періоду розвинутого середньовіччя. Характерною рисою оборонного будівництва Волині

було широке залучення запозичених зовні прийомів фортифікації. Розширення мережі укріплень відбувалося на тлі загострення військово-політичної ситуації навколо Волині вздовж головних шляхів. Сучасний стан археологічного вивчення волинських городищ вказує на різні джерела фортифікаційної справи краю, а також на виразну поліетнічність дружинних осередків, що займали укріплення у період включення Волині до складу Київської держави. Волинські фортеці відігравали визначну роль як в військово-політичних подіях Київської держави, так і в господарському освоєнні волинських земель. Роль цих укріплень в українській історії ще не здобула належної оцінки дослідників. Тому ґрунтовне вивчення цієї категорії пам'яток є одним з першочергових завдань українських істориків та археологів.

XII - перша половина XIII ст. – період активного формування розвинутої мережі фортифікацій Волинського князівства. Важливим моментом цього процесу були зміни у мережі укріплень, що відбувались внаслідок освоєння території великокнязівською владою. Характерною рисою оборонного будівництва Волині цього періоду було широке залучення найсучасніших прийомів фортифікації. Розбудова мережі укріплень відбувалося на тлі загострення військово-політичної ситуації навколо Галицько-Волинської держави.

Оборонні укріплення стали важливим елементом стабільності та безпеки Волинського князівства. Їх значення підтверджується численними згадками в літописі укріплених міст, фортець та замків. XII—XIII ст. відоме як період активного формування, насамперед, фортифікаційних вузлів давніх укріплених осередків Південної Волині – міст Володимира, Лучеська, Пересопниці, Дорогобужа, Белза, Бузька та інших. Саме міста почали відігравати провідну роль в обороні князівства у моменти криз та занепаду. Волинські міста вистояли під ударами кочових орд та стали ключовими елементами під час формування оборонної мережі Волинської землі у період її входження до складу Галицько-Волинської держави.

Перша половина XII ст. була завершальним етапом утвердження нової адміністративно-територіальної структури Волинського князівства. Саме в цей період остаточно занепадає внаслідок цього значна частина городищ – давніших племінних та общинних центрів. Занепад торкнувся і тих городищ, що лишень перебували у незручній топографічній ситуації. Прикладом цього є городище у Білеві (за 2 км північніше дитинця Пересопниці) [501, с. 27]. Занепад ряду укріплень та поселень навколо нових центрів князівських уділів відбувався також внаслідок процесу концентрації міського життя навколо дитинця: старі поселення розчиняються у міській структурі, найбільш віддалені від центру припиняють своє існування [537, с. 201; 594, с. 185]. Подібне відбувалося і з племінними „градами“. Одні, віддалені від транспортних артерій та, до того ж часто поруйновані великокнязівською владою припиняли своє існування (Листвин, Жорнів, Коршів), а інші, які лише втратили адміністративні функції – значно зменшувалися в розмірах (Острог).

Значна частина фортець (Дорогобуж) залишалися опорними пунктами поширення влади київських князів на навколишніх землях і продовжували розвиватись до монголо-татарської навали у середині XIII ст. Інші князівські фортеці, зведені у період утвердження влади Києва занепадали (Одєради), а роль економічних, суспільних та оборонних центрів території перебирали розташовані зручніше сусідні торгово-ремісничі поселення (Чемерин) [501, с. 14-15].

Протягом XII ст. значні роботи по укріпленню своїх столиць проводили удільні князі. Так, в кінці XI – на початку XII ст. було проведено реконструкцію укріплень Дорогобужа: посилено оборонний вал дитинця (його висота зросла з 2,5 до 4 м), викопано колодязь завглибшки близько 20 м [374, с. 36-38]. Ці міроприємства збігаються в часі з роками князювання тут Давида Ігоревича (1100-1112 рр.). У XII ст. Дорогобуж розвивається як середньовічне місто, його площа становила понад 30 га. Ймовірно, за Андрія Доброго було розбудовано укріплення Володимира [564, с. 38]. Ймовірно, у цей же період завершується формування укріплення окольного города у Пересопниці.

Серйозним стимулом розбудови волинських укріплень стали події другої половини XI–XIII ст. Галичина та Волинь в цей період часто ставали ціллю грабіжницьких походів то половецьких ханів, яких нерідко закликали сюди, як своїх союзників, окремі князі (наприклад, у 1100 р. Лучеськ облягали разом з Давидом Ігоровичем половці на чолі з ханом Боняком; військовою допомогою половецької орди часто користувалися коаліції північно-східних князів всередині XII ст. у міжусобній боротьбі на Волині; частими союзниками галицько-волинських князів були золотоординці та, зокрема, підвладні їм половці), то князівських дружин.

Мережа нових адміністративних центрів нерідко співпадала з давнішою. Так, в ряді випадків відмічено будівництво по сусідству з достатньо масштабними укріпленнями племінної доби нових великих міст. Найхарактернішим прикладом є розбудова Любомля, який у часи правління Володимира Васильковича став місцем перебування князівського двору. Досі невирішеною загадкою залишається розташування його улюбленого замку Рай. Одні дослідники пов'язували з ним невелике городище острівного типу з бідним культурним шаром в с. Яревище біля Ратного [400]. Останнім часом археологічні дослідження городища на березі оз. Люцимер в південній частині Шацька дають підстави локалізувати цей княжий двір там [217].

Загалом культурні напластування XII - XIII ст. виявлені на 39 городищах Волині, в той час як шар XI ст. мали 46 городищ. Всього 24 городищ цього часу можна надійно пов'язати з літописними поселеннями (див Додаток А).

В лісостеповій зоні спостерігається тенденція до зменшення кількості укріплених поселень порівняно з попереднім періодом. Рівненський археолог Б.А. Прищепа навіть відмічає припинення у XII ст. розвитку ряду городищ, що відігравали роль певних територіальних центрів. Так, згідно з його дослідженнями близько середини XII ст. було покинуте Басівкутське городище в Рівному [376], Муравиця на р. Іква та Зарічеськ поблизу від Пересопниці [381, с. 109]. Однак, повідомлення Іпатіївського літопису під 1150 роком про спалення князем Ізяславом Мстиславичем Зарічеська [20, стб. 840] не дає достатніх

підстав для ствердження повної ліквідації замку, а тим більше, ліквідації поселенського комплексу, розташованого в дуже зручних топографічних умовах. Щоправда, культурні напластування на самому дитинці, що контролював долину р. Стубли у місці впадіння р. Козульки, перекриті рештками шляхетського замку та вивчені слабше. Проте, вперше досліджений автором у польовому сезоні 1987 р. поселенський комплекс Зарічеська, представлений, окрім трапецієподібного в плані городища, ймовірно, т.зв. «волинського» типу, великими за площею та насиченими археологічними напластуваннями, як на прилеглому до городища селищі площею понад 2 га, так і на селищах в заплаві р. Стубли площею понад 10 га стверджують поступальний розвиток міста у наступні століття [510, с. 39].

Таким чином, у XII—XIV ст. активно розвивалися освоєння території Полісся, насамперед, вздовж головних водних магістралей. Освоєння великокнязівською владою внутрішніх поліських територій відбувалося за участю населення не лише лісостепової Волині

Окрім князів активно формували оборонну мережу також бояри. Чимало укріплених князівських та боярських дворів існувало в найближчій околиці Володимира, Лучеська, Пересопниці та інших княжих городів. Значно посилилась військова роль бояр наприкінці XIII ст., свідченням чого є літописне повідомлення про надання боярам у володіння князем Мстиславом Даниловичем Всеволожа — важливої фортеці на підступах до Володимира.

Окрім дворів у місті старші бояри мали резиденції у центрах своїх земельних володінь. Так, з двором боярина Вакія прийнято пов'язувати пам'ятки XI—XII ст. у с. Вакіїв поблизу Червена (тепер – с. Чермно), з двором Кульмея – городище в ур. Замок в заплаві р. Липи поблизу с. Колмова (тепер у Горохівському р-ні) [20, с. 51]. Садибою володимирського боярина Шелва вважають також с. Шельвів у Локачинському р-ні.

Таким чином, до основних факторів розбудови мережі укріплень відносяться: взаємозалежні зміни мережі доріг та адміністративних центрів, зростання

населення на певних територіях та військово-політична необхідність захисту та освоєння певних територій.

Узагальнення наявної інформації про історико-культурний контекст розвитку укріплень періоду існування Галицько-Волинської держави дозволяє виділити наступні етапи їх розвитку.

1. середина X—початок XI ст. Освоєння земель в басейні р. Горинь, побудова фортеці у Дорогобужі.

2. кінець X—початок XII ст. Побудова опорних пунктів великокнязівської влади вздовж шляху на межі лісостепової та степової зон, в т.ч. укріплень правильної, під трапецієподібної форми, які були великокнязівськими замками (Володимир, Пересопниця та ін.).

3. XII—початок XIII ст. Завершення формування оборонної мережі Волинського князівства. Ліквідація бунтівних осередків місцевої знаті (Басів Кут). Поява укріплених посадів у містах (Володимир, Лучеськ, можливо, Белз, Пересопниця, Дорогобуж та ін. центрах великих уділів). Розбудова укріплених князівських дворів (Мстишин).

Таким чином, будівництво довготривалих укріплень відіграло визначну роль в утвердженні влади галицько-волинських князів не лише в новоосвоєних землях, але й в господарському освоєнні корінних земель. Роль цих фортець на хід української історії ще не здобув належної оцінки дослідників. Тому ґрунтовне вивчення фортець і замків Волині є одним з першочергових завдань українських істориків та археологів.

3.5. Військово-оборонне будівництво у Волинському князівстві у період Галицько-Волинської держави в XIII-XIV ст.

XIII ст. відрізнялося особливо складною військово-політичною ситуацією для молодого галицько-волинського князівства. Утвердження нових кордонів, поява серйозних суперників в особі Великого князівства Литовського, Золотої Орди об'єднаного Польського королівства вимагало особливо помітної оборонно-будівельної активності галицько-волинських князів протягом всього XIII ст.

Відповідно до нової військово-політичної ситуації на рубежі XII–XIII ст. визначилися основні напрямки фортифікаційної діяльності.

3.5.1. Військово-оборонне будівництво Романа Мстиславовича та Данила Галицького. Початки кам'яного оборонного будівництва. Вже опанування Романом Мстиславовичем Забужжя наприкінці XII ст. вимагало зведення низки оборонних укріплень, спрямованих на захист від агресії з Заходу [247, с. 147]. Серед головніших оборонних систем, зведених тоді, були укріплення Забужжя, які відразу мали окрему столицю – місто Угровськ на р. Західний Буг. Розбудова цієї системи укріплень активно продовжувалася вже за князя Данила Романовича Галицького, починаючи з 1230-х рр. [334, с. 168-169].

Вінцем цих заходів було заснування нової резиденції – міста Холма [352, с. 121]. Холм будувався протягом 1236–1237 рр., але ще не був пристосований для проживання у ньому князя та його дружинників, тому після здобуття Дорогичина Данило і Василько Романовичі повернулися до Володимира. 1238 р. Данило мабуть особисто контролював побудову Холма, перебуваючи більшу частину року в місті [20, стб. 777].

Значні фортифікаційні міроприємства були проведені князями Романом Мстиславовичем та Данилом Романовичем на східному та північному кордонах, куди теж провадили важливі торгові шляхи. На рубежі XII–XIII ст. Східна Прибалтика продовжувала набувати важливого торгового значення. Дорога до моря для галицько-волинських купців однозначно проходила через ятвязькі землі. Саме тому князі Роман Мстиславович та його сини Данило та Василько, чимало уваги приділяли війнам з ятвягами, намагаючись розширити свої володіння. Це навіть знайшло відображення в фольклорі. У Київському літописі під 1196 р. є таке повідомлення: «Тої ж зими ходив Роман Мстиславич на ятвягів мститися, бо вони пустошили були волость його. І, отож, Роман увійшов у землю їхню, а вони, не маючи змоги стати супроти нього, втекли у свої твердині. А Роман, попаливши волость їхню і відомстивши, вернувся до себе». Ймовірно, відносини Романа з ятвягами не обмежилися лише цим походом. Однак даних про інші походи ми не маємо.

Подібне повторювалося і в наступні десятиліття (див. розд. 2.3). Так, коли після смерті Романа в Галицько-Волинському князівстві настала політична нестабільність, ятвяги разом з литовцями дали знати про себе, напавши на Полісся та Волинь. У Галицько-Волинському літописі читаємо, що вони спустошили Турійськ, поселення навколо Комова й дійшли аж до Червена. «Біда ж була в землі Володимирській од воювання литовського та ятвязького!» — емоційно зазначив літописець [20, стб. 721]. Після опанування становища в Волинській землі та припинення «смути» сини Романа Мстиславовича, Данило та Василько зробили спробу остаточно вирішити «ятвязьке питання». Літопис фіксує ряд походів цих князів на ятвягів (див. підрозд. 2.3).

Напередодні останнього походу Данила на ятвягів останні ”довідавшись про це, послали послів своїх і дітей своїх, і данину дали, і обіцяли покоритись йому і городи ставити в землі своїй“ [20, стб. 837]. Вважають, що у цих укріпленнях мали перебувати постійні князівські гарнізони [403, с. 184].

Таким чином, з другої половини 1250-х рр. контрольовані фортецями рубежі держави простяглись далеко на північ. Ятвяги визнавали свою васальну залежність від галицько-волинського князя, тому далі Галицько-Волинській літопис не говорить про якісь серйозні конфлікти з ними. Навпаки, ятвяги можливо навіть були включені до прикордонного „поясу безпеки“, оскільки надалі відомі факти допомоги їм з боку руських князів. Отже, систематична боротьба князя Данила з ятвягами мала для правителів Галицько-Волинського князівства життєво важливе геополітичне значення.

Як відзначалось вище, активна діяльність по зведенню князівських фортець проводилась також на східному кордоні. Серед укріплень Південної Волині, зведених, мабуть ще Романом Мстиславовичем, своєю міццю відзначався Крем'янець, який не змогли здолати угри 1227 р. Можливим є також зведення на самому початку XIII ст. сусіднього замку Данилова. Відповідно до великокняжого наказу будувались й інші городи по цьому київському шляху, зокрема, замок Колодяжин на р. Случ, що мав житла-кліті, конструктивно

пов'язані з фортифікаційними спорудами, які зводились за наперед продуманим планом [637, с. 123].

Колодяжинське городище дуже вдало розміщено на одному з виступів плато корінного берега, майданчик якого підвищується над рівнем р. Случі до 40 м на околиці с. Колодяжне Держинського р-ну Житомирської обл. Форма городища близька до овалу (150x120 м). З напільної сторони воно захищено двома лініями укріплень, між якими знаходився майданчик; по боках городище захищено глибокими та широкими ярами. Разом з валом та ровами площа городища становить приблизно 1,5 га. Значну площу дитинця і частину розташованого біля нього селища розкопано протягом п'яти сезонів (1948—1950, 1952—1953 рр.) експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з В. К. Гончаровим [637].

Колодяжин загинув від пожежі, коли після захоплення Києва у 1240 р. хан Батий «приде к городу Колодяжьну, и постави порока 12 и не може розбити стьны, и начать перемольвливати люди; они же, послушавше злого съвета его, передашася и сами избити быша» [20, стб. 786]. Тому всі будівельні залишки виявлено в обгорілому стані. По краю городища виявлено дерево-земляні конструкції оборонно-житлового призначення, а у центрі — окремі житла (рис. Б.27). Всі культурні рештки Колодяжинського городища датуються кінцем XII — першою половиною XIII ст.

Будівлі розташовувалися по периметру городища у два ряди. Зовнішній ряд був єдиною спорудою, поділеною поперечними стінами на окремі приміщення — кліті. Всі кліті зовнішнього ряду побудовано з дубових деревин товщиною близько 0,2 м. За своїми розмірами вони неоднакові. Більшість з них мала у довжину 3,5—3,6 м, були кліті довжиною близько 2 м та 5 м. Ширина всіх клітей однакова — 3,2 м.

Всього розкрито 24 кліті зовнішнього ряду. Виходячи із розмірів периметра городища, можна припустити, що всього в Колодяжині було близько 70 таких клітей. Вони використовувалися як житлові і господарські приміщення, а кліті внутрішнього ряду, що примикали до зовнішніх лише в окремих місцях з

неоднаковими інтервалами — лише для господарських потреб: тут розміщувалися хліви та комори. Зверху кліті вкривалися масивним шаром лесу (товщина його доходить до 1 м). Звичні напівземлянкові житла розташовувалися у центрі городища та на площадці між двома лініями укріплень, які захищали городище з напільного боку.

Інвентар з городища свідчить про заняттям мешканців городища землеробством і скотарством, мисливством, рибальством і бджільництвом. Розвивалось також ковальське, ювелірне, деревообробне та косторізне ремесла. Про великий відсоток професійних воїнів свідчать знахідки 48 залізних наконечників стріл, уламком меча, 9 булавами, 2 наконечниками списів, предметами спорядження воїнів-вершників: вудила, стремена, шпори.

За розмірами наближається до міста – центру уділу городище на високому березі р. Гуски поблизу с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Укріплення неправильної округлої форми складається з двох укріплених частин: дитинця і прилеглого до нього окольного граду, захищених трьома лініями валів та ровів. Площа городища — більше як 3,5 га, в тому числі дитинця — 0,62 га (рис. Б.28: 1). Більшу частину пам'ятки розкопано протягом 1957—1964 рр. експедицією Інституту археології АН СРСР і Ленінградського державного університету під керівництвом М. К. Каргера [343].

По периметру дитинця і окольного граду під насипом внутрішнього валу трапилися залишки одного ряду згорілих зрубних клітей розміром 3x4—3,5x3,5 м, які утворювали основу дерево-земляних укріплень городища. Кліті використовувались як господарські приміщення для зберігання різних припасів, а окремі з них були житловими, з печами. Вся площа городища була забудована житлами і господарськими приміщеннями наземного типу, які загинули під час великої пожежі.

Основним заняттям населення городища було землеробство. З деревообробних та ковальських знарядь знайдено 30 доліт, 16 скобелів, 60 сокир, кілька зубил, різців, пробійників, терпугів, молотків, свердел тощо. У центральній частині дитинця знайдено скупчення залізних шлаків і криць.

З предметів озброєння і військового спорядження знайдено кілька цілих мечів і шабель, 8 бойових сокир, близько 30 булав і кістенів, 35 наконечників списів, близько 1000 наконечників стріл, 243 шпори, десятки цілих й фрагментованих стремен.

Найбільше наконечників стріл зустрінуто в околиному граді поблизу в'їзду на городище. Тут же викопано кістяк руського лицаря в шоломі й кольчuzі, з мечем і списом. У різних місцях на дитинці та околиному граді виявлено кілька сотень людських кістяків, в тому числі дітей та жінок, які загинули під час нападу ворога. Частину кістяків знайдено під руїнами житлових і господарських споруд. Речовий матеріал з городища датується кінцем XII—XIII ст.

Подібним за конструктивними особливостями було також сусіднє Райковецьке городище, яке за виявленим матеріалом функціонувало, як оборонний пункт та адміністративно-господарський центр певного володіння.

Саме в цьому районі князівства князь Данило Галицький, втративши столичний Володимир у малолітньому віці отримав разом з братом Васильком взамін невелике місто Кам'янець з прилеглою батьківською волостю на східному кордоні князівства. Згодом, до їх володінь додалися Тихомльська та Перемильська волості, що лежали майже поряд на стратегічному шляху до Володимира. Оборонне будівництво на території цих волостей мало б активно проводитись також напередодні вторгнення монголів на Русь.

Є підстави вважати, що вже після першої битви з монголами на р. Калці Данило усвідомив всю небезпеку, яка мала спіткати Русь зі Сходу. Згодом, остаточно оволодівши Східною Волинню, Данило продовжує зведення загороджувального рубежу на ріках Горинь та Случ. У ході нових досліджень встановлено, що вали основної погоринської фортеці – Дорогобужа було поновлено у першій половині чи середині XIII ст., вірогідно, в часи правління Данила Галицького.

Напередодні походу хана Батия, безперечно, князь зміцнював східні кордони держави. Після битви на Калці стало зрозумілим, що зародилася нова військова технологія, з використанням потужної артилерії. Відповіддю на неї мали стати

замки на високих горах з крутими схилами, зведені на цьому головному шляху Захід-Схід. До таких укріплень важко було підтягти відповідне облогове обладнання. Не допомагали тут і каменеметальні машини.

Саме в такий спосіб розташовані зведені у 1220–1230 рр. літописні Данилів, Стожок, Крем'янець (рис. Б.29). За аналогічною схемою будували замки столичних міст середини 1240–1260 рр.: Львів, Холм, навіть далеке від степу Вільно. Подібно розташовувалися і засновані у період Галицько-Волинської держави невеликі замки, ймовірно, боярські садиби (Сулимів, Конюхи, Лукарівка [459] тощо).

Вказівкою на автора цих міроприємств є найменування однієї із зведених тоді фортець – Данилів. Зміцнення фортець Верхнього Погориння відбувалося, очевидно, безперервно. До походу Батия кам'янецька волость залишалась для Данила головною точкою опори у боротьбі за оволодіння Володимиром та Галичем.

Поширення трирядних ліній оборони у сусідній Болохівській землі, на нашу думку, не певна земельна особливість, як вважають дослідники [272], а нова технологія, що запроваджувалась в певний період великокнязівською владою централізовано, на всій території князівства. Саме в цей період найширокомасштабніша розбудова оборонної мережі відбувалася з боку степу. Поширення нових типів зброї на початку XIII ст., зокрема, стінобитних машин, вимагало нових прийомів фортифікації. Трирядна лінія оборони до певної міри компенсувала ненадійність дерево-земляних укріплень. На зосередження на східному кордоні ГВД головних військових сил князівства вказує, як багатство військового спорядження, так і чисельні, ймовірно, військові трофеї, що ними могла володіти лише дружина великого князя [344]. Археологічні дослідження фортеці першої половини XIII ст. у с. Городище на р. Гусці опосередковано свідчать про це. Складне городище площею 4,5 га мало таку ж трирядну лінію оборони, яку було зведено також навколо окольних міст Шумська (городище Бриків-Онишківці), Галича та Володимира [564, с. 79].

Під час походу хана Батия більшість укріплень Волині, безперечно, була зруйнована. Проте, Данило, очевидно, зумів швидко відбудувати основні укріплення. За цих умов необхідним було відновлення важливіших фортець держави по яким вже раз пройшлися монголи: Володимира, Лучеська, Крем'янця, Стіжка, Данилова. Головні центри держави необхідно було переносити подалі від татарських володінь. Тому основну увагу знову було приділено Забужжю, де вперше розпочалося кам'яне будівництво. Літописець зауважив, що князь Данило не спромігся поставити більш високої вежі у Холмі, "бе бо грады инья зиждай противу безбожным татаром, зато не созда ея" [20, стб. 845]. Одним з таких важливих центрів був Угровськ, де також було зведено прямокутну в плані вежу [287].

Серед відновлених фортець була й столиця південно-західної Погорини – Пересопниця, оскільки саме взимку 1243—1244 рр. (за Л. Махновцем) її околиці, а не саме місто „пустошили” литовці на чолі з князем Айшевно Рушковичем, яких було розбито волинськими князями [13, с. 401]. Очевидно, литовці прагнули пограбувати важливий транзитний пункт на торговому шляху, а їх напад міг бути також спровокований переговорами руських князів з монголами. Не виключена також можливість перебування у Пересопниці монгольського баскака — зібрана ним данина була ласим шматком. Також в завданням монгольського гарнізону могла входити роль буферу між Східною Волинню, яка в цей період підтримувала татаро-монголів, та корінною Волинню, що визнавала владу Романовичів [571, с. 7].

У XIII ст., яке відрізнялося особливо складною військово-політичною ситуацією для молоді галицько-волинської держави, постало завдання суттєво модернізувати мережу укріплень. Особливо помітними стали недоліки існуючих дерево-земляних укріплень під час переходу монгольських військ хана Батия через Україну.

Більшість укріплень Волині тоді була зруйнована. Стало очевидним, що головні центри держави необхідно було переносити подалі від татарських володінь. Тому основну увагу було приділено Забужжю, де вперше розпочалося

кам'яне будівництво. Відомо, що в родині князя Данила Галицького були традиційно міцними зв'язки з „краями німецькими“. Сам Данило неодноразово ще з часів дитинства подорожував по Польщі, Угорщині, Чехії, де на той час кам'яне оборонне будівництво набувало розмаху. Чисельні невдачі монголів під час штурму кам'яних оборонних укріплень на території Чехії переконали, що єдиними надійними системами оборони за нової ситуації є суцільно-кам'яні фортеці.

Відоме перенесення столиці держави з Володимира до Холма важко пояснити однією лише спробою бути подалі від Золотої Орди. Ймовірно, на момент спорудження кам'яних укріплень Холма Люблін теж перебував під контролем Данила. Наступним містом, яке за Данила отримало кам'яну вежу, був Угровськ. Здогад про ініціативу Данила при зведенні вежі в Угровську підтверджується легендою XIX ст. [див. 398, с. 220]. Прямокутна в плані угровська вежа [287] за розмірами та матеріалом нагадує вежу в Белавині біля Холма, з якою вона, очевидно була зведена приблизно в один час.

Будівництво навіть однієї окремої кам'яної вежі за тих часів було значною інвестицією. Вищенаведене зауваження літописця стосовно масштабного будівництва по всій державі, що виснажувало всі ресурси князівства, визначило певний компроміс між суцільно-кам'яними укріпленнями та дерево-земляними. За князя Данила на волинських землях розпочалося будівництво дерево-земляних фортець, доповнених кам'яними елементами, насамперед, вежами-донжонами. Хоча вежі у домонгольському оборонному будівництві Русі не мали значного поширення, проте, в оборонному будівництві Волинського князівства вони використовувалися порівняно частіше [Пісників, Горзвин, Ратно: 403, с. 141].

Розпочиналося кам'яне оборонне будівництво князя Данила Галицького на крайніх західних територіях його держави. Як відомо, землі між Західним Бугом та Віслою, що географічно складали єдине ціле, були тривалий час предметом суперечки між Польщею та Руссю. Приєднати їх в повній мірі до однієї з держав було метою багатьох політиків, зокрема князя Романа Мстиславовича, який

через це, ймовірно, й загинув під Завихвостом у 1205 р. Після зруйнування Середнього Подніпров'я монголами у 1240-х рр. у володіннях князя Данила опинилися тисячі біженців. Втікали, насамперед люди, яким було що втрачати внаслідок зміни влади: бояри, дружинники, купці, багаті ремісники, що часто продовжували володіти чималими грошовими засобами. Разом з тим, створення Золотої Орди означало початок епохи процвітання для держав, пов'язаних з монгольською імперією торгівельними стосунками (наприклад Генуї та Венеції). Процвітання торкнулось також Волинського князівства, оскільки перелічені в літописі „немци та ляхи“ навряд чи поїхали б займатися підприємницькою діяльністю у політично нестабільні землі. Саме економічний підйом дозволив князю Данилу Галицькому та його наступникам розпочати не лише масштабне оборонне будівництво, але й зведення чисельних нових монументальних храмів.

Іншою передумовою появи кам'яних фортифікацій були вже загадані тісні зв'язки Романовичів із Заходом, де спорудження подібних укріплень йшло повним ходом. Виходячи з вищенаведеного, можна приєднатися до думки, висловленої свого часу Я.Д. Ісаєвичем [222, с. 272], що першою монументальною оборонною вежею зведеною князем Данилом була вежа у Любліні.

За повідомленнями польських хронік, зокрема, Я. Длугоша [29, т. 3, с. 286-288, 447-449] вежу у Любліні було зведено під час короткочасного зайняття міста галицько-волинськими військами близько 1244 р. Ця версія дуже правдоподібна [398, с. 220; 403, с. 180, 182], хоча прямих вказівок на це у Галицько-Волинському літописі немає. Згадана вежа в Любліні зафіксована у Галицько-Волинському літописі лише під 1287 р. [20, стб. 910]. Мистецтвознавчий аналіз, проведений у 1970-і рр. [679], вказує на її спорідненість з архітектурою Мекленбурга та Халле.

Таким чином, із середини XIII ст. за князя-короля Данила та його наступників найважливішим елементом оборони стають високі та потужні кам'яні вежі-донжони. Збудовані у середині фортеці вони підвищувались над оборонними стінами. З бойових майданчиків вежі можна було вести

дальнобійну стрільбу в усі сторони, що перешкоджало штурму. Одні з перших веж-донжонів, як згадувалося, було зведено у Даниловому Холмі у 1240-і рр. [399, с. 320]. Згодом подібні вежі з'явилися в укріплених фортецях при монастирях в околицях Холма – Столп'ї та Белавині. Вони були прямокутні в плані, розмірами 5,8x6,3 м та 11,8x12,4 м відповідно та висотою близько 20 м [398, с. 214-217].

Натомість вежа в Угровську на р. Західний Буг була прямокутна в плані розміром 7,4x9,3 м при товщині стін 1,5-1,7 м та наближалась за параметрами до белавинської [287, с. 131].

Існує версія про належність деяких веж (Столпіє, Угровськ), як до укріплень монастирів посвячених Даниїлу Стовпнику [308, с. 232]. Підставою для цього послужила наявність каплиці на верхньому ярусі збереженої вежі у Столп'ї біля Холма [683]. Обидві версії дуже правдоподібні.

Однак, коли Данило зміцнював західний кордон, найбільша небезпека чатувала на його державу з боку татар, які виокремили з корінних галицьких та волинських земель т.зв. буферну територію, що охопила басейн р. Случ. Це була одна з одна з характерних особливостей південної русько-золотоординської границі в XIII ст., виділена В.Л. Єгоровим, На його думку «зони ці розташовувались на руських територіях, звідки більша частина населення після нашестя 1236-1241 рр. переселилась в більш спокійні північні області. Поява таких зон – ініціатива монголів, а їх призначення – одна з форм експлуатації руського населення, що проживало в порубіжних районах» [985, с. 36-37, 233]. Однією з таких зон В.Л. Єгоров вважав територію Болохівської землі, але лише в її літописних границях.

Тут жили, так звані “татарські люди”, або болохівські князі; вони освоїли басейни рік Случа і Гориня, де пролягали важливі торгові шляхи, а також Західне Поділля в межах “буферних” територій. Внаслідок військової кампанії 1254—1255 рр. проти монголів кордон на сході було відсунуто: в склад ГВД тимчасово повернулися Східне Погориння та Побожжя [20, стб. 840]. Проте ненадовго. Серйозного будівництва укріплень на цій території не вдалося

здійснити, оскільки повідомлення літопису під 1259 р. згадує що новий монгольський полководець Бурундай змусив князя Данила знести всі новозведені фортеці, зокрема, князь Василько Романович знищував укріплення Лучеська та Крем'янця, а князь Лев Данилович – укріплення Стіжка та Данилова (очевидно, центрів великокнязівського домену). Невдачі першої фортифікаційної кампанії не знеохотили князів до зведення нових оборонних укріплень.

Картографуючи відомі пам'ятки кам'яного оборонного будівництва Русі, знаходимо, що практично всі вони розташовані неподалік західних та північних кордонів князівства. Концентрація кам'яних оборонних споруд поруч західного кордону не була випадковою. Ситуація, яка трапилась з королем Данилом у 1259 р. (за нього швидко відбудовано основні укріплення важливіших столичних фортець держави, по яким вже раз пройшлися монголи: Володимир, Лучеськ, Крем'янець, Стіжок та Данилів) виразно демонструє, що навіть незначні оборонні міроприємства по сусідству з кордонами буферної зони викликали негайну реакцію монгольських правителів. Знищенню підлягали насамперед фортеці, які стояли на стратегічно важливих транзитних шляхах, що проходили, насамперед, через столиці держави: князь Василько Романович, зокрема, знищував укріплення Східної Волині – Лучеська та Крем'янця, а князь Лев Данилович – укріплення Львова, Стіжка та Данилова [20, стб. 849] (очевидно, центрів великокнязівського домену). Натомість, фортеці поблизу кордонів ворожих монголам держав Європи вони не руйнували. Навряд, чи досвідченому полководцю Бурундаю здавалося неможливим знищити новозбудовані укріплення Холма, які мали лише окремі вкраплення кам'яних ділянок. Швидше всього тут переміг вищезгаданий принцип – оборонятися проти наступу західних та північних сусідів васально залежне від Золотої Орди Волинське князівство повинно було, по-можливості, самостійно.

3.5.2. Військово-оборонне будівництво волинських князів по смерті князя-короля Данила (1260-1330-і рр.) Будівництво т.зв. «волинських веж» – цегляних веж-донжонів. Активну діяльність по зведенню нових фортець проводили

спадкоємці князів Данила та Василька на Волині володимирський князь Володимир Василькович, який за твердженням літописця «многи города зруби» та луцький – Мстислав Данилович. Найбільш активно за нього розвивалося освоєння території Полісся, насамперед, вздовж головних водних магістралей. Більшість новозведених фортець концентрувалась на північ від його столичного Володимира. Найхарактернішим прикладом є розбудова Любомля, який у часи правління Володимира Васильковича став фактичним місцем перебування князівського двору. Досі невирішеною загадкою залишається розташування його улюбленого замку Рай. Одні дослідники пов'язували з ним невелике городище острівного типу з бідним культурним шаром в с. Яревище біля Ратного [400, с. 55]. Останнім часом археологічні дослідження городища на березі оз. Люцимер в південній частині Шацька дають підстави локалізувати цей княжий двір там [217].

Координація спорудження укріплень на поліських територіях велася з Володимира та Лучеська. Нові укріплення будувалися, переважно вздовж ключових шляхів. Саме на турово-пінському напрямі луцький князь у 1291 р. звів вежу у Чорторийську. Метою кам'яних укріплень було стримування литовського натиску на Русь [403, с. 180-184].

Втрата Чорної Русі, як відмічено багатьма дослідниками [403, с. 184], поставила перед волинськими князями завдання зміцнення обороноздатності міст, що стояли на шляхах, які вели через Полісся з півночі на південь – Кобрин, Ветлів, Ратно, Любязя, Небля, Чернеч-городка. Велике значення набувають і розташовані східніше Пінськ та Давид-городок. Найважливіші замки часто укріплювались кам'яними вежами-донжонами.

Найчастіше вежі будували на уже існуючих дерев'яно-земляних укріпленнях, як було у Чорторийську [125, с. 127]. З літопису відомо про зведення у часи правління Володимира Васильковича кам'яних веж у Кам'янці на р. Лесна та Бересті [20, стб. 927].

На порівняно високому останці над р. Цир знаходилися укріплення Каменя, літописні згадки про який датуються часом після походу Батия. Археологічні

дослідження літописного міста, проведені у 1988—1993 рр., підтвердили датування спорудження валу другою половиною XIII ст.: періодом будівельної діяльності князя Володимира Васильковича [336, с. 14-19].

Активне освоєння великокнязівською владою внутрішніх поліських територій у середині – другій половині XIII ст. відбувалося за участю населення не лише лісостепової Волині, але й, очевидно, втікачів із Середнього Подніпров'я. Координація спорудження укріплень велася з Володимира та Лучеська. Освоєння поліських територій відбувалося, переважно вздовж ключових шляхів. Одним з таких шляхів була дорога з Володимира до Пінська. Вона детально описана у документах з XVI ст. і проходила через Турійськ-Пінський міст-Мельницю-Обзир-Тоболи. Датування появи останнього оборонного пункту (XI ст.) вказує на початок функціонування цього шляху [497]. Важливим вузловим центром на Пінському шляху були укріплення Мельниці у верхів'ях р. Стохід, зведені у XII ст. [403, с. 50, рис. 51]. Для Луцьких князів теж важливим був турово-пінський напрям. Саме на ньому у 1291 р. зведено вежу у Чорторійську. На активний процес освоєння Полісся наприкінці XIII–у першій половині XIV ст. вказує поява нових волосних центрів, які відомі за договорами 1352 і 1366 рр. – Овлучим, Кошер, Ветли, Ратно, Любязь, Чернечгородок тощо [333; 652]. Згадані укріплені центри розташовувались на шляхах через Полісся з півночі на південь. Метою цих довгочасових укріплень було стримування литовського натиску на Русь [403, с. 180-184]. Центрами „окняжіння“ територій в басейні р. Горинь залишались городища у Кричильську (пізньосередньовічні напластування зафіксовані О. Цинкаловським) та Степані.

Постійне фортифікаційне будівництво сприяло поширенню та підйому майстерності спеціалістів - ”городовиків“, будівників міських укріплень; таким городовиком був «муж хитрый» Олекса, який при князі Василькові Романовичі «много города рубя», працював він і при сині Василька князі Володимирі [20, стб. 876]. Великої досконалості досягло будівельне ремесло.

Окрім князів активно формували оборонну мережу також бояри. Чимало укріплених князівських та боярських дворів існувало в найближчій околиці Володимира, Лучеська, Пересопниці та інших княжих городів. Значно посилилась військова роль бояр наприкінці XIII ст., свідченням чого є літописне повідомлення про надання боярам у володіння князем Мстиславом Даниловичем Всеволожа — важливої фортеці на підступах до Володимира [20, стб. 900]. Замок, згаданий наприкінці XI ст., знаходився на високому мисі правого берега р. Західний Буг у Литовежі (рис. Б.17). Його замчище має культурні напластування X—XVIII ст. [614]. Місто Szewolosz відоме наприкінці XIV ст., як центр повіту з надання короля Володислава Ягайла мазовецькому князю Земовиту 1395 р. [30, s. 630]. Навпроти давнього племінного центру X—XI ст., представленого городищем у с. Оплицьке у середині XIV ст. зведено на болотистій рівнині замок Лопатин, що став адміністративним центром [403, с. 101, 102]. У цей час територія східної половини Белзщини ділилась на три "дистрикти": Всеволозький, Бужеський та Лопатинський

Південні межі Волині також боронили ряд замків, які пов'язуються із боярами. Так, в околицях Бужеська, неподалік галицько-волинського кордону знаходився боярський двір Бутвичів у Сулимові локалізований археологічно [467]. У середині XIV ст. він змінив власників [255, с. 50]. Цікаві дані отримано під час дослідження замку Тадані на р. Західний Буг. Велика кількість арбалетних стріл, виявлених там, дозволяє датувати початки цих укріплень XIV ст. [503, с. 151].

Цікавий оборонний комплекс знаходився на південній околиці Володимира, у місці, де розходилися два шляхи — до Києва через Крем'янець, Тихомль та на Звенигород, Галич злиття двох Луг. Боярські садиби тягнулися вздовж шляху з Володимира на Перемиль вверх по р. Лузі: розташоване на острові укріплення монастиря в ур. Замчисько, що сусідувало з, ймовірно, боярською садибою на городищі в ур. Гребелька між Маркоставом та Бужковичами [459, с. 43, 45, рис. 11]. Укріплена садиба була додатково захищена водоймою, утвореною штучною греблею довжиною 400 м. Через ці місця, згідно документу 1400 р. пролягала т.

зв. львівська дорога. Можливо назва сусіднього села засвідчує первісну належність замку впливовому володимирському міщанину Марколту, згаданому під 1268 р. у літописі, або ж володимирському єпископу Марку, згаданому у 1287 р. [20, стб. 861, 900]. Саме у XIII ст. в Європі набувають поширення ставкові господарства [420, с.133].

За існуючою тенденцією укріплені князівські садиби переважно ставали боярськими [564, с. 109]. Прикладом цього є згадана передача боярам Всеволожа [20, стб. 900], а, також, двору Мстишин в околиці Лучеська, який вже у середині XIV ст. належав соратнику князя Любарта Івану Мстишинському [562, с. 134].

За них кам'яні вежі було збудовано в Бересті, Угровську, Кам'янці на р. Лісній, Чорторійську. П'ятиярусна цегляна кам'янецька вежа, зведена згідно літопису поміж 1271 і 1289 р. зодчим Олексою. збереглася майже повністю. Її висота понад 30 м при діаметрі 13,6 та товщині стін 2,6 м. Вежа стоїть на потужному підмурку з каменю висотою 2,3 м та діаметром 16 м. Інша вежа – у Чорторійську, зведена за літописом у 1291 р., теж кругла аналогічного діаметру [403, с. 146], що дозволяє припустити її повну тотожність кам'янецькій [125, с. 127-128].

Таким чином, кам'яні волинські вежі зводились лише протягом другої половини XIII ст. Натомість, малоімовірним є здогад львівського історика В. Пшика про спорудження веж у Столпії та Белавіно на початку XIII ст. візантійськими будівничими [396, с. 7-8].

3.5.3. Військово-оборонне будівництво Любарта Гедиміновича. Будівництво кам'яного замку у Лучеську. Будівництво нових укріплень в останні роки існування незалежної Галицько-Волинської держави стимулювалося незатухаючою боротьбою з інтервентами.

Ймовірно натиск Литви та Польщі по смерті короля Юрія I, а також загострення стосунків із Золотою Ордою призвели до тимчасового призупинення кам'яного оборонного будівництва у Волинському князівстві.

Особливо помітною стала роль бояр у державі та, відповідно, в розбудові фортифікаційної мережі за часів правління князів Юрія II-Болеслава та Любарта-Дмитра Гедиміновича.

Ряд фортець у прикордонних областях, ймовірно, зводилася за участю іноплемінної військової еліти. Археологічно підтверджується проникнення груп половців, які втікали від монголо-татар на галицько-волинські землі підтримане рядом істориків [562, с. 138–139]. Галицько-волинські князі цілеспрямовано розселяли професійних воїнів у окремих стратегічних фортецях Південної Волині.

Безперечно, на Волині перебували також нечисельні етнічні групи, знайомі з кам'яним оборонним будівництвом у себе на батьківщині. Це, насамперед, вірмени та алани. З присутністю алан інколи пов'язують також характерні підплитові поховання, поширені, окрім Галичини на Південній Волині [150, с. 84; 510, с. 33].

Аланам приписують наскельні укріплення, датовані другою половиною XIII-XIV ст. у Підкамені на Брідщині, можливо, згадані як “Закамін” серед південно волинських фортець у договорі 1366 р. [562, с. 138-139].

Внаслідок розпаду Золотої Орди, що наступив після перемог Ольгерда, на галицько-волинські землі відбувся вплив численних мешканців золотоординських міст. Зокрема, відомо про запрошення вірменських воїнів до Лучеська із м. Солхат у Криму князем Федором Любартовичем.

У період незатухаючої боротьби з інтервентами в останні роки існування незалежної Галицько-Волинської держави, очевидно виникли та перетворилися на серйозні оборонні об'єкти замки поблизу кордону з Галичиною, захопленою у 1349 р. Казимиром III – Лопатин, Олесько та ін. Особливо часто кордон змінювався на південних рубежах Волинського князівства. Так, у 1377–1382 рр. ці землі, зміцнені Любартом, опанував угорський король Людовик, якому по смерті польського короля відійшли галицькі землі. По його смерті вони також відразу ж повернулись під владу Волині.

Зростає роль волинського боярства організації оборони краю, що проявилось в протидії агресії польського короля Казимира III та короля Угорщини Людовіка, які після смерті Юрія II намагались захопити спершу на галицькі, а потім – і волинські землі. Серед активних противників агресорів виявилися бояри Бутвичі, які володіли замком поблизу південного волинського рубежу на р. Ременівці [255, с. 50]. За західним зразком розпочинається зведення боярських замків, представлених т.зв. "стіжковими" городищами [560].

Зміцненню фортифікацій сприяли також зовнішні впливи. У Тевтонському Ордені, а також у сусідній Польщі, з якими Волинь завжди мала тісні стосунки, цегляні елементи укріплень займали важливе місце у загальній системі оборони. Відомі непоодинокі випадки переходу військових спеціалістів від одних до інших володарів сприяли обміну передовою інформацією. У зв'язку з новою військово-політичною ситуацією, що склалась у Східній Європі в другій половині XIII ст., значно зросла вага давнішого стратегічного союзу – з Тевтонським орденом. Цілком закономірним за умов постійного військового протистояння був, поряд з політичними зв'язками, певний обмін військовими знаннями та фахівцями із союзниками.

Союз з Орденем та Золотою Ордою, спрямований проти Литви та Польщі, як головна військово-політична лінія Галицько-Волинської держави, чітко визначив напрямки оборонного будівництва [620, с. 10-39]. Часті переходи монголів через територію Волині в напрямку на Польщу та Литву робили неможливим активне оборонне будівництво не лише поблизу від східних рубежів, але й серйозне зміцнення обороноздатності східних столиць держави — Володимира та Лучеська. Відомо, що ще у 1337 р. під Люблінном воювали об'єднані українсько-золотоординські війська [340, с. 391]. Очевидно, обмеження, накладені васальним статусом Волині, не стосувалися дерево-земляних укріплень, які золотоординці захоплювали без особливих труднощів. Окрім того, напади литовців та поляків, які особливо почастишали з рубежу XIII/XIV ст. та досягали важливих центрів держави, вимагали існування достатньо потужних укріплень, принаймні у столицях держави.

Тому пошуки слідів кам'яних оборонних споруд, зведених до великої чуми 1349 р., що ослабила Золоту Орду, у південно-східній частині Волині є безперспективним.

Широкомасштабне будівництво суцільнокам'яних замків на галицько-волинських землях розпочалося з 1360-х рр. Поштовхом до цього послужила поразка Золотої Орди у битві на Синіх Водах. З цього часу з ініціативи литовських князів та польського короля будують мережу кам'яних замків на Поділлі. На Волині закладаються великокнязівські замки у Володимирі, Лучеську та Крем'янці [573].

Здійснення масштабних фортифікаційних проектів (окрім побудови Луцького замку Любарту приписують будівництво дерев'яного галицького замку та ряд замків на кордоні Волині з Поділлям, зокрема, кам'яного Крем'янецького замку [562, с. 138]) також спиралося на певні запозичення фахівців, ймовірно, з боку союзного йому Тевтонського Ордену.

Поступова професіоналізація армії, тривалі та безперервні війни піднесли політичне значення боярства, як професійного воїнства. Це проявилось в тому, що луцькі бояри взяли під свою опіку Низький замок, головний храм якого – Св. Дмитра був обдарований колишнім боярським двором Дем'янів південніше Лучеська [562, с. 139].

Побудова кам'яних укріплень у південних районах Галицько-Волинської держави постійно стримувалась протидією Золотої Орди. Лише внаслідок її занепаду у середині XIV ст. кам'яні фортифікації почали зводитись польською владою у Львові, Володимирі та, можливо, у Крем'янці [564, с. 52, 72]. Проте, найпотужнішим кам'яним укріпленням, зведеним у XIV ст. на території Волині був Луцький замок. Він, як і інші визначні фортифікаційні проекти XIV ст. були започатковані у роки правління Любарта Гедиміновича – останнього незалежного володаря Волинського князівства. Саме за часів князювання Любарта (враховуючи свідчення, дані королівським люстраторам луцькими "князями, панами і землянами" у 1545 р.) "Лучеськ Великий на Стирі" – столиця Любартової держави став найпотужнішою фортецею Волині.

Луцький замок був першою на Волині мурованою фортецею з кількома вежами. За аналогією з замками Понімання [125, с. 153-160; 22; 24] спорудження замків починалося В'їздової вежі. На сьогодні немає переконливих даних стосовно спорудження перших кам'яних укріплень Верхнього замку вже за часів Мстислава Даниловича у другій половині XIII ст. Проте, враховуючи подібність кладки стін Верхнього замку з оборонними вежами, зведеними волинськими князями в цей період у Чорторийську та Кам'янці (на підступах до Берестя), така гіпотеза Г.Н. Логвина [282, с. 102–107] виглядає дуже вірогідною.

Враховуючи свідчення, дані королівським люстраторам луцькими "князями, панами і землянами" у 1545 р., можна погодитися з тим, що основні будівельні роботи на замку здійснювалися за часів князювання Любарта, а завершувалися за правління Вітовта та Свидригайла. Відомо, що всі ці князі підтримували тісні контакти з Тевтонським орденом, де кам'яне оборонне будівництво стояло на високому рівні.

Важливу інформацію про час будівництва замкових мурів дає датування рівня напластування двору з відповідними будівельними рештками. Так, з огляду на дендрохронологічну дату будівлі, у вимостці долівки якої використані будівельні відходи, при Стировій вежі сучасного Верхнього замку, початок спорудження його кам'яного цоколя можемо віднести до 1330 –1340-х рр. [537, с. 50]

Таким чином, найголовніші фази кам'яного оборонного будівництва відповідають періодам правління певних князів. Тут можна виділити і основні причини фортифікаційного будівництва: укріплювались, насамперед, напрямки перспективного розвитку князівства. За князів Романа Мстиславовича та Данила Романовича пріоритетними напрямками були західний (укріплення Забужжя). На східному напрямку відновлені фортеці вздовж широтного шляху через Крем'янецькі гори кам'яних елементів не мали. Натомість, для Володимира Васильовича та Мстислава Даниловича пріоритетним було зведення оборонних об'єктів на шляхах з півночі. Очевидно, укріплювались, насамперед, напрямки перспективного розвитку князівства.

Волинські міста вистояли під ударами кочових орд та стали ключовими елементами під час формування оборонної мережі Волинської землі у період її входження до складу Великого князівства Литовського та Руського.

Узагальнення наявної інформації про історико-культурний контекст розвитку кам'яних укріплень періоду існування Галицько-Волинської держави дозволяє виділити наступні етапи їх розвитку:

1. Перша половина XIII — зведення князями Романом Мстиславовичем та Данилом Романовичем фортець на західному та східному кордонах князівства, насамперед, на важливих шляхах у південно-східній частині Погориння (Колодажин, с. Городище поблизу Шепетівки), а також у поліських районах (Степань). Зведення князівських резиденцій на вершинах самотніх пагорбів з крутими схилами (Данилів, Львів, Холм). Городища-боярські садиби, очевидно, зводились значно меншими силами на останцях та мисах невеликих рік (Лукарівка).

2. 40-і рр. XIII ст. – будівництво нових міст та зведення цегляних оборонних веж-донжонів князем Данилом Романовичем на західному кордоні (Люблін, Холм).

3. 50-60-і рр. XIII—початок XIV ст. Будівництво нових міст (Камінь, Рай) та цегляних оборонних веж на Поліссі (Угровськ, Чорторийськ, Берестя, Кам'янець на р. Лосні) та в Холмі (Стоп'є, Белавино).

4. Середина—друга половина XIV ст. Розбудова нової мережі фортець — адміністративних центрів (Овлочим, Любязь, Лопатин та ін.). Поширення своєрідних боярських замків, представлених т.зв. "стіжковими" городищами. Початок будівництва суцільно цегляних замків у адміністративних центрах князівства (Володимир, Лучеськ, Крем'янець) та класичних веж-донжонів (Острог).

Таким чином, складна військово-політична ситуація навколо молодій галицько-волинській держави у XIII ст. визначала особливо помітну будівельну активність галицько-волинських князів протягом всього XIII ст.

РОЗДІЛ 4

ОБОРОННА ІНФРАСТРУКТУРА ЛІТОПИСНИХ МІСТ – ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Літописи, які створювались при княжих дворах, були насамперед життєписами діяльності князів. Відповідно до цієї специфіки подачі матеріалу в літопис потрапляли, насамперед згадки про оборонні об'єкти, які були центрами князівських уділів та волостей. В окремих випадках в літопис потрапляли згадки про порубіжні князівські фортеці та центри маєтків.

Завдяки літописній інформації маємо змогу відслідковувати адміністративно-територіальний поділ, визначати військово-політичний статус конкретного “граду”. Так, згадка в літописі під 1097 р. [у першій половині лютого за Л. Махновцем: 13, с. 151] пропозиції володимиро-волинського князя Давида Ігоревича осліпленому теребовельському князю Васильку обміняти на вибір своє князівство на одну з південно-волинських князівських волостей: Перемиль, Всеволож або Шеполь, вказує, що цим містам підлягала велика сільська округа, адже Давид Ігоревич пропонував Перемиль Василькові в обмін на Теребовлю! Не пізніше другої половини XI ст. в цих містах були споруджені князівські замки [626].

Розташування міста на карті, як вірно відмічав ще В. А. Булкін [152, с. 112], це наслідок певних обставин. Серед них традиційно були плодючість ґрунтів, яка притягувала землеробське населення та формувала поживне середовище для зародження центру, або місця злиття рік, що мали не тільки торгово-транспортну, але й сакральну значимість.

Містоформуюча пляма часто охоплювала декілька квадратних кілометрів. Встановлення наскрізних причин стійкої концентрації тут населення непросте, оскільки, кожна епоха — від каменю до заліза — висувала свої ціннісні орієнтири.

Прикордонність (контактність) самого місцерозташування Володимира, Волиня, Червена, Лучеська, Пересопниці та Дорогобужа, а також інших

літописних центрів Волині простежується досить чітко. В широтному плані — це кордон між лісовою та лісостеповою смугами. На південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям — тобто в екотоні — на межі зон лісостепу і мішаних лісів сформувалися Шумськ, Кременець, Данилів, Дубно, Острог.

У меридіональному – це розташування міст на важливих переправах через великі ріки Волині: Лучеськ та Перемиль — на переправі через р. Стир, Дорогобуж, Тихомль – через р. Горинь. По ріках нерідко проходило й політичне розмежування: по Бугу, по Стиру (за Кузьмою Пражським), по Горині (між Київщиною та Волинню). Таке місцезональне створювало потенційні можливості для подальшого розвитку міст. Здебільшого міські адміністративні центри князівств і земель Південної Русі розміщувалися саме на стиках природних зон [596].

Волинські міста мали багато в чому подібну, але й одночасно своєрідну територіальну структуру, яка знаходить паралелі у містах Центральної Європи (у Польщі це питання розглядалося В. Дідушицьким [653]). Характеристика укріплень дитинців, окольних городів, головних посадів та передмість у розділі подається за планом: а) територія, первісний рельєф, стратиграфія культурних напластунків, первісні дерев'яно-земляні укріплення; б) топографія забудови майданчиків у різні хронологічні періоди; в) система укріплень у різні хронологічні періоди. Греблі та мости. Стратиграфія та територіальний розвиток; г) приміська оборонна інфраструктура: ремісничі поселення, княжі та боярські двори, монастирі).

Інфраструктура княжих волостей: т.зв. службові поселення виділяються на сучасному рівні вивчення села лише за топономастичним принципом [256, с. 29]. На території Польщі існування службових поселень на думку більшості істориків вписується у рамки XI—XIII ст. Помічена їх концентрація навколо визначних політичних центрів. Проте, існування деякої кількості подібних поселень без видимого зв'язку з містами підтверджує гіпотезу про повстання їх не лише для задоволення потреб князівського двору чи великого міста, а фіксувала появу товарного господарства, яке виробляло продукти не тільки для

потреб найближчого економічного центру, але, також, і на ринок [673, с. 152-155].

Події середини XIII ст. справили серйозний вплив на функціонування мережі поселень. Спустошення порубіжних із Золотою Ордою територій Східної Волині та Середнього Подністров'я призводило до залюднення Карпат та Полісся. Тут, не дивлячись на постійну загрозу литовських нападів, розбудовуються нові, більш потужні оборонні укріплення міст зміцнені цегляними вежами-донжонами.

Особливе місце займало т. зв. Мале Полісся, яке значною мірою співпадало з пізнішою Белзькою землею. Характерними прикладами тут можна назвати міста Підгорай та Лопатин, які розвинулися на бідних, віддалених під комунікацій та маловрожайних землях у середині XIII ст. і внаслідок стабілізації становища та відновлення традиційної структури розселення швидко занепали протягом XV—XVI ст.

Оборонні укріплення великих міст традиційно проходили декілька етапів розвитку: від князівської фортеці, що поступово поглинала давнішу родоплемінну поселенську структуру до соціально структурованого багатокомпонентного оборонного об'єкту в складі дитинця (князівської фортеці), окольного города (боярсько-дружинного осередку) та торгово-ремісничого посаду, центральна частина якого, прилегла до окольного міста мала свої укріплення та корпоративну організацію оборони. Така соціально-топографічна структура була характерна для багатьох міст Київської Русі [594, с. 150-151; 262, с. 131-133].

В окремих випадках невеликі міста (наприклад, Муравиця, Острог) розвивалися в рамках старої територіальної структури общинного адміністративно-господарського центру [582, с.44, 45].

Консолідуюча роль належала центрам великих княжих уділів. Тому огляд оборонної інфраструктури літописних міст доцільно групувати за цими уділами-землями. Ряд прикордонних регіонів (Погорина, Забужжя, Полісся), хоч і територіально належали до згаданих земель-уділів, проте в силу свого

прикордонного статусу мали своєрідну історію, тому складають окрему історично зумовлену цілісність. Огляд князівських (політичних) центрів Волині проводиться за схемою: історична роль, історія досліджень, планування системи укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток.

4.1. Володимирська земля

Володимир. Пам'ятки столиці Волині близько двохсот років є предметом історичного вивчення. Дослідники XIX—XX ст. В. Антонович, А. Прахов, М. Каргер, П. Раппопорт, М. Малевська, Г. Пескова вивчали середньовічну архітектуру. Першу карту пам'яток виконав О. Цинкаловський [606; 608]. Його дані уточнили В. Ковальський та П. Раппопорт [403]. Останній зробив наукові узагальнення щодо топографії оборонних укріплень. Проте більшість висновків базувалася лише на картографічних матеріалах та теоретичних аргументах, не підкріплених результатами систематичних археологічних досліджень. Їх провела у 1987-2000 рр. (з перервами) Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею [494]. Цими роботами вдалося дещо уточнити і поставити під сумнів окремі висновки попередніх дослідників.

Найдавнішою укріпленою частиною міста — дитинцем Володимира — було сучасне городище в ур. Замок площею 1,5 га на правому березі р. Луги, яке виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці від моменту побудови, найбільш ймовірно, в XI ст. аж до загарбання Волині Російською імперією наприкінці XVIII ст. (рис. Б. 30). Спеціальних археологічних досліджень укріплень на дитинці не було проведено. М. Малевська у 1975, 1982, 1989 рр. розкопувала кам'яний замок, споруджений тут за короля Казимира III у 1366-1370 рр. На підставі картографічних джерел П.О. Раппопорт [403, с. 71] відтворив планувальну структуру міста, продатувавши укріплення часом "не пізніше середини XII ст."

У 1999 р. на вул. Сокальській було виявлено ще одну невідому лінію укріплень окольного города у вигляді схованого зараз у земній товщі глиняного валу-платформи (основи для дерев'яної стіни, яку насипали на природно

пологому схилі). Це дозволило окреслити межі первісного окольного города — "пригородка" за термінологією документів XVI—XVII ст. Укріплення виникли близько рубежу X—XI ст. навколо здавна освоєної території на пагорбах, розташованих на захід від дитинця в межах острова площею 8 га, утвореного рукавом р. Смочі. Пригородок був містом бояр та заможних міщан. Саме тут за традицією розташовувався кафедральний Успенський собор, монастир Спаса, а також монументальна споруда храму невідомої посвяти на вул. Садовій.

Понижена ділянка на північ від дитинця, що має назву Підзамче, була, очевидно, ядром володимирського подолу, де знаходився головний ремісничо-торговельний посад, який охоплював обидва береги р. Смоч. На це вказує наявність триапсидної цегляної церкви невідомої посвяти сер. XII ст. поруч з існуючим Василівським храмом кінця XIII ст. На неіснуючому зараз Ринковому майдані (головній торговиці міста) стояло декілька храмів, один з яких — Введенський (дерев'яний) простояв до 1858 р.

Особливо розбудувався Володимир на початку XIII ст. На той час місто вже мало велику кількість монументальних споруд, церков та міцні укріплення, що дало підставу угорському королю Белі вигукнути: "Такого града я не видел и в краях немецких" [20, стб. 765]. Згодом, у 1240-ті рр. та пізніше згадується об'єднання білого духовенства при кафедральному соборі міста – т. зв. клірос [20, стб. 740, 927]. Одночасно це є свідченням чисельності духовенства, а, отже і храмів Володимира.

Укріплену ділянку міста розділяє натроє р. Смоча (права притока р. Луги) та її рукави. Приплив населення з Подніпров'я, викликаний навалою Батия, сприяв розвитку міста. Очевидно, саме у II пол. XIII ст. було споруджено подвійну оборонну лінію Великого Окольного города, яка підковою охопила територію площею 66 га та частково збереглася до сьогодні. У межах укріплень опинилася здавна заселена значна територія на лівому березі р. Смочі. Тут було споруджено цілий ансамбль монументальних будівель та інших споруд, у тому числі згаданий в літописі комплекс споруд Михайлівського монастиря, як гадають, з палацом литовського князя Войшелка.

До часів правління короля Юрія I Львовича відносимо побудову храму Св. Юрія поруч зі східною лінією укріплень окольного города. Знахідки свинцевих підвісних печаток до князівських документів, можливо, вказують на існування тут садиби вельможі. Поруч, в ур. Апостольщина, у 1999-2000 рр. на площі близько 600 м² (рис. Б.31) досліджено садибу гуменника — княжого слуги, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин). Ймовірним є існування в ур. Апостольщина однойменного парафіяльного храму XIII—XIV ст.

Протягом всього періоду існування Володимира як столиці Волині його оточувала розвинута поселенська агломерація, зосереджена переважно в долині р. Луги. Найбільші поселення розташовувалися відразу за укріпленнями окольного города. На це вказує існування у XVI—XVII ст. парафіяльних храмів Св. Іллі, Св. Івана Хрестителя та Св. Івана Богослова на островах у долині Смочі та Луги, храму Св. Прокопія на Заріччі. Поряд із селами ця агломерація включала князівські (Зимно) та боярські двори, монастирі: Св. Апостолів та Св. Федора (ур. Стара катедра) — вниз за течією річки, Св. Онуфрія — на острові Велесівщина, Зимнівський Успенський та Чесного Хреста — вище проти течії.

Всеволож, первісно, судячи з назви, князівський замок на переправі через р. Західний Буг при дорозі з Володимира в Галичину, згаданий у цій функції в літописах два рази: 1098 р. його спалюють галицькі Ростиславичі під час походу на Володимир, а в 1280-х рр. ця великокнязівська власність була роздана у володіння волинським боярам, що починали набирати силу у державі [20, стб. 900].

Укріпленням літописного Всеволожа, спаленим галицькими князями у 1097 р. під час походу на Володимир [20, стб. 267], на нашу думку, більше підходить городище Замок, де теж є матеріали XI ст. [614], а старше городище в ур. Старгород припинило своє функціонування найімовірніше, внаслідок освоєння території великокнязівською владою на початку XI ст., а не разового наїзду галицьких князів, як вважали О. Цинкаловський та П. Раппопорт [400, с. 118].

За П.О. Раппопортом рештками княжого міста є городище-сховище X—XI ст. площею 0,8 га поміж с. Старгород Сокальського р-ну Львівської області та Литовеж Іваничівського, розташоване у заплаві при правому березі р. Західний Буг (рис. Б.3). Південніше, також у заплаві на останці розмірами 270x70 м знаходиться синхронне селище-супутник [615], яке за даними володимирського краєзнавця О. Дверницького, що обстежував пам'ятки у 1890-х рр., ще було оточене валом [126, с. 64-65]. За існуючою схемою, після спалення міста 1098 р. галицькою раттю, його було перенесено 2 км нижче за течією р. Західний Буг, де на просторому мису розмірами 100-120x380 м з крутими схилами висотою близько 30 м зведено нові укріплення. Вони оточують майже квадратну площу розмірами 120x160 м. Існуючі зараз укріплення в значній мірі відображають будівельну активність князів Чорторійських, які отримали замок у власність в XVI ст. (рис. Б.17). У 1930 р. О. Цинкаловський зафіксував два цегляних фундаменти, складені з цегли, аналогічній до цегли із стін Зимнівського монастиря [606, с. 236]. На нашу думку, перенесення міста наприкінці XI ст. не було. А зміна адміністративного центру округи відбулася на століття раніше, оскільки рядове спалення міста не могло послужити поштовхом для таких масштабних змін. Всеволож ідеально підходив на роль повітового центру Белзької землі, оскільки знаходячись на правому березі р. Західний Буг навпроти устя лівобережної притоки — р. Варяжанки, замок контролював територію її басейну. Очевидно, потрапивши в руки бояр місто, що тяжіло до Володимира, остаточно випало з домену володимирських князів, а відтак, виокремилось з володимирської волості. Розташування земель одного маєтку по обидва боки р. Західний Буг в цьому районі було закономірністю, що підкреслює дарча грамота Юрія Холмського холмській кафедральній церкві дана 1376 р., яка згадує маєток Цуцнів (тепер с. Петрове) ”з обома береги обаполь Бугу“ [124, с. 94].

План укріплень Литовежа вперше було укладено О. Цинкаловським. Його навіть було опубліковано 1937 р. Проте, виявлений в Центральному історичному архіві України у м. Львові оригінал плану має важливі доповнення, які в процесі підготовки плану до друку були усунуті (рис. Б.17). На архівному плані

позначені укріплення та основні храми містечка, які, поза сумнівом, відображають процес освоєння території на момент отримання Магдебурзького права.

Таким чином, ототожнення з літописним містом городища X—XI ст. в ур. Старгород є очевидною недоречністю, оскільки місто відоме наприкінці XIV ст., як центр повіту: надання короля Володислава Ягайла мазовецькому князю Земовиту Szewolsza 1395 р. [614, с. 630]. Найбільше на роль князівського замку підходить городище у Литовежі, яке має культурні напластування X—XVIII ст. [614]. Відомий факт, що князі Чорторийські засновували свої замки на місцях покинутих князівських осель. Так, вони отримали у володіння князівський Зимнівський монастир, замки Клевань та Жуків біля Пересопниці [510, с. 27].

Турійськ вперше згаданий у літописі при описі подій 1097 р. [19, стб. 268]. Дитинець правильної округлої форми, діаметром близько 100 м на 2,5 м підвищується над оточуючою низовиною обстежений П.О. Раппопортом у 1962 р. (рис. Б.32: 1). Культурні напластування городища містять матеріали X-XIV ст. Укріплення знищені під час побудови шляхетського замку у XVI ст. [403, с. 35]. В околиці знаходився монастир Св. Михайла.

Любомль формувався як князівський замок на шляху до Берестя та центр сільськогосподарської округи. Вперше згаданий у літописі під 1287 р., як князівський замок Володимира Васильковича [20, стб. 907-909]. Після занепаду Галицько-Волинського князівства місто перейшло з великокнязівської власності у володіння Федора Сангушка [22, с. 141]. Від дитинця залишився пагорб діаметром 60 та висотою 9 м [403, с. 50], східніше якого, за ровом, знаходився окольний город з храмом Св. Георгія, монументально перебудованого у 1270-і рр. Вали окольного города не збереглися. Місто у XIV ст. розрослося, з'явилися передмістя "Монастир" та "Завалля", на яких у XVI ст. мешкали пекарі [156, с. 48]. Поблизу храму Св. Юрія (Георгія) знайдено медальйони: мідний — Панагія XII—XIII ст. та свинцевий — з драконом в колі [328, с. 71, рис.].

Дерев'яний костел Св. Трійці "за один день збудований" і освячений єпископом Григорієм (володимирським?) на Різдво 1410 р. в присутності короля Ягайла у Любомлі [29, s. 557].

Угровськ. згадане у літописах впродовж 1204-1268 рр. у зв'язку з різними подіями сім разів. 1218 р., воно разом з іншими містами Забужжя було повернуто князем Данилом від польського князя Лешка Білого. Наявність певний час тут окремого єпископства свідчить, що Угровськ розбудовувався як осібна столиця Забужжя.

Тривалий час пам'ятки міста не були локалізовані. Остаточо вдалося це зробити завдяки зусиллям О. Остап'юка, щодо археологічного вивчення решток городища у с. Новоугрузьке на правому березі р. Західний Буг [287; 334; 693]. Його розбудова активно продовжувалася вже за князя Данила Романовича Галицького, ймовірно, близько 1230 р. [334, с. 168-169]. Великий центр Середнього Побужжя – тому тут кам'яна вежа [287]. У зв'язку з локалізацією основних частин міста на протилежному від залежної волості березі, висунуто припущення, що місто первісно знаходилося на лівому березі р. Західний Буг. Проте, зміна русла ріки, що сталася орієнтовно у XVI—XVII ст., перемістила місто на правий берег та відокремила його від міської волості та сприяла швидкому занепаду.

Значення Угровська, як великого міського центру підкреслюється згадкою про міську общину – «угровчан» та про монастир Св. Данила Стовпника, що знаходився у місті. Рештки міста складають три укріплені майданчики. Південна частина городища — перша укріплена майданчика, це стрімкий останець висотою біля 12 м, піделіпсовидної форми в плані (захищена площа первісно складала близько 0,5 га), з східної, напільної сторони укріплений валом висотою 1,0-1,4 м. Урочище відоме як урочище "Церковка" ("Церковище", "Гора церковна", іноді помилково вживається назва "Старина"). По периметру останець в північній, східній та частково південній частині був додатково укріплений заплившим зараз ровом (рис. Б.33).

Окольное місто (ур. "Стовпове поле") знаходиться між урочищами "Церковка" і "Стовп" і займає всю територію піщаного підвищення розмірами 800x350 м. З південного сходу окольное місто обмежене заболоченим озером, з сходу - заболоченою місцевістю. З заходу укріплене ескарпом, за яким заболочена заплава та річка. По краях в кількох місцях простежується валоподібне підвищення. Поверхня окольного міста раніше розорювалась, зараз використовується під пасовище. Містить культурні напластування XII-XVII ст.

В північній частині окольного міста за 600 м від дитинця в ур. "Стовп" знаходиться мисоподібне підвищення, обмежене з півночі і півдня заболоченою заплавою, яке з заходу підмивається Бугом. Посередині укріпленого мису площею 2 га, відокремленого ровом від окольного міста, в центрі штучного земляного пагорба висотою до 2,5 м, в плані підкруглої форми, діаметром біля 40 м, відкрито нижню частину фундаменту прямокутної башти, що збереглася на рівні фундаменту [287].

Камінь-Каширський досить пізно з'являється на сторінках літописів [197, т. 2, с. 609], а саме невдовзі після походу Батия, коли Полісся наповнилося втікачами з Середнього Подніпров'я. Вперше археологічні дослідження літописного міста, проведені у 1988-1990 рр., підтвердили це датування [336].

З літописним Каменем, що згадується в статтях за 1262 і 1276 роки ототожнюється городище (ур. Гірка) в центрі сучасного м. Каменя-Каширського Волинської обл. на правому березі р. Цир. Дитинець міста має овальну форму розмірами 100x130 м та підвищується над оточуючою місцевістю на 1,5-2 м. В південно-східній його частині простежено рештки оборонних укріплень у вигляді валу висотою 1 м, спорудженого під час правління володимирського князя Володимира Васильковича. Південніше простягався окольний город.

Любязь згаданий у польсько-литовських договорах середини XIV ст. На березі однойменного озера розвідкою Г.В. Охріменка досліджено поселення XIII-XIV ст. із слідами оборонного рову.

Ратен згаданий серед волосних центрів Володимирщини в польсько-литовському договорі 1366 р. Дитинець міста розташований на болотному

острові неправильної в плані форми діаметром трохи більше 60 м, що підвищується на 2-3 м над навколишнім болотом. Прохід з берега на майданчик влаштований із західної сторони по вузькому перешийку (рис.Д.32: 1). На східному краю майданчика є округлий пагорб діаметром близько 25-30 м, горизонтальний майданчик якого підвищується на 2 м над майданчиком городища [403, с. 31]. Очевидно, це сліди дерев'яної вежі-донжона, а прилеглий майданчик виконував функції окольного города. На острові зібрано матеріали XI-XVI ст. Саме місто займало сусідній берег. Його територіальна структура зафіксована планами 1-ї пол. XX ст.

Мельниця розташована у верхів'ях р. Стоходу, на березі р. Мельниці, як вказує згадка в літописі у зв'язку з нападом литовців у 1247 р., на дорозі з Володимира до Пінська [20, стб. 798]. Дитинець (рис. Б. 34: 6) округлої в плані форми розміром 240х210 м розташований на рівній поверхні та оточений подвійним валом [403, с. 50]. Пінський міст, згаданий у документах XIV ст. показаний на Спеціальній карті Боплана та на топографічних картах початку XX ст. (рис. Б. 35).

4.2. Луцька земля

Лучеськ. Вперше згаданий у літописі під 1085 р. Вже перша літописна згадка про Лучеськ наводить на думку про існування в "граді" князівської резиденції. Місто на той час було досить значним населеним пунктом — запасів продовольства та житлової площі в межах його укріплень вистачало для утримання дружини волинського князя. Місто мало вже сформовану міську громаду. "Лучани", як пише літопис, безпосередньо приймають рішення здатися на милість Володимира Мономаха, сина та повноважного представника Великого київського князя, після того, як сюзерен Волині — Ярополк втікає "в ляхи". Отже, міська громада — віче в Лучеську існувала вже у другій половині XI ст.

Історичні та археологічні дослідження міста проводять понад півтора століття років. Схема топографічного розвитку, намальована дослідниками XIX ст. Я.

Перлштейном, Т.-Ю. Стецьким та ін., була вдосконалена у 1970-1980-ті рр. Б. Колоском, Р. Метельницьким та Б. Сайчуком. Археологічні дослідження у Старому місті Я. Волошинського, Я. Фітцке, М. Кучери, М. Кучінка та М. Малевської стосувалися переважно лише монументальних споруд у Верхньому та Нижньому (Окольному) замках. У 1988-1998 рр. експедиція під керівництвом С. Терського досліджувала забудову та укріплення дитинця на площі 180 м², окольного города (100 м²), середмістя-подолу (1000 м²), передмістя Хмільник (100 м²), посаду в ур. Панський город (100 м²). Матеріали цих розкопок дали змогу вітворити процес розвитку Лучеська з племінного центру, згодом — князівської фортеці, до великого середньовічного міста [537, с. 200-201].

Головні складові частини Лучеська — дитинець, окольний город та укріплений ремісничо-торговельний посад або поділ займали острів у заплаві р. Стир, а поруч на підвищенні правого берега р. Глушець знаходилося передмістя Помостичі. Ці укріплені частини середньовічного міста були оточені неукріпленими посадами, що топографічно та економічно тяжіли до міста (правобережні урочища Юриздика, Вулька, Яровиця та ін., лівобережні — Гнідава, Красне, Рованці, рис. Б.36).

Дитинець площею близько 0,8 га займав центральну частину поселенського комплексу. Він був оточений оборонними стінами різного часу, котрі перебудовувалися впродовж багатьох століть. Стратиграфічні спостереження дозволили встановити, що дитинець був заселений з кін. IX — поч. X ст. Знайдено також глиняний посуд VIII—IX ст. Відкрито деревоземляні укріплення кін. X—XI ст. [36; 479]. За матеріалами археологічних досліджень 1982-1992 рр. визначено час побудови кам'яної церкви (II пол. XII ст.), князівського та єпископського палаців (рубіж XIII—XIV ст.), кам'яного Верхнього замку (сер. XIV ст.). Окольний город Лучеська, первісний посад міста XII—XIII ст. (6 га), існував на місці пізнішого (з сер. XIV ст.) Нижнього замку або, за термінологією люстраторів XVI ст., "пригородка". На окольному городі знайдено кераміку VIII—IX ст. Тут за традицією знаходилися головні посадські церкви міста (Святих Димитрія, Якова, Катерини, Петра) та двори

найвпливовіших лучан. Найдавніша кам'яна церква Св. Димитрія була збудована на рубежі XIII—XIV ст.

Головна ремісничо-торговельна частина Лучеська — посад, власне, місто, а згодом — середмістя, сформувалася на західній пониженій ділянці (подолі), що лежав на острові за межами окольного города. Спочатку було заселено Ринковий пагорб площею близько одного гектара перед в'їздом в окольний город. З найдавніших об'єктів на ньому відкрито рештки заглибленого житла з керамікою VIII—IX ст. Поступово забудовували й сусідні понижені ділянки.

У XII ст. поділ на площі до 10 га обнесено валом, скріпленим зрубами-городнями. Протягом XIV — на поч. XV ст. укріплення поновили деревоземляними ("парканом") і цегляними стінами. Площа середмістя розширилася до 17 га. Головними структурними осями були дві вулиці (Велика і Троїцька), які розходилися врізнобіч від Глушецьких воріт і давали початок греблям, що вели через заплаву. Найраніша згадка про греблю у Лучеську відноситься до 1150 р.

Розкопками відкрито житла заможних мешканців XIV ст., встановлено місцезнаходження шевського кварталу, згаданого в писемних джерелах, локалізовано головну торговицю міста XII—XV ст. На території середмістя в XIV—XV ст. існували Латинський, Караїмський, Єврейський та Вірменський квартали з відповідними культовими будинками, знаходилося кілька православних храмів. Так, храм Св. Миколи — покровителя торгівлі — відомий вже з XIII ст.

Правобережні передмістя-посади знаходилися на правому березі р. Стир в ур. Помостичі та Юриздика. Цю землю почали заселяти не пізніше VIII—X ст. Тут відкрито декілька давньоруських жител, майстерню золотаря X ст., сліди залізоробного виробництва. Укріплення на Помостичах, що згадуються в джерелах сер. XV ст., за археологічними даними, існували вже у II пол. XIII-XIV ст. На важливе значення правобережних посадів вказують розташовані у їх межах шість церков, два монастирі та костел.

Лівобережний посад Лучеська — ур. Гнідава досліджено на площі понад 1000 м². Тут відкрито цілу низку жител та ремісничо-господарських споруд.

Соціально-культурним центром була Церковна гірка, увінчана храмом Св. Пантелеймона.

Обабіч старої дубенської дороги за 0,5-1,5 км на схід від Верхнього замку на підвищених ділянках заплави в ур. Панський город у 1989-1990 рр. відкрито рештки різночасової забудови. У X ст. на найвищій відмітці острова розміщувалась невелика садиба (досліджено заглиблене житло). У XII—XIII ст. поруч існували вже декілька садиб. Найбільшого значення посад набрав у кін. XIII — на поч. XV ст., коли тут зводять наземні житлові та господарські споруди. Виявлений склад продукції гончаря та численні предмети імпорту підтверджують належність поселення до посаду.

Приміська інфраструктура охоплювала декілька поселень VIII—XIV ст., зафіксованих розвідками у вигляді майже суцільних смуг забудови по обох берегах р. Стир та його притоках на віддалі понад десять кілометрів від Старого міста. Це була округа княжого Лучеська, що активно впливала на розвиток всієї поселенської агломерації. Поряд із шляхами, основними формуючими чинниками округи, існували структурні одиниці, характерні для великих княжих столиць: князівські та боярські садиби, монастирі. Їх супутниками були сільські та ремісничі поселення (рис. Б. 37).

У літописі згадано князівський двір Гай, локалізований у с. Підгайці. із садибами можновладців — княжими дворами XII—XIV ст. пов'язані також городища у с. Зміїнець, Жидичин, Мстишин та Ярославичі.

У комплексі з княжими дворами споруджувалися монастирі: Спаський Красносільський — на острівному городищі в Кичкарівці, літописний Миколаївський — у Жидичині, невідомого посвячення — у Підгайцях, Воздвиженський — у Межиріччі (Чекно).

Шеполь. Дитинець розташований на північній околиці однойменного села (Луцький р-н), в урочищі «Вал», на високому мисі правого берега р. Серни, над заболоченою низовиною. Городище за мисової схеми організації оборони т.зв. "волинського" типу, розміром 140x160 м, укріплене валом висотою 5-6 м і ровом глибиною 6 м і шириною 22 м. Майданчик має з двох сторін прямолінійні

контури (з північного сходу і південного сходу), а з останніх — округлий контур. В'їзд розташований з північного сходу і є проривом у валу, а перед ним — земляну перемичку впоперек рову (рис. Б.25: 2). Культурний шар на городищі відноситься до XI—XIII ст. Контрольні шурфи і зачистка торців валу П.Раппопортом показали, що вал був насипаний на чистому материковому ґрунті і відноситься, таким чином, до часу створення поселення, тобто до XI ст. Поруч — давньоруське селище. Обстеження городища і селища в кінці XIX ст. провів В. Б. Антонович, в 1933 р. — О.Цинкаловський, в 1955 р. — Є.І.Тимофєєв, в 1960 р. — П.О.Раппопорт. Шурфи були закладені М. М. Кучінком в 1975 р. У 2006 р. розвідкою О.Златогорського на селищі були виявлені фрагменти склоподібного шлаку. Поселення-супутник розташоване на північній околиці села, поблизу городища.

Муравиця єдиний раз згадується в літописі під 1149 роком у зв'язку з міжусобною війною волинського князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, який в той час княжив у Києві [13, с. 227]. Назва поселення, якому належать археологічні пам'ятки поблизу колишнього села Муравиці у вигині р. Ікви нині об'єднаного з селищем Млинів Рівненської області, походить від іменника "мурава" і означає "соковита лугова трава, дерн", "мокре місце, вкрите травою" [210, с. 90]. Центральне місце тут займає середньовічне городище, на якому виявлені сліди ранньослов'янського поселення VIII - IX ст., потужні культурні нашарування і різноманітні об'єкти X - XII ст., насичені керамікою, знаряддями праці, предметами побуту та озброєння. Територія поселення була обжита за мідного і бронзового віків. У X ст. тут була фортеця волинян площею 0,8 га з двочленною структурою (дитинець і окольний город), навколо якої знаходилися неукріплені поселення, для яких вона, вірогідно, була адміністративно-господарським центром. Перехід до наступного етапу розвитку Муравиці, коли на місці общинної фортеці постає садиба представника князівської адміністрації, поселення трансформується у феодальний замок і виконує функції адміністративно-політичного центру сільської округи, відбувався у першій половині XI ст. За археологічними джерелами зроблено

висновок про зменшення інтенсивності життя у фортеці, а новий підйом відбувся у другій половині XI – першій половині XII ст. В культурних відкладах цього часу зібрано значну кількість різноманітних знарядь праці, побутових виробів, предметів ремесла і торгівлі, озброєння та спорядження верхового коня і вершника, які вказують на набуття Муравицею міських ознак. Проте, як стверджує дослідник міста Б.О. Прищепа [381, с. 108] в середині XII ст. поселення занепадає. Ймовірно, фортеця була зруйнована у 1149 році під час походу Юрія Довгорукого на Волинь. З цього часу головним адміністративно-політичним центром в середній течії Ікви стає місто Дубно. Проте, головний посад міста, де було знайдено енкалпійон XII-XIII ст. [239], продовжував існувати.

Найбільш пізні археологічні матеріали з верхнього культурного шару Муравицького городища датуються XIV—XVII ст. У цей період Муравиця залишалася основним центром території у нижній частині басейну р. Іква, що й зафіксувала спеціальна карта України Г. Боплана 1650 р.

Дослідження Муравиці були розпочаті І.К.Свешніковим у 1965 р. та продовжені 1976—1980 рр. експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М. Нікольченка, а 1982, 1984, 1985 рр. Б.А. Прищепи. Загальна досліджена площа пам'ятки склала 190 кв. м.

Для побудови давньої фортеці використано природний останець заввишки 6-8 м у долині правого берега Ікви, в місці впадіння в неї невеликої річки. Городище це складається з двох частин (рис. Б.38). Маленький дитинець неправильної округлої форми розмірами 25x35 м, загальною площею 1200 кв. м знаходиться в південно-західній частині останця. Другий майданчик значно більший, чотирикутний у плані, розмірами 85x85 м, загальною площею 7200 кв. м. Значна ділянка більшого майданчика від східного кута до центру зруйнована кар'єром у 60-х роках XX століття.

По периметру дитинця зберігся вал заввишки 1-1,5 м і завширшки 5-7 м. Він пошкоджений окопами часів світових воєн. Від іншої частини останця цю його відділяє глибокий рів завширшки 15 м. Рів перетинає земляний насип,

вірогідно по ньому проходила доріжка, що сполучала обидві частини фортеці в давнину. Навколо Муравицького городища розташовані синхронні селища, вони займали зручні ділянки на обох берегах ріки Ікви. [375, с. 4-5].

Дубно розташоване за 20 км вище по р. Іква від Муравиці на давньому мисі лівого берега, що підвищується над заплавою на 5-6 м.

Перші розвідкові археологічні дослідження на території Дубенського замку та колишньої електростанції проводилися в 30-х роках ХХ ст. О. Цинкаловським під час земляних робіт в замку, які виявили тут матеріали княжої доби [711, з. 237].

Місто виникло на основі гнізда поселень VII-IX ст. У X – на початку XI ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви різко збільшується, на правому березі формується культурний шар на площі понад 4 га, що свідчить про швидке зростання щільності заселення території і про різке збільшення чисельності населення протягом другої половини X-XI ст. Вірогідно, саме в цей час мисова частина поселення була укріплена земляними валами та дерев'яними стінами.

Дитинець міста займав, очевидно, найвище розташовану територію існуючого кам'яного замку XVII ст. На його території на площі близько 35 м² розкопками під керівництвом І. К. Свешнікова та В. Д. Гупало у 1995-1996 рр. досліджено потужні культурні напластування X—XIII ст. з предметами далекого імпорту [718]. Найдавніше з виявлених на глибині близько 4 м жител – № 7 датоване другою половиною X - початком XI ст.

Залишки оборонних споруд укріпленого посаду городища – другої укріпленої частини найдавнішої фортеці – так званого „окольного городу" наприкінці XIV ст. були використані для зведення дерев'яного замку князів Острозьких. Вони існували ще на початку ХХ ст. і були знищені під час будівництва електростанції (територія нинішніх РЕМ та трикотажної фабрики). У 1946 р. М. Островський та М. Смішко дослідили на цій території «грубий шар попелу від зруйнованих будинків», простежили сліди невисокого валу в північно-східній частині мису.

Археологічними розвідками та розкопками Б.А. Прищепи та В.В. Ткача у 1990-х роках західніше дитинця в районі нинішньої вул. Замкової та майдану Незалежності, а також на правому березі р. Ікви, на старому передмісті Сурмичі та урочищі Острівок, яке знаходиться навпроти Дубенського замку, виявлено неукріплені посади Х—ХІІІ ст. Територія ближче до Луцької брами заселялася з ХІV ст.

Роботами Рівненської філії державного підприємства Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України у 2004-2006 рр. стверджено, що у ХІІ-ХІІІ ст. площа літописного Дубна на обох берегах р. Ікви досягає 20-25 га. Місто мало декілька монастирів, що розташовувались в заплаві р. Ікви. Про це свідчить документ від 10 жовтня 1596 р., яким князь Костянтин Острозький дарує на вічні часи монастирю Чесного Хреста "при ігумені о. Галію у маєтку нашому Дубні Чесного хреста під містом на острівці з усім, що належить тому монастирю, що веде стародавній звичай, остров весь під назвою Горбачин (пізніше володіли ним бернардини), а в другому Пантелеймон та Климент (острови у заплаві — С. Ш.-Т.) [408, с. 109].

Крем'янець — один з південно-східних форпостів Волинської землі. Найдавніший етап історії міста ховали у собі курганні могильники, зокрема, велика Княжа могила, яку у 1880-х рр. збирався розкопати місцевий краєзнавець К. Вторжецький [566, с. 37]. Важливе торгівельне значення міста підтверджується знахідками візантійських монет Х—ХІ ст. [706]. Від середньовічного мурованого замку збереглися фрагменти стін, що окреслюють нерегулярний у плані дитинець з в'їзною вежею та рештками наріжної, квадратної в плані башти. Майданчик дитинця відділений широким ровом від розташованої східніше на тому ж рівні вузької кам'янистої гряди.

Вперше Кременець згаданий під 1226 р., коли його безуспішно намагався здобути угорський король Андрій. Вистояв город і в 1241 р. Це дало підстави вважати, що не тільки вигідні топографічні умови, а й потужні укріплення були причиною високої обороноздатності цієї фортеці. Тому окремі дослідники датують появу мурованих укріплень Кременця кінцем ХІІ ст. Факт руйнування

города Бурундаєм у 1261 р. (тоді було "розметано" багато городів) дає підстави датувати муровані укріплення Кременця не раніше, як другою половиною XIII ст.

Місто розвивалось біля підніжжя гори. Виразного окольного города не простежено. З XIX ст. значення міста зросло, свідченням чого є існування вірменської колонії [вірмени згадані серед мешканців міста у грамоті Свидригайла про надання магдебурзького права у 1438 р.: 5, с. 3-5].

Перші укріплення на замковій горі були дерев'яні. Будівництво кам'яного замку можна віднести до 1366-1382 рр. і пов'язати з будівельними зусиллями короля Казимира III та князя Любарта Гедиміновича [260].

Як і Крем'янець, завдання охорони проїздів через Крем'янецькі гори виконували два замки: Стіжок та Данилів. Стіжок, згаданий, як центр княжої волості, мав замок на конусоподібній горі висотою 40 м (рис. Б.29: 1). Схили гори надзвичайно круті, майданчик замку розмірами 20x50 м. В східній частині збереглося лійкоподібне заглиблення від колодязя [403, с. 33].

Від замку *Данилів* збереглись рештки городища площею 1,25 га, розташованого на вершині гори Трійця (рис. Б.29: 2). Фрагментів мурованих укріплень не зафіксовано. Археологічний матеріал на городищі датується XIII і, можливо, XIV ст. У 40-х роках XIII ст. тут зупинявся по дорозі до Києва папський посол П'єтро Карпіні. На центральній ділянці, поблизу існуючої церкви дослідженнями П. Раппопорта зібрані фрагменти полив'яних керамічних плиток характерних для XII—XIII ст., які вказують на існування тут храму. У 1261 р. укріплення замку були знищені за наказом Бурундая і вже більше не відбудовувалися. П. Раппопорт припускає, що закладення Данилова могло відбутись ще за правління Романа, і город названо з нагоди народження первістка Данила [226, с. 28-30]. Інші дослідники відносять заснування міста до часу зведення сусіднього з ним Кременця, відомого з літопису з 1227 р. [247, с. 153].

Городище стародавнього міста знаходиться на хут. Данилівка Кременецького р-ну Тернопільської обл. Воно розташоване на високій, близько 50 м горі,

відомої під назвою Трійця або Данилова гора. Схили її дуже круті, іноді більше 40°. Валів на городищі немає. Довжина майданчика 270 м, найбільша ширина до 80 м. Площа городища 1,2 га. [403, с. 34, 188]. У східній половині майданчика знаходиться кілька ям, одна з них, ймовірно, утворилася на місці старого колодязя. На городищі вивчено понад 220 м² площі. Культурний шар потужністю близько 0,5 м насичений керамікою, кістками тварин та іншими речами. На глибині 0,9 м під ґрунтом залягає вапнякова скеля. Вдалося відкрити рештки декількох жител. Одна напівземлянка розмірами 2,78x4 м мала підлогу на глибині 0,9 м та глиняну піч 0,7x0,9 м, її черинь складено з кам'яних плит і обмазано глиною. Серед трьох наземних будівель визначені розміри лише однієї — 4,9x4,3 м. Усі житла орієнтовані за сторонами світу, мали глиняні печі, їх стіни, очевидно, були дерев'яними зрубної або каркасної конструкції, датуються першою половиною XIII ст. [226, с. 29-30].

Перемиль — один із важливих удільних столів південної частини Волинського князівства, розташований на важливому стратегічному шляху з Києва у Західну Європу. Від моменту спорудження князівського замку у другій половині XI ст. до переходу на початку XVI ст. у приватні руки був центром князівської волості у верхів'ях р. Стир [256, с. 34; 629].

Про це свідчить і перша згадка в літописі під 1097 р. [19, ствб. 265].

На це вказує повідомлення літопису з початку осені 1196 р. про конфлікт між Романом Мстиславовичем та київським князем Рюриком Ростиславовичем [13, с. 361; 20, с. 698]. Внаслідок цього протистояння війська галицького князя Володимира Ярославовича та Мстислава Удатного "попалили волость Романову довкола города Перемиля". Волость, яка розташовувалась на важливому торговельному шляху та в центрі плодючих земель, була непоганим плацдармом в околиці Володимира. Тому, навесні 1214 р. малолітні князі Данило та Василько за допомогою польського князя Лєстька Білого відібрали Перемиль у свого суперника — белзького князя Олександра Всеволодовича, "на Володимир поглядаючи" [20, стб. 730].

1225 р. в Перемилі, який на той час судячи з подій мав би бути визнаною резиденцією Романовичів, галицький князь Мстислав Удатний заключив мир з Данилом і Васильком [20, с. 747].

Невдовзі, коли Данило та Василько повернули собі значнішу частину батькової спадщини, у 1228 р. перемильську волость було уступлено князю Ярославу Інгваревичу, взамін відібраного Луцька [20, с. 753]. Очевидно, тут бунтівний князь перебував під пильним наглядом вірних Романовичам замкових слуг.

У серпні-вересні 1233 р. під стінами міста опинилися угорські полки на чолі з королевичем Андрієм. Вони прагнули захопити цю порубіжну фортецю. Проте, природний фактор – р. Стир, з її болотистою долиною стали серйозною перешкодою. Сутичка за міст між воїнами князя Рюрика Ростиславовича та Данила з одного боку та угорцями з другого не дала для останніх результату (пам'ять про ворожі маневри, очевидно, береже назва с. Угринів в сучасному Горохівському р-ні за 11 км північніше Перемиля). Угорському загону довелося піти ні з чим. Обійшовши Перемиль з півночі, поверталися угри до Галича через Бужеськ [20, с. 768-771].

А восени 1287 р. це надстирянське місто зустрічало численні татарські загони золотординського хана Телебуги. Тут, біля Перемиля, на річці Липі хана зустрічав з дарами володимирський князь Володимир Василькович [20, с. 892]. Метою походу було реально підтвердити залежність ГВД від Золотої Орди.

Таким чином, протягом 1097–1287 рр. руські літописи 7 разів повідомляють про події, пов'язані з містом: зміну князів на волинських "столах", перебіг міжусобних війн. Всі ці повідомлення, хоча в них практично відсутні будь-які дані щодо топографії міста та його укріплень, вказують на важливість перемильської фортеці.

Протягом 1963–1964 рр. львівським археологом О.О. Ратичем та у 1985–1986 рр. В.С. Шелом'янцевим-Терським з участю автора роботи, а також у 1995 р. М.М. Кучінком тут проводилися археологічні розкопки, якими досліджено 660 м² площі на дитинці та 40 м² на посаді в ур. Задуб'я. Окрім цього автором

протягом 1987–2006 рр. було проведено суцільне археологічне обстеження території Перемиля та його околиць, які дозволили окреслити межі міської території, етапи її заселення та територіальну структуру міста.

Важливою складовою військового значення Перемиля є його фортифікації. Ядром топографічної структури княжого Перемиля, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець, що знаходився на високому пагорбі лівого берега р. Стир при впадінні в неї невеликої притоки в ур. Панська гора (рис. Б.39). Археологічний матеріал, зібраний на дитинці, свідчить про заселення його території ще в X ст. [541, с. 14]. В XI ст. було прокопано, чи поглиблено рів з напільної частини, а також насипано вал по периметру майданчики городища [626]. Схили пагорба надзвичайно круті, ескарповані, внаслідок чого утворилося два невеликих понижених майданчики, що прилягають до дитинця із заходу та сходу (рис. Б.40). Ще в середині XIX ст. схили колишнього залишались досить крутими, як це засвідчили акварелі Н. Орди (рис. Б.39).

Площа князівського замку – 1,1 га, а відсоток вивченої площі – 0,05.

Основу територіальної структури міста склав план накреслений, очевидно ще першими будівниками твердині у XI ст., в період т.зв. окняжіння території Волині. Саме тоді було прокопано глибокий рів, що відокремив Замок від решти плато, ескарповано його схили. Укріплення Окольного міста зводилися поступово, в процесі розвитку міста. Швидкому розвитку міста сприяло густе заселення долини р. Стир протягом всього I тис. н.е. [34, с. 12]. Розвідками автора встановлено заселення всієї міської території вже у X–XI ст. [34, с.13].

Саме розташування Перемиля поруч мосту через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом та дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із сходу прилягала до лівого берега р. Стир. Дерев'яно-земляні укріплення окольного города, що мали б захищати територію між притоками із заходу, тобто з напільного боку, не збереглися. Очевидці згадували в самому Перемилі та в його околицях велику кількість насипів курганів та валів [435, с. 1062; 703].

Дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу і далі до Володимира проходила через посад поруч із замком і далі по дамбі, яку було насипано через долину притоки за 80 м від р. Стир паралельно руслу останньої. Утворений дамбою ставок служив додатковим захистом центрального посаду з північного заходу.

Реконструювати мережу давніх укріплень Окольного города допомагає локалізація всіх його складових частин. Громадсько-політичним центром Окольного города була церква Св. Покрови Богородиці. Можлива її фундація Вітовта у 1430 р., разом з наданням Магдебурзького права [цього ж імені храм був ним відбудований у Лучеську: 537, с. 80]. Теперішня будівля дерев'яного храму, зведеного у 1800 р., ймовірно фіксує центральну частину посаду Перемиля, куди сходилися дороги зусібіч [541, с. 15].

Центром південної частини посаду була неіснуюча тепер церква, навколо якої існувало велике кладовище з підплитовими похованнями (знаходилося на місці діючого дотепер). Минаючи посадські укріплення південного передмістя головна дорога, що вела з церковного пагорба на міст через р. Стир, проходила не при березі, а за 100–150 м від берега, де зараз польова дорога, край городів-присадибних ділянок. Вздовж дороги витягнулося неукріплена частина південного передмістя площею 12 га. Встановлено розташування літописної переправи через р. Стир південніше с. Вербень, де берег ставав пологішим, а заплава звужувалася. Загальна площа міста понад 25 га.

Князівська церква стояла, мабуть, і на дитинці-замку, про що нагадувала каплиця, що у 20–30 рр. стояла також на городищі в ур. Панська гора. Північний посад в ур. Задуб'я, що примикав до присілка Гумнища, ймовірно, теж мав свій храм (1985 р. знайдено плитки підлоги) та укріплення, слідом яких був ескарпований прирічковий схил. Дерев'яна церква Різдва Богородиці у с. Гумнища збудована 1785 р. [541, с. 15].

Відома роль монастирів у системі оборони міст. Первісні монастирі, які існували в окрузі Перемиля у ранньому середньовіччі [445], не набули визначного статусу за нової доби, тому даних про них не збереглося.

Монастир Йоана Кушника знаходився 2 км південніше міста на березі р. Стир в сучасному урочищі Монастирище посеред лісу Дубина, обстеженому автором у 1990 р. Згаданий у документах протягом 1511—1627 рр. [190]. Як укріплений пункт, він міг прикривати підступи до мосту з півдня.

Посереднім свідченням про особливе військове значення перемиської фортеці є найбільший комплекс військового спорядження, серед зібраних на сьогодні на пам'ятках Південної Волині.

Чорторийськ вперше згаданий і літописі під 1100 р., як центр княжого уділу. На початку XV ст. місто перейшло у власність князя Константин Ольгердович [22, с. 141].

Городище правильної круглої форми діаметром 90 м підвищується на 8 м над заплавою правого берега старого русла р. Стир. Майданчик дещо понижується на південний захід. З боку ріки валу, очевидно не було. Вал висотою до 5 м та рів збереглися з напільної сторони. Земляні укріплення було зведено в другій половині XI ст. [403, с. 37-38]. В місці, де рівень прилеглої зовнішньої поверхні підвищується до рівня майданчика дитинця, вал має найбільшу висоту. Саме тут наприкінці XIII ст. було зведено цегляну вежу.

Церква згадана у документах XV ст. [6, с. 45]. З тестаменту Магдалени Деспотівни, дружини Олександра Федоровича Чорторийського від 3 липня 1571 р. видно, що цей самий храм був соборною церквою міста [7, с. 48]. В околицях міста в ур. Сосниця існував монастир Св. Трійці, в якому заповідав себе поховати у відповідності з тестаментом від 22 лютого 1582 р. князь Михайло Чорторийський [7, с. 51].

Чернеч-городок згаданий в польсько-литовського договорі 1366 р. серед міст, що належали князю Любарту Гедиміновичу. Місто остаточно локалізоване розвідкою П.О. Раппопорта, який виявив на городищі у с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл. культурні напластування починаючи з XIII ст. [400, с. 55]. Городище розташоване на рівнинній, частково, заболоченій місцевості. Його майданчик розмірами 60x90 м має направильно-овальну форму, підпорядковану

природним обрисам пагорба. Найвища північна частина майданчика має висоту 2 м. Подекуди збереглися сліди валу, що розплився [403, с. 31].

4.3. Погорина

Пересопниця, відразу як удільна столиця згадана в літописі у 1149 р. У 1974 р. планомірні археологічні розкопки літописного міста розпочав к.і.н. Володимир Шолом'янцев-Терський (1918-1993). До нього дослідження обмежувалися лише розкопками середньовічних кладовищ (Я. Волошинський, К. Мельник, Ф. Штейнгель, Р. Якимович, Я. Гофман, О. Цинкаловський) та епізодичними рятувними і розвідковими роботами на дитинці та посадах (О. Цинкаловський, П. Раппопорт, В. Ауліх).

Місто виникло на основі розвинутої поселенської агломерації, що склалася протягом VII—IX ст. на давніше заселеній території (теперішні села Пересопниця, Білів, Новостав, Новожуків, Старожуків). В XI ст. Пересопниця займала вже обидва береги р. Стубли на протязі понад 5 км (рис. Б.41). У цей час вона отримала типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі (сучасне ур. Шпихлір), який був оточений торгово-ремісничим посадом, що включав Окольний город (первісно укріплений посад) і п'ять ремісничо-торговельних районів.

З північного сходу до дитинця прилягав окольний город, що займав рівнинну першу надзаплавну терасу правого берега р. Стубли. З напільної північної сторони його майданчик був захищений подвійним земляним валом, а з південної та західної — болотистою заплавою рік Стубли та Устя (Омелянівки). В'їзд на територію посаду здійснювався по дамбі, насипаній з південної сторони через заплаву р. Устя.

У XII—XIII ст. в структуру передмість входили численні ремісничі селища, боярські садиби (в літописі згадуються пересопницькі бояри Гліб Зеремійович та Юрій Прокопович), князівські двори Жуків та Клевань, монастирі Різдва Пресвятої Богородиці на острові в ур. Пастівник та Св. Миколи у Клевані [400].

Незабаром після остаточного утвердження Лучеська в ролі головного міста Східної Волині, роль Пересопниці як суспільно-політичного центру краю занепадає.

Після нашествия Батия протягом XIV—XV ст. відбувається зворотний процес розпаду єдиного міського організму Пересопниці на окремі поселення, що завершується у XVI—XVII ст. На території колись великого столичного міста формуються три різні містечка: Пересопниця з монастирем Різдва Богородиці (ліквідований 1630 р.), Жуків та Білів.

За підсумками розкопок 1974-1995 рр. встановлено систему забудови дитинця. Вона була багаторядною. На дитинці та посадах в ур. Пастівник та Замостя досліджено понад 50 житлових та господарських споруд VIII—XIV ст., зафіксовано ділянки розташування що айменше п'яти храмів XII—XIII ст., встановлено місцезнаходження монастиря XVI—XVII ст. У його мурованих келіях жив і працював "кроткий, смиренный и боголюбивый иеромонах" — архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, автор перекладу славетного Пересопницького Євангелія. Досліджено родинний склеп Олени з Чорторійських на Клевани та її чоловіка Євстафія Горностая, воєводи новгородського, на чий кошти було відновлено монастир наприкінці XVI ст.

Клевань. Старі княжі резиденції-маєтки-двори в першу чергу стали власністю представників нової на Волині князівської династії Гедиміновичів, яка змінила Рюриковичів після занепаду ГВД. Найбільш послідовними в цьому були нащадки Костянтина Ольгердовича, який судячи з прізв'іща володів на той час багатим містом в центральній частині басейну р. Стир. Власністю Чорторійських дуже швидко стають Зимно під Володимиром, Мстишин під Луцьком та Клевань біля Пересопниці. Останній двір виявився найбільш перспективним здобутком роду Чорторійських і швидко сам став містом — наступником Пересопниці.

Дорогобуж. Першу згадку про місто зустрічаємо у 23 статті "Руської Правди": "А конюх старый у стада 80 гривен, яко установил Изяслав в своем конюсе, его же убиле Дорогобудьци" [25, с. 48]. Можливо, місто було передане

ВКК Ізяславом старшому конюшому у кормління, а його вбивство було наслідком конфлікту з мешканцями міста. В другій половині XII — першій половині XIII ст. Дорогобуж стає одним із значних міст Південно-Західної Русі.

Місто зазнало жорстокого розгрому в середині XIII ст., в часи завоювання земель Південної Русі татаро-монголами і, як свідчать археологічні джерела, в кінці XIII—XIV ст. перетворилося на незначне сільське поселення. Після татаро-монгольської навали, в другій половині XIII ст. Дорогобуж не згадується в літописах. У XIV ст. його місце, як адміністративного центру округи поступово займає Острог. Пізніше Дорогобуж названий серед волинських міст в «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [585, с. 224, 235-236]. На думку М. М. Тихомирова, автор «Списку» під городом розумів укріплене місце [585, с. 219]. Монастир Св. Спаса, згаданий в люстрації 1545 р.: "тримає архімандрит з пожалування нинішнього єпископа луцького Теодосія".

Перші розкопки - кургану поблизу городища, здійснені наприкінці XIX ст. волинським краєзнавцем О. Фотинським [566, с. 43]. В 1960 році Дорогобужське городище обстежував П.О. Раппопорт, який виявив напластування княжої доби, виготовив план і склав опис пам'ятки. Розкопками львівського вченого В.В. Ауліха в 1968 році вперше на широкій площі досліджено культурні напластування дитинця міста. В 1972, 1973, 1975, 1980 роках на городищі працювала археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М. Нікольченка, яка проводила рятивні роботи на площі близько 3 тис. кв. м. Було встановлено, що на дитинці культурні нашарування домонгольського часу, потужністю 0,5-1,1 м перекриті потужними нашаруваннями XVII-XIX ст. Б.А. Прищепою в 1982-1995, 2002, 2003 рр. за 15 польових сезонів (в 1986 році експедиція не працювала), досліджено близько 2 тис. кв. м площі на городищі та на східному посаді. У 1988 р. невеликі архітектурно-археологічні дослідження проведені на церкві Успіння Богородиці XII ст. М. В. Малевською та Г. О. Песковою [566, с. 125]. Згодом невеликі розкопки тут провів архітектор І. Могитич [141]. Під час археологічних розкопок Дорогобужа досліджено близько 4500 кв. м площі фортеці.

Потужна фортеця, яка збудована близько середини X ст. на місці ранньослов'янського поселення VIII - початку X ст., мала укріплену площу близько 5,5 га, що складалася з дитинця (1,7 га), та двох укріплених майданчиків окольного міста (3,7 га), оточених з напільної сторони торгово-ремісничим посадом (близько 20 га). В останній третині XII ст. територія міста розрослась ще більше, свідченням чого є побудова на південній околиці міста монументальної споруди — Успенської церкви (очевидно, тоді вона перебувала в одній структурі з монастирем, існування якого документально засвідчено лише першій половині XVI ст.), що стала осередком окремої ділянки посаду площею 4 га, відокремленої від решти міста широким яром, та північного посаду (північніше села Подоляни) при переправі через р. Горинь площею 2 га. Таким чином, загальна міська площа досягала 30 га.

Городище літописного Дорогобужа розташоване на північно-західному мисоподібному виступі високого корінного берега Горині в місці впадання в неї струмка (рис. Б.42). Ця ділянка на 20-25 м піднята над заплавою ріки. З півночі і заходу вона була захищена стрімкими схилами височини та заболоченою річковою долиною, а зі сходу природним рубежем був глибокий яр (в кінці 60-х рр. XX ст. на місті яру збудували колгоспний цегельний завод). Під час спорудження укріплень давніми майстрами були в повній мірі враховані вигоди конкретної природної ситуації. Це дозволило скоротити обсяг робіт по зведенню укріплень без шкоди для необхідної обороноздатності фортеці.

Городище складається з трьох укріплених частин — мисового майданчика (дитинця) напівкруглої в плані форму, розмірами 220x100 м і площею 1,7 га та ще двох майданчиків, які розташованих на південний схід і південь від дитинця (окольне місто). На сьогодні близько 70% його площі зруйновано кар'єром. Сама площа дитинця була розділена на дві частини терасою, влаштованою в середині XII ст., так що денна поверхня західної частини майданчика була на 2,5-4 м нижча від східної. Ці тераси було влаштовано в північній частині природного пагорба, вершина якого знаходилась біля південного краю пізнішого дитинця і була піднята над краями мису на 6-7 м.

В'їзд на дитинець вірогідно, знаходився з північного сходу, з боку заплави Горині [403, с. 65, 66], де було влаштовано систему оборони, яка складалася з трьох паралельних валів. З півдня, з напільного боку, дитинець був захищений валом і ровом. На гребені височини пізніше, під час розбудови поміщицької садиби, вал зруйнували а рів засипали, а далі на захід він пошкоджений, по дну рову було влаштовано узвіз.

Краще зберігся південно-східний відрізок валу, насипаний з боку околиного города на обжитому у VIII-X ст. місці. Його ширина підоснови близько 11 м, первісна висота - 2,5 м [374, с. 38-41]. На зразок валу-платформи він лише на 0,3-0,5 м підвищується над рівнем сучасної денної поверхні дитинця та на 7-8 м — над прилеглою ділянкою околиного города.

Первісний насип складається з шарів материкового суглинку з включенням глинистого гумусного ґрунту. Під насипом валу зберігся шар похованого ґрунту потужністю 0,2-0,6 м. На другому етапі будівництва, на рубежі X-XI ст., висота валу зросла до 3 м. На вершині він мав дерев'яні конструкції, від яких зберігся шар вугілля та попелу завтовшки до 10 см на внутрішньому схилі насипу валу. На третьому етапі, у першій половині XII ст., висота валу зросла ще на один метр і досягла 4 м (вершина насипу цього етапу не збереглась, розміри реконструйовані). Його внутрішній схил теж перекиваються прошарки вугілля і попелу — сліди ще однієї пожежі, яка знищила дерев'яні конструкції на вершині валу [393, с. 49]. У цей період викопано колодязь завглибшки близько 20м [374, с. 36-38]. Ці міроприємства збігаються в часі з роками князювання тут Давида Ігоревича (1100-1112 рр.).

Ґрунт для підсипки валу брався поряд, тому в результаті цих робіт були зняті ранні відклади культурного шару вздовж валу і утворилось довге заглиблення (яма IV).

Окольний город, що знаходиться на південний-схід від дитинця, розмірами 125x110 м, з трьох сторін (за винятком західної, прилеглої до дитинця) захищений дугоподібним в плані валом заввишки до 4 м і ровом, зараз напівзасипаним, завширшки до 10 м, сучасна глибина його не перевищує 1,5 м.

Майданчик помітно нижчий в північній частині, до того ж посередині з півдня на північ його перетинає давня балка. В результаті нівеляцій поверхні на початку ХХ ст. більшу частину території окольного города перетворено на систему терас та знищено ділянки оборонного валу. Вал, насипаний з материкового суглинку, і рів спускалися вниз по схилу паралельно до укріплень дитинця, за 20-35 м на південний захід від них. Простежено два етапи будівництва цих оборонних укріплень: перша половина ХІІ ст. та середина ХІІІ ст. Під останнім валом, поновленим, вірогідно, в часи правління Данила Галицького, було виявлено культурні напластування ХІІ– початку ХІІІ ст., завтовшки до 1 м [393, с. 50].

Площа третьої укріпленої частини окольного міста становить близько 2,5 га. Її укріплення пролягають за 100 м південніше від оборонного валу другого майданчика. Вал і рів починались на сході біля яру, перетинали гребінь височини і спускались по західному схилу до заплави струмка [407, с. 76]. Краще збережена частина валу на західному схилі височини має висоту до 2 м. Там, де вал перетинав давню балку, знаходився південно-західний в'їзд до міста. Вал тут має розрив, а далі на північ дорога піднімалась по схилу балки в напрямку до дитинця. Площа всього городища досягала 5,5 га [381, с. 109].

Посадські райони Дорогобужа були розташовані на береговій височині на схід і південь від городища. Ділянка високого корінного берега в районі Дорогобужа має довжину із заходу на схід близько 1200 м. В східній частині корінний берег розчленований ярами, які служили природними рубежами поселення. Далі, в районі села Подоляни, берег значно нижчий (це перша надзаплавна тераса Горині) і різко повертає на північ. Особливості рельєфу височини дозволяють виділити три частини посаду: північну, південно-західну і південно-східну.

Забудова фортеці вже з першого етапу розвитку - другої половини Х ст., здійснювалася за певним планом. Розкопки в південно-східній частині майданчикки виявили, що житла-напівземлянки були розташовані вздовж валу з інтервалом 26-28 м і зорієнтовані по лінії оборонних споруд, подібно до

забудови дитинців по периметру головної укріпленої лінії у фортецях Ревне ІБ на Пруті, в Судовій Вишні (городище І) та інші [581, с. 46; 273, с. 89-90].

Стратиграфічні спостереження на дитинці та в інших частинах поселення дозволили виділити домонгольські нашарування, які включають нижній і середній горизонти. На вершині пагорба всі культурні шари, в тому числі і домонгольський, зняті майже до материка в ході багаторазового нівелювання поверхні майданчики, а вниз по схилу потужність шару епохи Київської Русі зростає до 1,5-2,0 м поблизу валу (при загальній товщині культурних шарів до 3-3,5 м). Досліджено рештки 30 житлових та господарських будівель X-XIII ст., 19 ям різного призначення, 2 братські могили жертв погрому міста в середині XIII ст., здійснено розріз оборонного валу. Виявлені тут житлові та господарсько-виробничі комплекси віднесено до чотирьох будівельних періодів. Перший будівельний період датований серединою – кінцем X ст.; другий будівельний період датований початком – третьою чвертю XI ст.; третій будівельний період датований кінцем XI – першою половиною XII ст.; четвертий будівельний період датований другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Житла першого та другого періодів мали заглиблену в ґрунт основу, каркасно-стовпові стіни. В третьому та четвертому періодах поширюються наземні житла, деякі з них мали підвал чи підкліть.

У розміщенні синхронних будівель простежується вплив єдиної планувальної структури дитинця. Він мав садибно-дворову забудову. Садиби знаходились по обидва боки вулиці, яка проходила по периметру оборонних укріплень дитинця. Вірогідно, в центрі дитинця, там, де були проведені значні роботи по терасуванню майданчики, знаходився княжий двір.

Шумськ. Літописна історія міста починається з 1149 р., коли галицький князь Володимир Володаревич спільно з великим київським князем Юрієм Довгоруком та його синами вів боротьбу проти князя Ізяслава Мстиславовича за великокняжий престол [19, стб. 323]. Загалом у „Літописі Руському" поселення згадується п'ять раз, і завжди у зв'язку з військовими діями. Востаннє Шумськ з'являється на його сторінках 1259 р. у зв'язку з каральною експедицією

Бурондая, спрямованою проти Данила та Василька Романовичів. Ймовірно, вже тоді це було неукріплене поселення, оскільки його немає серед переліку фортець, які мали бути знесені. Існує думка, що функції адміністративного центру округи з того часу перейшли до замку Стіжок [124, с. 109].

Шумськ був центром окремого князівства, в переліку князів, полеглих у битві 1223 р. на р. Калці є згадка про шумського князя Святослава та його брата Ізяслава Інгваровича.

Пам'ятки літописного Шумська розташовані в східній частині Кременецького кряжу, яка характеризується невеликими висотами, на південній околиці сучасного села Онишківці Шумського району та східній околиці сучасного міста Шумська, в урочищах Замчисько та Городище. Дослідження літописного міста започатковане наприкінці ХІХ ст. В. Антоновичем та О. Цинкаловським. 1961 р. тут провели розвідувальні дослідження П. Раппопорт та М.І. Островський. Зроблено плани дитинця та окольного города (рис. Б.43). У 2003-2004 рр. М. Ягодинською проведено невеликі дослідження на головних майданчиках городища.

Дитинець займає мисоподібну частину високого правого берега р. Куми, що своєю західною частиною уступоподібно знижується до річки. Довжина майданчика 180 м. Майданчик дитинця, розташований в найвищій частині городища, був відокремлений від пониженої частини нешироким уступом. У крайній західній частині городища зафіксовано два оглядові майданчики (можливо, сторожові), звідки можна було вести спостереження за переправою через річку та пологим лівим берегом р. Куми, де виявлено поселення ХІІ-ХІІІ ст.

З напільної сторони дитинець захищений двома валами та ровами в поєднанні з глибоким яром. Зовнішній вал захищає дитинець майже по всьому периметру городища. Уздовж північної частини валу проходить давня дорога, що розгалужується у верхній частині для заїзду до верхнього та нижнього городищ. Загальний напрямок дороги - із заходу на південний схід. Північніше

від дороги — крутий обривистий схил. Приблизно посередині довжини дороги є два невеличкі валоподібні підвищення, що можуть становити сліди брами.

На майданчику городища є напластування доби пізнього палеоліту, неоліту (культура лійчастого посуду), енеоліту (трипільська культура, культура кулястих амфор), раннього заліза та X-XIII ст. Проте, культурні напластування у центральній та північно-східній частинах майданчика були знищені будівельними роботами всередині XVIII ст., унаслідок яких площа майданчика дещо збільшилася.

Окольний город (урочище Городище) займає сусіднє мисоподібне підвищення, більше за площею, і знаходиться на південь від дитинця, на краю високого плато. Із заходу городище межує з береговим схилом, з півдня - з глибоким яром, з північної та східної напільної сторін воно захищене двома паралельними лініями оборони з валів і ровів. Найкраще оборонна лінія збереглася зі східної сторони, оскільки тут руйнації оборонних споруд заважає ліс. Розміри городища з оборонними спорудами з півночі на південь 106 м, із заходу на схід -157 м. Окрім напластувань скіфського часу тут зафіксовано фрагменти кераміки X та XI ст., але найінтенсивнішим був шар XII—XIII ст., який досягав потужності 1 м. У західній частині городища, де оборонні споруди візуально не простежуються, виявлено штучне поглиблення яру. Тут зафіксовано два будівельні періоди. Перший із них, давніший, характеризується наявністю рову, що переходив нижче у природній яр, та частоколу з вертикально поставлених дерев'яних стовпів, загострених зверху („столпіє"), від яких у материкку лишилися ямки. Другий будівельний період можна датувати, скоріш за все, XIII ст., а характеризується він поглибленням рову, про що свідчать материковий викид і численні фрагменти кераміки XIII ст.

В конструкції оборонного валу Окольного города з північно-східної сторони, виявлено типову для князівських фортець пустотілу кліть житлово-господарських зрубів. Від насипу валу вона була відмежована дерев'яною стіною, від якої залишилася обгоріла колода. Довжина дослідженої кліті складала 5,75 м, ширина невизначена. Оборонні зруби були спалені. Про це

свідчать згорілі колоди кліті та масивний завал перемішаної печини, вуглин, фрагментів колод та попелу, скупчений біля стіни, що примикала до валу.

З трьох сторін дитинець та окольний город оточували три великі неукріплені посади та курганний могильник. Головний посад літописного Шумська знаходився разу за валом окольного города, на північний схід та схід. Тут, як і на посаді, розташованому на північ від дитинця, за давньою дорогою, що вела на городища, на правому березі р. Куми, в південних околицях села Онишківці, зібрано залізний шлак. Ще один посад розташований з північно-західного боку на першій надзаплавній терасі пологого лівого берега р. Куми, навпроти дитинця в урочищі Замчисько.

Певні оборонні функції виконували монастирі Шумська [408, с. 144]. Один з них міг знаходитись на території Окольного города, де було виявлено під плитовий могильник [639, с. 41].

Острог. Фортеця лише раз згадується у Повісті минулих літ під 1100 р. [17, с. 181-182]. Згодом, у писемних джерелах місто згадане в другій половині XIV ст. За відсутності писемних джерел простежити процеси його становлення дозволяють археологічні джерела.

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося 1925 р. з розкопок І. Новицького на слов'янському курганному могильнику, що знаходився поблизу єврейського кладовища, на північ від Луцької брами. Культурні нашарування міста археологічними методами вперше вивчав І. Бондар у 1957-1958 рр. У 1967-1969 рр. на Замковій горі Острога дослідження проводила архітектор О. Годованюк, яка встановила, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізували внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII або кінцем XI ст. 1979 р. співробітник місцевого заповідника О. Бондарчук поряд Мурованої вежі прокопав шурф до материка. У 2004-2009 рр. в різних частинах Старого Острога під керівництвом Б. Прищепи проведені рятівні розкопки, якими встановлено етапи розвитку оборонних укріплень міста [566, с. 54, 96, 112, 140].

Територію міста формував перетин меридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. У VIII-IX ст. в районі давнього Ринкового майдану, на мисі правого берега р. Вілії та на сучасній північній околиці Острога існували поселення, на основі яких формується укріплений обшинний адміністративно-господарський центр.

У X ст. зростають розміри поселення в районі колишньої Ринкової площі і заселяються високі ділянки зі стрімкими схилами на правому березі струмка, у межах пізніших дитинця та пригородка. На рубежі X-XI ст. навколо західної частини поселення з'явилася оборонна лінія, від якої простежено вал і рів. Побудова укріплень не викликала серйозного перепланування цієї частини поселення. В XI-на початку XII ст. в Острозі існувала фортеця площею 3,2 га та селище площею близько 2 га, на основі яких формувався ранній міський центр [392, с. 188-191].

Розвитку фортеці сприяло її природно-географічне розташування: на лівому березі р. Вілії на 1,5 км вище від її впадіння в Горинь і на 2 км нижче від впадіння у Вілію найбільшої лівої притоки - р. Свитеньки (Збитенки). Саме в районі Острога смуга Малого Полісся має найменшу ширину - близько 7 км, тут був один із зручних проходів, по якому кочівники легко могли проникати з півдня на Волинську височину. Фортеця контролювала широтний шлях уздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне та комунікаційне значення Острога в X-XI ст.

Однак на рубежі XI і XII ст. відбувається різке зменшення розмірів поселення, його площа скорочується приблизно в два рази, культурний шар XII - першої половини XIII ст. простежено на Замковій горі та прилеглий до неї ділянці, а також на селищі вздовж південного краю мису. У XII - першій половині XIII ст. Острог складався із замку (дитинця) площею 0,5 га в межах Замкової гори, де пізніше була резиденція князів Острозьких та Богоявленський собор і сусіднього селища площею близько 1,5 га, що склало основу пригородка XIV-XVII ст. площею 2,7 га із князівськими будівлями, дворами бояр (шляхти),

храмами. Їх майданчики розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії і на 20-22 м підвищуються над заплавою. Із північного сходу це підвищення було обмежене давньою вузькою долиною, по якій тепер проходить проспект Незалежності. На північний схід від цієї долини, на значно нижчому місі, знаходилось середньовічне місто (рис. Б.44).

Вірогідно, у цей період Острог функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості. Його оборонне значення підтверджується випадковою знахідкою меча в р. Горинь у 1963 р., кольчуг, списів, сокир [115].

Чемерин. Важливим центром на пограниччі Київської та Волинської земель був згаданий в літописі під 1149 р. [20, стб. 387]. Чемерин - одне з найбільших міст Пересопницького князівства. Під час походу на Пересопницю у 1149 р. (1147 р., за Длугошем) при Чемерині зимували Болеслав, князь краківський та мазовецький і Генрик Сандомирський [29, s. 30].

Його роль важливого волосного центру Волині у XV ст. успадкувала Олика [501]. Нині - це село на околиці Олики у Ківерцівському р-ні олинської обл. Розташоване майже посередині дороги поміж Лучеськом та Пересопницею, судячи з контексту літопису, місто належало до Погорини - на той час удільного Пересопницького князівства [444; 464].

Заречеськ згаданий у літописі під 1150 р., як місто-супутник Пересопниці [20, стб. 409]. Місто розташовувалось у долині р. Стубли у місці впадіння р. Козульки в с. Заріцьк Рівненського р-ну Рівненської обл. Культурні напластування на дитинці площею близько 1 га перекриті рештками шляхетського замку. Поселенський комплекс Зарічеська, представлений, окрім трапецієподібного в плані городища, ймовірно, т.зв. «волинського» типу, великими за площею та насиченими археологічними напластуваннями, як на прилеглому до городища селищі площею понад 2 га, так і на селищах в заплаві р. Стубли площею понад 10 га стверджують поступальний розвиток міста у наступні століття [570, с. 109].

Пам'ятки Заречеська досліджувались автором у польовому сезоні 1987 р.

Мильськ згаданий в літописі під 1150 р. Залишками літописного Мильська є добре збережене в лісовому масиві городище біля с. Новомильськ [581, с. 109]. Воно знаходиться на західному краю височини в урочищі «Дівич-гора» (за легендою, там спокутує тяжку провину дівчина, котра видала ординцям таємний хід до фортеці через що гора тоді розкололася і поглинула її у своє лоно), на правому березі р. Усті (рис. Б.45) в оточенні висота Неділька, що простягавсь гребенем від городища (за легендою названа так ніби за те, що здавен складала неподільну маєтність), а також Лиса гора (вершина не має заростів), Вовча та Камінна гора, з боків котрої видніють камінні пласти; Залісна гора, розміщена за молодим лісом; Мельникова гора.

Мисовий майданчик розмірами 160x130м оточений валом заввишки до 3 м, із півночі та заходу має прямолінійні обриси, а з напільної, східної сторони вона дугоподібна в плані. Тобто за планом близька до городищ «волинського» типу. З напільної сторони майданчикка додатково захищена двома ровами і валом між ними заввишки до 4 м. З інших сторін схили майданчикки ескарповані і на рівні дна рову навколо неї влаштовано терасу завширшки до 8-10 м. Далі на схід розташовані ще три оборонні лінії, що включають вали і рови. Вони захищали не лише головне укріплення (дитинець), але й південний мис площею близько 4 га. Однак, культурних напластувань на цьому мисі не виявлено. На площі центрального укріплення (дитинця) виявлено культурний шар потужністю понад 1 м, насичений різноманітними знахідками XI-XIII ст. Збереглися також два лійчасті заглиблення на місці давніх колодязів чи цистерн для води. Велике селище X-XIII ст. (посад) знаходилось на низькому мисі на південний захід від фортеці. Західніше легенда розміщує руїни "Мурованого стовпа", від якого ніби починався підземний хід до Тайкурівського замку.

Літописний **Чемерин**, як показали дослідження 1988-1990 рр. [37; 96; 458; 462], займав обидва береги р. Оличі (нині – Осенище) на протязі понад 5 км до місця її злиття з р. Миловицею (нині – Путилівка). На передмісті Чемерина існувало поселення Олика (рис. Б.46). Місто мало, ймовірно, типову

планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі, оточеним ремісничо-торговельним посадом, що включав окольний город (укріплений первісний посад), а також декілька посадських районів. На жаль, укріплення на денній поверхні тепер навіть не помітні.

Місцезнаходження дитинця, де була резиденція княжого посадника, встановити поки що не вдалося. Можливо, замок розташовувався в сучасному ур. Старий курник на західній околиці с. Чемерина [458, с. 27] або ж займав ту територію, на якій у XVI ст. було збудовано замок Радзівілів. Сучасні Чемерин та Олика вже тоді склали єдиний поселенський організм. Загальна площа міста X-XIV ст. разом із забудовою на заплаві сягала понад 40 га (рис. Б.45).

Волинська археологічна експедиція провела розкопки на площі близько 300 м² і встановила систему забудови посаду в урочищі Острів (нині - останець в річковій долині поміж селами Жорнища та Чемерин). Будівлі споруджували рядами вздовж річки. У цьому урочищі, а також в окольному городі досліджено 10 об'єктів житлового та господарського будівництва X-XIV ст. Серед них - майстерні чинбарів, гончарів та золотарів.

Корчеськ. Корецьке городище знаходиться за 1 км від міста у напрямку урочища Шитня, на підвищеному березі річки Корчик. Воно має підтрикутну форму розміром 52х63 метри і обведене подвійним валом до 2 метрів заввишки та ровом. Виявлене наприкінці XIX століття, обстежене П.О. Раппопортом у 1960 році [403, с. 34]. На його території виявлено кераміку княжої доби.

Сапогинь. В урочищі Вал поблизу села Сапожин знаходиться городище з культурними напластуваннями XI-XII століть. Воно лежить на рівнині, що понижується на північний захід. Майданчик незначно підвищується над навколишньою низовиною. Оточене валом, залишки якого збереглися з південної та східної сторін городища. З південного сходу помітно слід колишнього рову (рис. Б.29: 3). Це городище, ймовірно, є залишком міста Сапогинь, яке згадується у літописі під 1151 роком. Обстежувалось П.О. Раппопортом в 1961 році. Виявлено керамічний матеріал XI-XIII ст. [403, с. 32].

Міста **Південно-Східної Погорини** витягнулись в ряд вздовж вище згаданого трансконтинентального шляху.

Вигощів згаданий у літописі під 1152 р. [20, стб. 454] серед міст Південної Погорини. Ця обставина робить малоімовірним локалізацію міста північніше Володимира. Вважається, що рештки міста були перекриті шляхетським замком, розташованим у с. Вишгородок Ланівецького р-ну Тернопільської обл.

Тихомль. Місто вперше виступає у літописі серед центрів Південної Погорини у 1152 році. З осені 1214 року Тихомль стає опорним пунктом малолітніх галицьких княжичів Данила і Василька Романовичів у їх боротьбі за відновлення єдності держави. 1233 року під час військових дій Данила Романовича проти військ угорського королевича Андрія, місто було пограбоване: «Ізяслав [син Мстислава Романовича], однак, учинив обман і звелів [військам своїм] спустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль» [20, стб. 770]. Після цього повідомлення про місто у писемних джерелах зникають. Пам'ятки літописного міста Тихомля збереглося біля села з однойменною назвою у Білогірському районі Хмельницької області.

Розвідкові розкопки кінця 50-х - початку 60-х рр. ХХ ст., здійснені М.О.Тихановою і П.А.Раппопортом, показали, що городище було зведене в ХІ ст., а його розквіт припадає на ХІІ-ХІІІ ст. Городище розташоване на мису та відрізано із східної сторони ровом від плато, яке лежить на тій же висоті, що й майданчик городища. З інших сторін краї майданчика захищені річка Горинь і крутими та високими схилами мису. Із заходу та з півдня ці схили мають висоту 25 м, а з півночі майданчик підвищується над сусідньою більш низькою територією всього на 7-8 м. Прямолінійний вал із східної, напільної, сторони досягає висоти 4 м, а з північної сторони лише 1,5 м. [403, с. 56]. В південній частині напільного валу влаштовано в'їзд (рис. Б.46).

Гнійниця знаходиться за 32 км на північний схід по течії р. Горинь від Тихомля та за 15 км від м. Ізяслава. Місто згадується у статті 1152 року серед інших міст Погорини, за які у ХІІ-ХІІІ ст. вели суперечку та уперту боротьбу київські, волинські і галицькі князі. Історики уміщували літописне місто у с.

Гнійниця Велика (тепер – Поліське). Археологічними розвідками М.П. Кучери та розкопками В.І. Якубовського руїни літописної Гнійниці локалізовані в урочищі Городище (Городисько) в лісі Грабина над лівим берегом р. Горині, між селами Дібровка (колишнє с. Мала Гнійниця) і Михнів Ізяславського району Хмельницької області. Про це засвідчують велике городище і два курганних могильники, які становлять єдиний історико-культурний комплекс.

Місто являло собою велику фортецю, яка складалася із двох укріплених частин площею понад 1,5 га. До укріпленого центру із заходу прилягає велике (15 га) неукріплене селище. Розвідковими роботами на західному (меншому) майдані у 1971 році виявлено спалений культурний шар з матеріалом XII-XIII ст. Цим же часом датується і курганний могильник, який у XII ст. закладено на високому горбі, на відстані 300 м на північний захід від городища. Його площа 2 га. На території, яка витягнута із південного сходу на північний захід, у 1994 році зафіксовано 40 земляних написів висотою від 0,4 до 1,5 м. Того ж року один із курганів, що є крайнім з південно-східного боку, розкопано. Другий курганний могильник, який стоїть ближче до села Мислятина, археологічно не вивчався. [640; 641, с. 36-37].

Ізяслав був значним міським осередком у верхів'ях Горині. Ймовірно, місто одержало назву на знак пошани імені волинського князя Ізяслава Мстиславовича, який міг збудувати його у період десь між 1146-1154 роками. Судячи з єдиного літописного повідомлення, місто зруйнували у 1240 році ординські війська Батия: «1 прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх» [20, стб.]. Археологічні дослідження на території сучасного волинського міста Ізяслава проводилися у 1981 р. під керівництвом М. Нікітенка та 1994 р. під керівництвом І.С. Винокура [321-323; 641].

Рештки напластувань стародавнього міського центру, що містили характерні господарсько-побутові вироби, рештки зброї і прикрас, знаходяться в урочищі Рогніда на високому останці у старій частині волинського Ізяслава, при впадінні р. Сошни у лівий берег р. Горинь. Будучи звідусіль оточеним природними перешкодами (води річок з півдня і сходу та глибокий яр з півночі і

заходу), останець був дуже зручним місцем для будівництва фортеці. Її укріплення були зруйновані у XVII ст. під час нової розбудови міста.

Кам'янець пробувано локалізувати на р. Случі поблизу від с. Кам'янка Дзержинського р-ну Житомирщини [135, с. ; 247]. Однак, ще М. Грушевський відмітив, що сам контекст літописних згадок переконує в тому, що Кам'янець, зруйнований Батиєм, знаходився на широтному шляху з Києва, через Колодяжин, Ізяслав до Володимира [197, т. 2, с. 608]. Досліджене у 1957-1964 рр. експедицією М.К. Каргера городище поблизу Шепетівки, судячи з речового матеріалу та масштабів городища, найбільш впевнено можна ототожнити із цією ранньою резиденцією князя Данила Галицького [344]. Кожне місто мало свою волость. Каменець не був винятком, його волость обіймала басейн р. Цвітохи - лівої притоки р. Горинь. Одночасне парне розташування в басейні невеликої річки двох політико-економічних центрів уявляється неможливим.

Літописне **Полонне** розкинулося на правому березі річки Хомори, недалеко від того місця, де з нею з'єднується притока Хоморець. Зараз тут розташована центральна частина міста. На сторінки літописів місто потрапляє 1169 р. у зв'язку пограбуванням половцями хана Теплія волості на р. Хоморі: «І поїхали вони за Київ пустошити, І приїхали до Полонного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної». Тоді Полонне отримав берестійський князь Володимир Мстиславович. В 1195 році київський князь Рюрик віддає Полонне своєму зятеві Роману Мстиславовичу, правителю Волині. Через 4 роки Роман Мстиславович об'єднав Волинь та Галичину в єдине Галицько-Волинське князівство. Його син Данило Галицький продовжив боротьбу за Полонський край із київськими Рюриковичами. Весною 1234 року він отримав під Полонним перемогу над своїм суперником Олександром Всеволодовичем.

Перші археологічні роботи, проведені у 1973 р. М. П. Кучерою [57; 272, с. 65-66], дозволили локалізувати літописний давньоруський град Полоний на території Старого міста в сучасному м. Полонному Хмельницької області. Розкопки на пам'ятках літописного Полонного проведені у 1992-1993 рр. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Територія міста та його посадів розкинулась на трьох останцях з крутими схилами, зручними для оборони. Перше городище площею 1 га, розташоване в районі ветеринарної на мисі правого берега р. Хомори могло бути дитинцем. Воно мало культурні напластування X—XVII ст. У XIII—XV ст. тут існував храм із кладовищем (досліджено 19 поховань). Окольний город, очевидно, займав територію плато площею близько 2 га із культурними напластуваннями XII-XIII ст., розташованого на північний схід від дитинця, де зараз стоїть пізньосередньовічний костюл і будинок лікарні. В околиці Полонного наприкінці XIX ст. було 24 кургани у п'яти групах.

За часів болохівського походу князя Данила Галицького та з середини XIV ст. до складу Волинського князівства належали ширші території у верхівях р. Случ та Південних Буг, центром яких був замок *Меджибіж*. Як вважають його дослідники, фортеця була спалена королем Данилом на вимогу Бурундая в 1259 р. [566, с. 142]

4.4. Белзька земля

Одне з найдавніших міст Волинської землі - *Белз* (тепер м. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.) - важливий адміністративний центр Західного Побужжя. Вперше названий в "Повісті временних літ" під 1030 р. [17, ч. 1, с. 101]. Місто належало спочатку до Володимирського князівства, а після смерті володимирського князя Мстислава в 1170 р. в Белзі сидів один з його чотирьох синів - Всеволод. З цього часу місто стає центром невеликої волості.

Перші польові дослідження в різних частинах міста провів у 1935-1936 та 1938 рр. відомий український археолог Я. Пастернак. В 1963 р. оборонні споруди Белза, вже значною мірою поруйновані, вивчав П. Раппопорт. Систематичні археологічні розкопки, у 1974, 1979-88 рр. під керівництвом В.М. Петегрича [704; 138], рятівні – у 2003-2009 рр. під керівництвом О.Лазурка.

Місто виникло на основі поселень, що існували з середини X ст. Розкопками В.М. Петегрича встановлено, що у першій половині XI ст. тут була споруджена

фортеця, оточена потужним валом з дерев'яними зрубними конструкціями, засипаними землею, до яких з внутрішнього боку прилягали житлові та господарські будівлі. Одночасно була прокладена головна вулиця на дитинці у вигляді дерев'яної мостової, що перетнула його по діагоналі. У північно-західному куті вона закінчувалася воротами-в'їздом на дитинець. Вздовж неї з обох боків збереглися виразні сліди забудови.

Із східного боку до дитинця прилягало пригороддя - окольний город. найстарші матеріали з якого теж сягають XI ст. Кільцевий вал довкола дитинця та окольного городу був споруджений одночасно і охоплював укріплену частину міста загальною площею сім га. Окольний город відділявся від дитинця валом і ровом, які зараз майже повністю знівельовані. Така форма оборонних споруд, розташованих на порівняно рівнинній місцевості, була досить ефективною, бо дозволяла вести фронтальну стрільбу з міських стін по всій довжині валу.

Згадана дорога, мощена деревом, яка виходила з воріт дитинця у північно-західному куті, через заболочену низовину шириною 350 м сполучала дитинець з головним торгово-ремісничим посадом. Він займав велику територію, що знаходилася за 370 м на північний захід від фортеці на видовженому підвищенні між р. Річицею з північного боку та р. Солокією з півдня, в центральній частині сучасного міста. Найдавніші культурні напластування тут – XI ст.

Інші посадські райони розташовувались на підвищених ділянках серед заболоченої місцевості. Один з них розташований за 400 м на південний захід від Замочка в ур. Клименщина сформувався вже в XI ст. У XII-XIII ст. тут, очевидно, функціонував монастир св. Климентія з кладовищем (досліджено 35 поховань із західною орієнтацією, а також підплитові поховання).

У південно-східному напрямку від городища, на правому березі ріки Солокії, на місці невеликого поселення X-XI ст. розростається один з посадських районів, що тягнеться вузьким пасмом довжиною майже 1 км по підвищеній частині правого берега р. Солокії аж до ур. Гора, що розташоване в 1,2 км від городища вниз по течії р. Окремі його ділянки мають назви "Загребля" та "Могили". Тут був свій некрополь, який почав функціонувати у другій половині

XI ст. На користь цієї версії вказують поховання, виявлені при земляних роботах. Мешканці ур. Гора контролювали доступ до міста водним шляхом від р. Буг [Пет01, с. 202].

Ще один посадський район XII-XIII ст. існував на лівому березі р. Річиці, в ур. Монастирище на мисовому підвищенні овальної форми розміром 210 x 120 м. У другій половині тут виникає кладовище (досліджено 55 поховань XIII-XIV ст.). Найдалі від фортеці знаходилося приміське поселення XII-XIII ст. в ур. Трійця, що займало овальне підвищення розміром 160 x 140 м. на лівому березі р. Річиці. Подібно як і в ур. Монастирище, тут у другій половині XIII ст. виникає кладовище (досліджено 4 поховання).

Зв'язок між окремими районами міста підтримувався, мабуть, з допомогою дерев'яних помостів, кладок і мостів, прокладених через болота та водні перешкоди, подібно, як це мало місце у сусідньому Червені, а також з допомогою водного транспорту.

Другою за значенням фортецею Белзької землі був **Буськ** – історичний центр Верхнього Побужжя. Місто вперше з'являється на сторінках Літопису Руського під 1098 р. у зв'язку з подіями після Любецького з'їзду князів [20, стб. 146–151]. Починаючи з цього часу, Бужськ виступає як значний осередок тогочасних політичних і державних процесів, а з 1100 р. стає центром удільного князівства [20, стб. 155]. Схема історико-топографічного розвитку на підставі робіт краєзнавця Льва Чачковського накреслена після широкомасштабних розкопок 1983, 1986-1989 рр. [704]. З 2001 р. розкопки проводить експедиція під керівництвом П. Довганя [204; 205].

Укріплення давнього Бужська знаходяться в центрі сучасного міста. Вони складаються з чотирьох городищ, два з яких – т.зв. Велике та Мале розташовані при злитті р. Західний Буг та Полтва. Фортеці передували неукріплені поселення VIII-IX ст., досліджені на лівому березі р. Західний Буг, у центральній частині міста біля новозбудованої церкви Петра і Павла та поселення X-XI ст. на Великому городищі та поруч з ним, в урочищі Ліпибоки та в районі церкви Св. Параскеви.

Між дослідниками існують розбіжності, щодо локалізації дитинця. На нашу думку, за аналогіями з іншими містами, дитинцем слід вважати саме Мале городище, яке розташоване біля впадіння р. Полтви у р. Західний Буг. Воно приблизно круглої форми з майже повністю знищеними оборонними спорудами. Ескарпи, залишки валів шириною 6–8 м та висотою 0,5–1,5 м та частково рів збереглися з південної сторони. Культурні напластування – XI–XIV ст. Розкопками виявлено згорілу двоповерхову споруду XIII–XIV ст. та 30 вістрь до стріл арбалета [242].

Велике городище, мабуть, окольний город, займає плато шириною 200–300 м, до якого з півночі прилягає тричастний посад, які відокремлюються між собою ровами та руслами Західного Бугу (рис. Б.47).

Городище – у плані неправильний чотирикутник розмірами 400 x 180 м, площею понад 5 га, обмежений з півдня і півночі двома глибокими ровами, а від заходу та сходу долинами р. Полтви і Бугу та оточений валом висотою в окремих місцях до 3 м і шириною в основі до 14 м, що зберігся лише з південного боку. Під валом виявлено споруду кінця X ст. Перетин валу вказує на три етапи його побудови. На першому етапі, наприкінці X ст. серцевину насипу складала оборонна кліть шириною 4,2 м, від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт. При спорудженні валу, очевидно, здійснювались ритуальні жертвоприношення, про що свідчать поховання дитини та ікла, роги і щелепи тварин, зібрані при основі. На цьому етапі вал мав висоту 3,2 м [205, с. 140]. У XII–XIII ст. на розрівняній вершині цього валу збудували ще новий ряд клітей, одна з яких мала ширину 5,7 м, а насип валу перевищив 4 м. Третій етап досипання валу датується XVI–XVII ст.

Перший майданчик, що прилягає з північного боку до цього городища, площею 2,8 га, з культурними напластуваннями VIII–XIII ст. потужністю 1,2–1,4 м. Напластування XII–XIII ст. зафіксовані і на двох інших майданчиках, розташованих далі на північний схід. Площа другого майданчика – близько 1,4 га. На третьому, найвищому майданчику, принаймні з XIV ст. знаходився економічний центр міста з площею Ринок та церквою Св. Миколая. Всі три

майданчики добре захищені густою мережею річок (Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна), багатьма штучно викопаними і заповненими водою каналами та ровами, що дало підстави історикам назвати Буськ "Галицькою Венецією".

За 1,5 км на північний захід від міста в урочищі Воляни знаходиться третє городище площею 0,15 га, (рис. Б.47: 6; 48). Воно займає високий мис правого берега р. Рокитни, має приблизно квадратну форму розміром 32 x 30 м. Вал висотою до 3 м та шириною в основі 10-12 м містив зрубну конструкцію оборонної стіни, до якої прилягали кам'яна кладка та рештки господарської кліті. Під плахами зрубу знайдено бойову залізну сокиру (рис. Б.51: 3). Рів з напільної сторони мав 6 м глибини та 10–25 м ширини. Його центральну частину займає дерев'яна церква Св. Онуфрія, при якій виявлено кладовище XIV-XVII ст. [204]. В'їзд на городище відзначений на місці розриву валу у південно-західному куті. Дане городище може бути залишками князівського чи боярського замку.

Рештками ще одного боярського замку могло бути городище на передмісті Ліпибоки в його північно-західній частині Буська. Воно розташоване на лівому березі р. Солотвини. Городище майже повністю зруйноване пізнішою міською забудовою та середньовічним єврейським кладовищем. Дослідженнями М. Филипчука встановлено, що з півдня підтрикутний майданчик площею близько 0,15 га оточував вал шириною основи 12 м і висотою 3 м та рів шириною 8 м і глибиною 3 м. Ледь помітні рештки знівельованого рову простежуються з напільної сторони. Культурні напластування датуються XII–XIII ст. Зі східної сторони виявлено селище рубежу X–XI ст. [205, с. 138].

4.5. Міста Берестейщини та Полісся.

Берестя виникло на рубежі X/XI ст., як опорний пункт київських князів на шляхах у Європу. Дитинець фортеці знаходився при впадінні р. Мухавець до Західного Бугу. Судячи із збережених планів пізнішого замку, він був трикутним у плані площею понад 2 га. Кам'яна вежа, згадана в літописі, як гадають, знаходилася на куті валу на березі р. Мухавець [590]. У 1969-1981 рр. під

керівництвом П.Ф. Лисенка на території сучасної Брестської фортеці проведені археологічні розкопки на площі 1800 м², якими виявлено дерев'яну забудову трьох вулиць, що, очевидно, віяло розходились від воріт.

Кам'янець на р. Лісній. Збудований як князівська резиденція Володимира Васильковича поміж 1271 і 1289 р. будівником "градів" Олексою [591]. У 1409 р. в ній 8 днів гостював король Ягайло, полюючи на р. Лісною в лісі Біловежі [29, с. 557]. У 1517 та 1526 рр. австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн проїжджаючи українськими землями по дорозі до Москви у своїх записках, виданих у 1549 р. зазначає, що "місто з кам'яною вежою та деревляним замком" [428, с. 47]. У 2000-х рр. поблизу вежі проводились археологічні розкопки. Рештки городища не збереглися. Культурні напластування частково знищені під час реставрації вежі у 1903 р., яка знаходилась всередині кільцевого валу [591].

Дорогичин розташований на пагорбі висотою 4 м над правим берегом р. Західний Буг. Досліджувався польськими археологами [697].

Північна Погорина у X-першій половині XIII ст. розвивалась у рамках Турово-Пінської землі. На цій території концентрація городищ була невеликою: Залужжя (VIII-IX ст.), Злазне, Великий Мидськ, Кричильськ, Городець, Залужжя – X ст. [372]. На протязі XI ст. всі ці городища занепадають. Їх змінюють пункти утвердження князівської влади в регіоні (Дубровиця, Степань). Одне з міст – Висоцьк – функціонує, як феодалський замок.

Степань вперше згадана в літописі під 1292 р. [20, стб. 938] та наприкінці XIV ст у "Списку городів руських дальніх і ближніх" [9]. Укріплення міста повністю зруйновані побудовою бастионних укріплень замку [перша письмова згадка 1615 р.; прямокутний замковий двір розмірами 80х61 м, 0,5 га, товщина культурного шару – 3 м, розвідкові розкопки Б. Прищепи 1981 р.: 185, с. 86; 372]. Поселення тут існувало вже у X ст. У XII-XIII ст. культурні напластування (передматериковий шар потужністю 0,3-0,4 м) набувають міських рис. Зібрано шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів, вапнякову орнаментовану писанку [372].

Дубровиця. В літописі під 1183 р. згадується дубровицький князь Гліб Юрійович [20, стб. 631]. Укріплення міста повністю зруйновані [421]. Центральна частина міста, вздовж лівого берега р. Горинь на протязі 300 м, на південь від костелу до дерев'яного храму Св. Миколая – рештки міста княжої доби. З культурного шару походять фрагменти скляних браслетів та кераміка XI-XIV ст. [111].

4.6. Міста Забужжя

Одне з найдавніших міст – *Червен* вперше згадане в "Повісті временних літ" у зв'язку з походом Володимира 981 р. [17, ч. 1, с. 58]. У письмових звітках 1018 і 1031 р. згадується вже не сам Червен, а червенські міста [17, с. 97-101]. Після цих повідомлень вони зникають зі сторінок літописів, а саме місто неодноразово фігурує в джерелах іноді як центр невеликого удільного князівства. У 1224 р. у Галицько-Волинському літописі поряд з Белзькою названа Червенська земля [20, с. 498].

Перші дослідження Червена здійснені у 1940 р. Є. Чикаленком. В 1952-55 рр. польськими археологами проводились систематичні розкопки міста. У 1976-79 рр. роботи з його вивчення поновив Я. Гурба. У 1986 р. А.Урбанським вивчалися дерев'яні конструкції греблі.

Давнє місто розташоване на окремих височинах в долині р. Гучва та її лівої притоки р. Синюха. Центральне місце в структурі стародавнього Червена займає дитинець літописного міста – городище Замчисько, яке розташоване в 150 м на південний захід від р. Гучва на її лівому березі. Городище має овальну форму розміром 145x95 м і оточене по периметру валом, що досягає в окремих місцях висоти 6 м. У північній частині – розрив між валами, де знаходиться в'їзд на городище. Можливо, в цьому місці розташовувалися "ворота червенські", що згадуються у літописі. На захід від нього за вузької низинній болотистою місцевістю в уроч. Замочок або Вали розташований окольний город. За допомогою валу і частоколу цей район був об'єднаний з дитинцем в єдину фортифікаційну систему площею 3,5 га. На майданчику дитинця відзначені

сліди колодязя. Вали дитинця та окольного города будувалися із застосуванням дерев'яної зрубної конструкції. При дослідженнях відзначено, що початкові оборонні споруди городища Замчисько, час зведення яких не встановлено, були знищені і відбудовувалися в XI-XIII ст.

Посад міста площею 25 га, що займав кілька островів у заплаві з півдня був захищений земляним валом довжиною 1,5 км. Із зовнішнього боку перед валом був прокопаний рів шириною 4 м і глибиною 1,2 м від основи валу. Час їх зведення поки не з'ясовано. Навколо городища на обох берегах річок Гучви та Синюха на окремих підвищеннях в заболоченій заплаві (урочища Підзамче, Доливо, Гребисько, Гождзяк та ін) розташовувалися незахищені поселення, що входять до поселенського комплексу стародавнього Червена, що займав площу близько 40 га (рис. Б.51). Міські могили відкриті на центральному городищі в уроч. Підзамча і Вороновиця-Доливо. Ще наприкінці XIX – початку XX ст. на південний захід від городища існував курганний могильник [670, s. 76].

Окремі частини міста з'єднувалися між собою дерев'яними помостами, спорудженими на вбитих у болото в два ряди дубових стовпах. Найдовший 750-метровий поміст перетинав заболочену долину р. Синюхи і з'єднував поселення по обох її берегах. Такий же поміст був прокладений між центральним городищем Замчисько і поселеннями на протилежному березі р. Гучва, Матеріали, отримані в результаті досліджень цього помосту датують його конструкції від X до середини XIII ст. [681, s. 117]. .

Потужність культурного шару на дитинці і окольному городі досягає 2-2,5 м. Найдавніші матеріали датуються IX-X ст. Найбільш насичені культурні напластування датуються XII-XIII ст. – періодом розквіту давнього Червена.

Волинь. Стародавнє місто згадується в "Повісті временних літ" під 1018 р. Інші згадки Волині в письмових джерелах можуть відноситися як до цього міста, так і до обласної назви. Пам'ятки міста, локалізовані польським хроністом XV ст. Я. Длугошем та дослідником XIX ст. З. Доленгою-Ходаковським, розташовані у гирлі р. Гучва, на лівому березі р. Буг, в районі с.Городок-над-

Бугом біля Грубешова [707, s. 230-231]. Археологічні дослідження проводилися групою польських археологів у 1952-1955 рр.

Городище "Замчисько", овальної форми, розміром 30x70 м, площею 1,5 га було оточене потужним валом, вперше зведеним у IX ст. навпроти великого поселення VIII-X ст. Вал з боку р. Гучва дуже сильно зруйнований. Вивчення конструкцій валу на збережених ділянках показало, що він складався з пов'язаних між собою зрубів, заповнених землею. Розміри стін зрубів складали від 2,7 до 5 м [709, s. 65-67]. Довжина протилежних стінок різна, що відповідало кривизні валу. За стратиграфічними даними спорудження валу відносять до кінця XI ст., а його зруйнування пов'язують з походом Батия або ж руйнуванням оборонних споруд у містах Галицько-Волинської Русі за наказом Бурундая в 1261 р. [709, s. 67; 707, s. 588]. Більш ранні оборонні споруди, можливо, знищені під час русько-польської боротьби за це місто. Зі східного боку до городища прилягає окольний город площею 8-10 га, який захищався зруйнованим сьогодні валом. Неукріплений посад площею близько 1 га межує з південною частиною дитинця і західною частиною окольного города. Тут виявлено житло-майстерня коваля XI ст. Інший посад знаходився західніше дитинця. Загалом місто займає площу близько 15 га [707, с. 264]. Найближчу посадську округу міста становили поселення в Стрижові, Чумові, Сліпчому, Тентюкові і Гусинному.

Під час систематичних розкопок 1952-1955 рр. досліджено третину площі городища (1075 м²) [682, s. 80]. З середини XII ст. Волинь поступово переростає в місто. Тоді поряд дитинця виростає торгово-ремісничий посад, на якому існувало залізобробне і залізообробне виробництво. Недалеко від берега р. Гучви знайдені залишки колодязя IX-X ст. [708, s. 51]. У Волині виявлено та досліджено два могильники: курганний, IX-XII ст. в ур. Городище з трупопокладеннями на спині, орієнтованими головою на захід та ґрунтовий, XIII-XV ст., на території дитинця (досліджено 469 поховань). Найбільш ранні поховання останнього могильника пов'язують зі знищенням Волині монголо-татарами, що підтверджується датуванням прикрас, знайдених у жіночих похованнях, і слідами насильницької смерті у вигляді розсічених черепів в

деяких похованнях [710, s. 78-81]. Поруч вищезгаданого великого поселення VIII-X ст. досліджено ще один дружинний курган Князя Могила, насипаний на місці поселення в с. Гусинне. Боярське підкурганне поховання XII-XIII ст. чоловіка у віці 45-55 років з ритуально зігнутих мечем і частинами сагайдака та луку виявлене в 1983 р. [669, s. 237-242].

Холм – як столиця Забужжя за літописними свідченнями засновується Данилом (тоді ще Володимирським князем) в середині 30-х років, у вигідному стратегічно регіоні, на правобережжі Західного Бугу – на комунікаційній лінії Володимир-Люблін. За відлік його історії прийнято вважати 1237 р. [352, с. 121]. Із самого початку місто було головною резиденцією і водночас – символом нового геополітичного спрямування діяльності князя Данила Романовича. В 40-х роках XII ст. Холм став, по суті, столицею Галицько-Володимирського князівства, а згодом – Королівства Галичини та Володимирії – аж до смерті Данила. Це був результат свідомої політики Данила. Свідченням цього є, передовсім, перенесення до Холма єпископського осідку з Угровська, а також оповідь у Галицько-Волинському літописі про активну розбудову міста Данилом Романовичем.

Холм розташований на північно-західному краю узвишшя над заболоченою долиною ріки Угерки та її допливів. Як вказує літописець, назва міста походить від домінуючого над рівниною пагорба – "холма", на якому Данило поставив "город". Із заходу під'їзди до міста на віддалі 10 км контролювали форпости Столп'є та монастир Спаса (в с. Підгороддя) з оборонними вежами-"стовпами" (рис. Б.51). Аналогічна вежа розташовувалась у с. Білавино в 3-х км північніше від міста, на болотистій рівнині, над злиттям р.Угерки та її притоки. Імовірно, що це той самий "стовп", описаний літописцем: "За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна (столпъ камень»), і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять ліктів" [20, стб. 845]. Проте, польськими дослідниками ця споруда датується рубежем XIII-XIV ст. [125, с. 140].

Саме у Холмі вперше згадується літописцем вежа-донжон, що виконувала оборонну функцію: "І вежа посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту (приблизно 7 м), а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів (приблизно 55 м)" [20, стб. 844]. Рештками цієї, першої відомої з літопису вежі-донжону на території Русі, спорудженої в межах "города" (міста) вважають досліджену П.Покришкіним квадратну в плані будівлю, розмірами 4,7x4,9 м із округлим внутрішнім приміщення [125, с. 108]. Хоча, згідно з опосередкованими свідченнями, найранішим таким об'єктом можна вважати "столп" у селі Столп'є, вперше згаданий під цією назвою вже близько 1207 р. [20, стб. 721].

Літописні свідчення вказують, що Данило Романович причетний принаймні до трьох етапів розбудови міста: "і поставив він [Данило] невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. ... став він прикликати приходній – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день і наповнили вони дворами навколо города поле і села» [20, стб. 843]. В цей період споруджені церкви Пресвятої Трійці, Івана Золотоустого, Кузьми і Дем'яна. Третім етапом стало відновлення Холма Данилом після пожежі «в Куремсину війну». На цьому етапі (у 1257-1259 рр.) було відбудовано міські укріплення, церкви, споруджено «превелику церкву ...на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш.. » [20, стб. 846].

Сам Холм донедавна тільки спорадично ставав об'єктом наукових зацікавлень [151; 699]. Основна частина робіт, що проводились переважно місцевими дослідниками, залишається неопублікованою, а тому його міська структура часу XIII-XIV ст. – архітектура церков та княжого двору – мало висвітлена. Водночас археологічні дослідження останніх років значно розширили джерельну базу з ранніх етапів історії цього міста (рис. Б.50).

Резиденція Данила Романовича вперше археологічно досліджена архітектором П. Покришкіним у 1910-1912 рр. Незважаючи на невеликі площі розкриття та подальшу втрату основної частини документації, його роботи залишаються основною базою історико-архітектурного аналізу резиденційного комплексу в Холмі. У 1966-1967 рр. В. Зін та В. Грабський опублікували нові результати археологічних досліджень, у ході яких ними виявлено нові ділянки фундаментів при рештках церкви Кирила і Мефодія XIX ст., інтерпретовані як основа квадратної оборонної вежі розміром 12x12 м. Вежа датована дослідниками серединою XIV ст. [125, с. 108]. Археологічне шурфування дало їм підстави виділити дві частини пагорба: власне "палатіум" та "господарський пригородок" на північ від нього. Завдяки розвідковим археологічним дослідженням польських археологів у 2001 р. вперше зафіксована найбільш повна стратиграфія "гірки" та особливості конструкції мурованих зовнішніх оборонних стін [151, с. 187].

Одним із найбільш дискусійних питань у дослідженні резиденції Данила Романовича є локалізація та ідентифікація згаданої в літописі вежі-"столпа". З огляду на практику XIII ст., коли спершу споруджувалась мурована вежа-донжон в межах дерев'яно-земляних укріплень, а вже потім – муровані зовнішні оборонні стіни, можна припустити, що виявлена вежа є саме тим "столпом", котрий був споруджений Данилом ще до пожежі 1256 р. Після пожежі дерев'яна надбудова над вежею не відновлюється, а зводиться зовнішня оборонна стіна двору: "Помолившись Богу, він [Данило] знову обновив церкву... спорудив [город Холм] кріпшим і вищим, але вежі такої не зміг зробити, бо інші городи він ставив проти безбожних татар..." [20, стб. 844]. Про це свідчать також повторно використані у стінах кам'яні тесані блоки, що можуть походити зі згорілого первісного палацу та церкви [399, с. 323]. Про потужність оборонних споруд міста після відбудови свідчить той факт, що Холм – єдиний пункт Побужжя, не зруйнований татарами у 1259 (1261) році: "бо були в ньому бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами" [20, стб. 850].

У ході археологічних досліджень 1910-1912 рр. в підніжжі найвищої ділянки пагорба П.Покришкіним виявлено дерев'яні колоди, що перехрещувались під прямим кутом [399, с. 320]. Польські дослідники схильні вважати їх елементами т.зв. "руштвої" (перекладної) конструкції оборонних валів, характерних для польського оборонного будівництва IX-XI ст., однак такі припущення не підтверджені археологічними матеріалами [151, с. 189]. Існує також припущення про існування в XI ст. невеликого поселення на території майбутнього Підгороддя [699, с. 83-84].

На підставі систематизації та опрацювання матеріалів археологічних досліджень можна спробувати відтворити давню структуру Данилової столиці. На середину XIII ст. Холм складався з "города", "підгороддя" (посаду) та численних передмість. Город і Підгороддя мали свої системи фортифікацій³⁶. Резиденція Данила знаходилась на території сучасної т.зв. "Високої гірки", що підноситься над тереном "города" на 15—17 м. Площа цього пагорба становить близько 0,3 га, города – близько 2 га, Підгороддя – близько 3,5 га. Загальна площа заселеної території міста у XIII-XIV ст. сягала 8 га, хоча археологічні обстеження з часом можуть значно розширити ці межі. Прикладом є відкриття комплексу споруд XIII ст. з багатим інвентарем у північній частині міста, що до цього часу вважалась незаселеною до XIX ст. [699, с. 87].

Територія Города поділялась на кілька частин, основними композиційними домінантами в яких були церква Івана Золотоустого при князівському палаці, катедральна церква Успіння Богородиці в "Низькому городі", а також церкви Кузьми і Дем'яна та Св. Трійці. Літописні свідчення дають підстави для досить широких інтерпретацій оборонної архітектури міста, однак тільки широкомасштабні архітектурно-археологічні дослідження можуть розкрити повну картину оборонного комплексу Холма.

На території Забужжя існувало ще декілька міст, зокрема, Грубешів з церквою Св. Миколи, згадана в літописі у 1255 р. [тепер у будівлі, зведеній поруч старшої дерев'яної церкви 1795 р. діє костел Св. Станіслава Костки: 720], Володава, Бусовно, Охоже, для військово-історичної характеристики яких ще

недостатньо археологічних джерел. Згадане у літописі 1188 р. "сільце Воїнь на Україні", розташоване у басейні р. Тисмениці, притоки р. Вепра, могло бути містом ще наприкінці XIII ст. Оскільки, за документами XV ст. воно вже відоме як місто з церковною парафією [195].

Таким чином, оборонна інфраструктура літописних міст – військово-політичних центрів Волинського князівства формувалась на основі племінної поселенської структури. В ряді міст у ході археологічних робіт не виявлено слідів розгрому чи пожежі (наприклад, в Острогу). Вірогідно, процеси трансформації відбувалися, переважно, мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, спрямованими на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилася ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалася визначальною в XII-XIII ст. [594, с. 74-75]. Разом з тим, очевидним фактором економічного зростання міста є пролягання торгових шляхів, від важливості яких в свою чергу залежали темпи його розвитку.

РОЗДІЛ 5

ДУХОВНІ ЗАСАДИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЇНСТВА ТА ЙОГО РУХОМІ ПАМ'ЯТКИ: ВІДЗНАКИ ТА КУЛЬТ СВЯТИХ ВОЇНІВ. ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ ТА ЇХ РОЛЬ В ОБОРОНІ КРАЮ

Поряд з нерухомими пам'ятками оборонної інфраструктури її ключовими елементами були суспільне та духовне середовище, яке формувало військові стани, а також матеріальна база із створення та ремонту зброї та захисного обладунку. Важливою складовою частиною духовного середовища була своєрідна дружинна культур, яка сформувалася у IX-X ст. у період становлення Київської держави на засадах язичницького світогляду та, згодом трансформувалася під впливом поширення християнства. Її складовими частинами були різноманітні військові відзнаки, культ святих воїнів тощо.

5.1. Військові відзнаки. Пам'ятки культу (Ужиткове мистецтво. Християнська культова символіка), пов'язані з військовою справою

Військові відзнаки. Літописи повідомляють про широке застосування волинськими дружинами прапорів, труб та бубнів. З рукописних малюнків XIV-XV ст. (наприклад, вміщених у кенігсберзькому літописі або «Житті Бориса та Гліба») видно, що стяг найчастіше виконувався у вигляді досить довгого полотна трикутної форми що закріплювалося на високому держаку. Інколи на деяких прапорах вміщались якісь знаки, найчастіше зорі, місяць. Але переважно вони були без таких знаків. На вершку держака було вістря списа або півмісяць, а під ним китиця з кінських волосин - І.П. Крип'якевич звернув увагу на літописне повідомлення про опис бою 1169 р., де згадано, що вороги «здерли стягову чілку»,— можливо, це волосіння і звалося "чілка". Ці відзнаки та колір стягу мали здалека вказувати воїнам на розташування їхнього війська. На печатці короля Юрія I зображений вершник із прапором. Тут полотно прикріплене на дрючку трохи нижче і, подібне воно на прямокутне, поділене на три частини.

Стяг підіймали над військом на початку бою — це був урочистий знак, що битва починається. Він був символом конкретної дружини. Так, у волинському поході 1149. р. князі Юрієвичі «побачили стяги батька свого» [20, стб. 389]. Нерідко стяги ставили, щоб перехитрити ворога. Так, князь Ізяслав Мстиславич 1153. р. обманув галичан: «поставив стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги і він узяв силу бранців» [20, стб. 467]. Боротьба за прапор завжди була найважливішою хвилиною в битві. Стяг оберігав прапороносець "стяговник". Під час бою волинців з уграми (1232. р.) «полк Васильків гнав угрів аж до табору, і стяг королевича підрубали». Здобуття ворожого прапора було ознакою тріумфу. Данило, заволодівши Галичем 1236. р. «проголосив перемогу й поставив на німецьких воротах хоругву свою». Коли ж 1249 р, переміг під Ярославом угорського воєводу Филю,— «хоругву його пороздирав на шматки» [20, стб. 802].

Не пізніше початку XIV ст. формуються територіальні символи Волинського князівства, серед них печатки та стяги із земельними знаками. Їх широко використовували у різноманітних ритуальних заходах [192, с. 128-129]. Очевидно, саме тоді гербовим символом князівства стає срібний хрест на червоному полі, вперше документально засвідчений вже з початку XV ст. Так, на печатці великого князя Вітовта 1404 року фігурує чотиридільний щит з основними територіальними гербами, серед яких є і хрест, згодом позначений підписом [661, с. 720]. Аналогічний хрест є на монетах, приписуваних князю Любарту Гедиміновичу [564, с. 197, рис. 127].

Вважається, що підставою для обрання зображення хреста за герб Волині була наявність такої реліквії у Лучеську [див. 307, с. 34]. Відоме повідомлення літопису під 1288 р. про вкладення (передачу) до луцького кафедрального собору Св.І. Богослова срібного хреста з часткою Хреста Господнього [20, стб. 926]. Ймовірно, реліквія, що могла мати лише візантійське походження, оскільки Хрест Господній зберігався в Соборі Св. Софії у Константинополі, потрапила на Русь незадовго до цієї події. Саме на вшанування цієї реліквії на Волині,

напевне, майже одночасно з'являються монастирі подібного посвячення в околицях княжого Володимира та Лучеська [568, с. 147].

Серед геральдичних знаків, що мали б епізодично вживатися на території Волині, були зображення птаха (галки?, боярський перстень-печатка з Жидичина), двоголового орла (Холм), а територіальним символом Галицтво-Волинської держави з початку XIV ст. був лев, зображений на щиті воїна з печатки короля Юрія I Львовича [192, с. 134].

Символічне значення мало вживання руським військом труб та бубнів. Ці атрибути військової доблесті відомі на Русі вже з ранніх часів [257, с. 48]. Вигляд їх відомий із згаданих літописних мініатюр.

Пам'ятки дружинного побуту та культу. У середньовічній Європі військовий стан займав найвищі щабелі у суспільстві. Атмосфера військової напруги, в якій жила військова дружина, умови постійної бойової готовності, боротьба з зовнішніми та внутрішніми ворогами, стали об'єктивним підґрунтям для виникнення специфічних військових культів.

Дружинну верхівку Володимира, Лучеська, Пересопниці ховали за особливим ритуалом. Для них споруджувались спеціальні споруди по типу житлових будівель. Цей тип поховальної споруди був єдиним для певної суспільної групи Північної та Східної Європи другої половини X ст., пов'язаною з міжнародною торгівлею, що «мала виразну північноєвропейську складову» [304, с. 18-21]. Подібні поховання зустрічаються винятково у великих торгових центрів міського характеру. Не дивлячись на високий статус похованих, у їх спільнотах існувала майнова нерівність – звідси наявність камерних поховань з бідним інвентарем. Розглядувану деталь поховального обряду — склепи-зруби можна пов'язати з інтернаціональною ідеєю дому, який виділив людину з космосу, виріс між ними і, внаслідок цього набув характерних рис медіаційного комплексу [132, с. 11].

Серед традицій та обрядів, які сформувалися у поліетнічному дружинному середовищі Центральної та Східної Європи є, наприклад, звичай давати дерев'яні відерця у могилу, східногерманського походження. Його прийняли у свій

поховальний обряд варяги, а від них західні слов'яни Тюрінгії, Польщі, Сілезії, Словаччини та Моравії [337, с. 659]. Відра на Волині знайдені в похованнях Старожуковського курганного могильника [301; рис. Б. 52: 3], а також у курганах Пліснеська.

Інші особливості поховального обряду курганних некрополів Волині Х—ХІ ст. свідчать про проникнення сюди звичаїв занесених скандинавськими дружинниками у побут мешканців міста через спільні для всієї Європи обряди.

Відгомом цього обряду можна вважати поховання коня князя Андрія Боголюбського, загиблого під час облоги Лучеська [175].

Разом з тим, саме з камерними похованнями пов'язані перші чисельні християнські старожитності, які відобразили дружинний етап у прийнятті нової віри. [314, с. 141]. На південній межі Волині такі старожитності знайдені у пліснеська.

Дружинний стан мав своїх небесних покровителів. Ідею божества-воїна, божества-вершника уособлював в язичництві Перун – покровителя дружинників. Вшануванню його культу приписують спеціальні відзнаки – мініатюрні бронзові сокирки-амулету, зібрані на багатьох пам'ятках Волині [416; 564, рис. 121: 2]. Ці атрибути дружинників, пов'язаних з північноєвропейським дружинним світоглядом знайдено під час розкопок: на Жорнівському городищі серед матеріалів ХІ-початку ХІІ ст. [373, с. 127, рис. 37] (рис. Б.52: 6). Подібна сокирка-амулет виготовлена із свинцю (олова) знайдена у напластуваннях Любомля ХІІІ-ХІV ст. Довжина амулету – 1,8 см, висота леза – 1 см, ширина леза – 0,9 см. Руків'я злегка потовщується у напрямку від власне сокири, чотиригранне, біля злому має товщину 0,3 см. Власне сокира має чітко виражений обух та розширене у напрямку до руків'я лезо [215, с. 167]. Вважається, що подібні предмети, знайдені також по всій північно-Східній Європі, могли бути відзнаками молодших дружинників [564, с. 227].

На території Давньої Русі важливе значення мало вшанування святих воїнів. В їх образах знайшли відображення уявлення про ідеальну мужність, хоробрість, віру і віротерпимість, жертвну любов до батьківщини. Поширенню культів

святих воїнів сприяли князівські династії та військова дружина для яких вони були взірцями захисників, охоронців, родових патронів. Свідченням цього є численні зображення християнських святих у військових обладунках у давньоруському мистецтві: фресках, іконах, різьбі по дереву і кістці, металопластиці тощо [121; 305].

Культ святих воїнів мав візантійське походження [305, с. 180-181]. У вжиток увійшли іконки святих воїнів, а їхнє зображення на свинцевих печатках військової візантійської знаті перетворилися на символи-герби.

Набули значного розповсюдження зображення святих вершників і в Галицько-Волинському князівстві про що говорять знахідки виробів, переважно металопластики, при розкопках давньоруських поселень, городищ, могильників, руїн літописних міст [305, с. 180-187; 236, с. 179-187] на землях, які входили до його складу.

На території Давньої Русі зображення святих кінних воїнів мало досить широке поширення і зустрічається на багатьох культових виробах. Серед зображень святих, які супроводжуються написами, найчисленнішими є св. Георгій, св. Дмитрій Солунський, св. Федір Тирон, св. Федір Стратилат, св. Євстафій Плакіда, св. Сіссиній, св. Фіваммон, св. Борис, св. Гліб та інші. Для багатьох зображень святих характерний певний іконографічний тип, який навіть при відсутності надписів, робить постать святого вершника пізнаваною. Наприклад, св. Георгій на виробах металопластики, іконах зображується на коні, який їде вправо, рідше вліво, із списом вражаючим змія, останній зображений під копитами коня [121, с. 32, 96-97].

Так, під впливами художньої культури сасанідського Ірану, наприклад, сформувався у переказах східного християнства образ св. Георгія, де вперше загальносвітова тема героя-змієборця, що символізувала світле начало у боротьбі з силами темряви, одержала свою детальну іконографічну розробку [305, с. 183]. Культ св. Георгія у подальшому поширився на територіях Закавказзя, Сирії, Візантії, Балкан, Центральної Європи, Русі. Досить часто зображення св. Георгія зустрічається і в пам'ятках з території Галицько-

Волинської Русі. Воно відоме на кістяному медальйоні XIII ст. зі скарбу речей, знайденому у с. Теліженці Старосинявського району Хмельницької області у 1973 р., на енколпіонах XII-XIII ст. місцевої роботи з Володимира-Волинського, на медальйонах XII-XIII ст. з Дорогичина, на печатці Юрія I Львовича і міста Володимира-Волинського, зафіксованій 1324 році. Крім того, церква св. Георгія була побудована у 70-80-рр. XIII ст. волинським князем Володимиром Васильковичем у місті Любомлі [292].

Проте, найбільш шанованим на Волині був св. Феодор, який вважався покровителем князівської династії – нащадків Мстислава Великого. На честь фамільного покровителя в околиці Володимира було зведено монастир із храмом-усипальницею [564, с. 125]. Вважається, що образ Феодора, шанований ще коптами послужив вихідною точкою для образу Георгія, що бореться із змієм. Потреба знайти ще одного кінного воїна штовхнула агіографа IX (?) століття створити нового драконовбивцю, внаслідок чого мученик був посаджений на коня і в руки його вкладений був спис. Так, очевидно, виник образ борця із змієм Георгія, який в подальшому витіснив всі інші іконографічні типи.

В багатьох пунктах Волині виявлені медальйони (круглі привіски-іконки) виготовлені із бронзи, приблизним діаметром 2 см, товщиною близько 1-2 мм, з вушком для підвішування (рис. Б.53: 4-6). Металеві вироби містять одностороннє зображення вершника у німбі, який їде вліво з піднятим вгору списом. За спиною вершника розвівається плащ (криловидної форми), до захисного озброєння кінного воїна відноситься щит, нижня частина якого заокруглена а верхня звужується догори, розміщений посередині фігури коня, з лівого боку постаті вершника [278, ілюстр. 20: 7; 418, с. 112, табл. 5; 319, рис. 86, № 572]. Майже всі відомі медальйони практично не відрізняються один від одного. Складається враження, що вони виготовлені в одній формі і різняться лише чіткістю зображення, що, очевидно, було викликано руйнацією форми від тривалого використання. Не виключено, що медальйони виготовлялися поспішно і тому не мають зображень на зворотній стороні. Як правило на

більшості давньоруських медальйонів із святими воїнами зображення двохсторонні, інколи на аверсі рельєфне, а на реверсі гравіроване. Аналогії цим знахідкам відомі у Галичі [338, с. 234, рис. 70: 3], Зеленчому (давня Тереховля) [162, с. 288, рис. 7: 5], Теліженцях [305, с. 182, рис. 1], на Буковині [356, с. 57, рис. 2] та інших пам'ятках.

Зображення святих воїнів часто прикрашають свинцеві вислі печатки, зібрані на території Волині. Проте на них немає зображень святих вершників, зображення яких на давньоруських буллах поширюється лише з початку XIII ст. [618, с. 52]. Вшанування святих воїнів пов'язується перш за все із князівським військовим середовищем, серед власників печаток, крім князів, були митрополити, монастирі, посадники, тіуни тощо.

На одній стороні луцької печатки зображено святого воїна зі щитом у лівій руці та стягом у правій; кучерява зачіска та борода за аналогіями дозволяє припустити, що це — Св. Федір Стратилат, однак частина вертикально розташованого напису з першою буквою "Д" схиляє до думки, що на печатці зображено Св. Дмитрія [537, с. 188, рис. 162: 5]. Цей же святий зображений на печатці з Берестя (рис. Б.53: 3).

Порівняння зображення на цій буллі показує, що воно найбільш близьке до іконографічного типу із св.Федором (рис. Б.53: 7). На всіх „федоровських” печатках святий озброєний списом, інколи зображений із стягом. Правда, встановити, який саме св.Федір поміщений на печатках Стратилат чи Тирон складно. В літературі їх іконографічні типи досить часто не розділяються, тому що культу обох святих досить близькі. Св. Федір Стратилат, полководець знатного походження, воєвода Гераклеї Понтійської, який навернув до християнства сотні язичників і прославився у боротьбі із змієм згадується у візантійській агіографії з IX ст. Св. Федір Тирон, в Житті якого зафіксований епізод боротьби із змієм-драконом, шанувався на візантійських землях вже в IV ст. З часом їх культу зблизилися, тим більше що обоє святих воїна були змієборцями [618, с. 51-55]. Отже можемо припустити, що на буллі із Луцька, а також на інших аналогічних виробах, зображений св.Федір.

В XI ст. з'являються хрести-енколпіони із зображенням Св. Бориса та Гліба. Їх продукування розпочалося після канонізації в 1072 р. давньоруською церквою молодших синів князя Володимира Святославича Бориса та Гліба. Вони трагічно загинули 1015 року від рук старшого брата Святополка під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Борис і Гліб – перші святі, канонізовані давньоруською церквою. Вони визнані як чудотворці й молитвеники перед Богом “за землю Руську”, “за нові люде християнські”. Їх шанували як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів руської землі і особистих патронів давньоруських князів. На честь святих Бориса та Гліба був закладений храм у Вишгороді, освячений 1115 року, а пізніше збудовані собори в Чернігові, Рязані, Смоленську та багатьох інших давньоруських містах. З часом культ шанування святих-мучеників проник і за межі Русі. Відомо, що ікони з їх зображеннями знаходилися в Константинополі, їх бачили паломники на території Грузії, Чехії та Сербії. На Русі з 1072 р. святих-мучеників Бориса і Гліба вшановують загальноцерковно. День смерті князів: Бориса – 24 липня та Гліба – 5 вересня, також 2 травня – канонізація святих - відносять до церковних свят [355, с. 191-193].

Брисоглібські енколпіони, що відносяться до групи виробів із зображеннями святих князів із моделями храмів та трьома святими у медальйонах [240, с. 86-87], виготовлені у техніці високого рельєфу, походять Володимира (рис. Б.53: 1-2). Один енколпійон зберігся повністю. На обох стулках в центрі знаходиться зображення святих Бориса та Гліба в князівській шапці і довгих шатах, у їх лівій руці – модель храму. По боках у трьох медальйонах зображення Богоматері (зверху) та євангелістів (з боків). На бічних раменах хреста збереглося найменування князів-мучеників. Від другого релікварію збереглася лише частина однієї стулки [564, с. 183, рис. 49, 122: 1].

На землях Київської Русі енколпіони такого типу із зображеннями святих Бориса та Гліба виявлені у понад 60 пунктах. Вважається, що вироблялися такі енколпіони в київських майстернях, звідки проникали до віддалених куточків Давньої Русі. Очевидно, що такий хрест належав людині, яка відвідала місце

поховання святих або один із храмів, їм присвячений, і була пов'язана з військовою справою [123, с. 104-125; 395, с. 73; 240, с. 86-94].

Про проникнення християнських традицій у військову культуру свідчать зображення хрестів зброї та спорядженні вершника, а також написи на мечях.

5.2. Матеріальна база виготовлення дружинного спорядження.

Типологія зброї та захисного обладунку

Волинські “гради” від початку заснування були фортецями, в яких зосереджувалися воїни, склади озброєння та амуніції. Ці обставини сприяли розвитку місцевого зброярства та військової справи загалом. Під час облоги Володимира угорцями у 1233 р. останніх вразило князівське військо, поставлене на стінах: „оружьникомъ стоящимъ на немъ, блистаху ся щити и оружици подобно солнцю“ [20, стб. 765].

Про стан озброєності місцевої дружини та ополчення писемні джерела дають дуже скупу інформацію. Єдиним повноцінним джерел вивчення цієї проблеми є знахідки зброї та захисного обладунку. Вони є єдиними на сьогодні джерельними свідченнями про матеріальне забезпечення дружин на Волині в означений час.

Оскільки, головні політичні центри Волинського князівства з перших років своєї історії відігравали роль важливих укріплених пунктів для певних військових гарнізонів, тому природною є помітна концентрація знахідок різночасового озброєння, а також дружинних поховань у курганних кладовищах їх околиць. Серед знахідок предметів озброєння та спорядження вершника і коня під час археологічних розкопок курганів X—XI ст. є кольчуга (Зимно), бойові сокири, стремено, бойовий ніж (Пересопниця, Усичі) тощо.

Найбільш різноманітний комплекс озброєння та спорядження дружинників X— початку XII ст. виявлено на городищах в ур. Вал у с. Городище в околицях Луцька, у Листвині, Дорогобужі та Жорнові.

Чисельні ополчення міщани та професійні воїни – дружинники потребували великої кількості різноманітної та фахово виготовленої зброї та захисні обладунки.

Значна кількість спеціального озброєння, виявленого як під час розкопок так і з випадкових знахідок з території княжих міст мала б бути місцевого походження. У виготовленні предметів озброєння насамперед були задіяні майстри з обробки заліза, шкіри, дерева та кістки. Зброярі вже у XII ст. мали свою вузьку спеціалізацію. Так, у поході на половців, що відбувся у березні 1168 р., убито сідельника луцького князя Ярослава Ізяславовича [20, стб. 532].

5.2.1. Характеристика матеріальної бази із створення та ремонту зброї та захисного обладунку. Базовою галуззю при виготовленні озброєння була металургія. Залізоплавильні та ковальські майстерні та сліди їх діяльності виявлені на території більшості великих поселень Волині. Цьому сприяла доступність в краї основної сировини металургії – залізної руди та деревного вугілля.

Виробництво заліза на Волині, як і в інших районах Київської Русі, базувалося на місцевій сировині — болотних рудах. Особливості процесу збагачення та виплавки руди схиляють до думки, що міські волинські ковалі лише обробляли готове залізо, яке отримували зі сільської округи, як і в більшості інших міст Русі [594, с. 103]. Сліди залізобробного промислу виявлені на поселенні X ст. поряд з городищем у Зимному [179, с. 41]. У Володимирі такий центр міг діяти на північній околиці, пам'ять про що згодом закріпилася у топонімі "Ковалівщина" [564, с. 180]. В околицях Лучеська знахідки залізообробної справи найчастіше трапляються на Гнідаві. Там же виявлено рештки горнів та керамічних сопел до них [75]. Великий князівський залізообробний центр XIV ст. відкрито неподалік монастиря у Жидичині [216, с. 75-77]. Виплавою заліза займалися мешканці поселення Городок IX-XI ст. в околиці Пересопниці. Тут виявлено заглиблені споруди з декількома нішеподібними печами (від двох до семи), виритими в материкових стінках, що були накриті навісом [698, с. 204].

Особливий металургійний центр діяв з давніх часів східніше від Дорогобужа, поміж середньою течією Горині до річкою Корчик. Тут на невеликій глибині залягають болотні руди з високим вмістом заліза (до 40%).

Про давні традиції залізоробної справи в цьому районі свідчать назви сіл — Залізниця, Харалуг (згадаємо «мечі харалужні» «Слова о полку Ігоревім») [13, с. 252, 255].

На території між селами Даничів і Залізниця виявлено знахідки круглих, метрів зо два в діаметрі, домниць (примітивних залізоплавильних печей). Деякі з них траплялися з рудою або вже готовим металом впереміжку з деревним вугіллям. Часові межі так званого даничівсько-залізницького металургійного комплексу приблизно датуються XI-XVI століттями, хоча цілком імовірно, що руду тут добували і більш ранні часи.

Під час копання меліоративного каналу біля урочища Круг було викопано кілька брил залізної руди. У середній школі села Користь зберігається залізний меч. Якщо буде підтверджено, що цей меч виготовлений саме із залізної руди, тоді можна буде з впевненістю говорити, що поряд із залізоплавильнями в цій місцевості існували і зброярні, а також стверджувати, що згадуванні в “Слові о полку Ігоревім” мечі “харалужніє” отримали свою назву від села Харалуг Корецького району.

Поблизу названих сіл, а також біля сіл Морозівка, Користь, Сапожин (літописний Сапогинь) Корецького р-ну виявлені сліди металургії заліза. На полях зустрічаються шматки залізних шлаків та уламки глиняних сопел і печини від домниць. На одному з поселень поблизу села Харалуг відмічені знахідки залізних шлаків разом з керамікою раннього залізного віку. Ці матеріали можуть свідчити про дуже давню традицію металургії заліза в даному районі.

Однак, відходи обробітку заліза зафіксовано у вигляді окремих шматків шлаку на території дитинців, середмість та передмість головних волинських міст, свідчать про протилежне. Хоча там, як правило, поки що не знаходять виробничих комплексів, в певні періоди вони там таки були. На цю думку наштовхують знахідки під час археологічних досліджень в північній та західній (прирічковій) частинах дитинця Пересопниці, де розкопано лише 4% від усїєї площі, відразу чотирьох ремісничих споруд, пов’язаних з залізоплавильним виробництвом. Ряд житлових споруд, розташованих тут же, теж мали

відношення до ливарної справи, про що свідчили залізоплавильні горни, розташовані неподалік, а також знахідка в господарській ямі біля наземного житла (XII—XIII ст.) горщика, наповненого промитою болотною рудою, яка служила сировиною для залізообробного промислу.

Безпосередньо в містах могли застосовувати тигельний спосіб виплавляння заліза. Про це свідчать чисельні денця горщиків із щільним рудоподібним осадом та прикипілою зсередини шлакоподібною сумішшю, знайдені на дитинці у Пересопниці [103; 441, с. 91] та у Лучеську, Гнідаві та в Помостичах. Аналогічну знахідку з Озаричівського поселення XIII—XIV ст. розцінюють як приклад цементації заліза для перетворення його в сталь у горщиках звичайного типу [537, с. 152].

Залізообробне виробництво в княжу епоху було основою економіки. Залізо використовували для виготовлення всіх основних знарядь праці, предметів побуту та озброєння. Тому залізообробні центри, як правило, працювали дуже інтенсивно, про що свідчать сліди багаторазових ремонтів залізоплавильних горнів та значна вага зібраних шлаків.

Готові вироби, в т.ч. і предмети дружинного спорядження виготовляли ковалі. Під час розкопок волинських міст жодного разу не вдалося виявити суттєвих залишків давньоруської кузні з виробничим комплексом. Сліди обробки заліза найчастіше фіксуються за знахідками залізних шлаків, уламків глиняних сопел та розвалів спеціалізованих глинобитних печей.

Дослідження в Новгороді показали, що скупчення шлаків і горнових стінок, які зустрічаються в різних районах міста, не вказують на існування тут металургійних горнів — це сліди ковальського виробництва [див.: 537, с. 152]. Не виключено, що виявлені досі у волинських містах залізобробні горни, належали саме до ковальських майстерень. Виявлені при них сопла вказують на використання місцевими майстрами міхів — пристосування, необхідного перш за все для домниці та ковальського горна [див.: 547].

Виявлені на Волині сопла мають форму циліндра діаметром 5-8 см з внутрішнім каналом діаметром 1,5-2,5 см. На одному кінці сопла канал розширюється і досягає 4 см в діаметрі.

Досліджені на городищах у Пересопниці, Дорогобужі, а, також у Жидичині, горни судячи із збережених решток, типової для раннього середньовіччя конструкції, глиняні, округлої куполоподібної форми діаметром 1,0—1,2 м, одноразового використання. У деяких ошлакованих керамічних соплах, зібраних у Пересопниці застигло розплавлене залізо, внаслідок чого сопла стали непридатними для дальшого використання і були розбиті. Залізоробні майстерні городища інтенсивно працювали, забезпечуючи потреби князівського двору. На це вказують сліди багаторазового ремонту залізоробних горнів та значна кількість шлаків, зібраних навколо (загальною вагою декілька центнерів).

Ряд споруд, досліджених у Пересопниці та Дорогобужі мали ознаки, що свідчать про їх виробничий характер: вогнище замість печі, розташування опалювального пристрою не в кутку споруди, материкові останці вздовж стін, які могли використовуватись як робочі столи [581, с. 42]. Материкові останці нерідко мали вимостку з вапнякового каміння та шлаків.

Так в напівземлянці кінця X-XI ст. у Дорогобужі відкрито робочу площадку розмірами 1x0,6 м, вимощену вапняковими плитами, на їх поверхні помітні сліди дії високої температури [374, с. 67-69, рис. 39]. В заповненні трапилися шматки залізних шлаків та уламки сопел. В іншій напівземлянці - кінця XI-XII ст. крім основної глинобитної печі біля західної стінки виявлено черинь другої печі чи вогнища. Невелика ямка діаметром 0,35 м на підлозі в центрі будівлі була заповнена залізними шлаками, шматками скловидної маси, вугіллям [374, с. 68].

Більшість залізних виробів виготовлені прийомами кування, але іноді потребували зварювання. Проте, наприклад, виробництво сокир, було складною справою, що включала ряд операцій [374, с. 69]. Багато виробів, наприклад, вістря стріл після кування потребували додаткової обробки напилком. Для заго-

стрення залізних речей волинські ковалі користувались точильними каменями із сланцю та пісковіку.

Ковальське ремесло у містах репрезентоване також відповідним інструментарієм, найчастіше, пробійниками та напильниками [374, с. 68]. На дитинці Пересопниці знайдено також кліщі [510, рис. 16: 6]. Молот-кувалду, ковальські обценьки, зубило, пробійник, а також 15 сокир, 10 доліт, 5 тесел, 3 скобелі, 2 ложкарі, свердло знайдено на Колодяжинському городищі [637].

Залізо йшло на виготовлення більшості різновидів зброї та дружинного спорядження. Велика роль у виготовлення захисних обладунків належала шкірообробному виробництву. Його сліди простежені на більшості великих поселень та міст Волині. Рештки шкірообробного виробництва представлені насамперед спеціалізованими спорудами, а також знахідками знарядь праці.

До найпоширеніших міських та сільських ремесел належали шкіряні: лимарство (виготовлення сиром'ятної шкіри), чинбарство (дубленої шкіри), кушнірство (вичинка хутра), шевство, що, судячи з повідомлень писемних джерел XV—XVII ст., значно випереджали за чисельністю майстерень ремесла, пов'язані з обробкою металу. У сільській місцевості шкіряне виробництво, як і , прядіння та ткацтво мало також ознаки домашнього промислу.

Шкіра була незамінною для пошиття взуття, а також кінської зброї, сідел, щитів пластинчастих панцирів тощо. Для цього використовувалась шкіра коней, великої рогатої худоби, овець. В окремих випадках застосовувалася шкіра свиней. З рубежу X—XI ст. шкірвиробництво із домашньої галузі досягає рівня спеціалізації. Часто воно виноситься на периферію поселень, у містах - на передмістя та в сільську округу. За окремою версією, як чинбарські майстерні у X - XIV ст. використовувались специфічної форми спарені ями досліджені на багатьох поселеннях Волині.

Чинбарський промисел потребував багато води. Тому чинбарські майстерні будували переважно недалеко від берега річки. Дуже ймовірно, що чинбарство було одним з основних виробничих профілів більшості майстерень, що існували на заплавах підвищеннях в районі великих волинських міст. Сліди

шкіробробної діяльності - кістки великої рогатої худоби, так звані "ковзани" та кістяні проколки, зібрані в окремих спорудах X—XIV ст. на прилеглих до середмістя Лучеська з півдня та заходу підвищених ділянках заплави за межами оборонних укріплень.

Існування шкірообробних майстерень засвідчують також часті знахідки на пам'ятках регіону залізних ножиць і шил, кістяних скребел, лоцил, „ковзанів”, кістяних проколок, голок, які традиційно пов'язують із вичинкою, розкромом і зшиванням шкіряних виробів. В окремих спорудах цього періоду на Волині відзначена значна концентрація таких знарядь. Так, на посаді в Чемерині (ур. «Острів»), в одній із таких споруд дослідженій автором 1989 р. трапилося 13 проколок виготовлених з розколотих овечих кісток, а в іншому – 11 [458, с. 30-32].

Очевидно, це вказує на початки спеціалізації в шкіряному виробництві, орієнтованому на виготовлення певних видів продукції. У Чемерині та на поселенні у Хрінниках знайдено кістяні голки.

Можливо, з чинбарством можна пов'язати залізний кушнірський «ключ» для розтягування невеликих, насамперед, хутряних овечих шкур, виявлений на Басівкутському городищі [рис. Б.54; 376, рис. 2: 8]. Таке використання подібних предметів припускає В.М. Войнаровський [164].

З чинбарськими чанами пов'язують заглиблені та облицьовані дошками неглибокі прямокутні споруди XIV–XVII ст., які часто виявляють заповненими гноєм [розкопки 1996 р. поряд "паркану" середмістя Лучеська: 42, с. 9]. На таку ймовірність вказують розкопки у Львові на Старому Ринку в 1997 р. [547].

Шкірообробне виробництво, судячи з писемних джерел, спочатку не було відособленим, а в містах мало характер чинбарсько-шевський. Тільки XV ст. цеховими статутами шевців було закріплено розподіл праці в цій ділянці господарської діяльності [537, с. 162].

Розвиток чинбарства археологічно підтверджується численними знахідками кістяних лоцил для вигладжування шкіри, мова про які йшла вище. Очевидно, в

ролі шил у чинбарстві та шевській справі застосовувались проколки, виготовлені з метакапральних і тибіальних кісток із загостреним та зашліфованим кінцем.

Металеві шила круглого або ромбічного перетину були як прямими, так і зігнутими. Вони використовувалися в шевському ремеслі переважно для проколювання отворів. Залізні шила XI–XII ст. виявлені на Басівкутському городищі [рис. Б.54; 376, рис. 2: 7] та поселенні Хрінники. Найбільше шил – дев'ять знайдено у Дорогобужі. Всі вони мають кругле в перетині вістря і прямокутний черешок. Сім виробів невеликі, їх довжина — 6–7 см, а довжина вістря — 2,4–4 см [374, рис. 44: 8; 77: 11]. Ще два шила відрізняються значними розмірами. Краще збережене знаряддя має довжину 40,5 см, а довжина вістря — 20 см. В середній частині стержень перекручений. З боярської садиби середини XIV ст. у Володимирі походять ще два залізних шила [508, с. 71].

Швейні голки не відрізняються від сучасних. Це круглі в перетині стерженьки, загострені на одному кінці і з вушком на другому. У X–XI ст. їх виготовляли переважно з кістки. Добре збережена голка довжиною 6,5 см знайдена у Чемерині [501, рис. 11: 3]. П'ять залізних голок знайдено на городищі Дорогобужа в шарах XII — першої половини XIII ст. Лише в одній збереглося округле вушко [374, рис. 77: 10]. Її довжина 4,8 см. Одна велика голка виявлена в заповненні напівземлянки 2 на окольному городі. Датується будівля кінцем X–XI ст. Голка має довжину 8,5 см, вушко в неї знаходиться на розплющеному кінці стержня [рис. Б.54: 3; 374, рис. 49: 7].

Окрім голок про шевство свідчать, можливо, циліндричні кістяні трубочки з двома напівкруглими отворами, які застосовувалися для сукання дратви. Їх знайдено у містах (Дорогобуж) та поселеннях (Хрінники)

Одним з видів обробки шкіри було кушнірство, тобто вичинка хутра, яка мала ряд особливостей. Його очищали від жиру тупими ножами, потім сушили і виминали. З кушнірством пов'язане і кравецьке ремесло – пошиття кожухів, шуб та інших видів чоловічого і жіночого зимового одягу. З овчини та шкір хутрових звірів шили зимові шапки та рукавиці.

Із шевством можна пов'язати знахідки двох типів ножиць — пружинних і шарнірних. Їх знайдено як у містах Володимирі, Лучеську, Пересопниці, так і на сільських поселеннях (Хрінники). Набільше – у Дорогобужі: шість цілих пружинних ножиць і уламки ще п'яти. Два вироби виявлено шарі XI — початку XII ст., всі інші — з шару XII — першої половини XIII ст. Ножиці мають масивне пружне кільце, від якого відходять два стержні з вузькими трикутними в плані лезами на кінцях [374, рис. 16: 6; 36: 4; 48: 7, 58: 11). Знарядді мають довжину від 12 до 21 см.

Шарнірні ножиці (три екземпляри) знайдені в напластуваннях XII – першої половини XIII ст. [374, рис. 58: 12]. Вони складаються з двох половинок (довжина кожної — 17,4 см), з'єднаних рухомо шарніром, кінці загнуті так, що утворюють кільця, але не з'єднані наглухо зі стержнем.

Шевці займали помітне місце в економіці міста XIV—XV ст., про що свідчить розташування "шевського ґрунту" поряд з багатими торговими кварталами Ринкової площі.

Основною продукцією шевців було взуття. Його рештки знайдено в більшості поховань курганних кладовищ X—XII ст. в околицях Лучеська та Пересопниці, а також на кладовищі XIII—XV ст. поряд із церквою Св. Іоана Хрестителя на Ринку. Багато зразків шкіряного взуття збереглося у культурних шарах XIII—XVI ст. на "шевському ґрунті" середмістя Лучеська. Найпростішими в пошитті та поширеними тут були ходаки [або поршні: 537, рис. 141]. Вже згадувані знахідки підківок свідчать, що в XIV ст. носили взуття на каблуках.

Косторізне ремесло, яке теж розвивалось повсюди у містах, забезпечувало зброярів необхідними деталями. Зокрема, з кістки виготовляли деталі до лука, обклашки сідел, сагайдаків, деталі кінської зброї, руків'я ножів та нагайок.

Таким чином, матеріальна база волинських міст була цілком пристосована для виготовлення різноманітного озброєння та дружинного спорядження.

Детальний аналіз знахідок зброї та дружинного спорядження дозволяє виділити характерні місцеві типи, які, отже, виготовлялися на місці. Асортимент

та види зброї та дружинного спорядження протягом X–XIV ст. зазнавали суттєвих змін, тому огляд знахідок подається у хронологічному порядку.

5.2.2. *Зброя та захисний обладунок.* Чимало озброєння різного призначення зібрано випадково під час земляних робіт на території середмість Володимира, Лучеська, Крем'янця, а також в їх околицях. Частина цих знахідок зберігається у фондах Волинського, Любомльського, Шумського та Крем'янецького краєзнавчих, Володимирського історичного музеїв, а також Луцького історико-культурного заповідника [108-117]. Значні колекції озброєння та дружинного спорядження зібрано під час розкопок городищ: листвинського, чаруківського, шепетівського, а також літописних міст – Володимира, Лучеська, Пересопниці, Дорогобужа, Перемиля та інших.

Так, чисельні знахідки предметів дружинного спорядження натраплені у спорудах XII–XIV ст., досліджених при валі в південно-західній та східній частинах дитинця Пересопниці. На Шепетівському городищі зібрано понад 1500 предметів озброєння та спорядження вершника і коня. Найбільш повний набір предметів, що характеризують княжого дружинника середини XIV ст. зібрані в садибі, ймовірно, боярина-гуменника на сучасному ур. Апостольщина, що знищена у 1370-х рр.

Найбільша кількість знайдених у Володимирі та Лучеську предметів озброєння походить з XIII—XV ст. Їх докладний розгляд важливий хоча б тому, що волинські столиці у цей період за своїм військово-політичним значенням виходять на перші місця в Україні. Тоді ж військова справа у Галицько-Волинській державі, за визнанням спеціалістів, переживає "явний розквіт" [230, с. 7].

За існуючою класифікацією зброя поділяється на два основних види: зброю ближнього бою (мечі і шаблі, сокири, списи, булави, кистені тощо) та зброю дальнього бою (луки і арбалети, стріли, сулиці каменеметальні машини).

Старші дружинники були насамперед кіннотниками. Вони володіли найдорожчою зброєю та досконалішими захисними обладунками. Вже з X ст. за значимістю основною специфічною зброєю волинських дружинників у

традиційно залишався меч. Один з типологічно найдавніших мечів виявлено на правобережжі Стиру у лісі Хотинщина поблизу с. Барання (зберігається у фондах Національного музею-заповідника “Поле Берестецької битви” [233, с. 80, рис. 4: 3; 14: 1]). Варязький меч Х ст. з клеймом “ULFBERHT” (рис. Б.55: 1, довжина 95,5 см, довжина руків'я 17,5 см, ширина голівки 6,0 см, на одному з боків леза 7 літероподібних знаків, що імітують напис, на другому – дві однакові геометричні фігури, голівка та перехрестя інкрустовані жовтим металом), є найдавнішою знахідкою цього типу на Волині. Ще один меч варязького типу знайдений за нез'ясованих обставин в околицях дитинця княжого Володимира [109, Рч-311; рис. Б.55: 2), перехрестя завтовшки 3,3 см є характерним для рубежу Х–ХІ ст. Ширина леза при основі становить 5 см.

Близько десяти знахідок мечів Х–ХІ ст. відомо на території Погорини [691]. Значна концентрація знахідок мечів простежується у Крем'янецьких горах [126, с. 68]. Мечі Х–ХІ ст. знаходили також у Липно неподалік Чемерина [111].

Фрагменти меча знайдені також на городищах у Листвині та Жорнові. Добре датований аналогіями типово скандинавський наконечник піхов меча Х–початком ХІ ст. знайдений посеред згорілих споруд на південно-західній ділянці дитинця городища Листвин у верхів'ях р. Стубли (розкопки, 1971 р., рис. Б.55: 1), Він прикрашений зображенням дракона, голова якого переходить у переплетене тіло з двома ногами, аналогія відома з села Даниловки, південніше Саратова. Шведський дослідник Т.Я. Арне вважав, що даниловський наконечник виявлено найдалі на південному сході серед знахідок такого типу. На південно-західних землях Русі наконечники піхв виявляють у край рідко [218]. Екземпляр залізного меча у культурному шарі дитинця Листвина, представлений невеликим фрагментом, від якого залишилась менша, нижня частина леза з довгим загостреним черешком. Довжина збереженого двостороннього леза становила 22,5 см, ширина 3,5 см, та довжина ручки 15 см [613, с. 72].

З комплексу ХІІ–початку ХІІІ ст. на дитинці Дорогобужа походить меч, датований за типологічними особливостями на другу половину ХІ–початок ХІІ ст. Його загальна довжина 87 см, клинок – 71 см і шириною 5 см, перехрестя

дугоподібне шириною 9,7 см, відігнуте вгору, голівка двоскладова – 7,6x5,3 см. На стержень руків'я насунена срібна трубка довжиною 7,7 см і діаметром 2,1—2,5 см, оздоблена рослинним орнаментом, виконаним в техніці черні. Перехрестя і навершя меча були інкрустовані сріблом. Наконечник піхов цього меча бронзовий, неорнаментований, трикутної форми, розмірами 6x3,5 см, кінець заокруглений, а верхній край має одну сторону рівну, а другу — трикутну. Аналогії знайдено на Шестовицькому могильнику [374, с. 101–102].

Напівкругла голівка руків'я меча (рис. 53: 2), виявлена на Жорнівському городищі, властива мечам, які набули поширення у XII ст. [373, с. 128]. Меч цього часу супроводжував поховання боярина, досліджене неподалік городища у Городку-над-Бугом. Його вістря обламане, лезо шириною при руків'ї 4,6 см, збереглося на 58 см, перехрестя довжиною 19,5 см перетином 0,8x1,4 см, довжина руків'я 13 см (рис. Б.55). По центру леза виявлено двосторонню інкрустацію залізним прутом написів, обмежених знаками хреста: +INHOMEFECIT+, +INGELIIRMEFCIT+, що позначають відому за чисельною продукцією надрейнську зброярську майстерню та проголошують славу Творцю [682, с. 92–93].

Ще один меч XII–початку XIII ст. (рис. Б.56: 8; близький до XI типу за Оакшотом) був знайдений неподалік від Володимира, на березі р. Буг біля с. Вигаданка (тепер с. Амбуків) навпроти городища у Городку-над-Бугом разом з шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку [608, рис. на с. 31]. Він зберігався спершу у музеї НТШ (№ 23530), а потім у Львівському історичному музеї [50, ЛІМ-135, ЛІМ-3-1213, див. 535]. Його загальна довжина з черешком – 93 см, довжина клинка – 82,3 см ширина клинка – 4,5 см.

Мечі XII—XIII ст. знайдені у Дорогобужі та Лучеську. Дорогобужський меч, знайдений в культурному шарі першої половини XIII ст. на території окольного міста (рис. Б.56), має довжину 94,3 см, довжину клинка — 80,5 см, ширину леза біля перехрестя 4,6 см. Дол становить 1/4 ширини леза. Перехрестя втрачене, а навершя руків'я має напівкруглу форму, його розміри 5,3x4x2,7 см. Меч відноситься до типу романських, за класифікацією А. М. Кирпичнікова —

до IV типу [235, с. 302]. Цього ж часу два уламки клинка меча з двостороннім лезом шириною близько 7 см виявлені у кліті Колодяжинського городища [637, с. 108, рис. 35: 4].

Інші частини меча, зокрема, орнаментовані бронзові наконечники піхов прибалтійського типу, що датуються XI–XII ст., знайдені у Дорогобужі та Лучеську [тип 5 за В.Казакявічюсом, рис. Б.56: 10]. Дорогобужський наконечник на обох сторонах прикрашений рельєфним орнаментом, що складається із завитків та спіралей.

Відомим є меч з Гнідави [537, с. 171]. Ще два мечі, які орієнтовно можна датувати XII–XIII ст., походять з околиць Лучеська. Один з них, знайдений у Торчині (рис. Б.56: 4) має клинок шириною 3,3–4,2 см (при основі) зберігся на довжину 51,5 см. Діл шириною 1,5–1,6 см, розміщений по середній лінії, займає всю збережену частину леза. Перехрестя пряме, довжиною 9,2 см, у перетині квадратне (0,9х0,9 см). Руків'я довжиною 8,8 см і шириною 4,2 см звужується до 2,8 см. Голівка руків'я не збереглась [537, с. 171].

Князівським був меч XI–XIII ст., клинок якого оздоблений інкрустованими золотом зображенням тридільного храму та сімома хвилястими лініями, а головка посріблена, випадково знайдений у с. Садів (рис. Б.56: 3). Меч деякий період зберігався у фондах Торчинського краєзнавчого музею. Подібно багато оздоблені інкрустацією клинки цього часу відомі із Східної Прибалтики [680, rys. 44].

На початку XIII ст. в Європі з'явилися нові типи мечів. Такі мечі, значно довші за попередні, у півтори руки відомі на суміжній території ще в передмонгольський час (Райковецьке городище). Проте найбільшого поширення ця зброя набула з другої чверті XIV ст. [230, с. 24]. Саме цим часом і початком наступного століття датуються клинки для коління і рубання з Белза, Буська, Лучеська та Милятина поблизу Рівного [146, с. 112]. За формою наверх ці мечі не мають попередників.

Найраніше датовані мечі цього типу – 1240–1270-і рр. – на території Волині знайдено на Шепетівському городищі в комплексі з більш ранніми виробами

[всього 8 екз.: 229, с. 30]. З них 4 майже повністю збережені. За формою та особливостями оздоблення руків'я їх поділено на два типи: місцевий та романський. Всі клинки однакові по ширині (при перехресті 5 см) і відрізняються довжиною (94-117см, власне леза — 81-98 см) та вагою (добре збережене лезо довжиною 94 кг важить 745 г). Один з цих клинків, із вкороченим та заокругленим вістрям, мав інкрустований жовтим металом латинський напис S N E X N E X N E X N S, який реконструюється, як аббревіатура відомої християнської формули: “Святе ім'я вічного Христа, ім'я вічного Христа, ім'я вічного Христа ім'я святе” [229, с. 31]. Другий меч, без клейма мав бронзову пустотілу тридільну голівку і таке ж дугоподібно вигнуте перехрестя характерні для Східної Європи. Від інших мечів знайдено ще два пустотілі п'ятидільні голівки (найкраще збережена – шириною 5,4 см, висотою 3,2 см, вагою 90 г) та аналогічне дугоподібно вигнутими перехрестя (ширина 8,7 см, висота 1,3 см, вага 40 г).

Цим мечам з трьо-, п'ятидільними голівками та дугоподібно вигнутими перехрестями належали два орнаментовані бронзові навершя піхов (повністю збережене мало висоту 8,4 см, ширину 4 см, вагу 70 г). Орнамент одного навершя складався з паростків, а в іншого центром недбало виконаної композиції був хрест. Аналоги подібних навершів з Прибалтики датуються XI-XII ст. [229, с. 32].

На Шепетівському городищі знайдено лише два романські мечі з дископодібними голівками. Вони були масивнішими та довшими від східноєвропейських, їх руків'я були в три рази важчими, що дозволяло здійснювати найпростіші фехтувальні маніпуляції, довгі перехрестя (до 20 см) захищали від сильних зустрічних ударів [229, с. 33]. На долі одного з мечів (довжина 117, вага 1200 г) виявлений інкрустований золотом знак, очевидно, хрест. Хрестовини мечів цього типу були стержнеподібними прямими, або з кінцями, що розширюються та колінчасто вигнутими (рис. Б.57).

На Шепетівському городищі також знайдено 14 наверш піхов мечів іншого, більш спрощеного типу — з U-подібною жолобчастою окантовкою (висота 3,8-

12,4 см, ширина 4-4,5 см, вага 15-40 г), більше характерних для другої половини XIII ст. Частина з цих наверх була оздоблена кулькою на кінці або увінчувалася зверху півмісяцем. Таким чином, хоча ці наверхи й частіше ламались, проте були значно легшими від бронзових [229, с. 34]. Подібне завершення піхов (рис. Б.56: 8) знайдене в Угровську [693, рис. 5:].

Два дещо пізнішого часу мечі знайдено у Белзі: один з них (рис. Б.56: 5, 7) походить з рубежу XIII—XIV ст., інший — до кінця XIV ст. Один з них, повністю збережений [рис. Б.56: 5; 50, № інв. 3-1427], є знахідкою 1943 р. інженера Ю. Кричицького, подарованою музеєві Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Виготовлений зі сталі, загальною довжиною 130,5, має звужений до вістря клинок довжиною 103,9 та шириною 5,8 см, обосічний, з обабічним долом, далі до вістря овальний у перерізі. При п'яті з обох боків позначений клеймом, ташованим латунню. Хрестовина чотиригранна, кільйони відігнуті донизу, на кінцях дещо розширені. Голівка у вигляді плоского овального диска з потовщенням посередині (тип XVIa Н₁₆) [574, с. 23].

Інший меч з дископодібним наверхом, що неодноразово публікувався [404, рис. 10: 4], має дугоподібне прямокутне в перетині перехрестя, що звужуючись до центру переходить в овальний отвір. Руків'я довжиною 21 см, товщиною 0,5 см та шириною 1,6–2,7 см розширюється в напрямі до клинка та завершується овальною дископодібною голівкою у вигляді плоского овального диска розмірами 6,0х6,5 см, товщиною 2,6 см із скошеними краями. Звужений до вістря клинок, шириною 6 см, зберігся на довжину 9,5 см з трьома долами з кожного боку. За 4,5 см від руків'я він містить і клеймо розмірами 17х23 мм у формі “пророслого хреста”, виконане золотим дротом (рис. 54: 7). Дископодібне наверхи руків'я діаметром 5,2-4,6 см і товщиною 3,1 см знайдено в Угровську [693, рис. 5: 4]. А.М.Кирпичников зараховує такі мечі до типу VI [227, вип. 1, с. 55-56]. Такого типу мечі були поширені у Західній і Центральній Європі у XIII—XIV ст. Подібні знахідки на території Галицько-Волинської Русі відомі з села Городище Хмельницької області та Івано-Франківщини [227, вип. 1, с. 163].

Мечі з Белза слід пов'язувати з подіями середини XIV ст., зокрема, облогою міста військами Людовіка Угорського у 1378 р. Клеймо, інкрустоване золотом, у формі стилізованого пророслого хреста — знаку, що мав поширення на галицько-волинських землях з XIII ст. і може сприйматися як трансформований тризуб, вказує на належність цього меча українському боярину.

Шабля була легша і маневреніша, тому використовувалася переважно вершниками, в той час як для піхотинців зручнішим був меч [235, 307]. Знахідка шаблі у під курганному похованні X ст. у Пліснеську свідчить про ранню появу цього виду зброї у дружинників Волині [689, s. 37]. Вперше на кордонах Волині вона згадується під 1087 р. у зв'язку з убивством під Звенигородом волинського князя Ярополка Ізяславича [20, ствп. 197]. Постійна воєнна загроза з боку Золотої Орди була причиною поширення шабель, зручних у кінному бою. Цілі або фрагментовані шаблі виявлено у Пересопниці, Луцькому замку та на Шепетівському городищі (15 екз.). За деталями ефеса, А.М.Кирпичников [227, вип. 1, с. 70] виділяє серед останніх шаблі чотирьох типів, датовані першою половиною XIII ст. Довжина їх леза 1,10–1,37 м, лінія найбільшого вигину сягає 6–7 см. На одній шаблі з Городища є клеймо, яке засвідчує її місцеве виробництво в першій половині XIII ст. [235, с. 308]. Оригінальне окуття піхов шаблі з Пересопниці, довжиною понад 9 см, виготовлене з листа латуні та прикрашене орнаментом, виконаним карбуванням (рис. Б.82: 17). Як і меч, шабля належала до зброї старших дружинників.

Успіхи залізоробної справи робили можливим виготовлення частини озброєння на місці. До таких видів, безперечно, належали ножі, списи та сокири – найпопулярніші і масовіші засоби ближнього бою. З цієї причини вони були найбільш поширеними видами зброї.

Ножі, т.зв. корди знайдені на Шепетівському городищі.

Залізні вістря списів XI–XIV ст. (рис. Б.58, 57) є частими знахідками на території багатьох волинських міст. Списи майже до кінця XV ст. залишалися зброєю першого удару [230, с. 19]. До середини XV ст. списоносці складали

основу піхоти. Для княжої кінної дружини спис був головною наступальною зброєю.

До X–XI ст. відносяться наконечники з Городища, Муравиці та з ур. "Замостя" в Пересопниці поширеного типу у VIII–XI ст. в Європі. Перше вістря листоподібне, має загострене з обох боків лезо і втулку. Загальна довжина наконечника 13,6 см, довжина леза 7,3 см, довжина втулки 1,3 см, діаметр її 2,5 см. В нижній частині втулки пробиті дві дірки для кріплення списа до дерев'яного ратища. Наконечник списа з Муравицького городища (тип III за класифікацією А.М. Кирпичников [227, вип. 2, с. 12, 13]) має відносно широке перо видовженої трикутної форми, плічка добре виражені, реконструйована довжина – 25 см, довжина втулки 9 см, діаметр біля основи – 3 см [375, с. 32]. Наконечник списа з Пересопниці (загальна довжина 25 см, втулка 8 см, діаметр 2,5 см) має перо листоподібної форми (рис. Б.58: 2). Близькі за формою вістря з Володимира та Галича [279, рис. 11: 10; 404, табл. 10: 1].

Масивні наконечники списів з ланцетоподібним пером мали безсумнівне північноєвропейське походження. Таким був спис з так званими, крильцями на нижній частині втулки типу "В", –J. Petersen, виявлений В.Б. Антоновичем під час огляду південно-західної частини дитинця Листвинського городища у 70-х рр. XIX ст. (зберігається у Національному музеї історії України (далі – НМІУ), № В-1340, рис. Б.58: 1) Зразок кований з навуглецьованого заліза з наступною цементациєю. Перо має широкий діл по центру леза, який повторює його конфігурацію. Тулія наконечника з окантовкою на шестикутник зі згладженими гранями. Загальна довжина –50 см. Наконечники списів з крилоподібними фіксаторами па тулії були типовим для Західної і Центральної Європи зразками зброї. Виразно такі списи у археологічному матеріалі датуються заключною фазою часу Меровингів, у другій половині VII – на початку VIII ст. й побутують аж до XII ст. Місцезнаходження «крилатих копій», головним чином, охоплюють територію від Верхнього Дунаю на півдні до Нижнього Райна і німецького узбережжя Балтики на півночі. "Крилаті" наконечники списів у Північній Європі знаходять застосування і у "епоху вікінгів". За походженням

північноєвропейські "крилаті" наконечники списів типу "В" є прямим "каролінгським" імпортом з материка, що отримали поширення, головним чином, на узбережжі південної і південно-західної Норвегії. За концентрацією знахідок "крилатих" вістрь списів виділяється острів Готланд, де відомо до 10 їхніх екземплярів, що співвідносяться з типами "В" (5 одиниць). Можливо, листвинське вістря використовувалося аж до другої половини X – початку XI ст. [218, с. 97]. Помічено, що потреба в потужнішому ударі викликала потовщення списа з 2,5 см у X ст. до 3,5 см у XII-XIII ст. [235, с. 309].

Вістря списа виявлено на поселенні XI—XII ст. в ур. Четвертий сінокіс у Рованцях на околиці Лучеська та курганному могильнику у Заборолі (довжиною 22 см, найбільша ширина листа 2 см) недалеко р. Горині [537, с. 171; 711, s. 256, tabl. 26: 12, 13]. Декілька вістрь списів походять з Володимира. Одна з найраніше зафіксованих знахідок зберігалася у Національному музеї у Львові, а у 1940 р. надійшла у ЛІМ (довж. збереж. част. 138 мм, НМ –17382: ЛІМ-III-2189; КР-17651). Знахідки протягом другої половини XX ст. є у колекції ВІМ та музеї археології Волинського держуніверситету: [108; 109; 279, рис. 17: 8] та ВКМ (Зимно).

В Дорогобужі на центральній площадці городища знайдено шість втульчастих наконечників списів. Чотири наконечники мають перо видовженої трикутної форми, ромбічне в перетині, знайдені вони в комплексах XII–першої половини XIII ст. В цей час такі наконечники були поширені на всій території Русі, відносяться до типу III за класифікацією А.М. Кирпичнікова [227, вип. 2, с. 12-14]. Знайдені наконечники відрізняються за пропорціями, деталями оформлення вістря та розмірами. Наконечник із західної частини центральної площадки Дорогобужа має поширену форму і пропорції. Його довжина 27 см, розміри пера 15x3,8 см, діаметр втулки — 3,3 см. До цього ж типу належить колодяжинський наконечник списа, довжиною 38 см, шириною вістря 4,2 см [637, с. 108, рис. 35: 1].

Списи з такими наконечниками видовжено-трикутної форми використовувались і як мисливська зброя, і як зброя дружинника [227, вип.. 2, с. 13].

Наконечник із господарського об'єкта А з південно-східного розкопу на дитинці має скошені виїмки в місці найбільшого розширення пера [374, рис. 21: 15]. Ще однією його особливістю є те, що перо проходить вздовж втулки і закінчується лише за 1,5 см від нижнього краю втулки. Загальна довжина — 16,7 см, розміри пера — 15,2x3 см.

Найбільшу кількість наконечників списів, хронологічні рамки яких не виходять за межі XIII ст., зібрано на Шепетівському городищі. З 38 вістрь 29 (76% усієї кількості списів) складають піки (тип 1 за А.М. Кірпічниковим) – різновид списа кіннотника, які відрізнялися формою пера – чотирикутною (рис. Б.57). Городищенські піки досить стандартні – завдовжки 24-29 см (частіше 23-26 см) з вузьким чотиригранним лезом (звичайна ширина 1,2 см, два винятки мали ширину 1,7-2,0 см, товщина 1 см), конічною тулією діаметром 3,5-3,8 см і звичайною вагою 150-200 г (від 130 до 225 г). У деяких зразків нижній край тулії забезпечений поясочком або прикрашений косою нарізкою, а місце переходу леза до втулки позначене потовщенням (зародок "яблучка", характерного для наконечників XVI-XVII ст.). Один малий і легкий наконечник (довжина 14, 5 см, ширина втулки 3 см, вага 75 г) А.М. Кірпічников зарахував до юнацької зброї. Одне з вістрь, що є уламком леза доводить місцеве виробництво пік, оскільки було "браком виробництва". Це верхівка списа завдовжки 14 см (ширина леза 1 см), але викувана вона нерівно, ніби начорно - помітні вм'ятини, грані не вирівняні, краї леза тупі [231, с. 80]. Дві подібні піки зібрано у Перемилі [279, рис. 15: 7]. Ще одна піка походить з околиць Улова на Белзщині [721, s. 137, tabl. 2: 2]. Її довжина 30,2 см, перетин квадратного вістря 1,7 см, діаметри тулії: зовнішній 3 см, внутрішній 2,0 см. Піки XIV-XV ст. знайдено у Лучеську [537, рис. 57: 3, 4]. Їх довжина 19 та 32 см.

Піки відомі в Україні з X ст., особливо широке застосування мали в XII - першій половині XIII ст. в районах, близьких до кочового степу. Подібне

спорядження широко побутувало на Волині та суміжних територіях [213, рис. 39]. В містах Київської землі (Княжа Гора, Сахнівка, Райки) списа незмінно переважають серед наконечників інших форм. Переважання пік виразно свідчить про суто бойову спрямованість зброї, що коле.

Серед усіх типів списів піки найлегші і маневреніші проте ширина їх втулок свідчить про міцне скріплення з товстим держакком і великий натиск при ударі. Це не випадково. Списи служили спеціалізованою кавалерійською бойовою зброєю, розрахованою на пробиття обладунку. Знахідки пік вказують на те що були воїни із відповідним захисним обладунком і відбувалися кінні сутички з таранними ударами [231, с. 80].

Решту вістрь з Шепетівського городища могли служити як бойовим так і мисливським цілям. До цієї категорії віднесені наконечники подовжено-трикутної форми завдовжки до 40-50 см, шириною леза до 4-6 см (при товщині 0,7-1 см) і вагою 400-700 г. Вони повсюдно поширені у X-XIII вв. і мають три різновиди. Найбільш традиційними є наконечники з широким листом і низько опущеними плічками (тип II - 4 екз.; кут, утворений вигином бічної частини леза і тулією, дорівнює 140°). До наступного виду відносяться списи із скошеними плічками (тип ПА – 2 екз.; кут скошеності рівний близько 155°), що дозволяли, не міняючи ваги, дещо винести вперед центр ваги леза. Близьким цьому типу є наконечник з Лучеська з трубчатою тулією довжиною 39 см та шириною леза 4,3 см [537, рис. 153: 2]. Звуження листа і процес підйому плічок привів до створення вузьколистного наконечника, що наближається до піки, тільки довшого (тип ПБ - 1 екз.; довжина 44 см, ширина леза 2,5 см, вага 300 г, кут скошеності 160°). Близьким цьому типу є наконечник з Лучеська довжиною 52 см та шириною леза 3,5 см [537, рис. 153: 6]. Дорогобузький наконечник має вузьке перо видовжено-трикутної форми із скошеними плічками [374, с. 103, рис. 26: 1]. Його довжина 30 см, розміри пера — 14x2,5 см, діаметр трубчатої втулки — 1,6 см. Якщо наконечники перших двох різновидів знаходять в містах і селах, часто серед промислового та господарського інвентаря, то списи останнього виду типові для замків, боярських резиденцій, поховань воїнів; їх

відносять скоріше до бойової, а не до мисливської зброї [227, вип. 1, с. 14]. А.М. Кірпічніков виводить цю бойову зброю від універсальних типів [231, с. 80]. Наконечники видовжено-трикутної форми довжиною близько 50 см могли використовуватися і як рогатини.

Наконечники рогатин, які використовували і як бойову зброю, і на полюванні [227, вип. 1, с. 15], знайдено у Дорогобужі, Колодяжині та Шепетівському городищі. Як свідчить літопис, під час полювання на вепрів в 1255 р. Данило Галицький "сам же уби их рогатиною три" [13, с. 414]. Рогатина – нововведення XII ст. і єдиний вид списа, згаданий в літописі. у первісній згадці це – зброя бойова, але вживалося вона і для полювання на великого звіра. На війні, особливо в кінній сутичці, внаслідок великої ваги та необхідності тримати зброю двома руками вона була незручною. Дещо змінювалася функція рогатини в руках бійців, що спішилися, і ополченців, що билися в тісній сутичці. В цьому випадку рогатина виступала як зброя піхотинців, свого роду попередниця штика. Рогатина зручна, щоб нанести слабозахищеному супернику короткий удар широким лезом, але вона не могла дати подібного ефекту при ударі по обладунку лицаря. Тому рогатини інколи виконувались як багато оздоблена срібною інкрустацією парадна зброя для церемоній і виїздів на полювання. Рогатини були важкими, масивними, міцними і мали велику, інколи, грановану втулку. Так, дорогобужький наконечник довжиною 48,5 см з пером розміром 35х6 см мав діаметр втулки 4 см [374, рис. 57: 1]. Колодяжинський наконечник рогатини, що формою нагадував наконечник списа, мав довжину 40 см, найбільшу ширину вістря 6 см, діаметр втулки 4 см [637, с. 108, рис. 35: 7]. Шепетівський наконечник (тип III – за А.М. Кірпічніковим, що зігнувся в пожежі) мав довжину 48 см, ширину леза 5,5 см (при товщині 1,1 см), ширину втулки 4,1 см, вагу 1050 г. [231, с. 81, рис. 1]. Лавролистний наконечник з городища в Юрові біля Белза мав довжину 57,2 см, ширину леза 5,8 см (при товщині 1,1 см), зовнішню ширину тулії 4,8 см, вагу понад 1 кг [721, s. 135, tabl. 2: 1]. Згадані рогатини в усіх відношеннях відповідають зразкам XV-XVII вв.,

що свідчить про стійкі традиції. Отже, увесь набір кóлючої зброї, виявленої на Волині, вказує на присутність кінних воїнів.

Середньовічні сокири діляться на три типи: легкі, чисто військового призначення, середнього розміру сокири подвійного військового і побутового призначення та великі і масивні сокири виробничого призначення. Для ранніх сокир звичайними є бокові щекавиці. Бойові сокири відрізняються від робочих меншими розмірами і вагою [227, вип. 1, с. 28]. Вони мають лезо завдовжки 9–15 см і завширшки 10—12 см. Так, невелику залізну сокиру разом з вістрями стріл було знайдено у 1937 р. О. Цинкаловським [651, с. 158] у печері-гроті в ур. Мигор.

Бойові сокири були, переважно, піхотною зброєю. Лише один з типів - спеціальні бойові сокирки-чекани – могли використовуватися кіннотою.

Чекани – сокири-молотки належать до типово бойових сокир. Їх виявлено лише на повністю дослідженому городищі у с. Городище коло Луцька*. Перша сокира-чекан – I тип за класифікацією А. Кірпічнікова – X–XI ст. (для XI ст. цього типу сокири були вже архаїчними і рідкісними) [227, вип. 1, табл. XVII, 4] – вузьколеза фігурна з високим молоткоподібним обухом з верхньою і нижньою боковими мисоподібними округленими щекавицями. Її довжина – 10,5 см, ширина леза 3 см, діаметр обушного отвору 2 см (рис. Б.60: 4). Ширина лез цих сокир звичайно становить 1/3 їх висоти. Друга – сокира з високим молоткоподібним обухом квадратної форми і видовженим майже прямокутним лезом, витягнутим вздовж держака [277, с. 135]. Висота її 12,6 см, довжина леза 8 см, ширина 3 см, діаметр отвору для держака 2 см (рис. Б.60: 1). Подібні сокири А. Кірпічніков датує виключно XI ст. [227, вип. 1, рис.6, тип 1-А.].

Ще один тип чекана-льодоруба, виділений на основі знахідок з території колишньої Великоморавської держави – це т.зв. сокири-"bradaticy", які на батьківщині їх походження датуються від 2-ї пол. VIII до 1-ї пол. X ст. Їх випадково знайдено досі лише на території південно-західної частини пізнішої Белзької землі у с. Новосілки Передні поблизу Томашова Люблінського та в ур.

* Один екземпляр, що зберігається у фондах Національного музею історії України (В-2689), мабуть, помилково віднесений до знахідок з Волині (Пересопниця, № 39).

Луги-бики поблизу Білгорая, Невенглош поблизу Радзиня Підляського (рис. Б. 61). До цієї групи належить мабуть також льодоруб із Застав'я поблизу Красного ставу, який однак має слабо окреслений молоток, що може свідчити про його місцеве походження. [677, s. 24, гус. 4]. Надійно датувати ці знахідки не дозволяє відсутність археологічного контексту.

У XIII ст. на відміну від своїх попередників X-XI вв. чекани отримують молотоподібний виступ обуха не круглий, а квадратний, в поперечному перерізі, і трикутні, а не напівкруглі, бічні щекавиці. На Шепетівському городищі знайдено один екземпляр такого чекана, довжиною 15 см, ширина леза 4 см, розмір обухового отвору 2,4x2,1 см, вага 220 г. Вказані дрібні детальні зміни конструкції виключають хронологічну плутанину.

До типово бойових також відносяться вузьколезі сокири з щекавицями на вирізному обуху, виявлені у кургані з Пересопниці, у Шумську [301, с. 514—576, табл. V; 651, tabl. XXVI: 5]; Аналогії їм відомі з розкопок городища у Судовій Вишні [406, с. 111].

Більш масивними є сокири з відтягнутим вниз лезом і подовженим обухом. Вони могли вживатися і як зброя і як знаряддя праці. Вони виявлені в трьох екземплярах, серед яких виділяються два типи. До першого належать сокири з видовженим вирізним обухом і відтягнутим донизу вузьким лезом та двома боковими щекавицями на протилежних боках втулки. Сокира з городища Вал має довжину 9,5 см, ширину леза 3,5 см, в середині якого просвердлена дірка, яка призначалась для закріплення до нього матерчатого чохла (рис. Б.60: 1). Такі сокири А. Кирпичников відносить до типу "А" і датує X ст. [227, вип. 1, с. 40, табл. 14: 5]. Близькими, проте типологічно пізнішими є дві сокири з Володимира (рис. Б.60: 2, 7).

Виключно військове значення визнається за сокирами невеликих розмірів, що мали вузькі леза, вирізний обух і бокові відростки-щекавиці (*тип III*, X – XII ст.). Дослідники припускають руське походження цих сокирок, що згодом поширились в ряді європейських регіонів [235, с. 310]. Сокира цього типу виявлена на Рівненщині (кол. м. Тучин-Воронов Рівненського повіту) [108, інв.

№ Р4-386], її довжина становить 13,2 см, ширина леза 5,7 см, лезо має невеличкий круглий отвір (рис. Б.63: 1).

До третього типу (за А. Кірпічниковим), поширеного у Х–ХІІ ст., відносяться також масивніші сокири виявлені на городищах у Листвині та Будеражі [711, s. 236], а також у Шумську (рис. Б.62: 1, 2, 5). Вони мають аналогії на городищі у Трепчі коло Сянока та у похованні Галичина могила [597, рис. 15]. Щоправда сокира з Шумська за розмірами та масою виходить за рамки бойових знарядь [117, ШКМ-КН-847, загальна довжина 23 см, лезо – 6,5 см, отвір для руків'я – 3,5 см, висота обуха – 7,7 см]. Найближчим аналогом до неї є випадкова знахідка з півдня Волині, яка має довжину 22 см з шириною леза 5 см [417, с. 33, рис. 7:1].

Найбільш поширеними на Волині, як і на інших територіях Східної Європи, є сокири типу IV (за А.Кірпічниковим). Їх близькі за розмірами випадкові знахідки відомі у Володимирі [109, Рч-8, ширина леза 11,5 см, загальна довжина 17,5 см], Шепелі (рис. Б.62: 2) [109, інв. № А-457; 417, с. 33] в Турійському районі (рис. 4:1), близько Торчина (рис. 4:2), в Головно (рис. 5: 1) [114], Торчині (рис. Б.61: 3) [Фонди Торчинського музею], на Дубенщині (2 екземпляри (рис. Б.62: 4, 5) [110], в околицях Білівського городища (розкопки В.С. Терського) та у Крем'янці [112, А-567]. Порівняно видовжені пропорції має сокира з Городця на р. Горинь [711, s. 238, tabl. 2: 12], довжиною 19 см, шириною леза 9,5 см. Археологічними розкопками ці сокири виявлені на городищі Листвин та на поселенні поруч городища Точівки (рис. Б.63: 3, 4) [459, с.57, рис. 11; 508, с. 88]. Одна сокира випадково знайдена в Лонках-Биках коло Осух на Белзщині [721, s. 133-134, tabl. 1: 2]. Її довжина 18 см, ширина леза 10,6 см. До ХІІ ст. виробництво цього типу сокир спрощується: зникають щекавиці, а тильна сторона обуха оснащується бічними мисоподібними виступами. Перехідним типом є найлегша сокира з розкопок підкурганного поховання дружинника в Усичах [Фонди Музею археології ВНУ ім. Лесі Українки], яка не має щекавиць (рис. Б.63: 1).

Випадково знайдена в 1975 р. у Дорогобужі сокира типу VI [за класифікацією А. М. Кирпичнікова: 227, вип. 1, с 38] має відтягнуте донизу лезо і дві пари бокових щекавиць (рис. Б.61: 2). Її лезо завдовжки 14,5 см і завширшки 9 см. Сокири цього типу відрізняються відсутністю мисоподібних виступів по краям обуха, відомі ще з VIII ст. і найбільше поширення здобули в центральній та північній Русі, а також у Східній Європі в XI–XII ст.

До рідкісного на Волині типу VIII [за класифікацією А. М. Кирпичнікова: 227, вип. 1, с 39] відноситься сокира, виявлена під зрубом господарської кліті у Буську (рис. Б. 64: 1). У неї звужене лезо шириною 8 см та виступаюча в сторони задня частина обуха. Ще одна сокира (*тип VIIIa* за класифікацією А. М. Кирпичнікова) знайдена у Данилові [226, рис. 1: 1].

До X–XI ст. відноситься легка бойова залізна сокирка, виявлена, очевидно, розкопками М.І. Островського в 30-х рр. XX ст. у кургані поблизу с. Крилова [110, № 4548/8890, рис. 4: 4]. Її довжина 8,5 см, лезо подовгасте трапецієвидне, на довгій шийці, висота леза – 2,6 см (рис. Б.62: 4). Близька за формою сокирка походить з території Луцька [537, рис. 150: 7].

Ця невелика легка сокирка з ур. Пристань, яка призначалася для ураження легко броньованого противника (рис. Б.65: 7) репрезентує тип VIIIa за класифікацією пізньосередньовічних бойових сокир, розробленою польським дослідником зброї М. Глосеком. Подібні сокири, знайдені на території Польщі [659, s. 39] датовані XIV—XV ст., а на городищах Литви мають аналогії серед знахідок, датованих XI—XIII ст. [726, рис. 146: 4].

У другій половині XIII—XIV ст. із піднесенням ролі піхоти спостерігається зростання кількості бойових сокир [230, с. 22]. Бойові сокири цього часу знайдені у значній кількості на території середмість Володимира та Лучеська, в їх околиці (ур. Пристань та неподалік від ур. Панський город).

Зростання кількості бойових сокир та їх маси прийнято вважати показником посилення бронювання воїнів. Цього типу сокири мали специфічні клиновидні леза шириною 7—9 см [230, с. 22].

Значну групу представляють сокири з масивним вирізним обухом з діаметром втулки до 3 см та витягнутим до низу лезом, на тильній стороні обуха є мисоподібні виступи, які відносяться до типу IVA за А. М. Кирпичниковим [227, вип. 1, с. 37]. Дві таких сокири були виявлені в Дорогобужі в шарі першої половини XIII ст. [374, с. 104, рис. 66: 4; 68:6]. Одна, з них має лезо завдовжки 13 см і завширшки 10 см. Такі сокири були характерні для півдня і заходу Русі в XII–XIII ст. До цього типу можна віднести також екземпляр з Кременеччини (рис. Б.63: 2) [112].

Сокири XII–XIII ст. походять із Дорогобужа, Зимно та Городка-над-Бугом [608, рис. на с. 48; 682, s. 88]. Сокири з розширеним симетричним лезом та мисоподібними виступами з тильної сторони обуха (тип VIIa, за класифікацією А.М. Кірпицьківа, масовий) зібрані у спорудах Дорогобужа (3 екз., довжина 18,5-19,5 см, ширина леза 9-10,5 см) та на городищі Юрів поблизу Белза (довжина 20,5 см, ширина леза 7,3 см) [374, с. 82, рис. 58: 1; 721, s. 133, tabl. 1: 1]. Ще одна типово бойова сокирка знайдена на дитинці Володимира у шарі XII–XIII ст. [106, с. 23].

Сокири XII–XIV ст. походять з розкопок дитинця Листвина та Полонного (рис. Б.65). Одна з них за класифікацією російського зброєзнавця А. Кірпицьківа належить до пізніх видозмін сокир типу IVa, які з'являються у XII ст. Подібна сокира походить із Заславля [6, табл. 127: 17]. Бойова сокира оздоблена карбуванням та інкрустацією, виявлена у наземному житлі на дитинці Листвина (рис. Б.65: 2). Однак типологічно сокира є пізнішою, ніж загальна хронологічна межа основного культурного шару. Подібні сокири за класифікацією польського зброєзнавця М. Глосека належать до VIII–IX типів, що датуються не раніше кінця XIII ст. [28, tabl. XIV:B; XVIII: A]. Найближчою аналогією за пропорціями можна вважати сокиру з Радимна, але вона у два рази більша за листвинську знахідку [30].

На Шепетівському городищі зібрано 11 сокири з "бородоподібним", або витягнутим лезом, що дещо розширюється до вістря, які були універсальною зброєю походу і бою. Обуха цих сокир забезпечені характерними для XII–XIII

ст., жолобоподібними виступами для кращого тримання руків'я. Сокири, що відносяться до типу II (6 екз.) і типу III (5 екз.) повністю повторюють форми робочих сокир, виявлених тут же, відрізняючись від них меншими розмірами, вагою, а також наявністю дірочки на лезі, призначеною для кріплення чохла (в одному випадку замість дірки зроблено хрестоподібний отвір). Типові розміри похідно-бойових сокир з Шепетівського городища наступні: довжина леза 12-14 см, його ширина 9-13,5 см (для типу II) і 7-8,5 см (для типу III), розміри обухового отвору 2,5-3 см, вагу 320-400 г. Для порівняння відмітимо що звичайна вага робочої сокири складала 700-800 г, отже, чекан важив в чотири рази менше, а універсальна сокира – удвічі. Військові сокири тривалий час носили при собі, що і визначило їх відносно малу вагу.

Про різноманітне застосування похідно-бойових сокир свідчить високий відсоток їх пошкодженості (5 екз. з 11, що відносяться до типів II і III). Ці ушкодження супроводжувалися відламом сталевого наварювання леза сплюсненням і обломом обуха і могли виникнути при дуже сильних ударах (як вістрям, так і обухом), причому зовсім не обов'язково у бойовій обстановці. Усе це зайвий раз переконує що вживання середньовічних сокир було різноманітне і в хвилину небезпеки разом з бойовими в хід йшли звичайні сокири лісорубів і теслярів. Повна ідентичність у виготовленні шепетівських універсальних і виробничих сокир, встановлена А.М. Кірпічніковим, свідчить на користь місцевого виробництва, тих і інших [231, с. 82].

Парадною князівською сокирою була знахідка з ур. Пристань у Лучеську. Вона оздоблена художньою інкрустацією зі срібла та міді у вигляді казкового птаха [108, ВКМ А-14909; рис. Б.66: 2]. Її довжина 16,2 см, ширина леза 7,8 см, перетин обуха — 5,2x2,0 см, древка 3,6x2,2 см, вага 150 г. Сокиру можна датувати XIV ст. [659, с. 39], що повністю узгоджується з часом існування культурного шару пам'ятки, де було виявлено знахідку. На підставі своєрідного трактування карбованих малюнків її спробувано віднести до виробів угорського походження [646, с. 214]. Ще одна сокира з Лучеська — зі слідами інкрустації у вигляді зигзагів та променів, масивна, з обламаним лезом — має знизу фігурний

виступ для підвішування [113, ЛДІКЗ ТВ-442, рис. Б.66: 1]. Подібні сокири набули поширення у пізньому середньовіччі. Аналогічну зброю виявлено серед знахідок середини XVI ст. під час розкопок поселення поморів на Шпіцбергені [537, с. 172]. "Променевий" орнамент зустрічається на сокирі XIII—XVI (?) ст. з території Польщі [659, t. XVI: С]. Ще одна сокира [113, ЛДІКЗ ТВ-442, рис. Б.66: 4] із слабо вираженою шийкою, яку можна віднести до найчисельнішого типу IX [659, s. 41], зберегла орнаментацию лише частково у вигляді смуг із зигзагів та променів із крапок.

Масивна широколеза сокира з Лучеська [ширина леза 32 см, загальна довжина 18,5 см, найменша ширина шийки 9,6 см, довжина насади 18 см: 113, ЛДІКЗ ТВ-450, рис. Б.66: 3], що має форму наближену до пізніших сокир різників, польськими дослідниками [659, s. 52, t. XXXI: С – аналог з околиць Гданська] віднесена до типу XII, який датується XV—XVI ст. Інша сокира цього типу (ширина леза 17,5 см, загальна довжина 18,7 см, найменша ширина шийки 5,6 см, довжина насади 9,5 см [113, ЛДІКЗ ТВ-300, рис. Б.65: 2], навпаки – легка.

Ймовірно, Волинь належала до тих територій Східної Європи, де найшвидше набув поширення новий тип сокир — черешкових, без обуха з плоским лезом — прототипів пізніших бердишів. Їх виявлено у Володимирі (3 екз.), Лучеську (4 екз.), Любомлі, Головно, Крем'янці – по одному екземпляру. Подібні предмети поза межами Волині виявлені у Мстиславлі, Перемишлі, Галичі та Вільнюсі.

Одна з бойових сокир цього типу знайдена під час розкопок неподалік від "паркану" середмістя Лучеська у споруді кінця XIV ст. Робочу частину виготовлено зі сталюї пластини розміром 16,5x8 см і товщиною до 1 см. Для закріплення на деревку слугував зігнутий в одній площині під прямим кутом черешок розміром 4x5 см.

Особливості форми цих сокир, значна ширина та невелика товщина леза, виключають можливість господарського використання цих сокир (щоправда, існує версія використання подібних інструментів, в якості шевського ножа). Удар звичайної сокири має розколюючу дію, а при ударі бердишем воїн тягне сокиру на себе – тобто удар має ріжучу дію. Сам устрій бердиша з його

місяцеподібним лезом і довгим топорищем розрахований на розмахистий удар двома руками, а іноді укол. Типолого-хронологічна класифікація відомих сокир-бердишів свідчить про напрям їх розвитку, внаслідок якого площа леза ставала вузкою та ширшою. Внаслідок цього, як правило, зменшувалася опуклість леза, проте, зростала його довжина [525].

Генеza сокир цього типу, можливо, має якісь східні корені. На цю думку наводить порівняння волинських черешкових сокир XIV–XV ст. із аналогічними типами озброєння населення Центральної Азії середини XIII ст. [525]. проте, згодом цей тип збрард міг набути поширення у ремеслах та побуті [536].

Ці сокири знайдені також у інших великих центрах Великого князівства Литовського та Руського (Вільно, Мстиславль), що дозволяє зробити припущення, про широке використання цього типу зброї у XV ст. у військовому вжитку. Сокири з тоншими та широкими лезами швидше за все використовувались, як владно-представницька збрард – як місцевого типу бердиш. Як відомо, бердиші використовувались як збрард міської нічної варті брамників. Саме терміном “берда” в Україні часто позначали міську сторожу [210, с. 168]. Широке, добре відполіроване лезо бердиша здалека кидалося в очі: воно нагадувало сокиру ката і, наганяло страх на добропорядних громадян. Мабуть тому ця збрард, як владно-представницька, в першу чергу використовувалась охороною офіційних резиденцій (королівських, єпископських). Сокири-бердиші, мабуть відігравали подібну роль, як алебарди у львівської міліції. XIV—XVI ст. ймовірно датуються луцькі знахідки широколезих ножів сікачів на довгих черенах, які теж могли мати подібну функцію [113, ТВ-453, 455, див.: 525].

До ударної зброї східного походження належали також кістені та булави XI–XIV ст. Там же вони знаходять найближчі аналогії. Спільна давньоукраїнська назва для булав всіх типів – кий.

Така масивна і важка рогова булава овально-конічної форми, довжиною 5 см та шириною у верхній частині 4,5 см, а в нижній 3 см знайдена на городищі Вал [277, с. 136]. Діаметр наскрізного отвору, яким булава насаджувалось на держак,

складав 1,5 см. В нижній частині її поверхня оздоблена врізними концентричними лініями, добре відполірована, хоча з двох боків на ній помітні сильні вм'ятини, ніби від ударів по чомусь твердому (рис. Б.60: 5). Знахідка подібної булави у Колодяжині, виготовленої з рогу благородного оленя, свідчить про вживання цих булав ще у середині XIII ст. Її висота 9 см, ширина 7 см, діаметр отвору 2,2 см [637, рис. 34: 3]. Подібні знахідки X–першої пол. XIII ст. відомі також на Пліснеському, Ступницькому городищах у Прикарпатті [460, с. 74, рис. 6: 8; 637, рис. 34: 3]. У Бересті знайдено датоване на XII ст. свинцеве кулясте навершя булави (можливо, це лише серцевина бронзового корпусу, що з часом зруйнувався), сплюснуте з двох боків, діаметром 4,5 см, висотою 3,1 см, отвір на дерев'яне руків'я діаметром 1,4 см [139, с. 103].

Парадно-представницькою зброєю заможних дружинників були бронзові булави. Вони мають широке датування – XI–XIII ст. Найбільша їх кількість (понад 30 екземплярів) відома з розкопок Шепетівського городища.

Бронзові булави, які були майстерно відлиті давньоукраїнськими ювелірами. Вони мають кулясту форму з виступами у вигляді пірамідальних шипів і прикрашені орнаментом, що імітує зернь та карбування. Хоч зовні булави між собою схожі, відлиті вони, як правило, в різних формах [637, с. 108]. Всередині булави порожнисті і залиті свинцем. Можна припустити, що ця зброя належала, мабуть, не рядовим дружинникам, а воєначальникам і крім бойового застосування була знаком військової влади. Центр виробництва таких булав знаходився в Києві [227, вип. 1, с. 52—53].

Типологічно найраніший тип булав (тип I за А.М. Кірпічниковим) – в формі куба з чотирьом хрестоподібно розташованими шипами – виявлено у Червені. Цього типу булави виготовлялися із заліза та бронзи, а червенська знахідка відлита з олова – за матеріалом вона унікальна [681, с. 123, рис. 33]. Її розміри 3,3x4,5 см, вага 142 г.

З Шепетівського городища походять 5 бронзових навершів з 8 або 12 пірамідальними шипами (тип II – 2 екз.; ширина 4,6-6,5 см, висота 4,4-5,5 см, діаметр втулок 1,7-1,8 см, вага однієї 200 г; тип III – 3 екз., включаючи 1- в

уламках; ширина 4,5-6,7 см, висота 4,5-5,6 см, діаметр втулок 2-2,4 см вага 150-170 г). Усі знайдені відливки відрізнялись одна від одної деталями і, отже, виготовлені в різних формах, а може, і майстернях.

Тип III за А.М. Кірпічниковим представляє бронзова булава знайдена під час розкопок у Стівп'ї біля Холма. Вона має чотири великих, пустих всередині шипів та 12 менших. Поверхня між ними заповнена дрібними гудками. З обох сторін є подовжена тулія, оздоблена карбуванням. Висота голівки складає 6,3 см при діаметрі 6,5 см, діаметр отвору – 2,5 см [717, s. 109].

До типу IV за А.М. Кірпічниковим відносяться по дві бронзові булави з пірамідальними шипами з Володимира, Колодяжина та Дорогобужа. Одна з володимирських пустотіла із шипами* [109, ВВІМ КВ-5178, рис. Б.67: 3]. Ще одна знахідка великої бронзової булави на території міста відома з кінця XIX ст. [126, с. 64]. Дві булави з Колодяжина вагою 330 і 350 г, висотою 4,7 і 5,5 см, шириною 6 і 7 см, діаметром отворів 2,2 і 2,5 см (рис. Б.67: 4, 6). Дві бронзові булави, що лежали разом, знайдені на західній частині центральної площадки городища Дорогобужа (рис. Б.67: 8, 9). Одна з них має 14 пірамідальних шипів, приблизно однакових за розмірами, а простір між шипами заповнений дрібними опуклостями (рис. Б.67: 9), Висота виробу — 5,6 см, діаметр — 6,6 см, діаметр втулки — 2,3 см. Точної аналогії їй знайти не вдалося. Близький за стилем виконання виріб знайдений на підгородді Червена (рис. Б.68: 3). Він має 4 великих пірамідальних шипів, 8 менших та 12 дрібних розпорошених гудзів [681, s. 123, рис. 35]. Аналогічні булави знайдено також у Києві, на Райковецькому городищі і в інших місцях.

Інша бронзова булава з Дорогобужа має чотири великі центральні і вісім малих крайніх шипів, центральні шипи обведені валиками з опуклостями на кінцях (рис. Б.67: 8); висота булави 5 см, діаметр 6,5 см, діаметр втулки 2,4 см. Подібні булави з дванадцятьма шипами були знайдені на багатьох укріпленнях

* За версією А.М. Кірпічнікова [231, с. 87] пустотілі булави – це зброя, з якої під час пожежі витекло заповнення із свинцю. На думку польських дослідників – пустотілість означає, що булави не використовувались як зброя, а лише з представницькою метою [677, с. 30]

Південної Русі, що загинули під час татаро-монгольської навали: в Києві, Колодяжині, Канівському повіті [227, вип. 1, с. 52, табл. XXVII, 4; XXVIII, 4), на Райковецькому городищі, в Ставчанах Чернівецької області, Шумську [651, tabl. XXVII).

У Перемилі на посаді Гумнище у XIX ст. [227, вип. 1, с. 171] знайдено бронзову булаву (IV типу за А. М. Кірпічниковим: 4 великих центральних шипів, та вісім малих, без декоративних обводок, висотою 5 см, діаметром 7 см, діам. втулки –2 см), що зберігається у НМІУ у Києві. Ще одна булава походить з околиць літописного Чемерина [501, с. 17, рис. 15].

Аналіз форм бронзових булав з Шепетівського городища привів А.М. Кірпічнікова до висновку про можливість виготовлення копій середньодніпровських булав у містах Волині [231, с. 86; 235, с. 311]. Так, одне з чотиришипних наверхів (тип II) було зроблене досить грубо з примітивним за малюнком моделюванням частин а отже, було зразком якогось місцевого "самодіяльного" мистецтва. Висловлено навіть здогад, на підставі близькості до Шепетівських, знахідок з Асотського городища і могильника у Латвії, про можливість їх імпорту з території Волині [231, с. 84]. Волинські майстри не лише були знайомі з продукцією київських зброярів, але й могли наслідувати побачені зразки. Одна з городищенських булав типу III має згладжені грані, нечіткий орнамент, притуплені краї шпильок, що свідчить про явно серійно не первинний виріб.

В літописному Угровську на городищі Церківка, напластування якого відносяться переважно до XIII-початку XIV ст., знайдено дві бронзові булави, одна з яких втрачена [651, с. 170]. Під час розкопок знайдено бронзову булаву, яка в загальному відповідає типу IV, проте складає в ньому окремі відміну. Наверхівка висотою 4 см, діаметром 5,1 см, діаметр отвору 2,3x2,5 см має лише 5 шипів [693, с. 181, рис. 5: 3]. Близькою до неї є булава із Теребовлі [162, с. 246-247, рис. 1: 1]. Повну аналогію йому вдалося знайти лише в Англії [694, с. 194].

Залізні булави у формі куба із зрізаними кутами (рис. Б.68: 2) знайдені у культурних напластуваннях XII — першої половини XIII ст. міст Південної Русі,

що загинули під час татаро-монгольської навали, в т.ч. на Волині: в Червені (1 екз.), Дорогобужі (2 екз.), Колодяжині (6 екз.) та на Шепетівському городищі (14 екз.). В отворах двох колодяжинських булав уціліли залишки дерев'яних руків'їв, в які були вбиті залізні стержні, очевидно, держакі гачків, за допомогою яких булави підвішувалися до пояса. Вага булав близько 200 г, висота 4 см, ширина 4—5 см, діаметр отвору 2—2,5 см [637, с. 108, рис. 35: 15]. Дорогобужькі булави мають розміри 4x4x3,2 см та 3,8x3,8x4 см; Шепетівські — шириною 2,8-4,5 см, висотою 3,2-4,2 см, діаметром втулки 1,7-2,4 см, вагою 200-350 г. Значно меншою є булава з Червена: 3,5x2,5 см, вагою 117 г. Можливо, до цього типу булав слід віднести знахідки з поховання на околиці Шумська (ур. Цегельня у с. Обич) та з ур Корчунок у Хобултовій, оздобленої мідною інкрустацією [651, с. 141, 155]. Знахідки цих булав окрім міст Південної Русі є, також у Волзькій Болгарії, Латвії і Самбії. На відміну від бронзових булав, такі залізні кубічні навершя були дешевою і доступною зброєю для рядових воїнів. За це ж говорить іноді груба і недбала обробка самих предметів [227, вип. 1, с. 48; 231, с. 83].

Рідкісною для Русі видозміною описаної конструкції є кубовидні навершя з одностороннім дзьобоподібним виступом (тип ПА за А.М.Кирпичниковим), виявлені в двох примірниках на Шепетівському городищі (ширина разом з дзьобом 6,2-6,8 см, висота 2,1-2,8 см, діаметр втульчатого отвору 1,3-1,4 см, вага 100-160 г). Булави цього типу на Русі знайдені уперше [235, табл. 129: 4]. Відомі вони з розкопок у Волзькій Болгарії. Приварений до них дзьобоподібний відросток вказує, мабуть, па напрям удару і міг використовуватися для підвішування, як крюк. Булави з однобічним виступом-клювцем свідчать про прагнення зброярів створити ударну зброю, у якій травмуюча сила сконцентрована в одному місці. Ці зразки були попередниками молотів з "дзьобом сокола" і булав-сокир, що поширилися в XV ст., як засіб локального трощення важкого сталевого захисного обладунку. Шепетівські дзьобоподібні навершя є прикладом відповідної тактичної необхідності подібної зброї вже в першій половині XIII ст. [235, с. 311].

Інший приклад новацій у формі, що характеризують розвиток військової справи у середині-другій половині XIII ст., а, можливо, дещо пізніше, слід зараховувати залізне округле навершя булави з вісьмома плавно виступаючими гранями (тип VI) знайдене на Шепетівському городищі [235, с. 311, табл. 129: 11], яке в козацькі часи переродилося в шестопери. Його ширина 4,6 см, висота 3,8 см, діаметр втулки 2,4 см, вага 180 г. Такі зразки знайдені також в Райках, Сахнівці, Звенигороді та фіксують початкову стадію складання багатолопатевого навершья-шестоперів. Щоправда описані типи булав для княжої доби здаються досить експериментальними [690, с. 75].

Свою назву кістені, як вважають, отримали від кисті руки, за якою нібито кріпився довгий ремінець, що на ньому звисав тягарець. За іншою версією кистень складався з дерев'яного руків'я, до якого на ремені була прикріплена рогова або металева гиря (рис. Б.69). Генезу кистеня початково виконаного переважно з кістки або рогу пов'язують з кочовим степом. Звідси нерідко також виводять його назву: тюрко-татарського *kistän*, що означає товкач, дрюк, палиця [677, с. 26]. У ранньосередньовічній Середньо-східній Європі кистені з'являються разом з аварами [677, с. 26], а в Східній Європі їх поширення є помітним у хазарів [306, рис. 7: 12-14, 34: 9]. Від хазарів з кистенями в X ст. знайомляться східнослов'янські племена та волзькі болгари. Кістені використовували, переважно, кінні воїни.

Найдавніші типи кістенів виготовлялись з кістки лося. Вони мали округлу циліндричну або яйцеподібну форму. Їх виявлено на городищі у Пліснеську на південному кордоні Волині. Датований на XIII ст. роговий кистень виявлено у Бересті [висота 8,4 см, діаметр близько 5 см: 139, с. 103, рис. 31: 12-13]. Кістені із рогу нерідко багато оздоблювалися. Екземпляр з Червена яйцеподібної форми, з поздовжнім отвором по осі, куди встромлювався залізний стрижень з петлею для прив'язування ремня з одного кінця і заклепкою з іншого; прикрашений лусковим узором, має зображення з одного боку "князя-боярина" у високій шапці, а з другого – "русалки" [662, с. 238—241, рис. 2; 3; 663]. Рогові кістені знайдено також в Городищі біля Шепетівки. Їх А.М. Кирпичников зараховує до

типу I і датує X–XIII ст. Рогові кистені широко вживались в Україні з другої половини X до XIII ст. включно [227, вип. 1, с. 59].

Поза описаними типами рогових костенів знаходяться яйцеподібні зразки: з петлеподібним орнаментом на поверхні і шиферний – із слідами наміченого, по незавершеного орнаменту (умовно віднесені до типу III; ширина 4,6-5 см, висота 4,5-4,6 см, вага шиферного 165 г). У обох зразків просвердлено по отвору для вставки металевого стержня з петлею (на рис. Б.69: 8 показаний реконструйований шиферний кистень). Подібну заготовку кистеня виявлено серед матеріалів косторізної майстерні XII ст. у Звенигороді [460, с. 75, рис. 9: 1]. Ця знахідка, поряд з незавершеним шиферним кистенем, зустрінутим на Русі вперше свідчить про виготовлення цієї зброї на місці (мал. Д.4, 11). Місцевий характер багатьох кистеней з Шепетівського городища (особливо з рідкісною для знахідок XIII ст. довгастою петлею), на думку А.М. Кірпічнікова, навряд чи може оспорюватися [231, с. 86].

Більш поширеними на Волині були бронзові, переважно, багато оздоблені кистені. Вони, як і булави використовувалися і кіннотниками, і піхотинцями. Кистені були дещо легші за булави (середня вага булав 200-300 г, кистенів – 100-160 г). І ті і інші, проте, вживалися на війні щоб оглушити і приголомшити противника. Усі відомі кистені розподіляють між трьома типами, між якими не завжди помітна різка різниця (мал. Д.3). Найчисленніші бронзові та залізні гирі округлих форм (тип 1 за А.М. Кірпічниковим). На Шепетівському городищі їх знайдено 5 екземплярів шириною 2,8-3,5 см, висотою 5,3-7 см, вагою 90-165 г. Вони гладкі, грановані або декоровані "великою зерню", кругами і смужками та увінчані круговою або довгастою петлею (мал. Б.69: 5-8), мають на Волині ряд приблизних аналогій.

Одна з них, виявлена на Окольному городі Пересопниці (рис. Б.69: 2) має широке датування – XII–перша пол. XIII ст. [510, рис. 39]. Довжина кистеня – 54 мм, вага – 93 г, корпус напівсферично-біконічної форми, розмірами 40x33 мм, оздоблений вмілою імітацією зерні та двома перпендикулярними смугами шириною 5–8 мм, розташованими від шийки до завершення та по ліній

найбільшого діаметру. Шийка діаметром 10 мм, оздоблена двома валиками, переходить у широке прямокутне вушко зовнішніми розмірами 24x12x5 мм, з отвором під ремінь 15x7 мм (тип ІА за А.М. Кірпічниковим). Найближчі аналогії до нього походять із городищ Вербка на Поділлі [711, гус. 19: 2] Трепчі біля Сянока та Шепетівського, а також та з Григорівки неподалік Канева [677, s. 59].

Значно рідкісніші бронзові і залізні сплющені гирки незграбних контурів з довгастими петлями (тип ІІ за А.М. Кірпічниковим). Їх вважали виготовленими на місці [231, с. 86]. На Шепетівському городищі знайдено два екземпляри: їх ширина 2,5-4,1 см, висота 6,5-7 см, вага 110-120 г (мал. Д.4, 9, 10). За формою до цього типу близьким є залізний екземпляр з околиць Сараївки на Підляшші [677, s. 27, гус. 5: 3] та свинцевий кистень з Городка-над-Бугом вагою близько 200 г, датований XI-XIII ст. [677, s. 57; 682, s. 88].

Багато оздоблені бронзові кистені грушоподібної форми з дрібними випуклостями (тип ІА за А.М. Кірпічниковим) знайдені на Шепетівському городищі [235, табл. 131: 11].

Найбільш поширеними на Волині були багато оздоблені виконаним черню рослинним орнаментом кістені сплющено-грушоподібної форми, які вважаються продукцією майстрів міст Середнього Подніпров'я. Вони завдовжки 6,5 і завширшки 4,8 см, що мають зверху овальне кільце для прив'язування до шнура, а з обох боків оздоблені рослинним орнаментом типу ІІІ за А.М. Кірпічниковим, переважно, заповнені свинцем. Звичні кістені цього типу знайдено в насипу кургану у с. Липне [276, рис. 53: 12; 279, с. 142, рис. 11] та на городищі Уніяс у Крем'янецьких горах, на городищі у Бужковичах та в околицях Низкинич [564, кольор. іл.]. З суміжної до Волині території походить аналогічний кистень з колекції Музею археології Червенської землі [50, ЛІМ-966, ЛІМ КР-12207, 64x40x30 мм: 574, рис. 9: 3]. Характерно що на Шепетівському городищі не виявлені зразки явно середньодніпровського виробництва, зокрема, вищеописані грушовидні гирки з черневим орнаментом.

Цього типу бронзовий кистень з Городка-над-Бугом, датований 1-ою пол. XIII ст., оздоблений черневим орнаментом з трикутників і волют, що влилися в

композицію розквітаючого хреста, з огляду на невеликі розміри (37x21x14 мм), мабуть, був визначником заможності і статусу власника або забавкою молодого нащадка еліти боярської [677, s. 59].

З XIV ст. набувають поширення 14-гранні залізні кистені, один з яких виявлений на Окольному городі Перемиля (рис. Б.70: 30). Найближчі аналогії до нього походять із Сокільця на Південному Бузі [269, рис. 3: 35]. Його прототипи відомі у старожитностях Біляру на Волзі.

Сулиці (списи-дротики), перехідна форма між списом та стрілою, застосовувались на Волині легкою піхотою з початку XI ст. як металеві зброя, а також для ближнього бою. Характерною, хоча на сьогодні, рідкісною знахідкою для Волині є листоподібні сулиці. Їх використовували піхотинці як допоміжне металеве знаряддя, коли неможливо було наблизитися до противника, особливо, на пересіченій місцевості. П'ять екземплярів сулиць, виявлених у культурних напластуваннях дитинця городища Листвин мали плоске гостроконечне перо листоподібної форми (рис. Б.71: 4–8). Кінці черешків нагострені і зігнуті на 4–5 мм під гострим кутом, для кращого з'єднання вбивались у ратище. Довжина наконечників сулиць становила 10–16 см, ширина пера в середній частині – 2,5–4 см. Найближчою аналогією до втульчатого вістря сулиці з Листвина є знахідка з Пліснеська [268, с. 33, рис. 15: 3]. Черешкові вістря сулиць (4 екз.) випадково виявлені у Червені та околиці [721, s. 137, tabl. 3: 1-3; 675, s. 207-208]. Їх вістря: два ланцетоподібні, довжиною 12,7 та 15,2 см, шириною 3,0 та 4,3 см відповідно та товщиною 0,6 см; одне ромбоподібне - довжиною 14,3 см, шириною 3,2 см та товщиною 0,5 см. Ці вістря мали зігнутий під прямим кутом черешок для закріплення на древку. Своєрідні вістря сулиць знайдено на городищах у Шепетині та Муравиці (фонди Дубнівського краєзнавчого музею, рис. Б.58: 7, 8)

Вістря стріл – найбільш поширений вид зброї на городищах – зібрані, переважно, поруч укріплень: на дитинцях та укріплених посадах Володимира, Перемиля, Дорогобужа, Пересопниці та інших міст та городищ. Їх розділяють за призначенням на вістря мисливські та військові. При цьому найпоширенішими вважаються стріли подвійного призначення: мисливського та військового. За

характером поєднання з дrevком вістря поділяються на втульчаті та черешкові. Найбільша кількість вістрь X–XI ст. зібрана під час розкопок городищ Листвин та Вал (Городище Чаруківське), а також у літописному Дорогобужі. Повсюди виразно переважають черешкові: Листвин (32 з 44), Вал (11 з 16 екземплярів).

Свідченням аварських впливів прийнято вважати специфічне (трилопатеве) вістря стріли, знайдене у XIX ст. в Пересопниці (зберігається в НМІУ, рис. Б.71: 9). Подібні наконечники знайдені на Волині на городищах VII–VIII ст. у Зимно та Хотомелі, причому, в останньому пункті присутнє також озброєння IX–X ст. [266, с. 9]. Найбільшу їх кількість в Україні (понад 20) випадково виявлено поблизу хут. Гринячка на Хотинщині С.В. Пивоваровим. Також по одному вістрі цього типу знайдено на городищах у Пліснеську, Трепчі коло Сянока, Городку-над-Бугом, Лисуха (Монастирок) на Дніпрі та на могильнику Виноградне (пох. 35) [268, с. 33, рис. 12: 15; 347; 658, s. 211, tabl. 6: 1]. Слід відзначити, що у другій пол. I тис. н.е. цей тип стріл набуває поширення по всій Євразії [674, s. 126]. Особливо поширеними стріли цього типу були у хазарів (салтово-маяцька культура). В Україні його прийнято датувати VIII–X ст.

Найпоширенішим раннім типом на Волині є плоскі наконечники з черенком. У Дорогобужі знайдено 15 таких виробів, які віднесено до тринадцяти типів [374, с. 106]. Так, характерні для IX–X ст. [299, с. 66] ромбовидні наконечники, перо яких з однієї сторони плоске, а з другої має грань, з розширенням в середині довжини пера і пропорціями пера 1:2 зібрані на дитинці та в околиному городі Дорогобужа [374, с. 106, рис. 48: 2, 3], а також на городищі Басів Кут (рис. Б.71: 43). Ромбоподібний наконечник великих розмірів т.зв. “гніздовського типу” з випуклими сторонами і увігнутими плічками походить з передматерикового шару другої половини X — початку XI ст. на дитинці Дорогобужа Такі наконечники були поширені з VIII–IX ст. до середини XI ст. [374, с. 106, рис. 67: 8; 299, с. 65].

Типово скандинавським озброєнням прийнято вважати вістря стріл ланцетоподібного типу (мечоподібні), які натраплені в усіх основних дружинних центрах Східної Європи X–XI ст. [727]. На Волині їх знайдено на городищах у

Муравиці (3 шт., з пропорціями пера 1:6–1:8), Дорогобужі та поселенні у Ромоші [374, с. 106–107, рис. 67: 14; 375, с. 33, рис. 13: 19; 27: 2; 611, рис. Б.71: 10]. По одному екземпляру виявлено на Листвинському, Білівському та Жорнівському городищах (рис. Б.71: 27–29). Наконечник з упором з Дорогобужа має пропорції пера 1:8 (знайдений в ямі датованій XI ст.), характерний для IX— першої половини XI ст. [299, с. 73–74]. Такі ж пропорції у ланцетоподібного броневийного наконечника з шару XI ст. у Дорогобужі [374, с. 107, рис. 67: 17].

Серед черешкових вістрь з Пересопниці (6 шт.: рис. Б.71: 35), Дорогобужа та Листвина (рис. Б.71: 15–17, 52–56) виразно переважають ромбоподібні та броневийні (квадратні в перетині), які датовані М.П. Кучерою за матеріалами Пліснеського городища IX–XI ст. [268, с. 39, рис. 14: 3]. Значна кількість броневийних наконечників зібрана на городищах Листвин та Білів (рис. Б.71: 21, 30–32, 52–56) ділиться на шилоподібні та ромбічні. Останні за формою пера ділять на три групи: ромб правильної форми, пера ромбоподібної форми з низькоопущеними та високопіднятими плечиками. Броневийні з масивною голівкою ромбоподібних обрисів і ромбічною в перетині, з шийкою (рис. Б.71: 31), характерні для XI ст., знайдені у Дорогобужі (7 шт.).

Друга група з шийкою пера (перетин голівки – ромбічний, а шийки – круглий; рис. Б.71: 20) найбільш характерна для XI ст. у всій Східній Європі [299, с. 74; 357, с. 193, рис. 2: 6]. Натомість ромбоподібні, т.зв. “гніздовського типу” (рис. Б.71: 15) датуються досить широко – IX–XIV ст. [357, с. 193, рис. 2: 7–9].

Клиноподібні вістря (тип 44 за класифікацією А.Ф. Медведєва; рис. Б.71: 22) були поширені у IX–XIV ст. Аналогії їм відомі з Пліснеська, Любеча, Друцька та ін. [357, с. 195, рис. 2: 10]. Долотоподібні вістря з Жорнова та Басового Кута [тип 100 за класифікацією А.Ф. Медведєва [299, с. 86] мають аналогії на багатьох археологічних пам’ятках [374, с. 108, рис. 67: 23]. Їх стандартна довжина 9,1 см, довжина головки 6 см, ширина 0,8 см (рис. Б.71: 18, 19). Час побутування широкий: XI–XIV ст.

Втульчаті вістря у великій кількості зібрані на городищах Листвин, Вал та в Дорогобужі, а по одному екземпляру – в Білеві та Басовому Куті (рис. Б.71: 47, 61) [129, рис. 4: 16]. Вони мають широкі аналогії насамперед на землях Західної Русі [299, с. 56]. Якщо ромбоподібні втульчаті вістря з Листвина та Дорогобужа (рис. Б.71: 39–43) зустрінуті, зокрема, також на городищах Понімання [357, с. 197], то вістря квадратного перетину (рис. Б.71: 58) є рідкісним. Три шиловидні втульчасті наконечники з квадратним в перетині вістрям знайдені в Дорогобужі [374, с. 106, рис. 67: 3].

Напоширеніші серед втульчатих двошипні наконечники стріл (рис. Б.71: 60, 61) зустрінуто під час розкопок Володимира, Дорогобужа, Муравиці, Городка-над-Бугом, Пінська, Берестя, Плісеська, Звенигорода, Галича, на городищах Вал біля Чарукова, Тоболів та Грабова біля Ковеля, в околицях Теревовлі та Перемишля [564, с. 224, рис. 141: 1–5; 375, с. 33, рис. 10: 11; 583, с. 220; 161, с. 120–121; 711, рис. I: 15; 705, рис. 3: 52] та на ще з понад 20 поселеннях VIII–XIII ст. на території давньої Галицько-Волинської держави [345, с. 168]. У Дорогобужі їх знайдено 16. В тому числі два трапилися в культурних напластуваннях XI ст., а інші в напластуваннях і комплексах XII — першої половини XIII ст. З 7 екземплярів виявлених в Городку-над-Бугом та околиці, 3 походять з насипу "Княжої могили" в Гусинному, з них один мав скручену шийку [682, рис. 4: 20–26]. Двошипні наконечники стріл з'явилися на території Волині ще за римської доби. Надавніші колекції середньовічних двошипних вістрь – VII-X ст., знайдені на городищах у Зимно [608, рис. на с. 48], Хотомелі та поселенні Городок [698, tabl. 1: 3; 2: 12].

Бронебійні шилоподібні вістря XII–XIII ст. досить поширені у містах Русі, мають декілька типів. Найпоширеніший тип – шилоподібний, квадратний в перетині, без упору знайдено у Володимирі [279, рис. 17: 8; 564, рис. 141: 11], Лучеську та Дорогобужі. Причому у Дорогобужі, окрім квадратних в перетині наконечників, зібрані вузькі шилоподібні, ромбічні в перетині, які походять із споруд та напластувань XII— першої половини XIII ст. [374, с. 108, рис. 16: 12, 13; 67: 21]. Такі наконечники були поширені з VIII до XIV ст. [299, с. 84–85].

Так звані “зрізні” стріли східного типу (рис. Б.72) використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Вістря їхні виготовлені у вигляді суцільних або дворогих пластин виявлені у Володимирі, Лучеську та Дорогобужі [537, рис. 154: 3—4; 381, с. 107]. Двороге вістря стріли з ур. Апостольщина у Володимирі (рис. Б.72: 8) має аналогії у Червені, Угровську, Волині [719, с. 40—41, 54—55; 693, рис. 5: 6; 564, с. 223—224], а також у галицьких містах – Звенигороді [439, рис. 5: 14], Галичі [338, рис. 74: 3], Перемишлі, Пліснеську [268, рис. 12: 3—4, 16, 17], буковинських городищах.

Зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки знайдено три екземпляри у Дорогобужі [374, с. 107, рис. 67: 25]. До татаро-монгольського нашествия не були відомі на Русі. Їх знаходять на території міст, що загинули в середині XIII ст. [299, с. 75—77]. Були найбільш поширені в Монголії в XIII—XIV ст. [Худяков, 1991, с. 105—106, 122—124].

Ще два вістря з тупокутним завершенням з Дорогобужа теж належить до типів, принесеного на Русь татаро-монголами [299, с. 77]. Одне, у формі широкої лопаточки, інше з виділеною бойовою голівкою, подовженою шийкою і упором [374, с. 107, рис. 67: 15, 24]. Подібні вістря (боеголовкові томари) зустрічаються в XIII—XIV ст. в монгольських пам'ятках Прибайкалля [Худяков, 1991, с. 113, рис. 63].

Дуже рідкісною формою вістря у вигляді плоского з отвором всередині ромба, напевно, належав, до типу запалювальних стріл знайдено у Колодяжині [637, с. 108, рис. 35: 9].

Чисельні контакти з монголами та іншими степовиками зробили звичними на Волині знахідки широких листових стріл Два вістря, типово монгольські зібрані у споруді середини-другої половини XIII ст. на посаді Замостя у Пересопниці.

Поряд із залізними, на Волині у XI—XIV ст. продовжували використовувати кістяні наконечники стріл чотирьох типів. Нерідко вони формою наслідують залізним. Найбільше — вісім екземплярів знайдено в Дорогобужі, з яких шість — кулеподібні з конічною втулкою, походять з культурного шару і комплексів XII—XIII ст. [374, с. 108, рис. 32: 8; 49: 3; 78: 2, 3]. Вони застосовувались під час

полювання на хутряного звіра і в бою [299, с. 87]. Кулеподібні вістря і пірамідальне трикутного перетину, знайдені Белзі, наслідують арбалетним залізним вістрям [345, с. 168].

Томари з тригранним фігурним вістрям виявлені в напластуваннях XII—XIII ст. у Дорогобужі та Чемерині [374, рис. 78: 1]. Чемеринський конічний томар (рис. Б.72: 65) характерної для XI – першої половини XIII ст. форми, поширеної на Русі і у Волзькій Болгарії [299, с. 87].

Кістяний кілеподібний наконечник з плоским черешком (рис. Б.72: 19) з Дорогобужа за формою нагадує залізні кілеподібні наконечники XII — першої половини XIII ст., з городищ Південної Русі [299, с. 88]. У Пліснеську, Перемилі і Буську зустрінуті листоподібні, а в Дорогичині — двошипне черешкове вістря, оздоблене гратчастим орнаментом [541, рис. 3: 18; 697, табл. XII, 2].

На Волині використовувався лук, який називають рефлексійним або складним. В його конструкції використовувалися дерев'яні та кістяні або рогові пластини з'єднані риб'ячим клеєм. Повний комплект кістяних деталей лука, сагайдака та футляра на лук містило поховання у Городку-над-Бугом, датоване на XII ст. [682, с. 91–95].

Кістяні деталі складного лука походять із згаданого поховання складались з трьох рогових рейок – двох тильних та однієї бічної, вкритої характерним орнаментом. Кістяні частини руків'я лука у вигляді пластин, що звужуються до одного кінця з повздовжніми нарізами на обох сторонах знайдено у Дорогобужі та одна в Колодяжині [374, рис. 78: 6; 637, рис. 34: 6]. Дві такі пластини, повернуті вузькими сторонами одна до одної, кріпились з внутрішньої сторони, яка під час стрільби була звернена до лучника [299, с. 11]. Найчастіше такі пластини мали форму лопаточок, однак відомі трапецієвидні. Близькі до дорогобузької накладки знайдені в Білгороді під Києвом та Волковийську [див. 374, с. 109]. Можливо, накладкою на лук була також прямокутна кістяна пластина з повздовжніми нарізами на внутрішній стороні [374, рис. 44: 2]. Кістяний фрагмент кінцевої накладки лука [537, рис. 140: 2] виявлено у заможному кварталі XIV ст. у середмісті Лучеська. Дві кістяні накладки до лука

знайдені в кургані 1 біля с. Великі Рикані в околиці Лучеська [126, с. 137]. А.Ф. Медведев [299, с. 40] датує їх XIII–XIV ст.

У Дорогичині знайдені три рогові накладки до лука (дві зовнішні та одна бічна), що мають дуже близькі аналогії в старожитностях Новгороду XII – поч. XIII ст. [697, s. 425–428, рис. 1: a-b, 2]. Польський дослідник кочового озброєння В. Святославський [1996, 12, рис. 2:А] відносить їх до XIII ст. Ще один фрагмент луку знайдено у Червені [725, s.98]. Такі вироби виготовлялися, ймовірно, і в інших містах. Так, письмові джерела згадують, наприклад, про лучників в Холмі [20, стб. 843].

Лук зберігали в спеціальному шкіряному футлярі — налуччі. До нього кріпилась кістяна пластинка з отворами, за допомогою якої налуччя підвішувалось. Така петля знайдена в згаданому похованні [669, с. 238, рис. 2, 10], а фрагмент подібної в шарі XII —XIII ст. у Дорогобужі [374, рис. 78: 5]. Близькі за формою кістяні петлі знайдені в Новгороді, Воїні [299, табл. 8, 7, Довженок та інші, 1966, табл. 22: 4].

Кістяні пластини, якими оздоблювали налуччя та сагайдак — футляр для зберігання стріл поки не розрізняють [725, s. 88–89]. У похованні в Городку-над-Бугом знаходились всього шість пластин, три з яких могли належати обкладкам як налуччя так і сагайдака. Вони дещо вигнуті та прямі, а також, широкі трапецієподібні рогові пластини (рис. Б. 73). Уламки кістяних пластин з обкладок, можливо, налуччя або сагайдака зібрано на дитинці Перемиля [541, рис. 3: 19–24]. На долівці кліті у Колодязині знайдена тонка орнаментована пластинка трапецієвидної форми з двома отворами для цвяшків, яка, можливо, служила оббивкою сагайдака [637, с. 108, рис. 34: 8].

У Пересопниці, у спорудах XII–початку XIII ст. на ур. Пастівник знайдено напівфабрикат кістяної сагайдачної петлі (рис. Б.74) та кістяні пластини його оздоблення. Кістяна петля з Дорогобужа виготовлена з пластини, один край у неї скошений так, що пластинка звужується на кінцях [374, рис. 57: 12]. Скошений край прикрашений насічками. Один кінець петлі обламаний, довжина

збереженої частини складає 20 см. Близька за формою петля походить з Новгороду [299, табл. 9: 2].

Сагайдак з поховання у Городку-над-Бугом кріпився, очевидно, за допомогою залізного кільця. У Чемерині, Дорогобужі та городищі у Тоболах знайдено залізні петлі для підвішування сагайдака. Залізні петлі від сагайдака з Чемерина та городища у Тоболах [458, с. 38, рис. 4: 12] мають аналогії вже з X ст. у провідних дружинних центрах Русі [див. 567, с. 27; 268, с. рис. 15: 10; 497]. Залізна петля з Дорогобужа [374, рис. 64: 2] знайдена у напластуваннях XI — першої половини XII ст., подібна до петлі з Больше-Тарханського могильника в Татарії [299, табл. 7: 7].

Окремі металеві предмети з садиби боярина XIV ст. в ур. Апостольщина у Володимирі та з дитинця Перемиля [541, рис. 5: 5, 6] теж нагадують сагайдачні гачки з середньовічних поховань кочівників [рис. Б.75: 9–11, див.: 564, с. 224].

Поряд із звичайними рефлексійними луками з XIII ст. у Волинському князівстві починають застосовувати луки нового типу, які фігурують в писемних джерелах під назвами "самострел", "рожанець" і "баліста". Назва "рожанець", зафіксована в Іпатіївському літописі під 1251 р., була по трактована більшістю вчених як арбалет. Однак, І.П. Крип'якевич, аналізуючи цей термін, зробив припущення, ідо він скоріш означає "якийсь новий рід лука" або якісь "поліпшені луки" [255, с. 174]. Багато деталей арбалетного озброєння трапляється у місцях дислокації воїнів-арбалетників, що дає можливість приблизно визначити їх типологію. Найбільшу кількість арбалетного озброєння, що датується княжою добою, виявлено на Шепетівському городищі. Зокрема, там було виявлено останки арбалетника у повному спорядженні [228].

Великі арбалети типу "a tour", у якого довжина ложа в середньому складала в XIV ст. 101 см, а довжина арбалетної дуги, тобто лука,— 107 см натягувалися за допомогою досить простого, але громіздкого пристрою, який являв собою поліспастичний або блочний коловорот. Він складався з системи блоків та ремінних приводів чи тросів із сухожилів. Для того, щоб натягнути потужний залізний лук або дугу цим пристроєм, потрібно було спеціальне "стремено", за

допомогою якого арбалет притримувався воїном на землі. Подібний виріб знайдено у Лучеську [537, рис. 158: 5].

Арбалет в озброєнні піших "стрелцев" підвищував їхню боєздатність. Вони, таким чином, були найбільше пристосовані до ведення дальнього бою. Відомо, що під час походу на ятвягів у 1251 р. Данило Галицький використав "стрелцев", які за князівським наказом "обапол идущим и держащим в руках рожанци свое и наложившим на не стрелы своя" [20, с. 813]. Озброєні складними луками волинські лучники мали певні переваги навіть перед досвідченими німецькими арбалетниками [299, с. 92]. У сутичці кінні лучники Данила Галицького легко розігнали воїнів, озброєних самострілами, і ганялись за ними по полю "подобно игре" [20, с. 814]. Руська кіннота, яка складала основу війська та діяла за східною тактикою, завжди вирізнялась рухливістю і маневреністю та віддавала перевагу легкому озброєнню для ведення дальнього бою — лукам [632, с. 125].

Арбалети у Волинському князівстві переважно використовувались в фортечній і облоговій війні, Без підтримки металевих засобів штурм добре укріпленого міста, фортеці чи замку був можливий лише за рахунок значної чисельної переваги сил облягаючи. Хоча й за таких умов останні не завжди зважувалися на активну наступальну акцію. Зокрема, в 1261 р, монголо-татарський темник Бурундай, оглянувши укріплення Холма, не зважився його брати "приступом", оскільки "утверждение города крепко пороки и самострелы" [20, с. 851]. Наведений факт підтверджує тезу А.М. Кірпічнікова [232, с. 234], що "ополченці-піхотинці західно руського галицького війська своїми самострілами страшили ординців". Використання арбалетів ставало особливо ефективним під час дій руських військ по захисту ними західних рубежів від західноєвропейських противників. Так, в 1352 р., коли польсько-угорське військо зважилось на масований штурм укріплень Белза, то руські "стрелки" пустили в них таку масу стріл, шматків дерева і каміння, що атака нападників була відбита зі значними для них втратами [281, с. 467]. В свою чергу в 1291 р. князь Лев Данилович не зразу зважився на штурм Кракова, так як "весь бо бяше

учинен от камени и утверждение его не мало пороки и самострелы коловоротными великими и малыми" [20, с. 936].

Важкі арбалетні наконечники-”болти“, якими оснащували арбалетні стріли застосовували, насамперед, проти важкоозброєних воїнів. Чисельні знахідки залізних вістрь арбалетних стріл, які в залежності від способу з'єднання з дrevком, поділяються на втульчасті та черешкові відомі в напластуваннях XIII - першої половини XV ст. у містах Володимирі, Крем'янці, Лучеську, Бересті [537, рис. 154: 11—18; 564, рис. 141: 6, 9; 279, с. 398-399; 283, с. 222—223, рис. 150], так і в замках (Тадані, Шепетівське городище). Велику колекцію арбалетних вістрь XIV ст. знайдено у двоповерховій будівлі на дитинці Буська. У XIV ст. втулкові болти витісняють черешкові [230, с. 29]. Аналогічні вістря відомі у сусідніх Галичині (Тустань) та польських землях [Черськ: 564, с. 224]. У багатому кварталі середмістя у шарі XIV ст. трапився втулковий чотиригранний наконечник стріли, характерний для західних регіонів Русі [299, с. 55, 163], та кістяний фрагмент кінцевої накладки лука [537, рис. 140: 2].

У багатому кварталі середмістя Лучеська у шарі XIV ст. трапився втулковий чотиригранний наконечник стріли (рис. Б.61: 2), характерний для західних регіонів Русі [299, с. 55, 163]. Аналогічного типу втульчасті конічні вістря стріл знайдено у шарі XIV ст. на Апостольщині в об'єкті 8 та над об'єктом 30 [46, с. 12; 564, рис. 141: 7, 10]. Щоправда, на думку деяких дослідників, цей тип стрижневих вістрь міг бути завезений з Європи [564, с. 224]. Він, завдяки меншій масі та специфічній формі, є перехідним типом між звичайними та арбалетними вістрями. Вістреподібний напівфабрикат виявлений у Володимирі є опосередкованим свідченням місцевого виробництва вістрь [564, рис. 141: 13]. Одне з арбалетних вістрь знайдено на дитинці Володимира у шарі XV ст. [106, с. 23]. Масові знахідки наконечників арбалетних стріл свідчить про поширення цього виду ручної метальної зброї на території Галицько-Волинського князівства, і в землях які межували з нею.

Волинські князі ще з XII ст. широко використовували металеву артилерію. Примітивні каменеметні машини були використані лучанами для оборони міста

від північно-східної коаліції [20, стб 286; 252, с. 67]. Тоді ж волинський князь Ізяслав Мстиславович підступав до Чернігова з пороками. Ця своєрідна важка артилерія застосовувалась для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Найкращі зразки станкових каменеметів-самострілів (на чотирьох опорах з дерев'яною станиною) могли метати камінь «в підйом людині» (тобто десь бл. 50 кг) і запальні суміші. Для метання більш важких каменів і запальної суміші використовувались пороки — механічні парателли. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5т і метали каміння вагою більше 60 кг. Обслуга такого каменемета налічувала 50–250 чол. [168, с. 345]. Метальна артилерія на Волині представлена знахідками невеликих кам'яних ядер діаметром 10 см у Перемилі та Пліснеську [541, с. 20; 268, с. 34].

Вважається, що багаторядні лінії оборони міст Галицької та Волинської земель є свідченням про знайомство з цією зброєю задовго до появи монголів. Проте, саме похід монголів 1240 р. дав свіжий поштовх широкому використанню металених машин у війську Данила Романовича і його сина Лева «винахідника машин для здобування фортець.» [168, с. 346].

За княжої доби при облозі застосовувались також машини таранного типу, для використання яких потрібно було подолати рів, та пересувні вежі — гелеполи з площадками для бійців і перекидними містками [168, с. 347]. Вперше застосовувати мобільні облогові машини став князь Данило Романович, причому це не впливало на темп маршу його війська, яке з машинами в 1244 р. за день подолало 60 км від Холма до Любліна [20, стб.784].

Захисний обладунок. Крім наступального озброєння при розкопках та земляних роботах виявлені предмети, що належать до захисного обладунку. Так, в одному з трьох курганів, що знаходились у с. Мокрому з боку с. Молодава [126, с. 70] неподалік Листвина виявлено шолом (рис. Б.76: 1), що належить до групи сфероконічних шоломів, виготовлених з чотирьох частин і обтягнутих суцільною позолоченою мідно-бронзовою смугою (тип II, по А.М.

Кирпичникову). Цей шолом аналогічний екземпляру з Чорної могили в Чернігові [227, вип. 3, с. 26]. Він датується рубежем X–XI ст. [666, s. 65].

Ще один шолом було знайдено в Дорогобужі у житлі, що загинуло в середині XIII ст. На його поверхні помітні сліди дії вогню, зберігся шолом погано. Він мав об'ємний наносник, що був відламаний ще в давнину і лежав окремо в тому ж житлі. Висота шолома від основи корпусу до кінця навершя 32 см (рис. Б.77). В землі шолом деформувався, тому основа корпусу овальна в плані, розмірами 17x24 см. Довжина наносника 8,5 см. Корпус виготовлений з трьох пластин: лобної і ще двох, що захищали скроні і тім'я. Шов між двома останніми пластинами проходив посередині тильної частини корпусу. Товщина пластин 1,5—2 мм. Краї лобної пластини накладені на сусідні пластини, так що ширина з'єднання становить 1,5 см. Корпус високий, двохчастинний, з помітним зломом на середині висоти. Верхня частина корпусу має шість граней. Вона увінчана навершям, що кріпилося за допомогою шести виступів — «лапок». Навершя на середині висоти має кулясте потовщення — «яблуко». Кінець навершя теж прикрашений сферою, але менших розмірів. Лобна частина шолома додатково захищена прямокутною пластиною, її нижній край має дугоподібні вирізи для очей і оформлений у вигляді рельєфних надбровних дуг, завершується об'ємним наносником розмірами 8,5x5,2x2.8 см. На нижньому зрізі тулії біля правої скроні збереглася петля для кріплення бармиці — виготовленої з металевих кілець сітки, що захищала шию.

Близькі за формою шоломи знайдені в кочівницьких курганах XII—XIII ст. Поросся в місцевості Королевино біля Таганчі, поблизу сіл Бурти, Миронівки [227, вип. 3, с. 28—29, табл. XII, I, 3; XIII, 2). Однак шолом з Дорогобужа має ряд відмінних рис. Його навершя невисоке, в той час як добре збережене навершя шолома з Таганчі закінчується довгим стержнем для прапорця. Шоломи з Поросся не мають різкого зламу на середині висоти тулії і помітних граней на верхній частині корпусу. Дорогобужський шолом є подальшим розвитком форми пороських шоломів руськими майстрами.

Порівняння дорогобузького шолома з відомими раніше знахідками виявляє один із шляхів удосконалення цього виду озброєння у XIII ст.: поєднання сфероконічної форми із граненою верхньою частиною корпусу, наявність додаткової лобної пластини разом із об'ємним наносником. Дорогобузька знахідка свідчить про вмiле використання місцевими зброярами як давніх традицій, що розвивалися на Русі, так і запозичення технічних досягнень кочових народів. Пізніше подібні сфероконічні шоломи із граненою верхньою частиною корпусу, але без вирізів для очей і наносника використовувались у всій Східній Європі [391, с. 36].

Невизначеного типу шоломи випадково знайдено також у Володимирі в 1921 та 1931 рр. Один з них був обкладений мідним листом з інкрустацією [227, вип. 3, с. 85, Кат. № 8]. Поблизу в'їзду на Шепетівське городище знайдено кістяк лицаря у шоломі та кольчuzі [343, с. 12].

З IX ст. на волинських землях поширюються т.зв. «дощаті броні» — пластинчаті панцирі, в яких пластини зв'язувалися ремінцями і складали захисний обладунок пластинчастої системи. Такі панцирі були в ужитку до кінця XV ст. [227, вип. 3, с. 16–18]. Пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом'якшували удари. Про раннє застосування подібних пластинчастих панцирів на Волині свідчать матеріали з Пліснеська та Хотомеля, які датуються IX ст. [298, с. 126; 266, табл. 8]. Пластина з Пліснеська злегка вигнута, із заокругленим кінцем і отворами.

Ще дві подібні залізні пластини від панцира, які виявлені в наземній споруді X–початку XI ст. на дитинці Листвина [613, с. 74]. Вони мають прямокутно-видовжену форму, їхні розміри – довжина 7 см, ширина 3 см, товщина 0,6 см. На краях кожної пластини зроблено по 9 отворів для прикріплення їх за допомогою ниток або тоненьких шкіряних смужок до шкіряної або тканинної підкладки (рис. Б.76: 2). Це робило обладунок більш еластичнішим.

Залізні пластини від панциря знайдено в культурному шарі кінця XI — першої половини XII ст. у Дорогобужі та у споруді XII ст. у Пересопниці (рис.

Б.74: 15). Дорогобузька пластина має прямокутну форму, кути скруглені, в кожному з кутів зроблено отвір. Розміри пластини 9,3х3,8 см. Вздовж пластини проходить ребро. Крива поверхня краще відбивала удари ворога. Пластина могла належати панцирю «ремінного скріплення». Пластина з Пересопниці довжиною більше 8 см при ширині 3,5 см [508, с. 81].

Цього типу рештки захисного спорядження збереглося у споруді XIV ст. у багатому кварталі середмістя поряд із в'їздом до Окольного замку Лучеська, де, зокрема, виявлено три сталевих пластини від лускатого обладунку зі слідами посріблення [537, рис. 155]. Їх розміри – 12х7, 10х3,8 та 11х4 см. Пластини цього часу, що належали до так званого лускового обладунку, виявлені городищі поміж селами Перебиківці – Зелена Липа на р. Дністер [581, с. 34, мал. 20: 1, 2].

До таких пластин набірною пластинчатого обладунку могли належати залізні пластини, зібрані на дитинці Володимира [554, рис. 102: 8; 106, с. 5, рис. 13]. Великі шматки залізної бляхи, зібрані в пласті обгорілого зерна в ур. Апостольщина у Володимирі (об'єкт 8), також могли бути складовою частиною т. зв. “броні дощатої”.

Під час розкопок Червена у 1952 р., неподалік в'їзду на городище було виявлено залізний наруч [681, с. 125]. Аналогічний наруч, знайдений на Дівич-горі, на городищі, зруйнованому монголами в 1240 р., що складався з двох трубчатих, з'єднаних шарнірами, частин, котрі закривалися на руці з допомогою двох ремінців і двох пряжок, польський дослідник В. Святославський [719, с. 90] спробував віднести до монгольського обладунку, оскільки, на його думку, подібні обладунки до походу Батия виготовлялися виключно у Персії і не застосовувалися у Європі. Проте, виявлення цього типу знахідок у Гомелі та Мінську у напластування 1-ої пол. XIII ст. свідчить про поширення цього типу захисного обладунку ще до походу Батия.

Пластинчаті панцирі запроваджувалися на Русі швидше, ніж у Західній Європі, завдяки тісним контактам із Візантією. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6 х 4–6 см) і способом кріплення до

шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1–2 шарнірами-заклепками [168, с. 347].

Кольчуга була запозичена Руссю зі сходу через хазар майже одночасно з вікінгами [168, с. 346]. Вона нерідко супроводжувала дружинні поховання, зокрема, як це засвідчено в курганному могильнику с. Зимно

Знахідки кольчуг відомі під час земляних робіт у 1920–1930-х рр. у Володимирі [606, с. 168–170], датовані на X–XI ст. [227, вип. 3, с. 9–12 Кат.], а ціла кольчуга, знайдена 1931р. у р. Західний Буг у с. Вигаданка навпроти городища у Городку-над-Бугом на XI ст. Шматки кольчуги XI–початку XII ст. знайдені експедицією М.К. Каргера у Володимирі у 1956 р. Кільця її склепані маленькими заклепками, тобто по виразу, прийнятому у пізньому середньовіччі, – “на цвях” [227, вип. 1, с. 13, Кат. № 70]. Окремі шматки кольчуги та кілець від неї виявлено під час досліджень дитинців Перемиля, Волиня та Червена у напластуваннях XII–XIII ст. [541, с. 20, рис. 6: 17; 681, s. 125; 06, s. 88]. Цілі кольчуги княжої доби відомі з розкопок Шепетівського городища та, дві як випадкові знахідки з околиць Крем’янця [112; 651, s. 169; 603, с. 82].

Замість кольчуг, склепаних з круглих у перетині кілець, з II чверті XIII ст. набувають поширення кольчуги з пластинчатих кілець, вирубаних з листового металу [227, вип. 3]. Одне таке кільце діаметром 15 мм зі слідами клепаання знайдено в багатому будинку дружинника на дитинці у Пересопниці. З аналогічних кілець зроблену кольчугу XV ст., що виявлена в р. Західний Буг у Сокалі [50, № інв. 3-2359].

Про вживання щита свідчать залізний умбон з Сутейська [723, гус. 4]. Він близький до другого типу умбонів, виділених А.М. Кирпічниковим і датованих другою половиною X — першою половиною XI ст. [227, вип. 3, с. 35].

Важливим елементом військового спорядження дружинника був мідний клепанний казан. Мідні казани мали значне поширення на Волині [508, с. 52–53]. Стінку одного екземпляра знайдено у споруді XI–початку XII ст. на дитинці Жорнівського городища (рис. Б.76: 3). Шматки мідного казана кочівницького типу також знайдено у будинку дружинника XII–початку XIII ст. на посаді

Пастівник у Пересопниці. Унікально збережена знахідка цього типу казанів випадково виявлена у княжому Володимирі у р. Лузі [108, Рч-521; рис. Б.78]. Банкоподібна посудина має складнопрофільовані вінця з S-подібними стінками, які округло звужуються до плоского дна діаметром 8,4 см. Стінки казана виготовлені з тонкої листової бронзи, а дно і його придонна частина – з мідної. На верхній частині казана, що складається з двох рівних смуг, з'єднаних вертикальними швами, знаходяться по дві вертикальні заклепки, на яких кріпили ручки. З'єднання металевих листів казана нагадує своєрідний замок: язичкоподібні виступи на краях одного листа заходили у прорізи другого, загинались та заклепувались, внаслідок чого утворювався надійний з'єднувальний шов [564, с. 226]. Прийнято вважати мідні казани такого типу запозиченням у половців [567, с. 26–27].

Таким чином, спорядження волинських дружинників не поступалося перед оснащенням азійських та європейських професійних воїнів [168, с. 344-349]. Це намагався підкреслити літописець у зв'язку з походом Данила на ятвягів 1251 р.: "Щити їх (русичів) як зоря були, а шоломи їх - як те сонце на сході, а списи їх погойдувалися в руках, як безліч тростин. А стрільці обабіч ішли і держали в руках луки свої, наклавши на них стріли..." Тут же згадуються і сулиці [20, ствп. 813]. А під 1248 р., літописець зауважує, що в руського князя "і стріли, і шабля золотом були оздоблені" [20, ствп. 814].

5.2.2. Спорядження вершника та верхового коня. Кінним дружинникам, насамперед, належали предмети із спорядження вершника та верхового коня. Вважається, що першими кочовиками, які за доби середньовіччя вплинули на військову справу Волині були авари. Запозичення із степу найбільше стосувались спорядження коня.

Предмети спорядження верхового коня включають вудила, стремена, прикраси зброї, попружні пряжки, застібки від пут і недоуздка, льодохідні шипи, підкови, шкребниці. Найчастіше трапляються знахідки ланок вудил, острог, а також металевих кілець, що могли використовуватися в кінській зброї.

Управління конем здійснювалось за допомогою вуздечки. Її важливою частиною були вудила. Вони складаються з гризла (міжзуб'я) і бічних щелепних (прищічних) обмежувачів-псаліїв, що сприяли кращому керуванню конем. За особливістю форми та конструкцією їх поділяють на шість типів, з яких п'ять набули поширення на Волині.

До найраніших типів відносяться прості вудила, виготовлені з одного, інколи, вигнутого округлого стрижня, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті рухомі кільця (рис. Б.79). Цей тип вудил (VI за А.М. Кірпічниковим) належать до запозичень від кочівників і датується, переважно, X–XI ст. [234, с. 17–18].

На Волині цей тип вудил знайдено у напластуваннях X–початку XI ст. на Ринковому пагорбі Лучеська, у Володимирі [109, Р6-446, випадкова знахідка], на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг [537, с. 182; 564, с. 225] та на городищах в Листвині [611, с. 82] і Юрові неподалік Белза [676, nr kat. 72, fot. 14; 677, гус. 7: 4]. Вони відомі також у Прикарпатті на городищах X–XI ст. у Ступниці та Тулігловах [649, гус. 7: 2]. Луцький екземпляр [113, ЛДКЗ ТВ-1094/22], як і вудила з Туліглов, виготовлений з прямого чотиригранного кованого стержня. Збережене кільце виготовлене теж із чотиригранного в перетині дроту із загостреними кінцями, що заходять один за другий. Вудила типу VI зрідка використовувалися і в більш пізні періоди, про що свідчить їх знахідка на Шепетівському городищі.

У X–XI ст. на Волині набувають поширення також двоскладові вудила, класифіковані за А.М. Кірпічниковим [234]. Вудила типу I мали парні (вісімкоподібні) отвори на зовнішніх кінцях, до яких кріпилися стержневі псалії. Для псаліїв типовим є боковий щиток з двома отворами. Цього типу псалії виявлені на Листвинському та Пліснеському городищах, де більшість знахідок стосуються X–XI ст. Листвинський стержневий псалій в перетині овальний складався з нерухомо з'єднаних двох частин: власне стержня довжиною 135 мм та пластини з отворами для вудила та повідного кільця (рис. Б.81: 4, 5). Вважається, що вудила цього типу виходять з ужитку в XI ст., проте знахідки з

дитинця Перемиля [541, рис. 6: 10, 18] дозволяє припустити вживання подібних псаліїв (рис. Б.80: 10, 18) значно пізніше. Найближчою аналогією перемильського псалія є знахідка в кургані № 2 другої половини X ст. у Шестовиці [234, рис. 5; 4].

Внаслідок спрощення видозмін вудил типу I псалій злився з повідним кільцем та гризлом зберегло лише одинарні зовнішні отвори. Листвинський стержневий псалій з центральним кільцем (рис. Б.81: 11), що вживався з вудилами типу II, завдяки своїй простій формі має широкий хронологічний діапазон побутування [660]. Подібного типу залізні стрижневі псалії з однією петлею, відомі з напластунів XII–XIII ст. Шепетівському городищі [235, с. 317, табл. 145: 19–20]. До певної відміни псаліїв цього типу, мабуть, слід віднести залізний псалій довжиною 10,5 см із споруди кінця XIII ст. в середмісті Лучеська [537, рис. 132: 6]. Він виготовлений з прямокутної в перетині пластини, має лише один отвір діаметром близько 1 см.

Більш парадними вважаються т.зв. "крилаті" псалії з фігурним щитком і двома отворами, що належали до вудил типу III. Вони часто оздоблювались інкрустацією. Вудила з такими псаліями вперше зареєстровані у печенігів і торків, що жили в X—XI ст. в Пороссі і Подонні. На думку А.М. Кирпичнікова, на Русі вони побутували в XI і частково XII ст. [234, с. 16]. Псалій з Листвина дугоподібний, виготовлений з тонкої залізної пластини (рис. Б.81: 3). На його лицевій стороні нанесено орнамент у вигляді врізних паралельних ліній від інкрустації бронзовими дротиками. Листвинські вудила (рис. Б.81: 3-5) знаходять паралелі у прибалтійських областях, зокрема, у Новгородку та Новгороді [198, рис. 42: 3; 60: 13; 234, табл. 3: 3].

Більш рідкісною знахідкою є пошкоджений прямий залізний псалій з Дорогобужа [374, рис. 48: 8]. Подібний дорогобузькому псалій знайдений в літописному Чучині на Дніпрі [234, рис. 5; 13]. Місцевою реплікою на цей тип псалія є роговий пластинчастий виріб з Городища біля Луцька, середня частина якого розширена у вигляді прямокутника і в ній вирізані два поздовжні отвори, в які протягувались ремені вуздечки. Видовжена основа його з одного кінця

завершується трикутником, а з іншого – імітує хвіст птаха [277, рис. 61: 7]. Довжина псалія 13 см, найбільша ширина 4,5 см, а товщина 1 см (рис. Б.81: 8).

Ще іншою видозміною цього типу псаліїв, більш спрощеною міг бути виріб у формі видовженого еліпсоподібного в перетині стрижня із заокругленими кінцями з напластувань XI ст. на Коршівському городищі. Посередині одного краю на пластинці є прямокутний виступ з діркою (рис. Б.81: 14).

Найпоширенішою видозміною рогових псаліїв є дугоподібні вироби. Вважається, що псалії витягнутої форми використовувались в тих районах, де відбувалось приручення та загнздування гарячого дикого коня. Кістяні псалії були прототипом металевих; вони легко ламались, проте на вагу були легкі, на морозі та в спеку не подразнювали шкіру тварини, тому й втримались у період масового виробництва суцільно кованих вудил [234, с. 12]. Середньовічні рогові псалії мали лише два отвори, оскільки, для запобігання перетиранню поводним кільцем вставлялись в окрему петлю. Кістяні псалії з'явилися у I тис. до н.е. спершу у степах, де були доповненням вудил м'якого типу (сухожильних) [Смир88, с. 242–243]. В X–XII ст. кістяні псалії набули поширення у всій Східній Європі.

Знахідки рогових псаліїв, відомі з Пересопниці, городищ біля Листвина, Чарукова, Басового Кута, та Тоболів на р. Стохід, Плісеська та інших пам'яток XI–XIII ст. [268, с. 37, рис. 15: 9; 277, с. 138, рис. 61: 6; 376; 497; 510, с. 66, рис. 40: 12; 536, с. 12], поділяються за формою на округлі, гранчасті у перетині та зооморфні. Листвинські рогові псалії типологічно найстарші. Один з них має вигляд видовженого округлого стержня з розширеними трапецієподібними кінцями. В середній частині корпуса псалія зроблене неглибоке кругле заглиблення (рис. Б.81: 6). Другий екземпляр представлений у вигляді напівфабриката, який був виявлений в ремісничій майстерні косторіза. За своїми зовнішніми ознаками він нагадує коромисло зі звуженими до середини кінцями [613, с. 75]*. Псалій з рогу знайдений в Сутейську [723, рис. 34] оздоблений т.зв. солярним орнаментом (циркульними кільцями), поперечними і косими лініями,

* Якщо це не помилка видавців листвинської колекції, оскільки подібний виріб опублікований О. Ратичем [405, рис. 1: 17], як знахідка з Плісеська.

датується IX—XI ст. [345, с. 167]. Дещо пізніший багато оздоблений геометричним орнаментом гранений псалій з городища Басів Кут має отвір від повідного кільця (рис. Б.81: 13). Округлі в перетині, з двома отворами для повідного кільця, орнаментовані рогові псалії XII—XIII ст. знайдені (рис. Б.81: 7): цілий оздоблений плетеним орнаментом – на дитинці Пересопниці [580, с. 23, рис. 78: 9]; половина, оздоблена двома рядами хрестиків – на дитинці Дорогобужа [374, рис. 78: 7]. Округлий псалій з гладкою, неорнаментованою поверхнею знайдений на городищі Тоболи на Поліссі [497, с. 365].

Цікавими є зооморфні псалії, що де в чому наслідують вироби скіфської епохи. Один псалій походить з напластувань рубежу X—XI ст. на Чаруківському городищі біля Луцька. Збереглася лише його верхня частина, що має форму голови і шиї коня, оздобленої орнаментом з кіл, напівкіл і трикутників, які імітують гриву. Посередині просвердлений наскрізний отвір, за допомогою якого псалій закріплювався у відповідному гнізді на кільці вуздечки. На цьому отворі він зламався. Очевидно, втрачена друга половина мала закріплюватися таким же способом на кільці знизу (рис. Б.81: 2). Іншого типу псалій, знайдений у Пліснеську, має форму шиї та голови коня, оздобленої солярним орнаментом і завершується шипом з наскрізним отвором, за допомогою якого псалія закріплювалась у відповідному гнізді на кільці вуздечки. Має аналогії серед старожитностей X ст. [268, с. 37, рис. 15: 9]. Частина подібного кістяного псалія у вигляді мініатюрної кістяної голівки коня (рис. Б.81: 12), виявлена на долівці напівземлянкового житла № 2 на дитинці Пересопниці, датованого керамікою XII ст. Всі деталі передані пропорційно вірно і гармонічно поєднуються. Хіба що лише вуха як для коня замалі. Аналогічно до пліснеського екземпляру відкриті передні зуби роблять враження, що кінь сміється. Нижче шиї фігурка обламана [510, с. 51, рис. 21].

Найбільша кількість вудил XII — першої половини XIII ст., які склалися з мундштука у вигляді двох рухомо з'єднаних стрижнів, на кінцях яких є кільця, зібрана на Шепетівському городищі (148 вудил типу IV, з яких цілих 17) та у Дорогобужі [234, с. 100]. В культурних напластуваннях та комплексах XII —

першої половини XIII ст. Володимира, Лучеська [537, с. 182, рис. 81: 15, 17; 111: 5; 275, с. 102, рис. 3], Перемиля, Пересопниці, Колодяжина зібрано по тричотири екземпляри, в Дорогобужі знайдено 14 цілих вудил та їх половин (ланка гризла з кільцем) [374, рис. 21: 4; 32: 2; 42: 5; 69: 1], а на городищі «Церківка» в Угровську та поселенні Хрінники – один екземпляр [711, s. 247, tabl. 12: 5]. Всі вони однотипні, гризло складається з двох прямокутних в перетині частин, з'єднаних між собою, а у петлі на вільних кінцях просунуті кільця. Довжина ланок гризла переважно від 7 до 10 см, діаметр кілець від 3,5 до 5,5 см. Повністю збережені вудила типу IV з Пересопниці мають стандартну довжину двох ланок 15 см, але незвично великий діаметр кілець – 7 см [580, с. 1, рис. 6: 3].

Ще один сьомий тип вудил, пустотілих всередині (рис. Б.70: 1-3), не відмічений свого часу А. Кірпічниковим, зустрінутий досить широко: у Пліснеську, Лучеську, Перемилі [537, с. 182, рис. 111: 6; 541, с. 20–21, рис. 5: 1–3], має аналогії у Сяноку [658, s. 226; 689, s. 39, рис. 6; 50, КР-7662].

Кінська збруя мала металеві деталі та прикрашалася накладними бляшками. Лита бронзова орнаментована пряжка, що була оздобою парадної вуздечки X–XI ст. та бронзові бубонці випадково зібрані у Володимирі [109; рис. Б.81: 14]. Вона призначалась для ременя шириною близько 0,7 см. Більшість наголовних ременів цього періоду мали ширину близько 1,8 см [234, с. 20]. На дитинці Дорогобужа в культурному шарі першої половини XIII ст. зі слідами пожежі, зібрано серію бронзових бляшок сферичної, трикутної, мигдалеподібної та серцеподібної форми [374, рис. 37: 11 —14, 18]. Знахідки поруч черепа та розрізнених кісток коня підтверджують здогад щодо решток кінської збруї.

Рідкісним фрагментом парадної, очевидно, князівської збруї є кістяна оздоба з прорізаним хрестом, до якої кріпились дзвіночки, виявлена у Перемилі (рис. Б.70: 7). Присутність хрестоподібних мотивів в дружинному спорядженні, зокрема, у облаштуванні князівської збруї є характерним [314, с. 185-187].

Степове походження мали кістяні трапецієподібні пластини з прямокутним отвором, що використовувалися як застібка кінських пут. Такі застібки виявляли

в похованнях X—XIII ст. людини з конем та на городищах [234, с. 78]. Їх знайдено на дитинці Дорогобужа та у Володимирі [374, рис. 78: 8, 9]. Володимирська знахідка завдовжки 6,5 см з отвором завширшки близько 2 см [564, рис. 124: 7; 109, А-52]. Застібка, знайдена на поселенні Тараканів-7 в околиці Дубного [588, с. 203-210] більше нагадує відомі ще з епохи бронзи застібки недоуздки, оскільки має характерний для них невеликий, майже квадратний отвір.

Частиною недоуздки вважаються вертлюги, що склалися з двох на півкілець, що вільно обертаються. Використання вертлюга перешкоджало перекручуванню ременів і тим самим забезпечувало спокійне випасання коня [234, с. 79, рис. 46]. Їх виявлено на дитинці Перемиля [541, с. 22, рис. 5: 6], Шепетівському городищі (рис. Б.70: 6). Подібні знахідки походять з Браслава, Новогрудка [157, рис. 6: 11].

Істориками відзначено, що з ростом значення кінної сили відбувається зростання символічного значення сідла, і в оточенні князів з'являються спеціальні майстри-сідельники [314, с. 191]. Вище наведено літописну згадку з 1168 р., про сідельника луцького князя Ярослава Ізяславовича [20, стб. 532]. Кістяні петлі для полиць сідла виявлені в Дорогичині [697, tabl XIX, 7]. Їх аналогії можна простежити на Ленківцецькому городищі [345, с. 170]. Майстри-костерізи на місці виготовляли кістяні деталі сідла, про що свідчать обкладки сідельних кантів знайдені в майстерні у Звенигороді [163, мал. 5: 8, 17].

На зустрічі з німцями у 1252 р. кінь під князем Данилом Романовичем „дивльнию подобен и седло от злата жьжена“ [20, стб. 814]. Сідло кріпилося до крупу коня за допомогою підпружних ременів, від яких збережені, як правило, лише специфічні пряжки. Подібного типу пряжки вживалися також як застібки від путлиць, розподільні кільця упряжі та для підвішування та носіння зброї, обладунків. Виділяють 10 основних видів пряжок, серед яких домінуючими є напівкруглі та прямокутні [173, с. 295].

Пряжки підпружних ременів виготовляли із заліза, за формою вони були подібні до поясних, але мали більші розміри, призначені на ширину ремня 2,5—

2,8 см [234, с. 76]. В Дорогобужі знайдено 12 залізних пряжок трьох типів. Найпоширенішими тут були напівкруглі пряжки. В Дорогобужі їх було знайдено 10 штук, у Перемилі – три, Чемерині – одна [374, с. 111; 541, рис. 5: 8, 9, 14; 458, рис. 3: 5]. Пряжка цього типу з Пересопниці мала витягнуту форму довжиною 6 см [510, рис. 20: 9]. Приблизно половина знахідок цього типу за напластуваннями датуються XI ст. (рис. Б.82: 9), інші —XII — першою половиною XIII ст. (рис. Б.82: 12-14). Пряжка: з увігнутими протилежними сторонами рамки (рис. Б.82: 12) походить із заповнення ями XI—XII ст. у Дорогобужі. По одній кільцевій пряжці (рис. Б.80: 7, 8) знайдено в напластуваннях XI—XIII ст. у Пересопниці, Дорогобужі, Дубному, Перемилі та Колодяжині (діаметр - 9 см, діаметр перерізу 1 см) [510, рис. 20: 10; 374, с. 111, рис. 78: 8, 9; 541, рис. 5: 16; 637, рис. 36: 2]. Пряжки описаних вище типів вживалися на Русі з XI ст. [234, с. 77]. Прямокутні пряжки з дитинця Перемиля типологічно наймолодші [541, рис. 5: 11-13, 15]. Особливістю прямокутної пряжки з Колодяжина є маленькі вушка, приварені до поздовжніх сторін, в які просилияли тонкі вузькі ремінці. Довжина цієї пряжки 8,5 см, ширина 5 см, товщина 0,6 см [637, рис. 36: 1].

Проте на Волині, як і в Галичині у X—XIII ст. [536, с. 13, рис. 6: 6, 7], зрідка трапляються пластинчаті кістяні підпружні пряжки, характерні для кочовиків. Одна з таких пряжок, оздоблена циркульним орнаментом, знайдена в Муравиці [рис. Б.82: 16; 375, с. 34, рис. 27: 22].

Обов'язковим компонентом сідла з X—XI ст. виступають стремена. Найбільшу колекцію стрімен зібрано в комплексах першої половини XIII ст., зруйнованих під час татаро-монгольської навали, та культурному шарі часів погрому на Шепетівському городищі (43 цілих та фрагментованих) та Дорогобужі (9 екземплярів). У багатьох зруйнованих тоді спорудах стремена лежали парами [374, с. 111]. Знатним воїнам належали багато декоровані вироби, виявлені на вищезгаданій пам'ятці та у Шумську [у фондах Крем'янецького музею зберігалося стрімено, оздоблене золотом та срібною інкрустацією: 234, с. 100]

Найпоширенішими у волинських містах XII–XIV ст. були стремена двох типів: арочної форми з прямою або дещо прогнутою підніжкою та прямокутним або підтрапецієподібним виступом для вушка, з боковим профілем у вигляді перевернутої букви "Т" (тип VIIa класифікацією А.М. Кірпічнікова) та кільцевої форми з кільцеподібною дужкою і значно прогнутою підніжкою (тип IX за А.М. Кірпічниковим). Перший тип стрімен використовувався у XII — першій половині XIII ст. важкоозброєними вершниками, що мали взуття з твердою підошвою [234, с. 51]. Кільцеподібні стремена другого типу з кілеподібним завершенням дужки з прорізним вушком для ремінця, розрахованим на м'яке взуття, яке прилягало до підніжки середньою частиною підошви, характерні для пам'яток XII—XIII ст. [234, с. 52, 53, табл. 15: 10].

Стремена першого типу виявлені на Шепетівському (17 екземплярів), Колодяжинському (2) городищах, Дорогобужі (8) [637, рис. 36, 4; 374, с. 111, рис. 21: 5, 6; 26: 2, 3; 33: 1, 2]. Стремено із Сутейська, хоча й має рівну підніжку у формі овалу, розділеного по довгій осі, за іншими деталями наближається до VI типу стрімен, виділених А.М. Кірпічниковим [234, с. 49, мал. 29]. Зверху арочної дужки прикріплено кільцеподібне вушко для путлища [723, рис. 8].

Одне із стрімен з Шепетівського городища мало фігурну ковку краю вушка і дужки, інше – крапкову набивку сріблом, а ще одне – було дитячим варіантом стрімена (висотою 8,9 см, шириною 9 см, шириною підніжки 3,6 см, вагою 70 г) [234, с. 51].

Стремена куполоподібної форми IX типу знайдені на городищі в с. Городище на р. Гуска (26 екземплярів) та по одному екземпляру у Володимирі, Пересопниці, Муравиці, Шумську та Дорогобужі [374, с. 111, рис. 25: 2]. Кількісна перевага стрімен цього типу пояснюється їх більш ломкою конструкцією [234, с. 51]. На думку А.М. Кірпічнікова, вони призначались для легкоозброєних стрільців-лучників. Це були вироби серійного (масового) виробництва (рис. Б.82: 15). Час їх появи на Русі – XI–XII ст.

Стремена з Пересопниці та Дорогобужа в місці з'єднання дужки з підніжкою мають по два бокових шилоподібних виступи-"кулачки", які

утворюють фігурний "відкос" дужки. Ці виступи, розташовані в місцях з'єднання дужки з підніжкою, служили, очевидно, замість шипів острог.

Пересопницький екземпляр з відломаною підніжкою та одним завершенням корпусу мав висоту 10 см, ширину 14 см, ширина прорізу путлиця – близько 2,5 см (рис. Б.86: 19). Володимирський екземпляр був опущений на дно стовпової ями під час закладки боярського палацу XIV ст. в яму для стовпа (рис. Б.74: 6). Його висота становить 13 см, ширина – 12 см.

На Русі з середини XIII ст., можливо, внаслідок погрому міських збрійних майстерень спостерігалось скорочення виготовлення кільцевих стремен. Із Східної Європи вони поширюються на Захід, а в XVI ст. зникають зовсім, у зв'язку з вкоріненням жорсткого взуття [234, с. 52–53]. У XII–XIII ст. ці типи стремен поширені на просторах від Середньої Азії до Сибіру та Польщі.

Відомі ще з римської доби в Україні підкови довший час, практично, не використовувались на Волині. Звертає на себе увагу повна відсутність кінських підков на досліджених широкими площами Листвинському та Чаруківському городищах. На цих городищах немає чітко виражених культурних напластувань пізніше початку XII ст.

За А.М. Кирпічниковим [234, с. 84] дружинники на Русі з IX–X ст. для пересування верхового коня по льоду використовували, в основному, т.зв. льодохідні шипи (підківки), запозичені від скандинавів (рис. Б.82: 17, 18). Згодом, у XIII ст. льодохідні шипи широко застосовуються також городянами. Льодохідні підківки поділяються на два типи: для копит коней та для чобіт. Привертає увагу характер спрацьованості шипів, що часто буває помітним. Так, робоча частина на овальному краї пересопницького шипа стерта видно при ударах об ґрунт, а друга частина, яка була звернута до середини копита – грубша. Вся пластинка у центрі увігнута до середини. Все це зайвий раз підтверджує висловлене припущення. Подібні підкови застосовувалися ще у XIX ст. в Скандинавії взимку, щоб коні не совгалися. Вперше подібного типу знахідка на Русі (Пліснесько) визнана льодохідними підковами Я. Пастернаком [337, с. 659]. Вони датуються XII–XIV ст. [234, с. 80–82].

Найбільше таких підківок зібрано на Шепетівському городищі [235, табл. 148: 27–28], в напластуваннях XII—XIII ст. дитинців Дорогобужа [5 екземплярів: 374, с. 112, рис. 48: 9; 69: 6, 7], Пересопниці [2 екземпляри: 330, с. 126; 510, рис. 36: 4], Данилова [226, рис. 1: 3] та Колодяжина [637, рис. 28: 6].

Пересопницький екземпляр з дружинного будинку XIII ст. (рис. Б.86: 20) має чотиригранний пірамідальний шип з основою в формі овальної пластини (7,5 x 3 см), кінці якої розклепані на два загострені стрижні для кріплення до копита [17; 268, рис. 9: 5; 5, с. 81].

Підківки, знайдені на долівці льоху боярської резиденції середини XIV ст. у Володимирі (рис. Б.74: 2, 5), різнотипові. Одна традиційної форми аналогічна знахідкам з Пересопниці, Дорогобужа та Шепетівського городища. Інша — у вигляді трикутної залізної пластини 11,5x3,7 см з трьома отворами під цвяхи та двома прямокутними виступами, як на кінських підковах (рис. Б.74: 2), аналогій поки що не має.

Підкови на Волині широко використовують для підковування тяглових коней XIII ст., тобто для транспортно-похідного застосування [234, с. 84]. Відмічено, що застосовували підкови для захисту копит коня у країнах, що мають торгові міста та твердо второвані дороги, придатні для використання важковантажними караванами.

Єдиною знахідкою представлена підкова без кінцевих шипів. Вона знайдена в 1983 р. в Белзі. Такі підкови відносяться до числа найдавніших на Русі. У Польщі їх датують XI–XII ст. [345, с. 170].

Більшість знайдених підков відноситься до другого різновиду цього типу виробів, виділених А.М. Кирпічниковим [234, с. 84]. Вони мають форму дугоподібних пластин з двома задніми кінцевими шипами (рис. Б.75: 8; 86: 15). Двошипні підкови та цвяхи, якими їх прибивали до копит знайдені на Шепетівському городищі [32 екземпляри: 234, с. 84, рис. 49: 2], в напластуваннях XII—XIII ст. дитинців Дорогобужа [3 екземпляри: 374, с. 112] та Пересопниці [2 екземпляри: 443, с. 126; 510, рис. 30: 13], а також в Дорогичині, колишньому с. Гурби в Крем'янецьких горах [697, гус. 122; 711, tabl. IV, 1, 3].

Уламок підкови, тип якої важко визначити, знайдений на Білівському городищі [129, мал. 4: 14]. Переважна більшість підков XII—XIII ст. мають хвилястий зовнішній край. У підковних цвяхів головка має трикутну або овальну форму і тому виступає над площиною підкови, ніби шип. Найближчі територіально аналогії знайдено у Звенигороді [440, мал. 5: 5, 6]. В XIV ст. форма підков дещо змінюється, вони стають більш широкими, зовнішні краї вирівнюються. Форми цього часу відому за знахідками у Володимирі та Лучеську (рис. Б.73). Аналогії цим підковам відомі з польських публікацій [див.: 580, с. 23].

Для догляду за конем використовували одно- і дворядні залізні скребниці. Робоча частина скребел для чистки коней мала вигляд залізної пластинчастої гребінки із зубчиками і держак. З'явилися ці вироби в XI ст. [234, с. 84]. Складнішими були скребниці з двома рядами зубців і держак з одного-трьох стрижнів.

Найбільше (22 шт.) їх виявлено на повністю розкопаному городищі коло Шепетівки, причому однорядних і дворядних було виявлено порівну. Однорядні скребниці трапились також у Дорогобужі [374, рис. 69: 8], Белзі [345, с. 171] і Пересопниці [580, с. 17, рис. 11: 3]. Ці залізні пластини із зубцями (рис. Б.73: 3) виявлені в культурних напластуваннях XII—XIII ст. Повністю збережений дорогобужський екземпляр XII ст. має пластину довжиною 12 см, звужену на кінцях, лезо дугоподібне, із зубцями. Кінці пластини загнуті в кільця. Держак відігнутий під прямим кутом.

Пластина дворядних скребниць зігнута так, що в розрізі вона нагадує букву «П». Обидва краї пластини мають зубці. До робочої частини дорогобужської скребниці, що походить з житла, яке загинуло в середині XIII ст., прикріплено держак, виготовлений з трьох залізних стержнів (рис. Б.80: 5). Вона має дворядну робочу частину довжиною 19 см [рис. 31: 1]. До центрального стержня в місці його з'єднання з пластиною прикріплене кільце діаметром 2,5 см. Уламки подібної робочої частини знайдено також у “дружинному” будинку на дитинці Пересопниці [574, рис. 1: 7].

Скребло, знайдене в резиденції боярина XIV ст. у Володимирі має основу ручки у вигляді рамки, ширина напівтрубчастої робочої частини – 14 см [564, рис. 73: 3]. Дворянні скребла знайдені також у Шумську і Холмі в напластуваннях XIII-XIV ст. [651, tabl. XXV: 11; 234, с. 84; 279, с. 127].

Аналогічні скребла для чищення коней виявлено в Звенигороді [439, мал. 5: 11], на городищі другої половини XIV ст. у Перебиківцях на Дністрі [345, с. 171] та на Ринку у Бреслау [648, ill. 31].

Носіння острог-атрибуту професійного кінного воїна були прерогативою князівських дружинників. Остроги поширилися на Волині ще у римську добу. Ці відзнаки дружинника зібрані у більшості міст Волині. Найраніше типи острог зібрані, переважно, на городищах з напластуваннями IX-XI ст. (Листвин, Уніяс, Чаруківське). Найбільшу кількість острог XII-XIII ст. зібрано на Шепетівському городищі (263 екз.) – більше, ніж на будь-якій іншій пам'ятці в Європі. Значно менше (10-20 екз.) їх відомо у Пересопниці, Дорогобужі, Володимирі та інших великих містах Волині.

Поширення острог на Волині відбувалося ще у племінний період із Заходу. Його пов'язували то із варягами, то із впливами західних слов'ян. Для X-XI ст. характерні чотири основні типи острог скоба і шип яких лежать в одній горизонтальній площині, шип сигароподібний: остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину; остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими назовні; острога з очкоподібними зачепами; остроги з келихоподібним вістрям.

У XI-XII ст. з'являються остроги у яких корпус дугасто вигнутий або колінчасто зламаний. Проте, остроги, у яких всі елементи знаходяться у горизонтальній площині, продовжують вживатися аж до кінця XIV ст.

Найпоширенішим типом серед ранніх зразків є, на сьогодні остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину. Це тип острог донедавна прийнято було датувати за західноєвропейськими аналогіями на VII-IX ст. [342, с. 123-124, рис. 2: 11-12, 15, 4: 7]. Проте аналіз археологічного контексту дозволяє датувати найраніші знахідки з території Волині завершальним етапом племінної доби.

Викуті з одного шматка металу у вигляді напівкруглої в перетині пластини, вигнутої у формі підкови, кінці якої мають різне оформлення ці суцільно залізні остроги, знайдено як на відкритих поселеннях IX-X ст.— Ріпнів, Ромош, Городок, так і на городищах — Дорогобуж, Пліснесько, Уніяс [рис. Б.83; 342, с. 122-126, 379, рис. 9, 8; 374, с. 112-113, рис. 68: 1; 177]. Подібно датуються остроги із території Забужжя (рис. Б.84) та Північної Буковин.

Окрему групу становлять остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими назовні. Найдавніші їх зразки датуються римською добою. Натомість, всі пізніші знахідки датують X ст. [698, s. 101-102; 303, рис. 47: 3]. З території історичної Волині походить 5 знахідок цього типу: з Гацьок [пов. Бельськ Підляський: 677, s. 23], Стрижева та Воялович [пов. Грубешів: 677, s. 23; 698, s. 101-102], з насипу кургану № 15 у Пересопниці [234, с. 57, рис. 34: 4; 301, с. 537], Городка на р. Устя (рис. Б.85: 1-3, 8) [698, s. 179-180, tabl. IV: 6].

До типологічно найраніших острог, що повторюють зразки римської доби, належить також виріб з каплеподібними зачепами та шипом з кулястим потовщенням при основі, знайдений у Листвині (рис. Б.85: 6).

Особливе місце займає ще один тип острог, який сформувався у каролінгському культурному колі (*тип I* за А. М. Кірпи́чниковим, рис. Б.87: 3). Остроги цього типу мають в одній площині прямий шип та добре сформовані зачіпки з отворами, часто багато оздоблені інкрустацією або виготовлені із бронзи. В окремих районах Русі їх поширення пов'язують із скандинавами [422, с. 74]. Вони представлені на Волині чисельними знахідками на пам'ятках з культурними напластуваннями X-початку XII ст., зокрема на Пліснеському [3 екз.: 268, с. 37, рис. 13: 4-6] та Чаруківському городищах. Там вони датуються другою половиною X- кінцем XI ст. Майже ідентичні бронзова з Пліснеська та залізна з Городища остроги зроблені з напівкруглої в перетині пластини, вигнутої у формі дуги з заокругленим шипом, профільованим біля основи двома рельєфними пружками. Кінці дужки розклепані у формі прямокутника з двома поздовжніми вирізами для ремінця, яким шпора прив'язувалась до взуття вершника. Довжина остроги з Городища – 9 см, довжина шипа 3 см (рис. Б.87:

5). Такі остроги знайдені також в Белзі, Володимирі, Перемилі, Галичі [279, с. 48; 541, рис. 6: 1; 338, мал. 75: 2]. На території Польщі вони також датуються X-XI ст. [665, s. 205].

Горизонтальні остроги з Перемиля мають чотиригранні шипи пірамідальної форми, які домінують на Волині у 2-ій пол. XII-XIII ст. Ще одна горизонтальна острога з стержнеподібним шипом та дископодібними петлями з прорізами виявлена у дружинному будинку XIII-початку XIV ст. на дитинці Пересопниці (рис. Б.86: 16). Звичність таких форм для XIII ст. підтверджує датована стратиграфічно подібна знахідка з Червена [681, s. 125, tabl. 5: 40]. Фрагменти острог XIII-XIV ст. з чотиригранним шипом зібрані у Володимирі (Заріччя), Лучеську (Гнідава) [564, с. 224].

Окремим підвидом острог, сформованих у каролінгському культурному полі, були неоздоблені залізні вироби. т.зв. «очкоподібними» зачіпками та подібно профільованими шипами. На території Польщі такі остроги, хоча й відносно рідкісні, проте досить добре датовані на другу пол. VIII і початок IX ст.

Подібні знахідки визнаються місцевою продукцією [658, s. 219-222, tabl. XI : 1], оскільки більшість оригінальних каролінських шпор мають оздоблений інкрустацією шип або цілковито виконані з бронзи [677, s. 24]. Вони також коротші від класичних острог з «очкоподібними» зачепами, як, наприклад, знахідка з городища Трепча (літописний Сянок). Знахідка на дитинці Дорогобужа в шарі 2-ї пол. XI – 1-ї пол. XII ст. [374, с. 113, рис. 68: 2] має фігурно виконаний шип із сферичним потовщенням біля основи (рис. Б.87: 2).

Ще одна острога з таким же шипом але з дископодібними плоскими петлями з двома отворами (рис. Б.87: 3), знайдена в напластуваннях XII ст. на дитинці Дорогобужа [374, рис. 68: 3]. Волинські знахідки підтверджують висновок А.М. Кирпичникова [234, с. 63-64] про поширення таких острог на Русі в XI-XII ст.

Навряд чи описані вироби являють собою вторинні відклади, як це допускають польські дослідники [677, s. 24]. Тривале використання прямих острог т.зв. каролінгського типу, що кріпились на п'яточному виступі, у Східній Європі А.М. Кірпичніков [234, с. 64] пояснював їздою на незахищеному коні.

Присутність чисельних архаїчних острог на пам'ятках Волині завершального племінного періоду є характерною їх рисою. На Волині, яка була окраїнною територією центрально-європейського регіону, різноманітні зовнішні впливи консервувались в матеріальній культурі. Особливо помітно це на прикладі острог з усіма елементами в одній площині. Вони складають значний процент серед знахідок на пам'ятках з вузьким діапазоном існування (Шепетівське городище, дружинний будинок на дитинці Пересопниці). Так, одна з виявлених на Шепетівському городищі острог має срібну насічку в техніці, характерній для XI ст. [234, с. 64].

Ще один тип острог — з келихоподібним вістрям відкритий лише на одній пам'ятці з Північно-Західної околиці Волині — на городищі в Клімах [пов. Лосичі, рис. Б.87: 4: 664] має характерне бронзове (швидше, латунне) покриття, оздоблене рифленим орнаментом. Подібні пам'ятники є доволі рідкісними знахідками на просторах ранньосередньовічної Європи [677, s. 25]. Вони концентруються, переважно в басейні Балтійського моря та у Великобританії і не всі мають бронзову інкрустацію. Найближчою територіальною аналогією до знахідок з Клім, є острога з Пасим'я [пов. Щитно: 677, s. 25-26]. Її датування переглядалося, і сьогодні подібні знахідки відносять до початку XI ст. Підставою для цього послужила знахідка в могилі на кладовищі Удрай II, у верхній течії ріки Луги, близько 70 км на північний захід від Великого Новгороду поряд з динаром Оттона III (996-1006 р.), який досить добре датує нам цілий об'єкт на [358]. Вважається, що остроги цього типу є скандинавськими та сформувалися, ймовірно у Швеції [654, s. 210]. Допускають, що в басейн р. Лівець острога потрапила завдяки бужансько-прип'ятському шляху, яким через Віслу з Балтики могли переміщатися "довгі човни" вікінгів [654, s. 209-210; 647, s. 111]. За іншою версією, ця шпора могла опинитися тут також в результаті військового походу великого київського князя Ярослава Мудрого на Мешка II у 1031 р., оскільки в його війську знаходився кінний загін Гаральда Хардрада [645; 647, 112, przyр. 13].

З XI–XII ст. поширюється певна видозміна горизонтальних острог, коли шип загинається догори (тип Ia класифікацією А.М. Кірпічнікова). По одному такому зразку знайдено у Володимирі (ур. Заріччя, рис. Б.75: 12), Белзі, Данилові [всі – з горизонтальними петлями: 518; 226, рис. 1: 2] та на Шепетівському городищі [234, с. 107; 553, рис. 6: 12].

Наприкінці X ст. петлі на острогах все частіше стають прорізними. З метою посилення з'єднання петлі розширюються в сторони та набувають прямокутної, вісімкоподібної, ромбо- або дископодібної форми (тип 2 за А. М. Кірпічниковим). Рідкісна ромбоподібна петля трапилася на острозі з Листвина (рис. Б.87: 6). Листвинські остроги найчастіше оздоблені насічками. Острога з Листвина з колінчатим вигином (рис. Б.85: 7) є, мабуть найранішим зразком нової форми, що стала переважати у XII–XIII ст.

П'ятдесят острог з хвилястим вигином дужок та шипом, що знаходиться в їх площині (*тип II* за А. М. Кірпічниковим) виявлено на Шепетівському городищі і одна – на Колодяжинському [234, с. 107; 637, с. 108, рис. 36: 5]. З них одна колодяжинська острога та 5 шепетівських із зовнішньої сторони мають інкрустацію у вигляді крапок із срібного дроту, 2 шепетівські – оздоблені фігурним куттям, а одна шепетівська – оздоблена дротяною інкрустацією міддю та сріблом. Близькі цьому типу дві остроги з напластувань дитинця Дорогобужа XII — першої половини XIII ст., що мають шип із сферичним потовщенням і горизонтальні петлі з одним отвором [374, с. 113, рис. 68: 5] та по одній – із споруди на посаді Пастівник у Пересопниці [шип пірамідальний, вісімкоподібна петля: 574, с. 25, рис. 3: 6; 580, рис. 6: 7] та з розкопок на дитинці (рис. Б.86: 6) аналогічна Райковецьким: шип чотиригранний в перетині – висота 3 см, на округлій в перетині шийці (діам. 7 мм).

У цьому типі виразно переважають стержнеподібні шипи або шипи у вигляді циліндру з виступом на торці та прямокутні прорізні петлі. Ці остроги найлегші серед сучасних їм, мають вузькі прорізи (близько 0,6 см) для закріплення ремінців. На думку А.М. Кірпічнікова [234, с. 65], цей тип використовувався стрільцями-лучниками – найманевренішою частиною волинського війська.

Сто три остроги з плавним у профілі вигином дуг і шипом, нахиленим під прямим чи тупим кутом і так само різко відігнутими кінцями дужки з прямокутними петлями (*тип III* за А. М. Кірпічниковим) виявлено на Шепетівському городищі і три – на Колодяжинському [234, с. 107; 637, с. 108, рис. 36: 6]. Три остроги знайдені у Дорогобужі в напластуваннях XII — першої половини XIII ст. [374, с. 113, рис. 68: 4] та в об'єкті першої половини XIII ст. [374, с. 113, рис. 44: 12], по одній – випадково виявлено у Пересопниці [711, рис. 14: 8] та в околиці Дубно [Тараканів: 587, рис. 2: 2]. У цьому типі виразно переважають шипи у формі чотиригранної піраміди або з кулястим потовщенням та прямокутні і дископодібні прорізні петлі, збоку колінчасто вигнуті. Поперечний перетин скоби, як правило, трикутний, шип нахилений до площини дужки на 90-130°. На відміну від попереднього типу, ці остроги, як правило, наймасивніші, підв'язувались ремінцями шириною 1,1-1,4 см та призначались виключно для важкоозброєних воїнів. Хронологію острог цього типу прийнято обмежувати XII — першою половиною XIII ст. [234, с. 66].

У цей же період поширюються масивні остроги з напівциркульним у плані вигином дуг та великим шипом у вигляді чотиригранної піраміди, нахиленим до площини дужки під кутом 90° та 130° (*тип IV* за А. М. Кірпічниковим, рис. Б.89: 3). На Шепетівському городищі знайдено 61 острога цього типу. В цих шпор прямокутні, однопрорізні петлі, з 3 екз. оздоблені золотою крапковою інкрустацією, 2 екз. оздоблені такою ж срібною інкрустацією, 2 екз. покриті позолоченим сріблом, по одній з мідною та срібною дротяною інкрустацією. У Дорогобужі знайдено п'ять таких острог, три з яких мають шип у формі чотиригранної піраміди [одна знайдена в споруді 3 другої половини XII — першої половини XIII ст.: 374, с. 113, рис. 16: 5]. У дружинному будинку на дитинці Пересопниці знайдено дві цілі та не менше 3 у фрагментах острог цього типу [шипи пірамідальний та стержнеподібні, прямокутні та вісімкоподібні петлі з прорізами: 574, с. 25, рис. 2; 580, рис. 1: 4, 5, 8, 9, 11–14]. Окремі з них мають орнаментацию, або ж покриті сріблом або оловом. Острога з чотиригранним шипом має повні аналогії з Новгородка та Княжої гори [198, рис.

34: 5; 234, табл. 20: 2]. Ще одна така острога знайдена у курганному могильнику Усичі [279, с. 125, рис. 19: 3].

Вісімкоподібні петлі були найбільш зручні для нового жорсткого взуття з отворами для під'єднання відокремлених верхнього та нижнього ремінців [234, с. 67]. Шип з потовщенням не дозволяв нанести значні поранення коню. 50% всіх зразків типу IV мали таке потовщення. Логічним продовженням стала поява острог з виразно манжетованим шипом (*тип IVa* за А. М. Кірпічниковим, рис. Б.88: 7). На Шепетівському городищі виявлено 35 острог цього типу, з яких одна острога вкрита позолоченим сріблом, 3 – з срібним покриттям, в 1 – фігурне куття основи шипа. Один такий екземпляр знайдено на посаді Пастівник у Пересопниці [з круглим шипом та вісімкоподібними петлями: 580, рис. 6: 7], інший, покритий бронзою та золоченням у Володимирі, ймовірно, з поховання дружинника [пірамідальний шип з несиметричними щиткоподібною та круглою петлями, фонди ДАМ у Варшаві: 711, tabl. 24: 10, 11].

Винаходом, що зробив певну революцію у виробництві острог, була поява рухомої зірочки на кінці шипа (*тип V* за А. М. Кірпічниковим, рис. Б.90). Такі остроги з'явилися у першій половині XIII ст., їх знаходять на городищах знищених у середині XIII ст. [234, с. 67-68]. На Шепетівському городищі виявлено 35 острог цього типу та окремо 4 зірки до них (1 – бронзова). Найдавніші остроги мають 6–7-променею зірку. Починаючи з 1320-х рр. кількість променів зірки різко зростає, розширюється надп'ятова частина дужки. Відповідно, можна хронологічно розчленувати всі знахідки.

До найдавніших підвидів острог із зіркою належать знахідки з Дорогобужа та Лучеська. Вони мають дугасто вигнутий корпус та вузьку надп'яткову частину (рис. Б.90: 1, 2). На кінці шипа обламаної остроги з Дорогобужа, знайденої в напластуваннях першої половини XIII ст. на дитинці [374, рис. 57: 8; 68: 6], завдовжки 4 см, збереглася бронзова семипроменева зірочка діаметром 3,3 см. Цілу острогу із зіркою виявлено також у споруді другої половини XIII ст. на Ринковому пагорбі середмістя [537, с. 182, рис. 157: 3]. Дещо молодшою є колінчаста острога з середмістя Лучеська з шипом довжиною 10 см та зіркою

(рис. Б.90: 5), яка нагадує знахідки з Новгородка [145, с. 54, рис. 2: 1] та Литви. Близька їй острога з Городка-над-Бугом [682, s. 90, tabl. 6: 5].

Острога з палацу боярина середини XIV ст. у Володимирі має дугоподібний корпус та 6-променево зірку, проте надп'ятова частина тут розширена до 2,5-3 см (рис. Б.90: 3). Найпізнішими є колінчасті остроги з Дорогобужа та Лучеська, які можна датувати не раніше другої половини XIV ст. (рис. Б.90: 4, 6). Всі ці остроги мають майже однотипні подвійні петлі. Ще декілька острог цього часу походять з Володимира (розкопки М. Малевської на дитинці [106, с. 4, 23]; місто, завдовжки 68 мм – [50, ЛІМ КР-17650: НТШ-25185; ЛІМ-165; 109: Заріччя] та дитинця Белза [345, с. 169]. 8-променево зірка знайдена в ур. Пристань у Лучеську (рис. Б.90: 7). Для кращого з'єднання з взуттям використовувались спеціальні зачіпки-підвіски та зачіпки-пряжки (рис. Б.90: 6), знайдені у Перемилі та Лучеську [541, рис. 5: 18].

Серед острог з Шепетівського городища виявлено 9 дитячих (довжина 8,7-10,5 см, ширина скоб – близько 5 см, довжина шипа – 1,6-2,9 см), з яких до типу II належать три екз., до типу III – 5 екз., до типу IV – 1 екз. [234, с. 65, 107].

Перебуваючи на межі з кочовим світом, волинські дружинники широко використовували східні методи управління конем. При цьому основним знаряддям, що повністю заміняло собою остроги, був батіг. Його продовжували застосовувати легкоозброєні воїни до XIII ст. включно. Існує версія про застосування зооморфних закінчень батога з культовою метою, як обереги [189, с. 24].

Частини батогів представлені знахідками залізних насадок, які закріплювали м'яку частину бича та кістяних або бронзових наверхів. Залізна насадка знайдена досі лише на Шепетівському городищі [234, с. 73]. Для того, щоб руків'я не вислизнуло з рук застосовували спеціальні наверхівки. Можливо, примітивніші форми наверхівки руків'їв батога могли мати вигляд звичайних кістяних циліндрів, іноді, напівсферичної форми. Подібний циліндр виявлено на Чаруківському городищі [977, с. 37, рис. 32: 2].

У степах, ще із скіфської епохи набули поширення навершя руків'я батога у вигляді стилізованої голівки птаха. На дитинці Дорогобужа в напластуваннях XII- середини XIII ст. знайдено подібний кістяний виріб канчука [374, рис. 78,4]. В нижній частині навершя, що має циліндричну форму, є отвір для накладання на руків'я канчука. Очі птаха позначені дірочками, через які був пропущений ремінець. Навершя має орнамент із стрічок, що утворюють плетінку. Два подібні кістяні навершя походять з розкопок Шепетівського городища.

Аналогічні навершя знайдено також у Тереховлі, Звенигороді, городищі Гринчук на Дністрі [405, с. 125; 163, мал. 6: 6; 339, с. 98]. Звенигородське навершя знайдено в костерізній майстерні разом з напівфабрикатом кистеня, що свідчить про місцеве вироблення таких виробів.

Одне навершя з Шепетівського городища бронзове, належить до IV типу, виділеного А.М. Кірпічником. Оригінальне бронзове навершя руків'я канчука XII—XIII ст. (рис. Б.91: 3) виготовлене у вигляді пташиної голівки розмірами 51x33 мм, діам. отвору 6 мм), опубліковане, як із Сокаля [345, с. 171]. Зооморфність виробу підкреслена добре виділеними очима і дзьобом. На Русі відомо декілька схожих виробів, але описаний по своїй художній виразності вважається найбільш досконалим.

Ця знахідка має тривалу історію. Насправді, як свідчать записи в інвентарних книгах ЛІМ [50, ЛІМ КР-29416, ЛІМ-910], її знайдено неподалік Сокаля, у Переводові (на полі Шелива) поблизу Варяжа (тепер на території Польщі) та передано до приватної колекції Дідушицьких, що формувалася у центрі їх маєтностей – сусідньому с. Поториці, згодом знахідка потрапила до Природничого музею імені Дідушицьких у Львові. Коли 1938 р. було створено музей археології Червенської землі, значна частина археологічних колекцій Музею імені Дідушицьких була передана туди. Проте, вже 1940 р. колекції Музею археології влились до складу фондів Львівського історичного музею, куди навершя потрапило разом з супутньою острогою раннього типу [50, ЛІМ-914: «кінець роздвоєний з кульочками»]. Сьогодні предмет зберігається у

фондах Музею археології Інституту українознавства НАН України. Три бронзових навершя батога знайдено у Городку-над-Бугом: дві з пташиною головою (рис. Б.91) та одна з баранячою [677, с. 34]. Близькою аналогією до навершя з баранячою головою є знахідка у вже згаданому похованні початку XI ст. в місцевості Удрай недалеко Новгороду.

Таким чином, значна кількість предметів спорядження вершника та коня зібрана під час розкопок волинських міст, замків та фортець, свідчить про велику роль кінноти у волинському війську. Аналіз форм та оздоблення цих предметів дозволяє виділити місцеву продукцію [наприклад, остроги, оздоблені крапковим сріблом: 234, с. 70].

Археологічні матеріали разом з письмовими джерелами свідчать, що озброєння Волинського князівства хоча й розвивалося на основі загальноєвропейських традицій, об'єднуючи типові риси багатьох сусідніх земель, проте мало свої особливості, викликані не лише культурно-географічними відмінностями, але й своєрідним історичним розвитком. У військовій справі Волині найбільш очевидно переплелися традиційна культура українців із запозиченнями від близьких та далеких сусідів.

5.2.3. Побутове спорядження дружинника. Поряд із специфічним озброєнням та спорядженням кіннотника та коня дружинники користувались цілим рядом специфічних побутових речей, що додатково вирізняли його серед рядових громадян. В літописі засвідчення «опасування» боярських синів, тобто урочисте одягання пояса. Як відомо, пояс залишався прикметною відзнакою шляхти аж до XIX ст. Знамениті козацькі пояси вважаються реплікою на обов'язків атрибут професійного воїна.

Серед предметів дружинного вжитку, відомих за археологічними джерелами часто називають специфічні залізні вістря з рухомим кільцем (рис. Б.75: 1; 80: 11, 13; 82: 1, 2). Їх знахідки відомі в багатьох містах Русі та Європи загалом, у т. ч. на Волині — у Володимирі, Луцьку, Пересопниці, Шумську, Дорогобужі та Перемилі [651, tabl. 27: 6; 507, с. 656, рис. 5: 9; 2003, рис. 20: 1; 541, рис. 20: 1].

Інколи ці вироби прийнято трактувати як виделку або шпильку, що слугувала застібною до одягу або знаряддям для письма. При цьому простежуються певні паралелі з роговими зооморфними вістрями, що часто знаходять у дружинних похованнях та на території дружинних таборів язичницької доби по всій території Русі, а також у кочівників та у Скандинавії. Подібні кістяні вістря із зооморфними голівками знайдені на південних границях Волині: у Пліснеську (музей археології ЛНУ) та городищі X—XI ст. «Замчисько» у Судовій Вишні [556, с. 17—18]. До числа таких предметів потрібно відносити також чисельні знахідки рогових вістрь, які не мають зооморфних голівок, але ретельно оброблені та мають отвір для підвішування. Так, ретельно зашлифований роговий гостроконечник знайдений у Любомлі (рис. Б.52: 2) має шість (сім?) – граней та незвично великий розмір – довжиною по ребру згину 24 см має діаметр тупої сторони 2,3-2,4 см. При вістрі гостроконечник набуває округлої форми [215, рис. 1]. Ще одне орнаментоване штриховими зображеннями гілок ялини вістря з рога козулі знайдено у Буську [205, с. 144, рис. 20].

Припускають, що подібні вироби носились дружинниками на поясі та могли використовуватись у певних ритуальних діях [415, с. 356—357]. Ці своєрідні амулети-обереги, як вважають, ведуть свій початок від ікол дикого вепра [313, с. 98—99]

Рідкісними серед волинських старожитностей є два предмети з будівлі другої половини XIII ст. в багатому кварталі середмістя Лучеська (рис. Б.92: 1, 2). Один з них нагадує поширені в кочівників виделки для діставання м'яса з казана [306, с. 90, рис. 37: 1—5]. Ці предмети можна було використовувати як рожна для запікання м'яса [див.: 648, рис. 40].

Досить частими знахідками під час дослідження фортець є підківки до чобіт, які М.П. Кучера вважав притаманними для дружинного середовища [268, с. 41]. Вісім екземплярів таких підківок, виявлених на Чаруківському городищі, автор розкопок відносить до періоду його функціонування, тобто, до X-XI ст. [277, с. 140]. Поширення цього типу підківок за різними даними припадає на період кінця XIV—XV ст. [155, с. 114]. На Волині їх знайдено у Лучеську (на долівці

Владичого будинку, у культурному шарі середмістя та Гнідави), Пересопниці, Дорогобужі [510, рис. 20: 7].

Таким чином, для складання сукупності озброєння та спорядження дружинника з території Волинського князівства характерні ті ж особливості, що й в цілому для Русі: тобто для військової справи залучались всі передові досягнення народів Євразії. Особливістю складання комплексу дружинного спорядження Волині на етапі включення її території до складу Київської держави наприкінці X- в XI ст. було широке використання запозичень від західних сусідів: Великої Моравії, Чехії і т.д. (остроги, сокири типу). Одночасно у спорядженні коня помітні впливи кочового степу (односкладові вудила).

Зібрана на сьогодні колекція предметів озброєння та спорядження вершника підтверджує тезу про важливе значення Пересопницької округи в організації оборони Руської землі із західного напрямку. Подальші археологічні дослідження, а також фіксація випадкових знахідок дружинного спорядження дозволить прояснити деталі складання сукупності озброєння та спорядження дружинника на території Південно-Західної Русі.

Таким чином, відома на сьогодні колекція предметів озброєння та спорядження вершника X–XI ст. підтверджує тезу про важливе значення Волині в організації оборони Руської землі із західного напрямку. Широку культурну паралелю має також спорядження верхового коня. Початково, полі етнічні князівські дружини в рівній мірі використовували як озброєння північного та західного походження так і степове озброєння та обладунки.

5.3. Городяни та дружинники. Організація війська

Земельне ополчення становили бояри, які осіли на землі та загони міщан. Однак основу князівської дружини волинських князів до кінця XIII ст. складали загони професійних воїнів, які супроводжувала свого князя під час нерідкої зміни столів. Утримання цієї дружини відбувалось з прибутків князівського домену.

Боярство було важливим станом Волинської землі. Його значення підтверджується численними згадками в літописі. Проте, не дивлячись на порівняно численний джерельний матеріал його походження, персональний склад та суспільне значення не знайшло належного висвітлення в літературі. Проте з огляду на визначну роль бояр Волинської землі в історії Південної Русі ці питання виступають на перший план сучасних історичних досліджень.

Князівська дружина зазвичай не перевищувала кількості чоловік. Чисельнішим було піше ополчення, основу якого становили міщани. Розташована в значній мірі у лісовій зоні Волинь здавна славилася піхотою. "Пішці" згадані, наприклад, під час облоги Лучеська в 1149 р. та у 1255 р. [20, с. 286, 840], коли до Володимира підступили монголи на чолі з Куремсою Проте професійні воїни – дружинники були насамперед кіннотниками.

Своєрідною була суспільна структура населення великих міст – центрів головних уділів князівства – Володимира, Лучеська, Белза, Пересопниці, Дорогобужа. Матеріали археологічних розкопок свідчать про вагомую роль у цих містах професійних воїнів – бояр.

В цьому підрозділі автор поставив завдання вияснити основні ознаки боярства Волині X—XIV ст.: його походження, суспільну роль, персональний склад на підставі літописних та археологічних даних.

Формування місцевої групи старших дружинників, князівських слуг, яких прийнято називати боярами тісно пов'язане з розбудовою територіальної структури землі, процесом освоєння її великокнязівською владою у X—XII ст. Найпотужнішим осередком боярства була, насамперед, столиця Волинської землі — Володимир. Під час освоєння землі великокнязівською владою велика кількість княжих дружинників осіла також вздовж головних шляхів. Слід думати, що початок волинському боярству поклали київські дружинники, які були розквартировані у князівських фортецях. Ними слід вважати городища т. зв. "волинського" типу, з якими пов'язуються дитинці Володимира та його пристані Устилуга, Пересопниці та ін. В найближчих околицях Володимира,

Лучеська та ін. княжих міст вже з X—XI ст. існували також численні двори великокнязівських дружинників. Про них ми знаємо з опосередкованих джерел.

Свідченням місця перебування бояр-дружинників в першу чергу є численні курганні могильники в околиці княжих міст. Вони погруповані також вздовж головних рік, об'єднані подібним обрядом, часом появи та інвентарем. Досліджувалися К. Мельник та В. Антоновичем у 1886—1899 рр. Так, в одному з курганів коло Зимного було знайдено залізну зброю та кольчугу [Цинк37, с. 226], а неподалік, на могильнику у Новосілках досліджені характерні для дружинників поховання у зрубках [702]. В околиці Лучеська такого типу кургани досліджувалися у Великих Риканях [536, с. 10].

Найбільше їх скупчення зафіксоване у басейні р. Стиру в радіусі до 30—40 км від Лучеська [126, с. 47-50], проте найяскравіше дружинна культура виступає на прикладі матеріалів пересопницького некрополя. Тут, в одному з найбільших курганів був похований боярин у супроводі інвентаря майстра ювеліра волинської школи [510, с. 56-57].

У зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велася наприкінці XI ст. у літописі вперше з'являються конкретні імена волинських бояр. Більшість з них походила з оточення тодішнього володимирського князя Давида Ігоревича. Всього за XI—XIII ст. в літописі у Волинському князівстві згадується 47 імен, переважно, володимирських бояр — більшу кількість імен бояр літопис не подає ні по одному іншому місту та землі України-Русі.

Події кінця XI ст. оголили факт присутності у дружинах волинських князів чисельних вихідців з тюркського степу. Давид Ігоревич, який підтримував тісні зв'язки з половцями, очевидно, один з перших переводив на становище волинських бояр окремих представників кочового степу. На це вказують кілька імен в його оточенні. Як вже згадувалося, серед волинських бояр часто траплялися вихідці з половецького степу.

Представники різноманітних тюркських племен з XI ст. стають одним із провідних прийшлих етносів у Русі. Після того, як 1054 р. одне з них — торки було розбите переяславським князем, багато торків було розселено на Русі,

особливо у її південних землях. Торкські поселення знаходилися навіть далеко на півночі у Ростово-Суздальському князівстві. На півдні були поселені також берендеї [197, с. 349].

Тривала боротьба, яку вела Київська держава у X–XI ст. з тюркськими кочовиками сприяла зближенню української та тюркської культур. Торчеська дружина була також у водверті смут князівських.

Це особливо помітно з розповіді про осліплення князя Василька Тербовельського, який тривалий час утримувався у Володимирі як злочинець. Він розповідав, що разом з берендеями, печенігами і торками збирався відвойовувати у Польщі прикордонні землі. Прийняті до дружини тербовельського князя торки (огузи, гузи) залишили по собі чисельні сліди у матеріальній культурі, зокрема, амулети з лазуриту, зібрані у багатьох галицьких містах [500]. Серед молодших дружинників князя Василька під час його перебування на Волині бачимо торків Улана і Клочка, а Кульмея він хотів послати до Володимира. Серед тих, хто 1097 р. підмовляв тоді володимирського князя Давида Ігоревича на осліплення князя Василька і активно брав у цьому участь був дружинник Туряк, який згодом втік від помсти Ростиславовичів у Київ, двох його співучасників брата Василька повісили і розстріляли. Серед тих, хто осліпив Василька, також був ще один торк – конюх великого князя Святополка Сновид Ізекович.

А з кінця XI ст. половці, які витіснили торків з причорноморських степів, неодноразово брали участь у міжусобних військових сутичках по під стінами міста. Вищезгаданий половецький мідний казан, виготовлений характерною технікою, було знайдено у долині р. Луга у Володимирі [564, с. 11, рис. 3].

Судячи із своєрідного поховального інвентаря, вихідці з степу були поховані на могильнику у Великих Риканях та в околиці Волиня [669].

Князівські міжусобиці, що розпочалися після смерті Ярослава Мудрого, вивели волинських бояр на політичну арену, сприяли їх матеріальному становленню. Під 1097 р. згаданий двір боярина Вакія [20, стб. 268], в якому тридцять мужів та два отроки княжі — Улан та Колчя стерегли осліпленого

теребовельського князя Василька. Згодом володимирські бояри Василь, Лазар та Туряк, які брали участь в осліпленні князя, були страчені його братами перед володимирськими укріпленнями відповідно до певного ритуалу [19, стб. 268; 288, с. 139].

Для початку XII ст. знаємо двох бояр володимирського князя Андрія Володимировича — “кормильців” його сина Володимира Поука та безіменного [20, стб. 546]; під час походу 1127 р. князівської коаліції на кривичів військами керував тисяцький Воротислав [20, стб. 293]; у 1158 р. боярин володимирського князя Мстислава Ізяславовича Жирослав Васильович був послом до київського князя Ізяслава Давидовича [20, стб. 497].

З часом на Волині сформувалась певна боярська ієрархія. На похорони князя Володимира Васильковича “соидеся и бояри вси, стари и молодии” [20, стб. 919]. Отже, дружина ділилася на дві категорії: старша творила раду князя та займала найвищі посади — воєвод, тисяцьких, а т. зв. “молодша дружина” — отроки, дітські займали другорядні посади — сидельничого, гуменника, конюшого, стольника та ін. “Великий” боярин В’ячеслав Товстий очолював все боярство Волині. Члени молодшої дружини з часом переходили до старшої дружини. Коли старші бояри 1169 р. відмовили в послуху князю Володимирі Мстиславовичу “Володимир... рече, възрвъ на дьцкы: а се будутъ мои бояре” [20, стб. 367]. Про те, як відбувався перехід молоді до старшої дружини, нічого певного не відомо. Раз тільки зустрічаємо звістку про святкове піднесення на нове становище боярських синів: 1149 р. на підмогу Ізяславу Мстиславовичу прийшов польський князь Болеслав Кучерявий і спинився у Лучеську: “и ту пасаше Болеславъ сыны боярски мечемъ многы” [20, стб. 387]. Цей випадок, на думку І. Крип’якевича [257, с. 35], вказує на тенденцію волинських бояр переймати західні лицарські звичаї.

”Молодші“ бояри склали середній прошарок феодальної верстви. Посідаючи нижчі посади - соцьких, тіунів, десяцьких, осьменників, дворецьких, огнищанинів, вони, виконуючи свої управлінські функції, опиралися на вірників, митників, мечників, печатників - дворян князівського двору [199, с. 379].

Відомо, що кар'єра дрібного боярина як землевласника починалася із села, яке він отримував від князя або іншого, великого, боярина, що володів цілою округою [173, с. 433]. Наприклад, у літописі під 1234 р. говориться, що князі Данило і Василько "прия земли Галичської и розда города боярамъ и воеводамъ" [20, стб. 771]. Тобто, це були земельні володіння, які передавалися в умовну власність. Бояри, які одержували землі у тримання, називалися "держателями" і зобов'язані були великому князю службою: «Слоужаши же князи Данилове и людье Василькови» [20, стб. 788, 839]. З даного соціального прошарку поступово формувався стан дворян. Позбавлення бояр сіл вважалося великою втратою. Коли боярин Жирослав зрадив князя, то в літописі було записано: "Да боудеть двор его поустъ и в селе его не боудеть живоущаго" [20, стб. 747-748].

Нестабільна обстановка після смерті князя Романа Мстиславовича, а також чергове зближення із Заходом, що намітилося у другій пол. XIII ст., очевидно, було однією з причин зростання ваги бояр в управлінні державою. Особливе зростання суспільного становища бояр їх політичного впливу відносять до часі правління Юрія I [124, с. 203].

Однією з найвищих посад був тисяцький, до повноважень якого належало керівництво адміністративною та військовою владою у найбільших містах, сотські відповідали за округи менших міст, двірський за І. Лінниченком [281, с. 14] — був міністром двору. І. Крип'якевич [255, с. 127-128] виводив цю посаду з Угорщини. У середині XIII ст. адміністративну та військову владу у найбільших містах очолювали воєводи [20, стб. 770-771; 432, с. 121]. У середині XIV ст. статус воєвод значно зріс, вони заміняють собою тисяцьких — їм уже належала вся військова влада у землях, вони стають також членами боярської ради при князі. Ця рада при останніх галицько-волинських князях Юрії-Болеславі та Любарті-Дмитрі стає колективним органом на зразок польського чи угорського сенату, що обмежував владу князя [див. 562, с. 138].

Згідно з повідомленням сучасників Юрій-Болеслав був обраний на князювання боярами [див. 562, с. 139].

Таким чином, зростанню суспільної ваги волинських бояр сприяли також зовнішні впливи. У Галичі та сусідній Польщі, з якими Волинь завжди мала тісні стосунки, бояри займали аналогічне становище. Мабуть, непоодинокими були випадки переходу бояр від одних до інших володарів.

Бояри переходили також разом із князем. Наприклад, переяславський боярин Фома Ратиборович князя Володимира Мономаха був у 1121 р. червенським посадником [20, стб. 286]. Складається враження, що у період створення Галицько-Волинської держави князем Романом Мстиславовичем багато галицьких бояр в нагороду за підтримку волинського князя отримали володіння на Волині, а відтак стали одночасно волинськими боярами. З XIII ст. окремі з цих бояр займають високе становище при володимирському князівському дворі. До таких належав боярин Мирослав, „дятько” (вихователь, кормилець) малолітніх Романовичів [20, стб. 719-720] та тисяцький Дем’ян.

Щоправда, ряд дослідників мали своє прочитання цього фрагменту літопису. Так, І. Крип’якевич [255, с. 123] вважав що тут крім Мирослава згаданий ще один боярин на прізвище “Детько”. А. Петрик [349, с. 140] слідом вважав що Детько, це було лише прізвище боярина Мирослава. На цій підставі він спробував вивести цілу генеалогію боярського роду Дятьковичів.

На думку одних [13, прим на с. 468; 432, с. 119], що ґрунтується на повідомленні літопису [20, с. 758-759] вони за походженням були галицькими боярами, на думку інших [219, с. 110; 255, с. 127; 288, с. 516] — волинськими. Щоправда в іншому місці О. Майоров [288, с. 505-506] вважає Мирослава та ще одного соратника князя Романа — Володислава боярами з Дністровського Пониззя. У 1232 р. під час наступу угорців, коли Данило та Василько пішли по допомогу, Мирослав на чолі великого війська очолював оборону. Без погодження з Романовичами він від їх імені заключав мирний договір з угорцями, які облягали Володимир. На думку О. Майорова [288, с. 517] володимирці змусили Мирослава заключити мир на вигідних умовах для свого колишнього князя Олександра Всеволодовича, якому згідно договору поверталися Белз та Червен, а до Галича мав прийти королевич Андрій [20, стб.

765-766]. Дещо раніше 14 квітня 1230 р. князь Василько Романович у супроводі Мирослава (І. Крип'якевич [256, с. 187] вважав його політичним радником) та інших бояр гостював на весіллі свого шурина Всеволода Юрійовича, сина суздальського князя Юрія Всеволодовича [20, стб. 454]. Загинув Мирослав у літньому віці. У 1235 р. У битві з половцями під Торчеськом він потрапив у полон [20, стб. 773].

До галицьких бояр, що могли мати володіння на Волині можна віднести Гліба Зеремійовича та Юрія Яновича. Вони служили у пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого.

Боротьба за створення Галицько-Волинської держави вимагала мобілізації всіх сил Волині. Мабуть тоді почалося зростання боярських володінь, а відтак могутності волинських бояр. Не випадково найбільше даних про волинських бояр маємо для XIII ст., коли земля з головним містом стала ядром Галицько-Волинської держави [197, т. 2, с. 376-377]. Її тимчасовий розпад та часта зміна влади у Волинській землі сприяла зростанню сили і впливу бояр. Серед бояр Романа Мстиславовича — противників малолітніх князів Данила зустрічаємо імена Микифора, Мончюка та Мстибога [20, стб. 719-720]. Серед них Мончюк — половецьке ім'я. Бояри Доброгост (ймовірно, його родовий маєток — с. Доброгостів на Львівщині) та Люб, Матіїв зять загинули у битві з ятвягами, які спустошили Забужжя у 1208 р. Вони служили белзько-червенському князю Олександру Всеволодовичу, який короткий час володів містом [20, стб. 722; 515, с. 83; 521]. (родовий маєток— с. Доброгостів у Яворівському р-ні Львівщини).

Влітку 1210 р. на чолі володимирських та галицьких бояр Мирослава, Дем'яна, Воротислава та “инии бояре мнозе” великий боярин В'ячеслав Товстий брав участь у посадженні князя Данила на галицький стіл [20, стб. 723]. Після заняття Мстиславом Пересопницьким Галича у 1212 р. князь Данило у супроводі боярина В'ячеслава Товстого прямував до угорського короля, а Василько з воєводою Мирославом їхав у Белз. У 1219 р. Мирослав, Дем'ян та воєвода Мстислава Удатного Гліб Зеремійович супроводжували Данила, коли той покидав Галич після битви на Кривавому Броді [20, стб. 734], а на великдень

26.03.1228 р. ті ж Мирослав та Дем'ян відібрали у пінян Чорторійськ [20, стб. 752].

Таким чином, основним завданням бояр було командувати своїми військовими загонами. Наприклад, бояри-воєводи Гаврило Душилович, Семен Олуйович та Василько Гаврилович відзначилися у боях з загонами краківського князя Леська Білого у 1218 р. [20, стб. 732] Володимирські бояри супроводжували князя Данила під час перебування у Галичі та не раз виручали із скрутного становища (наприклад, Гаврило Іворович у 1219 р., під час захоплення уграми Галича [20, стб. 735]. Під час битви на Калці у 1223 р. поруч з Данилом та Васильком билися володимирські бояри, вже згаданий Семен Олуйович та Василько Гаврилович [20, стб. 743]. Під час військової кампанії 1227 р. князі Данило в супроводі двірського Андрія, великого боярина В'ячеслава Товстого, воєводи Гаврила Душиловича, сідельничого Івана Михалковича і Василько в супроводі свого двірського Олекси Орішка повертали собі Лучеськ та інші міста Східної Волині, якими в той час володів князь Ярослав Інгваревич [20, стб. 751]. А взимку 1227—1228 рр. той же великий боярин В'ячеслав Товстий разом з боярином Шелвом відзначився у боях з войовничими ятвягами поблизу Берестя. Влітку 1229 р. боярин Станіслав Микулич виявив військову доблесть під час облоги польського міста Каліша [20, стб. 754].

Як серйозна військова опора Романовичам виявили себе волинські бояри під час міжусобиць 1230—1232 рр. Так, Іван Михалкович проявив себе, захопивши в полон 28 невірних галицьких бояр, які відважилися на змову проти князів Данила і Василька [20, стб. 763]. Під час цієї кампанії, переслідуючи ворога братів, загинув від ран воєвода Шелв, про якого літописець пише — „а був він хоробрий і в великій честі помер” [20, стб. 764]. Інший боярин — Василь Гаврилович, теж „муж сильний і хоробрий” успішно обороняв підкарпатський Ярославль від угорських військ, проте зрада галицького боярина Давида Вишатича змусила здати це місто загарбникам [20, стб. 764]. Влітку 1245 р. вже згаданий двірський Андрій та Василько Гаврилович, який опікав малолітнього

князя Льва та Шелв, інший боярин, близький Данилу, брали участь у знаменитій битві під прикарпатським Ярославлем, яка увійшла у підручники з військової історії [20, стб. 802-803]. Взимку 1248—1249 рр. володимирський боярин Лазар та двірський Андрій воювали з ятвягами на ріці Нарев [20, стб. 812]. Влітку 1256 р. двірський Василька Романовича Олекса Орішок розгромив литовців та загнав їх в озеро на підступах до Лучеська [13, с. 417]. Володимирські бояри Желислав та Степан Медушник влітку 1262 р. розбили литовське військо князя Миндовга біля Кам'янця [13, с. 423]. Інша литовська рать розбита була тоді поблизу озера Небль. Із Василькового війська, як згадував літописець, вбито було лише одного боярина Прейбора, сина Степана Родовича [13, с. 384].

Ще одна роль — посла — часто виводила бояр на сторінки літописів. Так, під час міжусобиці волинського князя Данила і київського — Володимира Рюриковича володимирський боярин Павло успішно відбув дипломатичну місію до половецького хана Котяна [13, с. 384].

Нерідко з числа бояр князі обирали володимирських єпископів (наприклад у 1220-х рр. єпископом став Никифор Станило, раніше слуга Василька Романовича [13, с. 379].

Як вже згадувалося, серед волинських бояр часто траплялися вихідці з половецького степу. Не виключається належність до числа володимирських бояр і представників інших національних громад. Так, боярином міг бути німець Маркольт, який у квітні 1268 р. приймав у себе на обіді князів Василька Льва та литовського князя Войшелка [13, с. 427; 543, с. 517]. Воевода Володимира Васильковича Блус Юр'єв, родом прус [13, с. 433-434].

В найближчому оточенні Володимира Васильковича зустрічаємо тих же бояр, що вірно служили його батьку. Серед них Желислав, Рах Михайлович, очевидно, син Михалка Глібовича, а також Дунай, Борко Олов'янець та Вишта брали участь у походах 1283—1285 р. на Мазовію та проти литовців [13, с. 433-434]. Добрим і вірним слугою князя Володимира Васильковича назвав літописець боярина Рачшу, який по його завданню їздив у 1288 р. до Мстислава Даниловича [13, с. 442]. З подібною місією їздив Павло Діонісійович,

володимирський боярин Мстислава Даниловича до князя Юрія Львовича у Холм [13, с. 449].

Підсумовуючи проаналізовані відомості літописів можемо констатувати, що у другій половині XIII ст. значення волинських бояр помітно зросло. Так, Мстислав Данилович, аби здобути підтримку у Володимирі, роздає села і город Всеволож боярам [20, с. 900]. Свідченням зростання впливу бояр є також перехід у їхню власність давніших князівських дворів [449].

Перебуваючи у князівському оточенні освіченіший дружинний прошарок міг набувати статусу духовних осіб. Місцева єпископія готувала духовні кадри у місцевих монастирях, серед яких провідним залишався Зимнівський Святогорський. Його ігумени – Осаф та Василій стали при князях Данилі та Василькові володимирськими єпископами. Ймовірно, ще з часів Мстислава Ізяславовича [635, с. 143] монастир у Зимно потрапив під тісну князівську опіку, що могло бути наслідком облаштування тут князівської заміської резиденції.

Бажання підпорядкувати собі церкву призвело до висвячення на володимирських єпископів бояр з близького оточення князя Данила Романовича. Так, наприклад, у 1220-х рр. єпископом став Никифор Станило, раніше слуга Василька Романовича [13, с. 379]. У 1242 р. його ставленик Кирило (первісно, як вважають канцлер – «печатник» великого князя) був висвячений на київського митрополита. Вважається, що згідно з церковним правом, церковна влада мала за обов'язок перебувати поряд верховного володаря. Тому, після розорення Києва до Володимира мав перебраться увесь вищий апарат церковної влади на Русі [314, с. 14].

Своєю чергою духовні особи відігравали провідну роль в управлінні містом та князівством. Так, володимирський єпископ разом з князями зустрічав монгольського хана на р. Липі у 1287 р. Князь Володимир Василькович, покидаючи у 1287 р. місто, залишав його під опікою місцевого єпископа Марка. Визначний статус духовенства міста та його культурний рівень підготували місцевий ґрунт для утворення окремої митрополії з фактичним центром у Володимирі.

Як вже згадувалося, волинські бояри займали впливове становище також при останніх галицько-волинських князях. Проте, втрата Володимиром столичного статусу внаслідок воєнних подій 1349—1370 рр., безперечно, підірвала їх політичне та господарське значення. Проте, багато нащадків князівських бояр зуміли зберегти своє суспільне становище у Волинській землі і, після занепаду Галицько-Волинської держави заклали основу волинської шляхти. Так, у Слуцькому літописі під 1416 р. згадано, що "Швитрикайло (Великий князь Литовський Свидригайло в час боротьби з Вітовтом за владу — С. Ш.-Т.) полтараста коней у волинських бояр отлучил" [22, стб. 74]. Із середовища волинського боярства, як вважають, вийшли відомі шляхетські родини Кирдеїв та Гуревичів [351, с. 9].

Будучи чисельною та впливовою групою населення бояри-дружинники не могли не залишити помітного сліду в матеріальній культурі Волині. Притаманні дружинникам знахідки військового спорядження є частими на дитинцях княжих міст Володимира, Лучеська, Пересопниці, Белза, Дорогобужа, Перемиля (рис. Б.86), Кам'янця та ін. Найдорожчим з цього спорядження були мечі. Їх знахідки також з великою ймовірністю фіксують місця розташування боярських садиб (Торчин, Хотин, Садів, Липно та ін.). Мечі з Белза (рис. Б.56: 5, 7) слід пов'язувати з подіями середини XIV ст., зокрема, облогою міста військами Людовіка Угорського у 1378 р. На належність одного з мечів українському боярину вказує інкрустоване золотом клеймо у формі стилізованого пророслого хреста — знаку, що мав поширення на галицько-волинських землях з XIII ст. і може сприйматися як трансформований тризуб. Іншою категорією предметів, що вказують на розташування боярських дворів, є знахідки характерних відзнак та перснів-печаток. Відзнаками молодших дружинників були вищенаведені знахідки мініатюрних бронзових сокирок [564, с. 227], зібрані в багатьох місцевостях Волині. На Волині типові перстені-печатки із зображеннями геральдичних символів відомі з Жидичина [478] (рис. Б.91: 4) та Стіжка (розкопки О. Гаврилюка).

Багато інформації про історію, побут, господарство та персональний склад бояр можуть дати також археологічні розкопки їх дворів. Один з таких боярських дворів, що розташовувався на території Окольного города Володимира (ур. Апостольщина) вдалося дослідити широкою площею у 1999—2000 рр. роботами Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею. Тут на площі понад 600 м² досліджено найбільший із відомих на галицько-волинських землях комплекс житлових та господарських споруд із безпрецедентним за повнотою інвентарем X—XI ст. та 40—60-х рр. XIV ст. Останній представлений 12 об'єктами житлового та господарського призначення, що існували одночасно [507].

Центральним серед цих споруд культурного горизонту XIV ст. поза сумнівом був об'єкт № 13 — рештки будинку власника ділянки. В радіусі 30 м на південь від нього знаходилися напівземлянкова господарська будівля, умовно, "хата мельника", 8 об'ємних ям-льохів обшитих деревом та дві меншого об'єму, очевидно, виробничого характеру дводільні ями, з'єднані перемичкою.

Будівля власника садиби — палац XIV ст. мав глибокий льох обшитий деревом (2 м від давньої поверхні та розмірами 5,5x5,4 м, проте площа першого поверху була значно більшою. По його периметру було влаштовано колонаду, яка підтримувала масивне перекриття першого поверху (шар саману товщиною 10—20 см із слідами побілки), була віддалена від дерев'яних стінок льоху на 2—4 м і, таким чином, наземний ярус споруди міг займати площу приблизно 9—13x9—14 м.

Сукупність багатьох ям — зернових складів об'ємом 6—8 м³ вказує на особу власника садиби (житлово-господарського комплексу). Встановлено конструкцію складів, яка, очевидно, була стандартною і складалася з дерев'яного каркасу, що тримав дошки обшивки ями та надбудови, мабуть, у вигляді зрубу, покритого гонтом, з прибудованим входовим коридором, на що може вказувати незначна кількість рубаних цвяхів та шматків глини від обмазки поміж колодами, знайдених у заповненні однієї з ям. Згадана вище "хата мельника", заглиблена в ґрунт на 0,7 м розмірами 3,1x3,3x2,9x3,45 м, з

стаціонарно встановленими жорнами в куті могла бути млином. Усі будівлі садиби загинули внаслідок раптової пожежі, яка сформувала нижню частину заповнення досліджених споруд. Невдовзі по пожежі засипані сміттям були також лунки, що утворилися на місцях споруд. Завдяки цьому у заповненні сформованих таким чином археологічних об'єктів зібрано численний речовий матеріал, який різнобічно характеризує насамперед матеріальну культуру українського міста середини XIV ст. (частина знахідок відображена у каталозі археологічної виставки [508]).

Найбільшу кількість матеріалу, який повно характеризує особу власника садиби та має широкі аналогії серед синхронних старожитностей лісостепової та степової України, зібрано із долівки льоху його резиденції. Ряд знахідок вказують на його відношення до дружинного стану. Такими є льодохідний шип, стремено та окремі металеві предмети, що могли бути деталями сагайдака (подібні деталі є частими знахідками у середньовічних похованнях кочівників, скребниця для чистки коней, залізну острогу з 6-променевою зіркою т. зв. "готичного" типу тощо (рис. Б.75).

Характерним атрибутом купця була вага. На торговий характер діяльності власника ділянки вказують також численні знахідки імпортованих предметів розкоші. Ряд знахідок характеризують розвиток господарства: спеціальне знаряддя — залізний черешковий ніж із широким лезом, що має заокруглені краї міг вживатися у виноградарстві.

Розкрити особу ймовірного власника садиби дозволяє повідомлення люстрації 1552 р. про присілок "Гумнищів на передместі, где гумно господарское бывало і дворец" [644, s. 524]. Відомо, що гуменник — княжий слуга, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин [430, с. 269]).

Поряд із своїм основним заняттям, цей боярин, мабуть, активно займався торгівлею. Зібрані у спорудах матеріали (причорноморські амфори, візантійський та середземноморський (Іспанія) сувенірний полив'яний посуд з червоної глини, кашину — перської порцеляни та селадону — китайської

порцеляни тощо) вказують на торгівельні зв'язки зі Сходом [564, с. 195-197]. Поряд з цим побутова кераміка місцевого виробництва має виразні балтійські (західні) впливи. З документів відома провідна роль Володимира у хлібній торгівлі України із Західною Європою та Причорномор'ям у XV—XVII ст. [156, с. 47, 76—77], до якої мав бути причетним господар садиби.

Боярськими садибами була більшість замків, від яких залишились невеликі за площею городища правильної форми, вперше виділені П. О. Раппопортом [403]. Одне з цих городищ детальніше досліджувалося [376].

Молодші бояри (рядові дружинники) у містах могли займати якийсь конкретний квартал. Рештки наземних будівель такого кварталу було досліджено у 1991—1995 рр. на дитинці Пересопниці [502]. Серед знахідок — майже повний комплект військового спорядження: окуття піхов та перехрестя шаблі, понад десять цілих та фрагментованих острог, уламки скребла та ін. (рис. Б.86). Боярські будинки з численним військовим реманентом досліджено також на території головного торгового посаду Пересопниці в ур. Пастівник. Боярство активно займалося торгівлею, про що свідчить не лише розташування їх жител поблизу торговлиць, але й знахідки предметів імпорту. Подібно було й у Лучеську, де комплекс будівель XIV ст. із типовим дружинним інвентарем (рис. Б.92) одночасно мав ознаки складування східного імпорту [537, с. 83].

На зразок столярного Володимира інші князі міста формували свою дружинно-боярську ієрархію. Ряд топонімів, які супроводжують топографію їх округи, вказують на обов'язковість в цій структурі бояр-гуменників (Гумниська біля Буська, Гуменники біля Пересопниці) [543, с. 522]. На північній околиці посаду Перемиля на березі р. Стир (ур. Задуб'я біля с. Гумнище) можна локалізувати ще одну садибу боярина-гуменника. Посередньою вказівкою на це можуть бути численні знахідки військового спорядження, зокрема, булава [227, вип. 3, с. 132-133].

На походження від боярських садиб натякають давні назви укріплених поселень XII—XIV ст. (з XV ст. вони відомі як шляхетські замки) у верхів'ях р. Луги — Конюхи та Свинюхи [562, с. 135].

Окрім дворів у місті старші бояри мали резиденції у центрах своїх земельних володінь. Так, з двором боярина Вакія прийнято пов'язувати пам'ятки XI—XII ст. у с. Вакіїв поблизу Червена (тепер — с. Чермно), з двором Кульмея — городище в ур. Замок в заплаві р. Липи поблизу с. Колмова* (тепер у Горохівському р-ні) [521, с. 167].

Садибою володимирського боярина Шелва прийнято вважати також с. Шельвів у Локачинському р-ні [543, с. 523].

Давнішою боярською садибою неподалік Жидичина міг бути Колчин — сучасний Кульчин. Під такою назвою село неодноразово згадано у документах XVI ст. [26, с. 122]. Назва села походить від імені — Колчя. Таке ім'я мав отрок (молодший дружинник) луцького і волинського князя Давида Ігоровича [20, стб. 236, 239]. Саме його двір міг існувати на території сучасного однойменного села в околиці Турійська.

Чимало укріплених князівських та боярських дворів існувало в найближчій околиці Володимира та інших княжих городів. В залежності від ситуації князівські садиби нерідко ставали боярськими і навпаки. Факт, що у XV ст. князі Чорторійські обрали городища Зимно, Мстишин та Клевань в околицях княжих столиць Володимира, Лучеська та Пересопниці центрами своїх маєтків посередньо підтверджує здогад про існування там давніших князівських дворів-резиденцій [510, с. 40].

Боярські садиби нерідко сусідували князівським. Так, розташована 3—4 км вище Зимного садиба, ймовірно, отримала назву від імені першого власника — боярина Хвала. Хвалимичі (тепер с. Фалимичі) та Житані вперше згадані у Галицько-Волинському літописі під 1156 та 1261 рр. [20, стб. 486, 850]. Посад площею 2 га в ур. Селисько у 1987 та 2004 рр. обстежувався Волинською експедицією ЛІМ [34, с. 9, 11; 520]. Дерев'яний замок згаданий в документах XVI ст. Сучасне замчище розмірами 120x40 м вперше обстежувалось О. Цинкаловським.

* Колмівське городище, знищене владою у 1960-і рр., помічене на топографічних картах та згадане в описі археологічних пам'яток В. Б. Антоновича [126, с. 59]. Воно обстежувалося археологічно у 1966 р. В. В. Ауліхом та в 1986—1990 рр. В. С. та С. В. Терськими [див. 459, с. 51].

Боярські садиби тягнулися вздовж шляху з Володимира на Перемиль вверх по р. Лузі. Одна з них (див підрозд. 3.5) могла бути поблизу монастиря Чесного Хреста в ур. Замчисько в околиці с. Марківстав.

Бояри дбали про загосподарення отриманих земель. Так, вищезгадане городище в ур. Гребелька поруч Маркостава було захищене штучною водоймою (рис. Б.6). Як відомо, ставкові господарства набули поширення в Європі саме у XIII ст. [420, с. 133]. Можливо, в ур. Гребелька знаходився один з перших рибних ставів в околиці Володимира [459, с. 43, 45, рис 2].

Боярською садибою були, мабуть, давні Низкиничі (у XVII ст. спадкова власність знаменитого київського воєводи Адама Кисіля). Проте археологічних даних про цю пам'ятку на сьогодні ще замало [511]. З околиць Лучеська (с. Несвіч) виводили свій родовід князі Несвіцькі [168, с. 328].

Важливим осередком волинського боярства була Пересопниця. В її околицях було чимало переважно дрібніших боярських землеволодінь, як це видно з топоніміки (Гуменники, Милостів, Дятьковичі) та решток городищ [510, с. 37-38]. Імен їх не відомо. Проте, літопису знаємо двох бояр — Гліба Зеремійовича та Юрія Прокоповича, котрі, будучи за походженням галицькими боярами один час служили Мстиславу Пересопницькому. Як відомо, цей князь підтримував тісні контакти з галицькими боярами, зокрема, він прийняв у себе в Пересопниці бояр Яволода і Ярополка, брата боярина Володислава Кормильчича, коли останнього полонив угорський король Андрій. Галицькі бояри взамін запрошували Мстислава Німого князувати у Галич. Проте, галицький княжий стіл Мстислав зумів зайняти на короткий час лише у 1212 р. [13, с. 373]. На триваліше перебування галицьких бояр посередньо можуть вказувати підплитові поховання головного церквища на посаді Пересопниці (ур. Пастівник) [466; 469].

Ряд літописних даних маємо щодо бояр Бужеська. Так, коли пересопницький князь Мстислав Німий з дружиною підійшов до міста Бозька, місцевий воєвода разом з своїми помічниками Іванком та Збиславом Станіславовичами покинув місто і попрямував до Галича. Ряд бояр було розселено в околицях Бужеська,

вздовж галицько-волинського кордону, про що відомо завдяки подіям середини XIV ст. [255, с. 50] (боярський двір Бутвичів у Сулимові локалізований археологічно [467, с. 12-13]).

Таким чином, волинське боярство відіграло визначну роль як в політичному житті Галицько-Волинської держави, так і у створенні її військової інфраструктури, господарському освоєнні її земель. Вплив цих бояр на хід української історії ще не здобув належної оцінки дослідників. Тому ґрунтовне вивчення цього суспільного стану є одним з першочергових завдань українських істориків та археологів.

Визначне військове значення міст базувалося не останньою чергою на правах міської общини. Володимирівчан, лучан, дорогобужан як сконсолідовану силу, що диктує князям свою волю, бачимо у подіях починаючи з перших століть існування міст. Демократичність міської громади була вагомим фактором припливу до міста економічно активних переселенців із Західної Європи. Залишились багато документальних свідчень численності, зокрема, німецької громади. Саме ця обставина визначила швидке зародження самоврядування на німецькому праві. Міщани формували власне ополчення, завданням якого була самостійна оборона торгово-ремісничих посадів княжих міст. Наприклад, міщани-німці згадані серед "піщців", які обороняли Лучеськ під час облоги міста в 1149 р. [20, с. 286]. Проте, М.Ф.Котляр уявляє їх спеціально навченим княжим військом [252, с. 67]. В.Т.Пашуто [340, с. 206, 225 та ін.] першим відніс формування важко озброєної піхоти "мужами градськими" до часів князя Данила Галицького. Така піхота, т.зв. "оружники" утримувалися за кошт коломийських копалень солі [20, стб. 790].

Таким чином, структура населення волинських міст відображала оборонні потреби. Цим потребам була підпорядкована також виробнича інфраструктура міст та їх околиць. Міста були головними осередками духовного життя дружини.

ВИСНОВКИ

Територія Волині знаходилася на перехресті транс'європейських торгівельних шляхів та інтересів молодих держав Східної Європи, що змушувало місцеве населення постійно дбати про оборону своїх поселень. У добу раннього середньовіччя на території регіону проживали численні слов'янські племена, які залишили десятки "градів" - общинного адміністративно-господарських центрів. У кінці X ст. землі краю ввійшли до складу Київської Русі, на них сформувалося окреме Волинське князівство, яке пізніше увійшло до складу Галицько-Волинської держави.

Дослідження середньовічної військової історії регіону спирається на широку джерельну базу, яка складається із фрагментарних повідомлень писемних джерел, археологічних, картографічних, сфрагістичних та топонімічних матеріалів. Серед них провідну роль відіграють дані археології.

Виникнення, розвиток та суспільна роль волинських городищ порівняно з городищами сусіднього Середнього Подніпров'я мало досліджені та висвітлені в історичній літературі. На Волині їх вивчали В.Б. Антонович, О.М. Цинкаловський, Г. Леньчук, З. Леський, Р. Якимович, М.П. Кучера, П.О. Раппопорт, М.М. Кучинко, В.В. Ауліх, В.С. Терський, М.А. Пелещин, Р.М. Чайка, Б.А. Прищепа, С.Д. Панишко, О.М. Гаврилюк. Однак, нерідко в цих дослідженнях ігнорувався увесь комплекс археологічних характеристик пам'яток. Доповнити дані вдалося завдяки роботам, проведеним, насамперед, Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею під керівництвом автора у 1987—2007 рр. Протягом зазначеного періоду експедицією виявлено, досліджено та уточнено хронологію більше півсотні укріплень, що існували протягом X-XI ст. Проведено значну роботу з узагальнення наявної інформації про історико-культурний контекст розвитку ранніх волинських укріплень.

З середини XX ст. проводяться порівняльні аналізи типів озброєння та спорядження волинських дружинників. Накопичений за останні півстоліття

археологічних розкопок речовий матеріал дозволяє співставити розвиток основних видів озброєння та військового спорядження на Волині із загальноєвропейським.

Таким чином, в останні роки накопичені нові археологічні матеріали, які дозволяють отримати якісно нову інформацію про військове середньовічне минуле територій в басейнах Західного Бугу, Стиру та Горині. Окрім того завдяки здобутим матеріалам знайшли нову інтерпретацію повідомлення писемних джерел, що дозволило точніше локалізувати літописні шляхи та укріплення.

На рубежі IX – X ст. у середовищі слов'янського населення територій в басейнах Західного Бугу, Стиру та Горині, як й на інших давньоруських землях відбувалися складні суспільно-політичні процеси, що привели до кардинальних змін у розвитку місцевих первісних общин. У першу чергу це стосується еволюції суспільного ладу, розкладу первіснообщинних відносин, зародження класів і утворення державності. У X ст. на західних землях сучасної України складаються ранньодержавні об'єднання, можливо, також волинян, які виникали в результаті сприятливих міжнародних процесів у Центральній Європі. До найбільших укріплених центрів того часу на територіях в басейнах Західного Бугу, Стиру та Горині належали городища у с. Листвин, Коршів, Жорнів, 2-е Любомльське та ін. Існує навіть припущення, частково підтвержене суцільними культурними напластуваннями на великих площах, про існування у X ст. великих фортець волинян на території пізнішого Володимира [273, с. 190], Лучеська, Дубного та інших міст князівства.

Таким чином, аналіз писемних джерел і археологічного матеріалу показує, що у VII-IX ст. слов'янське населення, яке проживало на землях регіону, розпочало зведення оборонних укріплень. Перші укріплення були незначними за розмірами. При їх зведенні найповніше використовувалися захисні властивості рельєфу. Запорукою розвитку оборонного будівництва було різке зростання населення, внаслідок інтенсифікації землеробства.

Одночасно серед мешканців цих укріплень з'являються професійні воїни, які складають своєрідні поліетнічні дружинні утворення, оснащені типовим для Східної Європи спорядженням. Саме в комплексі спорядження дружинних утворень цього періоду стає вперше виразно помітним поєднання степової та західної традиції.

Проведене співставлення знахідок предметів озброєння та спорядження дружинника з території Волині показує високий рівень військової справи за племінної доби та на момент т.зв. остаточного «окняжіння» території волинян.

У цей період у військовій справі волинян вагоме місце займали запозичення із заходу. Певні західнослов'янські паралелі мають укріплення т.зв. «волинського типу» та рештки внутрівальних конструкцій, відкриті на окремих городищах, вказують на тісні західні зв'язки військової справи регіону і в пізніший період. Проте на Волині в XI-XII ст. відомі випадки використання східних прийомів оборонного будівництва. Поширення нових типів фортифікацій, так як і нових типів озброєння на Волині було тісно пов'язане з русько-польською боротьбою за цей регіон.

Масове зведення укріплень, яке відбувалися на Волині наприкінці IX- у X ст., було відповіддю на спроби сусідніх держав підпорядкувати собі ці землі. Саме в цей час в басейні Горині, особливо в межах Волинської височини, виявляється вдвоє вища концентрація общинних укріплень порівняно з сусідньою древлянською землею.

За повідомленнями писемних джерел у роки правління великого київського князя Володимира дані землі, заселені волинянами, були включені до складу Київської держави, очевидно в 981 р. Поступово тут формується Волинське князівство з власною оборонною інфраструктурою. Головними політичними центрами князівства стають укріплені поселення, витягнуті вздовж межі лісової та лісостепової зони, які визначили головний західний сухопутний шлях Київської держави.

Археологічні матеріали засвідчують, що протягом XI- початку XII ст. в процесі т.зв. "освоєння" великокнязівською владою внутрішніх районів на даній території відбувається масове руйнування давніших племінних укріплених осередків, зникає або зменшується більшість поселень. Одночасно з'являються князівські фортеці із великокнязівським військово-адміністративним персоналом, навколо яких поступово виростають торгово-ремісничі посади міст та зводяться в околиці перші феодальні замки-вотчини. Становлення військової інфраструктури Волинського князівства відбувалося на основі фортифікації та військової техніки та традицій племінного періоду паралельно із розвитком української державності періоду Київської Русі.

Широкими площами тут вивчені давні укріплені осередки Південної Волині – городища Зимне коло Володимира, Городище коло Лучеська, Листвин, а також дитинці Пересопниці, Муравиці, Дорогобужа, Бузька та інших ранніх міст.

Наступні півтора століття стали переломним етапом у розвитку військової інфраструктури Волинського князівства. В цей час на сторінках писемних джерел з'являються часті згадки про військові конфлікти на території краю. Виявлені археологічні матеріали засвідчують на певних територіях значне зростання кількості фортець, які відносяться до XII – першої половини XIII ст. Тут продовжують розвиватися поселення міського типу з розвинутою оборонною інфраструктурою.

Волиняни взяли активну участь в освоєнні територій у верхів'ях рік Случ та Південний Буг на стику Волинської Київської та Галицької земель, результатом чого стало поступове розширення території князівства на південний схід та поява нових міст – оборонних рубежів з боку степу. Через ці міста проляг другий варіант шляху з Києва до Західної Європи, який на початок XIII ст. стає основним. Аналогічно розвивалося оборонне будівництво на землях Середнього Побужжя та сусідніх територіях прибалтійського племені ятвягів, що дозволило створити міцний плацдарм

для боротьби за впливи у Східній Прибалтиці. Одночасно дещо зменшується заселеність та масштаби оборонного будівництва в окремих внутрішніх районах князівства.

Картографування археологічних пам'яток оборонного характеру цього періоду дозволяє встановити їх кількість і простежити головні тенденції в укріпленні даної території. Всього на територіях в басейнах Західного Бугу, Стиру та Горині, на даний час, зафіксовано близько двохсот оборонних об'єктів із матеріалами XI–XIV ст., серед них 38 літописних міст.

Сформована на основі племінної оборонної структури військова інфраструктура Волинського князівства протягом чотирьох століть пройшла у своєму розвитку ряд етапів. Її важливими складовими частинами були: мережа оборонних укріплень (міст з їх системою оборони, замків), прив'язана до стратегічних шляхів, переправ, а також матеріальна база створення озброєння та захисного обладунку, спорядження вершника і коня, дружинний світогляд, представлений своєрідними пам'ятками духовної культури, та суспільні стани, що формували військові з'єднання тощо.

Для формування фортифікаційного комплексу Волинського князівства визначено таких три періоди:

1) кінець IX–XI ст. – формування, розвиток та занепад общинних та міжплемінних центрів, пов'язаних з племінними об'єднаннями волинян;

2) XI–початок XII ст. – створення на основі племінної оборонної інфраструктури мережі фортець та князівських замків, розбудова укріплень міст – центрів уділів вздовж головного західного сухопутного шляху Київської держави;

3) XII–XIII ст. – освоєння внутрішніх районів Південної Волині та розбудова мережі фортець вздовж шляху Белз-Крем'янець-Кам'янець. Формування оборонних укріплень торгово-ремісничих посадів Володимира, Лучеська, Пересопниці, Дорогобужа. Напередодні монгольської навали все чіткіше вимальовується тенденція до зведення фортець на високих пагорбах

з крутими схилами (Крем'янець, Данилів), що виявилися нездоланими для важках катапульта та таранів;

4) друга половина XIII–XIV ст. – перебудова раніше зведених укріплень та зведення нових, поява кам'яної оборонної архітектури у відповідності з новими вимогами. Поширення своєрідних боярських замків, представлених т.зв. "стіжковими" городищами.

Найбільша кількість пам'яток X–XIII ст. концентрується у південній лісостеповій частині князівства, тоді як активне оборонне будівництво на Поліссі розпочинається лише у другій половині XIII ст., у зв'язку з переходом на Волинь частини населення із зайнятих монголами лісостепових територій Середнього Подніпров'я. Тут найбільше пам'яток концентрується вздовж Західного Бугу.

В той час кордон Волинського князівства проходив не по Горині та верхів'ях р. Случ, як було до середини XIII ст., а значно західніше, оскільки землі Східної Волині увійшли до т.зв. "буферної зони" новоствореної держави "Улус Джучі" – Золотої Орди. Про це можемо судити із знелюднення більшості сільських поселень та значного зменшення площі міських посадів навіть такого віддаленого від "буферної зони" міста, як Пересопниця.

Основними оборонними об'єктами князівства були міста, в оборонну структуру яких входили князівський замок-дитинець, замок бояр та дружинників (окольний город), укріплений торгово-ремісничий посад, на базі якого формується міська община та укріплені князівські та боярські двори, монастирі. Із зростанням населення міст у XIII ст. збільшується роль піхоти – літописних "піщців".

Переконаливих даних про початки кам'яного оборонного будівництва на Волині до походу монголів 1240/1241 рр. поки що немає. Започатковане у 40-х рр. XIII ст. будівництво кам'яних укріплень розпочалося із зведення цегляних оборонних веж-донжонів князем Данилом Романовичем на західному кордоні держави (Люблін, Холм). У 50-60-х рр. XIII– на початку

XIV ст. будівництво нових міст (Камінь, Рай) та цегляних веж-донжонів перекинулося на Полісся (Угровськ, Чорторийськ, Берестя, Кам'янець на р. Лосні) та навколо Холма (Стоп'є, Белавино). У середині–другій половині XIV ст. розпочалось будівництво суцільно цегляних замків у адміністративних центрах князівства (Володимир, Лучеськ, Крем'янець).

Знахідки на волинських городищах та у підкурганних похованнях у дерев'яних зрубках X-XI ст. містить чимало артефактів, які свідчать про своєрідну духовну культуру поліетнічних дружинних утворень, загалом спільну для Східної Європи.

Язичницький світогляд перших волинських дружинників, згодом трансформувався під впливом ідей християнства у культ святих воїнів. Найпопулярнішими серед них на Волині були візантійські культу Феодора та Георгія. З рубежу XI/XII ст. на Волині поширюється загальноруський культ святих воїнів Бориса та Гліба.

Металургійне, залізообробне, шкіробробне виробництва активно розвивалися на всіх великих поселеннях Волині X-XIV ст. Вони забезпечували сировиною матеріальну базу з виробництва зброї та дружинного спорядження. Загалом поступальний розвиток економіки служив матеріальною базою для творення стану професійних воїнів.

Зброя та дружинне спорядження населення регіону загалом тотожні матеріалам з інших давньоруських територій, особливо з аналогічними матеріалами з Галицької та Київської земель, з певними відмінностями, пов'язаними із впливами західних сусідів (наприклад острог, ланцетоподібного вістря стріл, крилатих списів чи, згаданих в “Слові о полку Ігоревім”, шоломів латинських).

Запозичення новинок озброєння від сусідів особливо стимулювалися у період реформування дружини князями Романом Мстиславовичем та його сином Данилом, коли на Волині складалася своя зброярська традиція.

Дослідження історії військової інфраструктури Волинського князівства в XI–XIV ст. дозволяє переконливо говорити, про те що регіон протягом

даного періоду був важливою складовою частиною давньоукраїнських державних утворень і тут відбувалися аналогічні процеси в розвитку оборонної архітектури, зброярства, суспільно-політичного та духовного життя дружини, що й на інших територіях Давньої Русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

а) опубліковані

1. *АЗР*, собранные и изданные Археографической комиссией.– СПб, 1846.– Т. 1.– 419 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – *АрЮЗР*).– Ч. 1.– Т. 1.– К., 1859.– 554 с.
3. *АрЮЗР*.– Ч. 1.– Т. 6.– К., 1883.– 938 с.
4. *АрЮЗР*.– Ч. 3.– Т. 1.– К., 1863.– 554 с.
5. *АрЮЗР*.– Ч. 5.– Т. 1.– К., 1869.– 636 с.
6. *АрЮЗР*.– Ч. 7.– Т. I.– К., 1886.– 647 с.
7. *АрЮЗР*.– Ч. 8.– Т. 4.– К., 1907.– 451 с.
8. *АрЮЗР*.– Ч. 8.– Т. 6.– К., 1911.– 435 с.
9. А се имена всем градом рускым, дальним и ближним // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 475–477.
10. *Болеслав-Юрій II*, князь всей Малой Руси: Сб. матер. и исслед.– СПб.: Тип. імператорской АН, 1907.– 334 с.
11. Еріх Лясота зі Стеблова. Щоденник. З німецької переклали Галина та Іван Сварники // Жовтень.– 1984.– № 10.– С. 98-99.
12. *Козьма Пражский*. Чешская хроника.– М., 1962.– 132 с.
13. *Літопис Руський* за Іпатіївським списком / Перекл. Л. Махновець.– К.: Дніпро, 1989.– 591 с.
14. *Найдавніші* інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI–початок XVII ст.) (публікація Кравченка В. М.) // Архіви України.– 1986.– № 5.– С. 19–26.

15. *Патерик* Киево-Печерского монастыря / Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем.– СПб: Императ. Археогр. комис., 1911.– 274 с.
16. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.– Т. 4.– Отд. 2.– К., 1859.– 567 с.
17. *ПВЛ* / под ред. Адриановой-Перетц.– М.-Л., 1950.– Ч. 1.– 432 с.
18. *ПСРЛ*.– Т. 2: Ипатьевская і Густынская летопись.– М., 1843.– 1 289 с.
19. Полное собр. русских летописей.– М.-Л.: Изд-во вост. лит., 1962.– Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.– 580 с.
20. Полное собр. русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
21. *ПСРЛ* изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею.– СПб, 1862.– Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.– 256 с., 2 табл.
22. *ПСРЛ*.– М.: Наука, 1975.– Т. 32. Хроники литовская и жмойтская и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного.– 236 с.
23. Попис границ межи Великого княжества Литовського и Коруны Польское в 1546 г. // Археографический сборник документов относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа.– Т. 1.– Вильна, 1867.– С. 46-126.
24. Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука. – М.: Гос. изд. географ.лит-ры, 1957.– 270 с.
25. Российское законодательство X-XX веков.– М., 1984.– Т. 1: Законодательство Древней Руси.– 230 с.
26. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина.– К.: Наукова думка, 1990.– 407 с.
27. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.– Lwów, 1873.– Т. 4.– 303 с.

28. Codex epistolaris Vitoldi magni Ducis Lithuaniae 1376-1430. / Collectus opera Antonii Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.– Т. 6.– Cracoviae, 1882.

29. *Długosz J.* Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim/ *J Długosz.* – Kraków, 1868. – Т. 3. – 557 s.

30. *Monumenta Poloniae Historica.*– Leopoldis, 1893.– Т. 6.– 678 s.

31. *Wartberge Hermann.* Chronicon terrae Prussiae. Scriptorum.– Т. 2.– Leipzig, 1863.– 329 s.

Топографічні карти

32. Karte des Westlichen Russlands. – В., 1912-1916. – № S-40, P-40.

б) неопубліковані

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 46. Волинське воєводське управління

Опис 8

33. Спр. 707. Административный отдел. Отчет о деятельности Волынского краеведческого общества за 1931 г. и программа деятельности на 1932 г.– 8 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-2591. Львівський історичний музей

Опис 1.

34. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році.– Львів // ДАЛО.– Ф. 2591.– Оп. 1.– Спр. 698.– 39 с.

35. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Волинської, Ровенської та Львівської областей в 1988 році.– Львів, 1989 // ДАЛО.– Ф. 2591.– Оп. 1.– Спр. 712.– 18 с.

36. *Терський С. В.* Звіт про роботу Ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта (охоронні дослідження) та розвідки в околицях Луцька в 1991 році.– Львів; Луцьк // ДАЛО.– Ф. 2591.– Оп. 1.– Спр. 748.– 57 с.

37. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 р. (розвідки в околицях Лучеська, Перемиля, розкопки в ур."Вали" біля с. Борисковичі Горохівського р-ну та в ур."Острів" біля с. Чемерин Ківерцівського р-ну– посад літописного міста Чемерина (1149 р.)– X–XIV ст.)– Львів // ДАЛО.– Ф. 2591.– Оп. 1.– Спр. 737.– 80 с.

38. Спр. 788. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році.– Львів; Луцьк.– 87 с.

39. Спр. 807. *Терський В. С., Терський С. В.* Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції у 1993 році.– Львів, 1993.– 60 с.

40. Спр. 819. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1994 році.– Львів, 1995.– 45 с.

41. Спр. 833. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської та Пересопницької археологічних експедицій у 1995 році.– Львів, 1996.– 67 с.

42. Спр. 844. *Терський С. В., Семенюк В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятивні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці).– Луцьк; Львів, 1997.– 72 с.

43. Спр. 856. *Терський С.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1997 р.– Львів, 1997.– 16 с., 23 іл.

44. Спр. 869. *Терський С.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1998 р.– Львів, 1998.– 23 с., 17 іл.

45. Спр. 893. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської рятивної археологічної експедиції у 1999 році.– Львів, 2000.– 88 с.

46. Спр. 905. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2000 році.– Львів, 2001.– 48 с.

47. Спр. 915. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2001 році.– Львів, 2002 .– 18 с.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 160. Якуб Гофман

Опис 1

48. Спр. 77. Отчет делегата Государственного археологического музея в Варшаве Я. Гофмана о проведенных раскопках в Забороле и в Новомыльске на Волыни и переписка с музеем.

49. Спр. 79. Отчеты о произведенных раскопках в Гороховском повете и библиография по археологии Волынского воеводства.

ЛЬВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

50. Група фондів "Київська Русь"

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

51. 1966/74, *Ауліх В. В.* Звіт про роботу Слов'янської археологічної експедиції Ін-ту суспільних наук ЛОЛДУ в 1966 г.– 42 с. + 13табл.

52. 1967/79, *Ауліх В. В.* Звіт про роботу Слов'янської археологічної експедиції інституту суспільних наук ЛДУ в 1967 р.– 24 с. + 9 табл. + 8 с.

53. 1988/164, *Гаврилюк О.М.* Звіт про проведені археологічні розвідки і розкопки на території Лановецького і Шумського районів Тернопільської обл.– 11 с.+46 рис.

54. 1967/15, *Кучера М. П.* Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1967 р.– 20 с. + 2 табл. + 8 к р. + 26 с. + 4 с.

55. 1968/24, *Кучера М.П.* Звіт про роботу Волинського загону ІА АН УРСР та Луцького педінституту ім Лесі Українки у 1968 р.– 81 с.+6 табл.+73 рис.

56. 1970/21, *Кучера М.П.* Звіт про розвідкові археологічні розкопки на городищі поблизу с. Лище та на замчищі поблизу с. Городище Луцького р-ну в 1970 р.– 20 с.+2 табл.

57. 1973/18, *Кучера М.П.* Звіт про обстеження городищ на Волині та в Подолії.– 86 с.+11 мал.
58. 1972/91, *Кучінко М.М.* Звіт про роботу Луцької давньоруської експедиції.– ілюстрації: в тексті.
59. 1974/91, *Кучінко М. М.* Звіт про археологічні дослідження розвідкового і рятівного характеру в Волинській обл. в 1974 р.– 5 с.+4 табл.
60. 1976/102, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р.– 1 с., польова документація.
61. 1977/90, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської області в 1977 році.– 18 с., 28 мал.
62. 1978/111, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської обл. в 1978 р.– 15 с., ілюстрації – 23 табл.
63. 1978/151, *Кучінко М.М.* Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в Луцком замке в 1978 г.– 14 с., ілюстрації – 8 табл.
64. 1980/53, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького району Волинської обл. в 1980 р.– 14 с., 21 табл.
65. 1981/111, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького р-ну, Волинської обл. 1981 р.– 8 с.
66. 1982/103, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл.– 22 с., польова документація.
67. 1983/92, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького р-ну.– машинопис укр. мова - 28 с., ілюстрації з текстом.
68. 1984/96, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження на давньоруському городищі в селі Городище Луцького р-ну Волинської обл. в 1984 р.– 21 с. + ілюстр.
69. 1985/99, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. в 1985 р.– 8 с., ілюстрації - 10 табл.
70. 1986/56, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження у Луцькому замку в 1986 р.– 8 с., 10 мал., польова документація.

- 71.** 1987/119, *Кучінко М.М.* Звіт про арх. дослідження давньоруського городища в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. у 1987 р.– 12 с.+11 табл.
- 72.** 1988/77, *Кучінко М.М.* Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. в 1988 р.– 8 с.+24 рис.
- 73.** 1989/80, *Кучінко М. М.* Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Городище Луцького р-ну Волинської обл. в 1989 р.– 10 с. + 9 рис.
- 74.** 1984/166, *Малевська М.В.* Отчет о работе Волынского отряда Архитектурно-археолог. экспедиции 1984 г.– 25 с. + ілюстр.
- 75.** 1968-70/101, *Матвієйко М.В.* Звіт з археологічних досліджень залишків стійбищ культури лінійно-стрічкової кераміки Гнідавського хребта, зокрема Церковної Гірки 1968-70 рр.– 54 с.+22 табл.+12 рис.
- 76.** 1980/48, *Никитенко М., Полегайлов А., Сидоренко І.* Отчет о раскопках 1980 г., памятник архитектуры 18 ст., замок князей Заславских в г. Изяславе Хмельницкой обл.– 14 с., 93 рис.
- 77.** 1980/38, *Нікольченко Ю.М.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1980 г.– 6 с., 7 табл.
- 78.** 1988/221, *Панишко С.Д.* Звіт розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому р-нах Волинської обл.– 10 с.+17 та
- 79.** 1982/132, *Пескова А. А.* Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в г. Владимире-Волынском в 1982 г.– 12 с., 21 фотоіл., 36 рис.
- 80.** 1984/163, *Пескова А. А.* Отчет о работе Владимир-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1984 г. в г. Владимире-Волынском.– 26 с., 24 іл.
- 81.** 1981/72, *Прищепна Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1981 г.– 12 с., 19 табл.
- 82.** 1982/64, *Прищепна Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 г.– 17 с., польова документація.

83. 1983/95, *Прищепя Б.П.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 г.— машинопис рос. мова - 29 с., ілюстрації: таблиці- 40 арк.

84. 1985/47, *Прищепя Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенской обл. краеведческого музея в 1985 г.— 39 с., 31 табл.

85. 1986/37, *Прищепя Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея.— 18 с., 21 табл., польова документація.

86. 1987/113, *Прищепя Б.А.* Отчет о работе арх. экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1987 г.— 18 с.

87. 1988/216, *Прищепя Б.А.* Отчёт о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея.— 36 с.+25 табл.

88. 1983/116, *Раппопорт П.А.* Отчет Владимиро-Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА АН УССР в 1983 г. в г. Владимир-Волынском и на городище близ с. Шепетовки Хмельницкой обл.— машинопис рос. мова - 40 с., ілюстрації з текстом - 35 арк.

89. 1977/113, *Терський В.С.* Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції ІСН АН УРСР в 1977 році.— 17 с., 14 мал.

90. 1979/139, *Терський В.С.* Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археол. експедиції Інституту суспільних наук.— 13 с., 20 табл.

91. 1980/129, *Терський В.С.* Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції ІСН АН УРСР.— 11 с., 21 табл.

92. 1982/116, *Терський В.С.* Звіт з рятівних розкопок Пересопницького городища Ровенської обл в 1982 р.— 16 с., польова документація.

93. 1985/169, *Терський В.С.* Звіт про проведену роботу по відкритому листу 125/234 від 8 липня 1985 р. на ім'я молодшого наукового співробітника відділу археології західного регіону УРСР кандидата історичних наук Терського В.С. в с. Пересопниці Ровенської обл., в Радехівському районі Львівської обл. та в Горохівському районі Волинської обл.— 23 с. + 39 табл.

94. 1986/157, *Терський В.С.* Звіт про роботу по відкритому листу № 73/125 від 7 травня 1986 року виданому молодшому н/співробітнику кандидату історичних наук Терському В. С., на право розкопок та розвідок в с. Пересопниці та Білеві Ровенської області, в Бродівському районі Львівської обл., в зоні меліорації к-пу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. /Горохівському районі/ для написання Зводу пам'яток археології.

95. 1989/133, *Терський С. В.* Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях.– Луцьк-Львів // НА ІА НАН України.– № 23573.– 38 с.

96. 1989/132, *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею у Ківерцівському районі Волинської області (літописний Чемерин та його околиця) в 1989 році.– Львів // НА ІА НАН України.– № 23572.– 51 с.

97. 1977/118, *Чайка Р.М.* Археологічні дослідження у верхів'ях Горині і Стиру 1977 р.– 8 с., польова документація.

98. 1978/145, *Чайка Р.М.* Звіт про розкопки Ранньослов'янського загону Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції у 1978 р.– 13 с., 10 рис., інв. опис – 4 с.

99. 1979/96, *Чайка Р. М.* Звіт про розкопки Ранньослов'янського загону Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Старгород Сокальського р-ну Львівської обл., с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл., Жорнів Дубнівського р-ну Ровенської обл., та у с. Деревляни Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.– 9 с. + 12 табл.

100. 1990/194, *Чайка Р.М.* Археологічні дослідження у селі Листвин Дубнівського району Ровенської області в 1990 р.

**НАУКОВИЙ АРХІВ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ**

101. *Терський В. С.* Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Карпато-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С.– Львів, 1977 // Ф. 1.– Од. зб. 56.– 49 с.

102. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р.– Львів, 1979 // Ф. 1.– Од. зб. 75.– 44 с.

103. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала згідно з Відкритим листом N 125/172 від 26 травня 1983 р. на ім'я молодшого наук. співробітника, кандидата історичних наук Терського В. С. з 1 червня по 3 липня 1983 р. у с. Пересопниці Ровенського р-ну Ровенської області.– Львів, 1984 // Ф. 1.– Од. зб. 119.– 32 с.

104. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р.– Львів, 1985 // Ф. 1.– Од. зб. 171.– 23 с., 51 іл.

105. *Терський В. С.* Звіт про роботу... (1987 р.).– Львів, 1988 // Ф. 1.– Од. зб. 203.– 30 с., 29 іл.

**НАУКОВИЙ АРХІВ ЛУЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

106. № 135. *Малевская М. В.* Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1982 г.– 24 с., 42 рис.

107. № 211. *Терський С. В.* Звіт про роботу Слов'янського загону археологічної експедиції ЛКЗ на території замку Любарта та розвідки в околицях Луцька.– Луцьк; Львів, 1991.– 26 с.

108. Фонди Волинського краєзнавчого музею.

109. Фонди Володимир-Волинського історичного музею.

110. Фонди Дубнівського краєзнавчого музею.

111. Фонди музею археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

112. Фонди Крем'янецького краєзнавчого музею.

113. Фонди Луцького державного історико-культурного заповідника

114. Фонди Любомльського краєзнавчого музею.

115. Фонди Острозького історико-культурного заповідника.

116. Фонди Рівненського краєзнавчого музею.

117. Фонди Шумського краєзнавчого музею.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ У М. ЛЬВОВІ

Ф. 408. Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат.

Опис 46

118. Спр. 206. *Косович С.* Рассказ о городе Владимире-Волынском. Арк. 1–8.

119. Спр. 1186. Дослідник О.Цинкаловський про виявлені археологічні об'єкти (могильники, городища, кургани на території Володимирського, Любомльського і Горохівського повітів, 1830-1930).- 224 арк.

120. Спр. 1187–88. Чорнові записки дослідника О.Цинкаловського про археологічні об'єкти Т.1–2, б/д.– 198+225 арк.

ЛІТЕРАТУРА

121. *Александрович В.С.* Мистецтво Галицько-Волинської держави: Монографія / *В.С. Александрович.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 132 с.

- 122.** *Алексеев В.П.* Становление человечества / Монографія *В.П. Алексеев.*– М., 1984.– 440 с.
- 123.** *Алешковский М.Х.* Русские глеборисовские энколпионы / *М.Х. Алешковский* // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 104-125.
- 124.** *Андріяшев А.М.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия: Монографія / *А.М. Андріяшев.* – К., 1887. – 232 с.
- 125.** *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII–первой трети XIV в. Каталог памятников / Монографія *И. В. Антипов.*– СПб: Изд-во Спб ун-та, 2000.– 204 с.
- 126.** *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии / *В.Б. Антонович* // Тр. XI Археологического съезда в Киеве.– Т. 1.– М., 1901.– С. 30–140.
- 127.** *Атлас* Волынской области.– М.: ГУГК, 1990.– 56 с.
- 128.** *Аулих В. В.* Древнерусские городища в Западной Волини / *В. В. Аулих* // Археологические открытия 1966 г.– М.: Наука, 1967.– С. 249–250.
- 129.** *Ауліх В. В.* До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці / *В. В. Ауліх* // Середні віки на Україні.– Вип. 1.– К.: Наук. думка, 1971.– С. 168–176.
- 130.** *Ауліх В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н. е. в Західній Волині / Монографія *В.В. Ауліх.* – Київ, 1972. – 119 с.
- 131.** *Афанасьев Г. Е.* Где же археологические свидетельства существования хазарского государства / *Г.Е. Афанасьев* // Рос. археология.– 2001.– № 2.– С. 43–55.
- 132.** *Байбурин А.К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Монографія *А.К. Байбурин.*– Л.: Наука. Ленингр. отд., 1982.– 191 с.
- 133.** *Баликова Т.В.* Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI начале XIII вв. Автореферат. канд. ист. наук / *Т.В. Баликова.*– Ленинград, 1990.– 20 с.

134. *Баран Олександр.* Образ укріпленого міста в галицько-волинському літописі / *О. Баран* // Дрогобицький краєзнавчий збірник.– Вип. 9. – Дрогобич, 2005.– С. 157–180.

135. *Барсов Н.* Матеріали для історико-географічного словника Росії: Монографія / *Н. Барсов.*– Ч. I.– Вильно, 1865.– С. 175.

136. *Баторевич Л.* Историческое значение городищ и сведений о городищах и курганах в Волынской губернии / *Л. Баторевич* // ВГВ.– 1880.– № 89, 93; 1881.– № 27–29.

137. *Баюк Віктор.* Розвідка заплавного поселення біля городища Борисковичі / *В. Баюк* // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів "Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє": у 2 т.– Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010.– Т.1.– С. 50-51

138. *Бевз Микола.* Стадії архітектурно-містобудівного розвитку міста Белза XI–XX ст. / *М. Бевз* // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".– Ч. 12.– Львів, 2002.– С. 30–67.

139. *Бектинеев Ш.И.* Булавы и кистени XI-XIV вв. на территории Беларуси / *Ш.И. Бектинеев* // Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні– Мінск: Навука і тэхніка, 1993.– С. 99-106

140. *Блануца А.* Ординський посол Іван Васильович Свинюський та історія надання йому маєтку Свинюхи на Волині 1248/49 року: перебіг і результати (два документи про надавчу політику Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського) / *А. Блануца* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. пр. Наук. записки Рівнен. держ. гуманітарного університету.– Вип. 20.– Рівне, 2010.– С. 271–274.

141. *Бойко Оксана.* Давні муровані церкви в дослідженнях і проектах інституту / *О. Бойко* // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".– Ч. 12.– Львів, 2002.– С. 195–211.

142. *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека / Монографія *Е.П. Борисенков.*– М.: Наука, 1982.– 133 с.

- 143.** *Борисенков Е. П.* Экстремальные явления природы / Монографія *Е.П. Борисенков, В.М. Пясецкий.*– Л.: Гидрометеиздат, 1983.– 240 с.
- 144.** *Борисенков Е. П.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Монографія *Е.П. Борисенков, В.М. Пясецкий.*– М.: Мысль, 1988.– 522 с.
- 145.** *Бохан Юры.* Класіфікацыя познясярэднявечных шпор Вялікага Княства Литоўскага другой паловы 14–16 ст. / *Ю. М. Бохан* // Гістарычны альманах (Гародня).– 1998.– № 1.– С. 52–61.
- 146.** *Бохан Ю. М.* Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV–канца XVI ст. / Монографія *Ю. М. Бохан.*– Мінск: УП "Экаперспектыва", 2002.– 336 с. з іл.
- 147.** *Братчиков А.* Остатки Волынской старины / *А. Братчиков* // ВГВ.– 1888.– №№ 68–69, 71–72, 76, 80, 90–95; 1889.– №№ 4, 30, 67, 70–71, 73, 93.
- 148.** *Братчиков А.* Село Ярославичи Дубенского уезда. Археологическо-критические исследования / *А. Братчиков* // ВГВ.– 1880.– № 24.
- 149.** *Брукс К.* Климаты пришлого/ Пер. с англ. / Монографія *К. Брукс.*– М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952.– 358 с.
- 150.** *Бубенок Я.Р.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XIV вв.): Монографія / *Я.Р.Бубенок.*– К.: "Истина", 2004.– 324 с.
- 151.** *Буко А., Дзенковський Т., Голуб С.* Холм доби Данила Романовича у світлі найновіших досліджень / *А. Буко, Т. Дзенковський, С. Голуб* // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001.– 3.– Львів, 2001.– С. 187–191.
- 152.** *Булкин В. А.* Археология и вопросы генезиса древнерусского города: трудности и перспективы / *В.А. Булкин* // Старожитності Русі-України. Зб. наук. праць.– К.: Київська академія євробізнесу, 1994.– С. 108–114.
- 153.** *Бучинский И.Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем / Монографія *И.Е. Бучинский.*– К.: Гос. изд-во сель.-хоз. лит-рн, 1963.– 236 с.
- 154.** *Васильевский В.Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом / *В.Г. Васильевский* // Журнал министерства народного просвещения.– 1888.– № 7.– С. 121–150.

155. *Векслер А. Г.* Обувные подковки XV–XVIII вв. (по материалам раскопок в г. Москве) / *А. Г. Векслер, Ю. А. Лухтер, Д. О. Осипов* // *Российская археология.*– 1997.– № 3.– С. 114–121.

156. *Верзилов А.* Очерки торговли Южной Руси (1480–1569) / *Монографія А. Верзилов.*– Чернигов: "Земск. сборник Черниг. губ.", 1898.– 81 с.

157. *Виногородська Л. І.* Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків Побужжя / *Л. І. Виногородська* // *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка"*.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 74–84.

158. *Винокур І.С., Мегей В.Ф.* Археологічні дослідження в Полонному / *І.С. Винокур, В.Ф. Мегей* // *Полонному 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції.* - Полонне, 1995. - С. 8-21.

159. *Винокур І.С.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників / *І.С. Винокур, М.Б. Петров* // *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник.* – Кам'янець-Подільський, 1997.– Т. 1.– С. 53-61.

160. *Винокур І.С.* Літописний Полонний (До 1000-ліття міста) / *І.С. Винокур* // *Київська старовина.* - 1999. - № 1. - С. 33-39.

161. *Власова Г.М., Возницький Б.Г.* К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода / *Г.М. Власова, Б.Г. Возницький* // *Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского госуниверситета им. И. И. Мечникова и Одесского археологического музея в 1960 году.*– Одесса, 1961.– С.

162. *Власова Г.М.* Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / *Г.М. Власова* // *Материалы по археологии Северного Причерноморья.*– Одесса, 1962.– Вип. 4.– С. 246–259.

163. *Власова Г.М.* Мастерские костерезов в Звенигороде / *Г.М. Власова* // *Записки одесского археологического общества.*– 1967.– Т. 2.– С. 228-235.

164. *Войнаровський В.М.* Ключі як археологічна знахідка та елемент шкіровиробництва / *В. М. Войнаровський* // *Народознавчі зошити.*– 2000.– №6 (36).– С. 976-982.

165. *Войтович Л.* Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) / *Л. Войтович* // Проблеми історичної географії України.– К.: Наук. думка, 1991.– С. 10–23.

166. *Войтович Л.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів: Монографія / *Л. Войтович.*– К., 1992.– 200 с.

167. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: Монографія / *Л. Войтович.*– Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича, 1996.– 256 с.

168. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження: Монографія / *Л. Войтович.*– Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича, 2000.– 628 с.

169. *Войтович Л.* "Черв'яни" у працях І. Крип'якевича (До питання про початки державності) / *Л. Войтович* // Україна: культурна спадщина національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.– Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.– Львів, 2001.– С. 818–822.

170. *Войтович Л.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми / *Л. Войтович* // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 24-29.

171. *Войтович Л.В.* Війна з монголами на Волині 1258–1260 роках / *Л. Войтович* // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2010. – № 22.– С. 9–14.

172. *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст.: Монографія / *І.П. Возний.* – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с.

173. *Возний І.П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в X – XIV ст.: Монографія / *І.П. Возний.* – К.; Чернівці: Зелені литаври, 2009. – Т. 2.– 568 с.

174. *Волощук Мирослав.* Проблема васальної(?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, постановка

проблеми / *М. Волощук* // Український історичний збірник.– Вип. 11.– 2008.– С. 18–25.

175. *Воронин Н. Н.* Погребение коня в срубе в 1149 г. // КСИА.– Вып. 125.– М.: Наука.– С. 23-26.

176. *Гаврилюк О.* Давньоруське городище Бозок / *О. Гаврилюк* // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I– на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22–24 вересня 1994 року). Тези доповідей та повідомлень.– Чернівці: Рута, 1994.– С. 49–52.

177. *Гаврилюк О.* Давньоруське городище Уніас IX–XIII ст. / *О. Гаврилюк* // Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею.– 3.– 2003.– С. 50-59.

178. *Гаврилюк О.* Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині / *О. Гаврилюк* // Джерело. Науково-краєзнавчий часопис Тернопілля.– 1.– 1994.– С. 101–120.

179. *Гавритухин И.О.* Раскопки на поселении Зимне-4 в 1991–1992 гг. / *И.О.Гавритухин, Е.Н.Федотова* // Археологічні дослідження на Україні 1992 року.– Київ, 1993.– С. 40–43.

180. *Геренчук К.И.* Волынская возвышенность / *К.И. Геренчук* // Физико-географическое районирование УССР.– К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968.– С. 155–165.

181. *Геренчук К.И.* Природа Волинської області / Монографія *К.И. Геренчук*.– Львів: Вища школа, 1975.– 147 с.

182. *Геренчук К.И.*, Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів / Монографія *К.И. Геренчук, М.М. Койнов, П.М. Цись*.– Львів: Вид-во ЛДУ, 1964.– С.52–54.

183. *Говденко М.М., Кучинко М.М.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке / *М.М. Говденко, М.М. Кучинко* // Археологические открытия 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 319 –320.

184. *Годованюк О. М.* Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в Острозі / *О. М. Годованюк // Археологічні дослідження на Україні 1969 г. – Вип. 4. – К., 1972. – С. 318–322.*

185. *Годованюк Е. М.* Исследования бастионных замчищ Волыни / *Е. М. Годованюк // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 82-88.*

186. *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X-первой трети XIII вв.: Монографія / *О. Головко. – К., 1988. – 168 с.*

187. *Головко О.Б.* Роман Мстиславович та його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII– початку XIII ст. : Монографія / *О. Головко. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.*

188. *Головко Олександр.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного / *О. Головко // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 7. – 2007. – С. 71–92.*

189. *Гончарова Г.М.* Зооморфний наверхник з давньоруського поселення поблизу с. Автуничі на Чернігівщині / *Г.М. Гончарова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 24–26.*

190. *Горин С.* Невідомі волинські монастирі XVI– першої половини XVII ст. / *С. Горин // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогобич, 2004. – С. 164–173.*

191. *Горский А. А.* О летописных "племенах" и древнерусских "землях" / *А.А. Горский // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 15–18.*

192. *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави / *А. Гречило // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 128-136.*

- 193.** *Гречко А.С.* Деякі питання вивчення літописних городищ скіфського часу на Сіверському Дінці / *А.С. Гречко, Г.Є. Свистун* // Археологія. – 2006. – Вид.4. – С.22-21.
- 194.** *Грицак Павло.* Галицько-Волинська Держава: Монографія / *П. Грицак.*– Нью-Йорк, 1958 (Галич, 1995).– 176 с. (НТШ. Б-ка українознав., ч. 5).
- 195.** *Грушевський М.* Кілька документів з життя Забужської Русі XVI ст. – 16 с. // *М. Грушевський.* Розвідки із "Записок НТШ" та "Жерел до історії "України-Руси". – Львів: НТШ, 1901. – Вип. 4.
- 196.** *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / *М. Грушевський* // Записки НТШ.– Львів, 1901.– Т. 41.– С. 1-40.
- 197.** *Грушевський М.* Історія України-Руси /Зібр тв. в 11 т., 12 кн. *М. Грушевський.*– К.: Наук. думка, 1991-2000, (1905-33).
- 198.** *Гуревич Ф. Д.* Древний Новогрудок (посад – окольный город) / Монографія *Ф.Д. Гуревич.*– Л.: Наука, 1981.– 160 с.
- 199.** Давня історія України: В 3-х т.– К.: Ін-т археології НАН України, 2000.– 450 с.
- 200.** *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X–середина XIV ст.) / *Я. Дашкевич* // Пам'ять століть.– 2002.– № 4.– С. 3–21.
- 201.** *Демчук А.* Де лежав літописний Всеволож? / *А. Демчук* // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.– Т. 222.– Львів, 1991.– С. 304–307.
- 202.** *Дещинський Л.Є.* Історія України та її державності: Навчальний посібник / *Л.Є. Дещинський, Р.Д. Зінкевич, С.В. Терський та ін.*– Львів: Видавництво “Бескид Біт”, 2008.– 445 с.
- 203.** *Димник Мартин.* Чернігівська династія / *М. Димник* // Хроніка-2000.– 1996.– № 16; 1999.– № 31–32.– С. 69–83.
- 204.** *Довгань Петро.* Археологічне дослідження городища в Буську, на передмісті Воляни / *П. Довгань* // Археологічні дослідження Львівського університету.– Львів, 2002.– С. 254–266.

205. *Довгань Петро.* Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження Львівський національний університет імені Івана Франка / *П. Довгань* // Вісник Інституту археології.– Львів, 2008.– Вип. 3.– С. 136–195.

206. *Довженок В.Й.* Древньоруське місто Волинь: Монографія / *В.Й. Довженок, Р.О. Юра, В.К. Гончаров.*– К.: Наук, думка, 1966.–148 с.

207. *Довнар-Запольский М.* Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 года) / *М. Довнар-Запольский* // Оттиск из “Университетских известий”.– К., 1896.– 13 с.

208. *Дулов А.В.* Географическая среда и природа России (конец XV–середина XIX вв.) / Монографія *А.В. Дулов.*– М.: Наука, 1983.– 255 с.

209. *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / Монографія *В.Л. Егоров.*– М.: Наука, 1985.– 246 с.

210. *Етимологічний* словник літописних географічних назв Південної Русі.– К.: Наук. думка, 1985.– 256 с.

211. *Зажигалов О.В.* Арбалетний набір з с. Половецьке Київської області / *О.В. Зажигалов* // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы 2 судакской международной конференции (11–16 сентября 2004 г.).– Ч. 3-4.– К.; Судак: Академперіодика, 2004.– С. 45–47.

212. *Заяць А.* Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XV століття / *А. Заяць* // Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог; Нью-Йорк, 1999.– С. 272–278.

213. *Заяц Ю. А.* Заславль в эпоху феодализма: Монографія / *Ю. А. Заяц.*– Минск: Навука і тэхніка, 1995.– 208 с.

214. *Звиздецкий Б. А.* О времени существования летописного Городеска / *Б. А. Звиздецкий* // СА.– 1990.– № 1.– С. 42–56.

215. *Златогорський О.Є., Панишко С.Д.* Дослідження давньоруського Любомля / *О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко* // Наукові записки. Випуск VIII.– Рівне: видавець Олег Зень, 2010.– С. 166-168.

- 216.** *Златогорський О.Є., Панишко С.Д.* Сопла з Жидичина / *О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко* // *Археологія*.– 2010.– № 2.– С. 74–8.
- 217.** *Златогорський О., Демедюк С.* Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році / *О. Златогорський, С. Демедюк* // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник. Випуск 37.* – Луцьк, 2010. – С. 245–250.
- 218.** *Зоценко В.М.* Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі / *В.М. Зоценко* // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Зб. наук. праць. – К.: «Корвін», 2004. – С. 87-105
- 219.** *Зубрицкий Д. И.* История Древняго Галичско-Русского княжества: Монографія / *Д. И. Зубрицкий*.– Львов, 1852-1855.– Ч. II-III.
- 220.** *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. / *П.А.Иванов*. – Одесса, 1895.– 303 с.
- 221.** *Исаевич Я. Д.* "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами / *Я.Д. Исаевич* // *Исторические исследования по истории славянских и балканских народов*.– М.: Наука, 1972.– С. 119–124.
- 222.** *Исаевич Я. Д.* Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами / *Я.Д. Исаевич* // *Польша и Русь*.– М.: Наука, 1974.– С. 269–276.
- 223.** *Ивакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.: Монографія / *Г.Ю. Ивакін*.– К., 1996.– С. 42-43.
- 224.** *Юв А.В.* Гандлева-еканамічны сувязі насельніцтва Заходняга Палесся IX–XI ст.ст./ *А.В. Юв, В.С. Вяргей* // *Гістарычна-археалагічны зборнік*.– Вып. 1.– Мінск, 1993.– С. 125–130.
- 225.** *Карамзин Н. М.* История государства Российского / *Изд. 2-е, испр.* / *Н.М. Карамзин*.– Спб.: Изд-во братьев Слениных, 1818.– Т. 2.– 316 с.
- 226.** *Карий І.П., Терський С. В.* Пам'ятки середньовічного оборонного мистецтва Південної Волині у дослідженнях українських археологів міжвоєнного періоду *І.П.Карий, С.В. Терський* // *Вісник Національного*

університету “Львівська політехніка”.– № 652: Держава та армія.– 2009.– С. 26–32.

227. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие / Монографія А.Н. Кирпичников.– (САИ.– 1966.– Вып. Е1-36).

Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 107 с.

Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 1966.– 107 с.

Вып. 3. Доспех: комплекс боевых средств X–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 1971.– 92 с. (САИ.– Вып. Е1-36).

228. *Кирпичников А.Н.* Крюк для натягивания самострела 1200-1240 гг. / А.Н. Кирпичников // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.– М.–Л., 1971.– Вып. 125. – С. 132–137.

229. *Кирпичников А.Н.* Мечи из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // КСИА.– 144.– 1975.– С. 30-34.

230. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / А.Н. Кирпичников.– Л.: Наука, 1976.– 104 с., 30 табл.

231. *Кирпичников А.Н.* Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // КСИА.– Вып. 155.– 1978.– С. 80-87.

232. *Кирпичников А.Н.* Факты, гипотезы и заблуждения в изучении русской военной истории XIII–XIV вв. / А.Н. Кирпичников // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 год.– М., 1985.– С. 232–241.

233. *Кирпичников А.Н.* Новообнаруженные клейма раннесредневековых мечей / А.Н. Кирпичников // Fasciculi archaeologie historicae.– Łódź.– 1992.– 5.– S. 70-91.

234. *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв./ Монографія А.Н. Кирпичников– Л.: Наука, 1973.– САИ – Вып. Е1–36.– 140 с.

235. *Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.* Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок й село. Археология СССР.– Т. 14.– М., 1985.– с. 298–365.

236. *Коваль І.* Іконографія Галицько-Волинської держави: стан джерелознавства / *І.Коваль, Л. Бурачок* // „Слово о полку Ігоревім” та його доба. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Галич, 2007. – С. 179-187.

237. *Колибенко О.* Церква Воскресіння у Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович ? / *О. Колибенко* // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 2.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип’якевича НАН України, 2008. – С. 194–210.

238. *Колосок Б.* Історіографія укріплень Луцька (до 1.01.1939 р.) / *Б. Колосок* // Архітектурна спадщина України.– Т. 3.– Ч. 1.– К., 1996.– С. 36–60.

239. *Конопля В.М., Петегурич В.М.* Енколпійон з Млинова / *В.М. Конопля, В.М. Петегурич* // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.– Вип. 10.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2006.– С. 231-232.

240. *Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII веков / *Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова* // *Archaeologica Petropolitana.*– XIV.– СПб: Петербургское востоковедение, 2003.– 432 с.

241. *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования контактной зоны в Юго-Восточной Европе / *В.Д. Королюк* // Проблемы социально-экономических формаций.– М., 1975.– С. 180-198.

242. *Корчинский О. М., Петегурич В. М.* Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье / *О. М. Корчинский, В. М. Петегурич* // Археологические открытия 1986 г.– М.: Наука, 1988.– С. 289–290.

243. *Костин С.И.* Колебания климата на Русской равнине в историческую эпоху / *С.И. Костин* // Труды Главной геофизической обсерватории им.А.И.Воейкова.– Вип.181.–Л.,1965.– С. 70-76.

244. *Коструба Т.* Юрій чи Лев / *Т. Коструба* // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали.– Львів: Логос, 2006.– С. 7-9.

245. *Косько А.* О роли днестровского пути в контактах раннеземледельческих культурных обществ в бассейне Балтийского и Черного морей / *А. Косько* //

Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.– V в н. э. Материалы Международной археологической конференции 10–14 октября 1994 г.– Тирасполь, 1994.– С. 17–18.

246. *Котляр М. Ф.* Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі / *М. Ф. Котляр* // Історія та історіографія України.– К.: Наук. думка, 1985.– С. 19–32.

247. *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.: Монографія / *М. Ф. Котляр*. – К.: Наук. думка, 1985.– 184 с..

248. *Котляр М.* Галицько-волинський ізвод у колі давньоруських літописів / *М. Ф. Котляр* // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 13–21.

249. *Котляр М.* Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. / *М. Ф. Котляр* // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С.3–10.

250. *Котляр М.* Данило Галицький. Біографічний нарис: Монографія / *М. Ф. Котляр*. – К.: Альтернатива, 2002. – 328 с.

251. *Котляр М.* Мобільність княжого двору в Південній Русі / *М. Ф. Котляр* // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 8. – 2008. – С.35–52.

252. *Котляр М. Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / Монографія *М. Ф. Котляр*. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.

253. *Крип'якевич І.П.* Де ж був Дем'ян тисяцьким? Причинок до історії урядів Галичини 1-ої пол. XIII ст. / *І. Крип'якевич* // Записки НТШ.– 1905.– Т. 67.– С. 1–3.

254. *Крип'якевич І.* Деякі літописні назви з Галичини / *І. Крип'якевич* // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Т. 222.– Львів, 1991.– С. 308–312.

255. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство: Монографія / *І.П. Крип'якевич*.– К.: Наукова думка, 1984.– 174 с..

256. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство / Монографія *І.П. Крип'якевич*.– Л., 1999.– 220 с.

257. *Крип'якевич І. П.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Монографія І. Крип'якевич.– Львів: Світ, 1992.– 712 с.

258. *Крип'якевич Іван.* Слідами княжого Львова. Топографія / І. Крип'якевич // *Стара Україна. Часопис історії та культури.*– Львів, 1924.– Ч. ХІІ.– С. 184–185.

259. *Кропоткин В.В.* Раскопки поселения у села Ромош / *В.В. Кропоткин* // *Археологические открытия 1973 года.* – М., 1974. – С. 294–295

260. *Крощенко Л.* Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці / *Л. Крощенко* // *З історії української реставрації. Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України".*– К.: Українознавство, 1996.– С. 254–258.

261. *Крушинский А.* Исторический очерк Волыни / *А.Крушинский* // *Труды Волынского губернского статистического комитета.*– Вып. 1.– Житомир, 1867.– С. 6–96.

262. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси: Монографія / *А.В. Куза.* – М.: Наука, 1989. – 169 с.

263. *Кулаков В.И.* Наконечники ножен меча из кургана 174 могильника Кауп и с городища Франополя / *В.И. Кулаков, О.В. Иов* // *КСИА РАН.*– Вып. 211.– М., 2001.– С. 77–84.

264. *Купчинський Олег.* Літописні географічні назви "Микулин" і "Рожне поле" та їх історична територія у ХІ-ХІІІ століттях / *О. Купчинський* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* -Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 70-річчю акад. Я. Ісаєвича.– Львів, 2007.– С.82–89.

265. *Кухаренко Ю. В.* Из материалов разведок на Волыни (1954-1955 гг., Ровенская и Житомирская обл.) / *Ю.В. Кухаренко* // *КСИИМК.*– Вып. 72.– 1958.– С. 84-87.

266. *Кухаренко Ю.В.* Средневековые памятники Полесья / *Монографія Ю.В. Кухаренко* // *САИ, Д1-57.*– М., 1961.– 39 с.

267. *Кухаренко Ю. В.* Первобытные памятники на территории Полесья / *Монографія Ю.В. Кухаренко* // *САИ.*– 1962.– Вып. Б1-18.– 24 с.

268. *Кучера М.П.* Древній Пліснеськ / *М.П. Кучера* // *Археологічні пам'ятки УРСР.*– Т. 12.– К., 1962. – С. 3–56.

- 269.** *Кучера М.П.* Середньовічне городище біля с. Соکیلці на Південному Бузі / *М.П. Кучера // Археологія.*– Т. 19.– К., 1965.– С. 207–210.
- 270.** *Кучера М. П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / *М.П. Кучера // Слав'яно-руські старожитності.*– К.: Наук. думка, 1969.– С. 174–181.
- 271.** *Кучера М.П.* Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині / *М.П. Кучера // Середні віки на Україні.*– Вип. 1.– К.: Наук. думка, 1972.– С. 174–197.
- 272.** *Кучера М.П.* Дослідження городищ на Волині й Поділлі / *М.П. Кучера // Археологія.*– № 29.– К., 1979.– С. 62-73.
- 273.** *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / *Монографія М.П. Кучера.*– К., 1999.– 252 с.
- 274.** *Кучінко М. М.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / *М.М. Кучінко // Український історичний журнал.* – 1985. – № 10. – С. 144 –148.
- 275.** *Кучінко М. М.* Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / *Монографія М.М. Кучінко.* – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
- 276.** *Кучінко М. М.* Археологічна карта Волині: Монографія / *М.М.Кучінко, Г.В.Охріменко.*– Луцьк: Вежа, 1995.– 167 с.
- 277.** *Кучінко М.М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / *Монографія М.М. Кучінко.*– Луцьк: Вежа, 1996.– 207 с.
- 278.** *Кучінко М. М.* Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: Навчальний посібник / *М. М. Кучінко, Г.В. Охріменко, В.М. Савицький.*– Луцьк, 2008.– 328 с.
- 279.** *Кучінко М. М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя / *Монографія М. М. Кучінко.*– Луцьк, 2009.– 528 с.
- 280.** *Лимонов Ю. А.* Летописание Владимирско-Суздальской Руси / *Монографія Ю.А. Лимонов.*– Л.: Наука. Ленингр. отд., 1967.– 199 с.

281. *Линнченко И.А.* Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси / *И.А. Линнченко* // Журн. Мин. нар. просв.– 1891.– Июнь.– С. 456–480.

282. *Логвин Г.Н.* Луцкий замок / *Г.Н. Логвин* // Культура и искусство древней Руси: Сб. ст. в честь проф. М.К. Каргера. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 102–107.

283. *Лысенко П.Ф.* Берестье / Монографія *П.Ф. Лысенко*.– Минск: Наука и техника, 1985.– 399 с.

284. *Любавский М.Ф.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени Первого Литовского Статута/ Монографія *М.Ф. Любавский*.– М., 1892.– 890 с.

285. *Мазур О.* Релікти авункулату і "кормильство" у князівських династіях Рюриковичів і П'ястів / *О. Мазур* // Народознавчі зошити.– 2001— №.3.– С. 419–424.

286. *Мазур О.* „Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут „старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) / *О. Мазур* // Семінарій „Княжі часи”.– Львів, 2002.– С. 14–23.

287. *Мазурик Ю., Остап'юк О.* Локалізація башти в літописному Угровську / *Ю. Мазурик, О. Остап'юк* // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.– Луцьк, 2002.– С. 128–132.

288. *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-экономических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Монографія *А. В. Майоров*. Под ред. *И. Я. Фроянова*.– СПб: Университетская книга, 2001.– 640 с.

289. *Майоров А. В.* Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / *А. В. Майоров* // Ruthenica.– № 7.– 2008.– С. 105–129.

290. *Майоров А.В.* Суперечності джерел щодо причин останнього походу Романа Мстиславовича / А. В. Майоров // Фортеця. Збірник заповідника „Тустань“ на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – С. 57–67.

291. *Малевская М.В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. / М.В. Малевская // КСИА. – М.: Наука, 1969. – Вып. 120. – С. 3-16.

292. *Малевская М. В.* Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. / М.В. Малевская // Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы. XIII в. – СПб, 1997. – С. 259–268.

293. *Масан О.М.* Добжинський орден. (До історії дорогичинського інциденту 1237 року) / О.М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: (Збір. наук. статей). – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С. 52-62.

294. *Масан О.* Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин / О.М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (збірник наукових праць). – Т. 2 (26). – Чернівці: Прут, 2008. – С. 137–149.

295. *Маслов Л.* Архітектура старого Луцька / Монографія Л.Маслов. – Львів: "Наша Батьківщина", 1939. – 52 с.

296. *Матузова В.* Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького / В.І. Матузова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наук. статей). – Чернівці, 1998. – С. 50-57.

297. *Матузова В.И., Назарова Е.Л.* Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / Монографія В.И.Матузова, Е.Л.Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.

298. *Медведев А.Ф.* Оружие Великого Новгорода / А.Ф. Медведев // МИА. – 1959. – № 65. – С. 126

299. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ.– 1966.– Вып. Е1–36.– 184 с.

300. *Медведев Михаил.* Геральдическая накладка из раскопок М.К. Каргера на городище у с. городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели

поселения) / М. Медведєв, А. Пєскова // Науковї записки з української історії. Збірник наукових статей. Випуск 20.– Переяслав-Хмельницький, 2008.– С. 305–318.

301. *Мельник Е.Н.* Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897–1899 гг. / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда в Киеве.– Т. I.– М., 1901.– С. 514–576.

302. *Миролюбов М. А.* Древний Изяславль как археологический источник / М.А. Миролюбов // Тр. государственного Эрмитажа.– Л.: Искусство, 1983.– Т. 23.– С. 139–143.

303. *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII- XI ст. / Монографія Л.П. Михайлина.– Чернівці: Рута, 1997.– 144 с.

304. *Михайлов К.А.* Древнерусские элитарные погребения X- начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.– Спб, 2005.– 24 с.

305. *Михайлова Р.* Культ святих воїнів у Галицько-Волинській Русі (на прикладі пам'яток прикладного мистецтва) / Р. Михайлова // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – №1-2. – С. 180–187.

306. *Михеев В. К.* Подонье в составе Хазарского каганата: Монографія / В.К. Михеев.– Харьков: Изд-во ХГУ, 1985.– 148 с.

307. *Мицько І.* Про походження гербу Волині / І. Мицько // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009. – Вип. 5. – С.54-55.

308. *Мицько І.З.* Монастирі / І.З. Мицько // Історія української культури: У 5 т.– Т. 2: Українська культура XIII–першої половини XVII ст.– К.: Наук. думка, 2001.– С. 221–235.

309. *Моргунов Ю. Ю.* О пограничном строительстве Владимира Святославовича на Переяславском Левобережье / Ю. Моргунов // Российская археология.– 1999.– № 3.– С. 69-78.

310. *Моргунов Юрий.* Валы и крепостные стены X-XIII вв. в глазах их современников / Ю. Моргунов // Науковї записки з української історії. Збірник наукових статей. Випуск 20.– Переяслав-Хмельницький, 2008.– С. 54–60.

311. *Моця А.П.* Княжеские тамга Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов / *А.П. Моця, А.К. Сыромятников* // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию Киева.– К.: Наук. думка, 1984.– С. 84–87.

312. *Моця А. П.* Погребальне пам'ятники Южнорусских земель X–XIII вв. / *Монографія О. П. Моця.*– К.: Наук. думка, 1990.– 190 с.

313. *Моця О. П.* Населення Південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / *Монографія О. П. Моця.*– К.: Київ. Акад. Євробізнесу, 1993.– 159 с.

314. *Мусин А.Е.* Milites Christi Древней Руси. Военная культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета: *Монографія / А.Е. Мусин.*– СПб: Петербургское востоковедение, 2005.– 368 с.

315. *Мусин О.* Єпископи галицької кафедри і Великий Новгород (до характеристики церковно-політичних зв'язків) / *О. Мусин* // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали.– Львів: Логос, 2006.– С. 14-21.

316. *Нагірний В.* Ятвязький похід галицько-волинських князів 1248/49 року: перебіг і результати / *В. Нагірний* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. пр. Наук. записки Рівнен. держ. гуманітарного університету.– Вип. 20.– Рівне, 2010.– С. 3–5.

317. *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования) / *Монографія А.Н. Насонов.*– М.: Изд-во АН СРСР, 1951.– 256 с.

318. *Немеров В.Ф.* Военное снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV вв. / *В.Ф. Немеров* // Советская археология.– 1987. – № 2.– С. 212–227.

319. *Нечитайло В.В.* Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X- перша половина XIII ст.) / *В.В. Нечитайло.* – Київ, 2000. – 94 с.

320. *Нидерле Л.* Славянские древности / *Л. Нидерле.*– М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956.– 450 с.

321. *Никитенко М. М.* Древнерусское жилище в г. Изяславе в Хмельницкой области / М. Никитенко // СА.– 1985.– № 1.– С. 167-175.

322. *Никитенко М. М.* Исследования в Хмельницкой области / М. Никитенко // АО–1985.– М.: Наука, 1987.– С. 378–380.

323. *Никитенко Михайло.* До проблеми ідентифікації літописного міста Изяславля / М. Никитенко // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Доповіді і повідомлення. Історія.– Ч.1: від найдавніших часів до початку ХХ ст.– Одеса; Київ; Львів, 1999.– С. 54–59.

324. *Николаев Н.И.* Чума / *Монографія Н.И. Николаев.*– М.: Наука, 1968.– 124 с.

325. *Орлов Р.С.* Школы художественной металлообработки "Русской земли" и племенные украшения (о социальной характеристике древнеюгского ремесла) / *Р.С. Орлов* // Исследование социально-исторических проблем в археологии.–К., 1988.– С. 229–235.

326. *Оссовский Готфрид.* Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии / Г. *Оссовский* // Труды Волынского губернского статистического комитета.– Вып. 1.– Ч. 2.– Житомир, 1867.– С. 149–352.

327. *Оссовский Г.* Из путевых заметок по Дубенскому и Кременецкому уездам. Дерманские горы, Антоновецкий лес и стожкообразные возвышенности в составе Кременецких гор / Г. *Оссовский* // Волынские губернские ведомости.– 1868.– № 76.

328. *Остан'юк О.* З історії Георгіївської церкви м. Любомля / *О. Остан'юк* // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали 7 наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р.– Луцьк: Надстиря, 2000.– С. 69–74.

329. Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет / *Монографія.*– М.: Наука, 1982.– 155 с.

330. *Памятники* градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – К.: Будівельник, 1985. – 337 с.

331. *Панишко С.Д.* Роботи розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею на городищі Коршів / *С.Д. Панишко* // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.– Ч. 1.– Тернопіль, 1990.– С. 62–63.

332. *Панишко С. Д.* Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині / *С.Д. Панишко* // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць.– К., 1992.– С. 111–119.

333. *Панишко С. Д.* Структура Волинської землі в середині XIV ст. / *С.Д. Панишко* // "Родовід". Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.– № 3.– 1992.– С. 47–53.

334. *Панишко С.Д.* До проблеми локалізації давньоруського Угровська / *С.Д. Панишко* // Київська старовина.– 1997.– № 5.– С. 168–169.

335. *Панишко С.Д.* Давньоруський Коршів / *С.Д. Панишко* // Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-ій річниці незалежності України та 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р.– Луцьк, 2003.– Ч. 2.– С. 138–140.

336. *Панишко Сергій.* Археологічні дослідження давньоруського Каменя / *С.Д. Панишко* // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Науковий збірник. Вип.20. – Луцьк, 2006. – С.14–19.

337. *Пастернак Я.* Археологія України / Монографія Я. Пастернак.– Торонто, 1961.– 760 с.

338. *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Монографія Я. Пастернак.– Івано-Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944).– 347 с.

339. *Пачкова С.П.* Давньоруське городище Гринчук на Дністрі / *С.П. Пачкова* // Археологія.– 1979.– Вип. 32.– С. 78–96.

340. *Пауто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси: Монографія / *В.Т. Пауто.*– М.: Госполитиздат, 1950.– 331 с.

341. *Пелецишин М., Гудима Ю.* Земля літописних Бужан / *М. Пелецишин, Ю. Гудима* // Літопис Червоної Калини. Історико- краєзнавчий часопис.– 1992.– Ч. 10.– 12.– С. 51–52.

342. *Перхавко В.Б.* Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы / *В.Б. Перхавко* // СА.– 1978.– № 3.– С. 113-126.

343. *Пескова А. А.* Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки). Автореф. дис. к. и. н.– Ленинград, 1988.– 18 с.

344. *Пескова А.А.* Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного шимени / *А.А. Пескова, С.В. Белецкий* // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии.– Т. 2: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919–1997).– С.-Пб.; Псков, 1997.– С. 129-138.

345. *Петегирич В. М.* Оружие и снаряжение всадника / *В.М. Петегирич* // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (реннеславянский и древнерусский периоды).– К.: Наукова думка, 1990.– С. 163-171.

346. *Петегирич В.М.* Белз / *В.М. Петегирич* // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).– К.: Наук. думка, 1990.– С. 127–129.

347. *Петрашенко В.О., Коцюба В.К.* Дослідження Канівської експедиції в 2004 р / *В.О. Петрашенко, В.К. Коцюба* // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Вип. 7.– Київ, 2005.– С. 249-251

348. *Петрик А.* Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави / *А. Петрик* // Дрогобицький краєзнавчий збірник.– Вип. 4.– Дрогобич, 2000.– С. 61–62.

349. *Петрик А.* До питання про становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів / *А. Петрик* // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.).– Львів: ВМС, 2003.– С. 137–142.

350. *Петрик А.* Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави / *А. Петрик* // Белз та Белзька земля. Науковий збірник.– Вип. 1.– Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004.– С. 81–86

351. *Петрик А.М.* Боярство Галицько-Волинської держави (XII – XIV ст.) Автореферат канд. іст. наук / *А. Петрик*.– Львів, 2007.– 20 с.

352. *Петрик В.* Містобудівельна діяльність Данила Галицького / *В. Петрик* // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 119-127.

353. *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв.: Монографія *Петрухин В. Я.* – Смоленск; М., 1995.– 302 с.

354. *Петухов Е.* Серапион Владимирский проповедник XIII вв. / Монографія *Е. Петухов*.– Спб, 1889.– 120 с.

355. *Пивоваров С.В.* Культурна пластика із зображенням Бориса та Гліба в давньоруських старожитностях України / *С.В. Пивоваров* // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 191-193.

356. *Пивоваров С.В.* Медальйон з святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації / *С.В. Пивоваров* // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.– Вип. 14.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2010.– С. 56–58.

357. *Пивоварчик С.А.* Вооружение и снаряжение всадника из раскопок Понеманских городищ (X–XIII вв.) / *С.А. Пивоварчик* // Гістарычна-археалагічны зборнік.– Вип. 3.– Мінск, 1994.– С. 190–201.

358. *Платонова Н. И.* Каменные погребения XI – начала XII вв. в Новгородской земле (анализ погребального обряда) / *Н.И. Платонова* // Труды XI Международного Конгресса Славянской археологии.– Т. 4.– Москва, 1998.– С. 372-381.

359. *Плахонін А.Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X– перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал.– 2000.– № 4.– С. 127–143.

360. *Плахонін А. Г.* Перша Волинська криза (1084-1087 роки) / А.Г. Плахонін // Україна в Центрально-Східній Європі.– 2003.– Вип.– С. 49–68.

361. *Плахонін А. Г.* Друга Волинська криза (1097-1100 роки) / А.Г. Плахонін // Україна в Центрально-Східній Європі.– 2006.– Вип. 6.– С. 177–213.

362. *Погодин М. П.* Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. / Монографія М. П. Погодин.– СПб., 1848.– 435 с.

363. *Поляркин В.А.* Содержаний понятій "географическая среда" и о влиянии географической среды на общество / В.А. Поляркин // Природа и общество.– М., 1967. – 146 с.

364. *Природа* Львівської області./ Під ред. К.І. Геренчука.– Львів, 1972.– 168 с.

365. *Природа* Волинської області. Під ред. К.І. Геренчука.– Львів, 1976.– 174 с.

366. *Природа* Ровенської області./ Під ред.К.І. Геренчука.– Львів, 1976.– 136 с.

367. *Природа* Тернопільської області./ Під ред. К.І. Геренчука.–Львів,1989.– 168 с.

368. *Природа* Украинской ССР. Климат.– К.: Наук. думка, 1984.– 345 с.

369. *Природа* Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование.– К., 1985.– 238 с.

370. *Присяжний К.* Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К. Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"): Матеріали наукової конференції (сmt. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).– Львів, 1998.– С. 176–184.

371. *Пришляк В.* Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-

річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001.– 3.– Львів, 2001.– С. 221–228.

372. *Прищепя Б. А.* Городища IX–XIII ст. над Горинню в Поліських районах Рівненської області / Б.А. Прищепя // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.*– Луцьк, 2002.– С. 210–211.

373. *Прищепя Б. А.* Жорнівське городище на річці Стублі / Б.А. Прищепя // *Археологічні дослідження в Україні.*– К., 1992.– С. 128.

374. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях: Монографія / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко.– Рівне: Держ. ред.-вид. п-во, 1996.– 248 с.

375. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Муравицьке городище / *Монографія Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко.*– Маріуполь: Рената, 2001.– 80 с.

376. *Прищепя Б.А.* Дослідження Басівкутського городища / Б.А. Прищепя // *Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 років.*– Київ: Ін-тут археології НАН України, 2001.– С. 197–199.

377. *Прищепя Б. А.* Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині / Б.А. Прищепя // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.*– Київ: Ін-тут археології НАН України, 2002. – С. 224–226.

378. *Прищепя Б.А.* Історична інтерпретація скарбів кінця XI-початку XII ст. / *Б.А. Прищепя // А се его сребро. Зб. праць на пошану М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя.*– К., 2002.– С. 89-91.

379. *Прищепя Б.А., Ткач В.В.* Слов'яно-руські городища IX-XIII ст. в басейні Ікви / *Б.А. Прищепя, В.В. Ткач // Археологія Тернопільщини.* – Тернопіль: Джура, 2003.– С. 181–192.

380. Прищепя Б.А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. / Б.А. Прищепя // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ: Ін-тут археології НАН України, 2004. – Вип. 6. – С. 267–271.

381. Прищепя Б.А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні / Б.А. Прищепя // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 105–112.

382. Прищепя Б. Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б.А. Прищепя, В. Ткач, В. Чекурков // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції.– Дубно, 2007.– С. 125-132.

383. Прищепя Б.А. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м.Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищепя, О.Л.Позіховський, О.М.Романчук, В.С. Чекурков // АБУ 2003-2004 рр.– Вип. 7.– Запоріжжя, 2005.– С. 262-266.

384. Прищепя Б.А. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі / Б.А. Прищепя, О.Л.Позіховський, В.С. Чекурков // АБУ 2004-2005 рр.– Вип. 8.– Київ, 2006.– С. 311-315.

385. Прищепя Б. А. Нові дослідження в Дорогобужі / Б.А. Прищепя, Ю.П. Терлецький, В.С. Чекурков // АБУ 2001–2002 рр.– Київ: Ін-тут археології НАН України, 2003.– С. 234–235.

386. Прищепя Б. А. Розкопки в Дорогобужі у 2003 рр. / Б.А. Прищепя, Ю.П. Терлецький // АБУ 2002–2003 рр.– Київ: Ін-тут археології НАН України, 2004.– Вип. 6.– С. 271–274.

387. Прищепя Б.А. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської обл. / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АБУ 2004-2005 рр.– Вип. 8.– Київ, 2006.– С. 315-318.

388. Прищепя Б. А. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АБУ 2005-2007 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н. О. Гаврилюк. - Вип. 9. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – с. 314-317.

389. *Прищепя Б.* Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році / *Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, В.В. Ткач* // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 97-101.

390. *Прищепя Б.А.* Перші археологічні розкопки в Корці / *Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков* // АБУ 2004-2005 рр.– Вип. 8.– Київ, 2006.– С. 318-320.

391. *Прищепя Б. А.* Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа / *Б.А. Прищепя* // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. Вип. 30: Матеріали 30-ї Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24-25.03.2009 р.).– Луцьк, 2009.– С. 34–36.

392. *Прищепя Б.А.* Дослідження історичної топографії Острога доби Середньовіччя / *Б.А. Прищепя* // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук.– Крем'янець, 2009.– С. 183–192.

393. *Прищепя Б. А.* Основні підсумки археологічних досліджень Дорогобужа на Горині / *Б.А. Прищепя* // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць.– Рівне, 2010.– № 9. Серія “Історичні та політичні науки”.– С. 46-54.

394. *Прокопчук В. С.* Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.) / *В. С. Прокопчук* // Краєзнавство.– 2003.– № 1–4.– С. 33–41.

395. *Пуцко В.Г.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов / *В.Г. Пуцко* // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Вып. 26. – Секция VI. – С. 62-65.

396. *Пишик В.С.* Ангел у Галичі / *В.С. Пишик* // Літопис Червоної Калини. – № 1–3. – Львів, 1995. – С. 2–8.

397. *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X–первой половине XIII вв. / *Монографія О.М. Рапов* – М.: Изд-во МГУ, 1977.– 264 с.

398. *Раппопорт П.А.* Волыньские башни / *П.А. Раппопорт* // Материалы и исследования по археологии СССР.– № 31.– Л.: Наука, 1954.– С. 202–223.

399. *Раннопорт П.А.* Холм / *П.А. Раннопорт* // Советская археология.– 1954.–Т. 20.– С. 313–323.

400. *Раннопорт П. А.* Новые данные по исторической географии Волыни / *П.А. Раннопорт* // Кратки сообщения Института археологи СССР.– Вып. 99.– 1964.– С. 54–58.

401. *Раннопорт П.А.* Планировка западнорусских городищ X–XI вв. / *П.А. Раннопорт* // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве /сентябрь 1965 г./- Москва, 1965.– С. 52-53.

402. *Раннопорт П. А.* К вопросу о Плеснеске / *П.А. Раннопорт* // СА.– 1965.– № 4.–С. 92–103.

403. *Раннопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / *Монографія П.А. Раннопорт* // МИА.– № 140.– Л.: Наука, 1967.– 241 с.

404. *Ратич О. О.* Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР / *Монографія О.О. Ратич.*– К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– 96 с.

405. *Ратич О.О.* Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель / *О.О. Ратич* // МДАПВ.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958.– Вип. 2.– С. 119-131.

406. *Ратич О.О.* Результати досліджень давньоруського городища Замчисько у м. Судова Вишня Львівської області в 1957–1959 рр. / *О.О. Ратич* // МДАПВ.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– Вип. 4.– С. 111.

407. *Рафальський Л.* Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году // Волынские епархиальные ведомости. Приложение.– 1872.– № 13.– 218 с.

408. *Рожко В.* Православні монастирі Волині: Монографія / *В. Рожко.*– Луцьк: Надстир'я, 1997.– 348 с.

409. *Рожко М.* Зброя дальнього бою із стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла - арбалета) / *М. Рожко* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 244: Праці археологічної комісії.– Львів, 2002.– С. 287–311.

410. *Розенфельдт Р.Л.* О конструкции и назначении некоторых железных изделий / Р.Л. Розенфельдт // СА.– 1960.– № 2.– С. 276–279.

411. *Русина О.В.* України під татарами та Литвою: Монографія / О.В. Русина.– К.: Альтернативи, 1998.– 320 с. (Україна крізь віки.– Т. 6)

412. *Рыбаков Б.А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XIII вв. / Б.А. Рыбаков // СА.– 1940.– № 6.– С. 230–250.

413. *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси.– Т. I.– М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1948.– С. 330–342.

414. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Монография Б.А. Рыбаков.– М.: Наука, 1982.– 592 с.

415. *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси / Монография Б.А. Рыбаков.– М.: Наука, 1987.– 356–357.

416. *Савицький В.* Мініатюрні сокирки амулети – джерело для реконструкції дохристиянських вірувань давніх слов'ян / В.М. Савицький, Г.В. Охріменко // Старий Луцьк. Наук.-інформ. збірник ЛДІКЗ.– Вип. 3.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007.– С. 130–138.

417. *Савицький В.М.* Давньоруські бойові сокири з Волині / В.М. Савицький, Д. Воюта, М. Собуцький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. Вип.. 30: Матеріали 30-ї Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24-25.03.2009 р.).– Луцьк, 2009.– С. 30–34.

418. *Савицький В.М.* Металеві іконки-підвіски та складні XI–XV ст. з Волині / В.М. Савицький, В. Свінціцький, Г. Охріменко, А. Оболончик // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVI міжнародної наукової конференції присвяченої 105 - й річниці від дня народження Павла Жолтовського... – Луцьк, 2009. – С.107-119.

419. *Самоквасов Д.* Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния: Монографія / Д. Самоквасов.– СПб, 1880.– 203 с.

- 420.** *Сванидзе А. А.* Деревенские ремесла в средневековой Европе: Монографія / *А. А. Сванидзе.*— М.: Высшая школа, 1985, с. 133.
- 421.** *Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М.* Довідник з археології України. Ровенська область: Монографія / *І.К.Свєшніков, Ю.М.Нікольченко.*— К.: Наук. думка, 1982.— 114 с.
- 422.** *Седов В.В.* Раскопки в Изборске в 1971 и 1972 гг. / *В.В. Седов* // КСИА.— 144.— 1975.— С. 67-74.
- 423.** *Седов В. В.* Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / *В.В. Седов* // Український історичний журнал.— 2001.— № 3.— С. 18–21.
- 424.** *Сендульский А.* Село Тихомль Острожского уезда / *А.Сендульский* // Волынские епархиальные ведомости.— 1870.— № 5.— С. 158-166; *Його ж.* Город Дубно / *А.Сендульский* // Волынские епархиальные ведомости.— 1877.— № 14.— С. 586-606.
- 425.** *Сендульский А.* Село Пересопница Ровенского уезда / *А.Сендульский* // Волынские епархиальные ведомости.— 1880.— № 11.— С. 548–559.
- 426.** *Сендульский А.* Город Луцк / *А.Сендульский* // Волынские епархиальные ведомости.— Почаев, 1873.— № 23, 24.
- 427.** *Січинський Володимир.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.— Львів: Вид. кооператива "Червона калина", 1938.— 123 с.
- 428.** *Січинський Володимир.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть: Монографія / *В. Січинський.*— Київ: "Довіра", 1992.— 256 с.
- 429.** *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX—середина XVIII ст.) / *О.Ф. Сидоренко.*— Автореф. ... д-ра іст. наук.— К., 1997.— 30 с.
- 430.** *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*— К., 1977.— Т. 1.— С. 269.— 631 с.
- 431.** *Смирнов К.А.* Костяной псалий со старшего Каширского городища / *К.А. Смирнов* // Советская археология.— № 2.— 1988.— С. 242–243.

432. *Софроненко К.А.* Общественный строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / *Монографія К.А. Софроненко* – М.: Гос. изд. юр. лит-ры, 1955.– 166 с.

433. *Татищев В.Н.* История государства Российского /Сочинения в 7 т. В.Н. Татищев.– Т. 4.– М.–Л.: Наука. Ленинградское отд-ние, 1964.– 555 с.

434. *Теодорович Н.И.* Город Владимир-Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Волынской епархии. 992–1892 / *Монографія. Н.И.Теодорович.*– Почаев, 1893.– 255 с.

435. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / *Монографія. Н.И.Теодорович.*– Почаев, 1889.– Т. 2.– 1120 с.

436. Теревовля і Теревовлянщина. Історико-мемуарний збірник.– Торонто, 1988.– 545 с.

437. *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі / *К.І. Терещук // Дослідження з слов'яно- руської археології.* – К.: Наук. думка, 1976. – С. 164-175.

438. *Терещук К.І.* Середньовічні торгівельні шляхи Східної Волині / *К.І. Терещук // Археологія.* – 1981. – Вип. 36. – С. 77–85.

439. *Терський-Шеломенцев В. С.* Исследования детинца Звенигорода Галицкого / *В. С. Терський-Шеломенцев // СА.*– 1978.– № 1.– С 206–215.

440. *Терський-Шолом'янцев В. С.* Дослідження посаду літописного Звенигорода / *В. С. Терський-Шолом'янцев // Археологія.*– 1978.– Вип. 28.– С. 86–93.

441. *Терський В. С.* Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987–1988 рр.) / *В. С. Терський, С.В. Терський // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.*– Львів: Світ, 1991.– С. 89–91.

442. *Терський В. С., Терський С. В.* Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському / *В. С. Терський, С.В. Терський // Минуте і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.*– Луцьк, 1988.– Ч. II.– С. 71–72.

443. *Терський-Шоломянцев В. С.* Пересопница / *В. С. Терський-Шоломянцев* // Археология Прикарпатья, Волыни и Зарпатья (раннесловянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 124–126.

444. *Терський С. В.* Пересопницька волость XI–XIII ст. / *С.В. Терський* // Молоді учені-суспільствознавці УРСР – 70 річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17–18 грудня 1987 р. – Львів, 1987. – С. 159–160.

445. *Терський С. В.* Городище Монастирище поблизу Грицеволі / *С.В. Терський* // Зоря комунізму. – м. Радехів, Львівська обл. – 1988. – 12 червня.

446. *Терський С. В.* Соціальна топографія літописних міст Надстублянщини в X–XIII ст. / *С.В. Терський* // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 95–97.

447. *Терський С. В.* До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII–XIV ст. / *С.В. Терський* // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11–12 травня 1990 р. – Львів, 1990. – С. 48–50.

448. *Терський С. В.* Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині / *С.В. Терський* // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 11–13 жовтня 1991 р. – Луцьк, 1991. – С. 22–24.

449. *Терський С. В., Терський В. С.* Князівські садиби в околицях Лучеська XII–XIV ст. (до проблеми локалізації) / *С.В. Терський, В. С. Терський* // Тези Республіканської конференції, присвяченої "Атласу історії культури Волинської області" 11–13 грудня 1991 р. – Луцьк. 1991. – С. 22–23.

450. *Терський С. В.* Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) / *С.В. Терський* // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.) – Київ; Львів, 1992. – С. 57–58.

451. *Терський С. В.* Дослідження Владичого двору в Луцькому замку / С.В. Терський // Архітектура Волині: історія та сучасність: Тези конференції в м. Луцьку (Україна) 20–27 вересня 1992 р.– К., 1992.– С. 45–47.

452. *Терський С. В.* До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. / С.В. Терський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року).– Рівне, 1993.– С. 71–73.

453. *Терський С. В.* Про семантику деяких міфологічних оповідань, що стосуються слов'янських археологічних пам'яток VIII–XII ст. / С.В. Терський // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3–4 травня 1993 р.).– Київ; Львів, 1993.– С. 115–116.

454. *Терський С. В.* Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь / С.В. Терський // Остріг на порозі 900-ліття. Тези доповідей I-ї та II-ї краєзнавчих конференцій.– Остріг, 1992.– С. 54–55.

455. *Терський С.В., Терський В.С.* Монастирі княжої Пересопниці / С.В. Терський, В.С. Терський // Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції "Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи".– Рівне, 1993.– С. 15–17.

456. *Терський С. В.* Про племінний етап в історії долітописного Лучеська / С.В. Терський // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції.– Львів, 1993.– С. 24–26.

457. *Терський С. В.* Розвідки в околицях княжого Лучеська / С.В. Терський // Археологічні дослідження в Україні 1991 р.– Луцьк: Надстир'я, 1993.– С. 120–121.

458. *Терський С. В.* Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.– Вип. I.– Львів, 1993.– С. 27–41.

459. *Терський С. В.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 41–67.

460. *Терський С. В.* Вироби з кості і рогу Х–ХІІІ ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 68–87.

461. *Терський С. В.* Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини.– № 7–9.– Львів, 1993.– С. 28–32.

462. *Терський С. В.* Чемерин: Історична доля малих міст Волині / С.В. Терський // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища 18–20 травня 1993 року.– Житомир, 1993.– С. 27–28.

463. *Терський С. В.* Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою / С.В. Терський, В. С. Терський // "Родовід". Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.– № 7.– 1994.– С. 47–53.

464. *Терський С. В.* Пересопницька волость / С.В. Терський // "Родовід". Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.– № 7.– 1994.– С. 54–55.

465. *Терський С. В.* Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею / С.В. Терський // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).– Житомир: ЖО СЖУ, 1994.– С. 211–212.

466. *Терський С. В.* Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (ХІІ–ХІV ст.) / С.В. Терський // Міжнародна археологічна конференція "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–ХІV ст. у передгір'ї Карпат і Татр", Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень.– Львів, 1994.– С. 27–28.

467. *Терський С. В.* Розвідки у Верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р.– Львів: Історичний музей, 1994.– С. 12–13.

468. *Терський С. В.* Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI–XIV ст.) / С.В. Терський // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V-го круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року).– Т. 5.– К.; Львів, 1995.– С. 460–461.

469. *Терський С. В.* Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. IV.– Ч. I.– Львів: Логос, 1995.– С. 73–88.

470. *Терський С. В.* Історична топографія та забудова Пересопниці XII–XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень / С.В. Терський // Волинь незабутня. Тези VI регіональної науково-практичної конференції "Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України".– Рівне, 1995.– С. 8–9.

471. *Терський С. В.* Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею / С.В. Терський // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році.– Львів: Істор. музей, 1996.– С. 73–75.

472. *Терський С. В.* До питання про дерев'яне храмове будівництво у княжому Лучеську / С.В. Терський // Вісник (Укрзахідпроектреставрація).– Ч. 5.– Львів, 1996.– С. 105–106.

473. *Терський С. В.* Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. 5.– Ч. I.– Львів, 1996.– С. 74–95.

474. *Терський С. В.* Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині / С.В. Терський // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.– Т. XVII.– Rzeszów; Krosno; Przemyśl; Sandomierz; Tarnow, 1996.– S. 305–309.

475. *Терський С. В.* Літописна Пересопниця в світлі археології / С.В. Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).– Вип. I.– Рівне, 1996.– С. 28–37.

476. *Терський С. В.* Скарб залізних знарядь праці княжої доби з с. Гірне на Стрийщині / С.В. Терський // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали

Міжнародної історико-народознавчої конференції "Минуле і сучасне Бойківщини", яка відбулась у Самборі, 6 березня 1996 р. з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького.– Львів; Самбір, 1996.– С. 28–29.

477. *Терський С. В.* Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (результати досліджень 1987–1992 років) / С.В. Терський // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник за рік 1995.– Кн. 3.– Опішне, 1996.– С. 83–98.

478. *Терський С. В.* Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. / С.В. Терський // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали.– Львів, 1997.– С. 89–91.

479. *Терський С. В.* Старожитний Лучеськ у світлі археології / С.В. Терський // Беларусь в сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў // Гістарычна-археалагічны зборнік.– Вып. 11.– Мінск, 1997.– С. 116–123.

480. *Терський С. В.* Луцький Поділ: до питання формування території середмістя / С.В. Терський // Гісторыя Беларусі: Жалезны век і Сяроднявеччя. Да 70-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава.– Мінск, 1997.– С. 66–69.

481. *Терський С. В.* Галицько-Волинська Держава: зв'язки із Сходом (за матеріалами археологічних досліджень політико-економічних центрів Західної Волині) / С.В. Терський // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали.– К.: КДУ, 1997.– С. 268–269, табл. LVII.

482. *Терський С. В.* Археологічні пам'ятки Західної Волині: проблема кадастру / С.В. Терський, О. В. Фіщук // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали.– К.: КДУ, 1997.– С. 49–51.

483. *Терський С. В.* Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 р. / С.В. Терський // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.– Київ: Інститут археології НАН України, 1997.– С. 137–138.

484. *Терський С. В.* З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої Світової війни / С.В. Терський // Наукові записки

(Львівський історичний музей).– Вип. VI.– Ч. I.– Львів: Українські технології, 1997.– С. 148–179.

485. *Терський С. В.* Старожитний Лучеськ у світлі археології / С.В. Терський // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.– Луцьк: Історико-культурний заповідник, 1998.– С. 6–28.

486. *Терський С. В.* Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) / С.В. Терський // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України / Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції.– Івано-Франківськ; Галич: Плай, 1998.– С. 61–64.

487. *Терський С. В.* Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці на Волині / С.В. Терський // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І.К. Свешнікова (1915–1995).– Вип. 1.– Львів: Історичний музей, 1998.– С. 131–139.

488. *Терський С.В.* Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. 7.– Львів, 1998.– С. 158–179.

489. *Терський С.В., Терський В.С.* З історії дослідження літописного Звенигорода / С.В. Терський, В.С. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Т. 235. Праці археологічної комісії.– Львів, 1998.– С. 358–372.

490. *Терський С. В.* Храм Св. Івана Хрестителя на Ринку у Лучеську / С.В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Т. 235. Праці археологічної комісії.– Львів, 1998.– С. 608–618.

491. *Терський С. В.* Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) / С.В. Терський // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"). Матеріали наукової конференції (сmt Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).– Львів, 1998.– С. 89–96.

492. *Терський С. В.* Володимир Шолом'янцев-Терський та археологія середньовічних міст заходу України / С.В. Терський // Постаті української археології. Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.– Вип.

7. Археологічні Читання, присвячені пам'яті Олександра Черниша.– Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998.– С. 56–58.

493. *Терський С. В.* Старожитний Лучеськ у світлі історії та археології / С.В. Терський // Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис.– № 1–3 (88–90).– Львів, 1999.– С. 238–259.

494. *Терський С. В.* Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) / С.В. Терський // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.– Львів: Історичний музей, 1999.– С. 48–54.

495. *Терський С. В.* Княже місто Пересопниця (До 850-річчя першої літописної згадки про історичний центр Погориння) / С.В. Терський // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.– Львів: Історичний музей, 1999.– С. 54–56.

496. *Терський С. В.* Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946–1991 рр. / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. 8.– Львів, 1999.– С. 196–233.

497. *Терський С. В.* Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року.– Київ: Інститут археології НАН України.– С. 44–46.

498. *Терський С. В.* Рятівні дослідження на території літописного Лучеська / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року.– Київ: Інститут археології НАН України, 1999.– С. 46–47.

499. *Терський С. В.* Пересопниця після Батия. Нові знахідки / С.В. Терський // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ.– Вип. 1.– Київ; Чернівці: Прут, 2000.– С. 217–223.

500. *Терський С. В.* Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. IX.– Львів, 2001.– С. 179–201.

501. *Терський С. В.* Олика. Історичний нарис / Монографія С.В. Терський.– Львів: Новий час, 2001.– 52 с., іл.

502. *Терський С. В.* Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1994–1995 років.– Київ: Інститут археології НАН України, 1999.– С. 171–174.

503. *Терський С. В.* До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. X.– Львів, 2001.– С. 130–158.

504. *Терський С. В.* Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського / С.В. Терський // Сучасні проблеми археології.– Київ: Інститут археології НАН України, 2002.– С. 225–227.

505. *Терський С. В.* Дослідження у Володимирі та Зимно / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.– Київ: Інститут археології НАН України, 2002.– С. 78–80.

506. *Терський С. В.* Посад Замостя літописної Пересопниці у світлі археології / С.В. Терський // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000–2002 рр. Збірник наукових праць.– Луцьк, 2002.– С. 151–152.

507. *Терський С. В.* Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира / С.В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 244. Праці археологічної комісії.– Львів, 2002.– С. 645–662.

508. *Терський С. В.* Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986-2000) / Монографія С.В. Терський.– Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002.– 108 с., іл. (Серія «Археологічні збірки Галичини і Волині».– Вип. 1)

509. *Терський С. В.* З історії дослідження Волинського краю археологічними експедиціями Львівського історичного музею (1957–2000 рр.) / С.В. Терський // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.– Вип. 8. Матеріали наукової конференції "Давнє населення заходу України: екологія, історія, культура", присвяченій 100-річчю з дня народження професора

Маркіяна Смішка та 60-річчю відділу археології (м. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 8–9 листопада 2000 р.).– Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2002.– С. 41–44.

510. *Терський С. В.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис / Монографія С.В. Терський.– Рівне: Азалія, 2003.– 160 с., іл.

511. *Терський С. В.* Рятівні дослідження у містах Західної України / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.– Київ: Інститут археології НАН України, 2003.– С. 44–46.

512. *Терський С. В.* Проблеми дослідження та музеєфікації археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.).– Львів: ВМС, 2003.– С. 169–176.

513. *Терський С. В.* Участь наукових установ Львова у вивченні старожитностей Волині у міжвоєнний період / С.В. Терський // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали Другої наукової краєзнавчої конференції (21 листопада 2002 р.).– Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003.– С. 337–344.

514. *Терський С. В.* Володимир у світлі археології / С.В. Терський // *Zamojsko-Wolyńskie zeszyty muzealne.*– Т. 1.– Zamość, 2003.– С. 27–44.

515. *Терський С. В.* Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними / С.В. Терський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (збірник наукових праць).– Т. 1 (17).– Чернівці: Прут, 2004.– С. 80–92.

516. *Терський С. В.* Дослідження та колекціонування старожитностей Волині львівськими музейними закладами (XIX–1-а пол. XX ст.) / С.В. Терський // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції Луцьк-Колодяжне, 18–19 травня 2004 р.– Луцьк, 2004.– С. 241–244.

517. *Терський С. В.* Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на

місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 502: Держава та армія.– 2004. – С. 18–24.

518. *Терський С. В.* Археологічні матеріали з Белза у фондах львівського історичного музею з надходжень до 1940 року. Спроба каталогу / С.В. Терський // Белз та Белзька земля. Науковий збірник.– Вип. 1.– Белз: Державний історико-культурний заповідник, 2004.– С. 24–27.

519. *Терський С. В.* Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами) / С.В. Терський // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славута).– Львів, 2004.– С. 88–90.

520. *Терський С. В.* Дослідження літописної округи княжого Володимира / С.В. Терський // Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень.– Львів, 2004.– С. 61–64.

521. *Терський С. В.* Боярство у княжому Володимирі у XI–XIV ст. за літописними та археологічними даними / С.В. Терський // Матеріали 14-ї Наукової конференції “Минуле і сучасне Волині та Полісся”, присвяченої 680-літтю надання Володимир-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7–8.12. 2004 р.).– Луцьк, 2004.– С. 166–168.

522. *Терський С. В.* Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації) / С.В. Терський // Матеріали 14-ї Наукової конференції “Минуле і сучасне Волині та Полісся”, присвяченої 680-літтю надання Володимир-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7–8.12.2004 р.).– Луцьк, 2004.– С.166–168.

523. *Терський С. В.* Археологія та історичне краєзнавство Волині в роки Другої світової війни / С.В. Терський // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом уроки Другої світової війни”. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції“ 27 жовтня 2004.– Київ: Національний Педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2004.– С. 307–314.

524. *Терський С. В.* З історії формування археологічної збірки Львівського історичного музею / С.В. Терський // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання” (Чернівці, 28-29 травня 2005).– Чернівці: Прут, 2005.– С. 157–162.

525. *Терський С. В.* З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 528: Держава та армія.– 2005. – С. 16–27.

526. *Терський С. В.* З історії колекціонування археологічних пам'яток львівськими науковими та музейними осередками у XIX–1-а пол. XX ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) / С.В. Терський // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (19 листопада 2004 р.).– Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005.– С. 43–54.

527. *Терський С. В.* Археологія та історичне краєзнавство Волині у суспільному житті Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни / С.В. Терський // Військово-науковий вісник.– Вип. 7.– Львів: ЛВІ, 2005.– С. 254–265.

528. *Терський С. В.* Лікарська справа у Галичині та Волині у X–XVII ст. / С.В. Терський // Здоровий спосіб життя. Збірник наукових статей.– Вип. 7.– 2005. – С. 60–64.

529. *Терський С. В.* Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 541: Держава та армія.– 2005. – С. 39–48.

530. *Терський С. В.* Стан гігієни на українських землях та у Львові XIII–XVII ст. / С.В. Терський // Наукові зошити історичного факультету. – Вип. 7. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – С. 78–88.

531. *Терський С. В.* Дослідження та колекціонування старожитностей Галицько-Волинської держави у Галичині у XIX ст. / С.В. Терський //

Археологічні дослідження Львівського університету.– Вип. 8.– Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2005.– С. 294–302.

532. *Терський С. В.* Волинские нумизматические находки XIV - начала XV вв. / С.В. Терський // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов (м. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.). – С. 177–180.

533. *Терський С. В.* Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940-1972 років. Аналіз колекції / С.В. Терський // Конференція “Ольжині читання”.– Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року.– С. 16-22.

534. *Терський С. В.* Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987-2004 рр.) / С.В. Терський // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць.– Крем’янець, 2006.– С. 74–84.

535. *Терський С. В.* Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 555: Держава та армія.– 2006. – С. 13–19.

536. *Терський С. В.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 8–18.

537. *Терський С. В.* Лучеськ Х–XV ст. / Монографія С.В. Терський.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006.– 252 с., іл.

538. *Терський С. В.* Волинь часів великого князя Любарта Гедиміновича та Золота Орда: взаємовідносини за історичними та археологічними джерелами / С.В. Терський // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ.– Вип. 3.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007.– С. 16–27.

539. *Терський С. В.* Володимир у світлі археології / С.В. Терський // Княжа доба: історія і культура.– Вип. 1.– Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип’якевича НАН України, 2007. – С. 243–270.

540. *Терський С. В.* Княжа столиця Волині в просторі і часі: порівняльний аналіз поглядів луцьких та львівських істориків (Рец. на: Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В. В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії).– Луцьк, 2004.– 260 с.) / С.В. Терський // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 1.– Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 314–325.

541. *Терський С. В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 584: Держава та армія.– 2007. – С. 13–26.

542. *Терський С. В.* Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії (за даними археології) / С.В. Терський // Релігія і церква в історії Волині. Збірник наукових праць.– Крем'янець, 2007.– С. 7–16.

543. *Терський С. В.* Боярство Волині Х–XIV ст.: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) / С.В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.– Т. 253. Праці археологічної комісії.– Львів, 2007.– С. 511–527.

544. *Терський С. В.* Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (Х–XII ст.) / С.В. Терський // Другі “Ольжині читання”.– Пліснесько-Львів, 14-15 червня 2007 року.– Львів, 2007.– С. 53-58.

545. *Терський С. В.* Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (Х–XIV ст.) в світлі розкопок 1999-2000 рр. / С.В. Терський // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.– Вип. 11.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007.– С. 256–263.

546. *Терський С. В.* Історія Луцька у 3-х томах / Монографія С.В. Терський.– Т. 1: Лучеськ Х–XV ст.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2007.– 252 с., іл.

547. *Терський С. В.* Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року / С.В. Терський, О. Г. Овчинніков, В. М. Войнаровський // Матеріали та дослідження з археології

Прикарпаття та Волині.– Вип. 11.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007.– С. 295–314.

548. *Терський С. В.* Колекціонери та колекції археологічних пам'яток у львівських музеях XIX-XX ст. / С.В. Терський // *Zamojsko-Wolyńskie zeszyty muzealne.*– Т. 4: "Минуле майбутньому" Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя. Матеріали наукової конференції.– *Zamość, 2006/2007.*– С. 39–60.

549. *Терський С. В.* Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток княжої доби на Волині (до 110-річчя від дня народження) / С.В. Терський // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край.* Матеріали 27-ї Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського (м. Володимир-Волинський, 22.02.2008 р.).– Луцьк, 2008.– С. 283–285.

550. *Терський С. В.* Передмістя Помостичі та Юриздика середньовічного Лучеська (деякі підсумки археологічного вивчення) / С.В. Терський // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ.*– Вип. 4.– Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008.– С. 145–153.

551. *Терський С. В.* Початки Католицької церкви на Волині / С.В. Терський // *Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць.*– Вип.. 1: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем.– Івано-Франківськ; Київ, 2008.– С. 124-130.

552. *Терський С. В.* Матеріальна культура населення Погориння (X-XII ст.) як приклад балто-чорноморських впливів / С.В. Терський // *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego.* – Т. 1: *Starożytność i średniowiecze.*– Toruń, 2008.– S. 122–139.

553. *Терський С. В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Володимира / С.В. Терський // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".*– № 612: Держава та армія.– 2008. – С. 14–22.

554. *Терський С. В.* Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток княжої доби на Рівненщині (до 110-річчя від дня народження) / С.В. Терський //

Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).– Вип. 6.– Рівне, 2008.– С. 111–115.

555. *Терський С. В.* Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 634: Держава та армія.– 2008. – С. 8–17.

556. *Терський С. В.* Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (за археологічними матеріалами Галичини та Волині) / С.В. Терський // Треті “Ольжині читання”.– Пліснеськ, 31 травня 2008 року.– Львів, 2009.– С. 15-18.

557. *Терський С. В.* Археологические коллекции эпохи средневековья в Львовском историческом музее: проблемы формирования, реставрации, экспонирования и каталогизации / С.В. Терський // Музеология – музееведение в XXI веке: проблемы изучения и преподавания: Материалы Международной научной конференции.– Санкт-Петербург, 14 – 16 мая 2008 года.– Санкт-Петербург, 2009.– С. 232.–245.

558. *Терський С. В.* Археологічні дослідження міста Крем’янця та його околиць / С.В. Терський // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук.– Крем’янець, 2009.– С. 25–32.

559. *Терський С. В.* Галицько-Волинські землі у торгівлі з Балтикою (X–XIV ст.) / С.В. Терський // *Gospodarka Ludów Morza Bałtyckiego*. – Т. 1: *Starożytność i średniowiecze*.– Toruń, 2009.– S. 176–186.

560. *Терський С. В.* Дерев’яні шляхетські замки Волині / С.В. Терський // *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Sstudia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa*.– Т. 1: *Historia*.– Toruń, 2009. – S. 44–51.

561. *Терський С. В.* Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст. / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 652: Держава та армія.– 2009.– С. 14–19.

562. *Терський С. В.* Боярство південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // Військово-науковий вісник.– Вип. 12.– Львів: АСВ, 2009.– С. 132–141.

563. *Терський С. В.* Археологічні матеріали княжої доби з досліджень Олександра Цинкаловського у фондах Львівського історичного музею / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. XIII.– Львів, 2009.– С. 19–29.

564. *Терський С. В.* Княже місто Володимир / Монографія С.В. Терський.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.– 320 с., іл.

565. *Терський С. В.* Історія археології та історичного краєзнавства Волині / Монографія С.В. Терський.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.– 380 с., іл.

566. *Терський С.В.* Початки Володимира / С.В. Терський // Четверті “Ольжині читання”.– Пліснеськ, 16 травня 2009 року.– Львів, 2010.– С. 35-37.

567. *Терський С.В.* Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 670: Держава та армія.– 2010.– С. 22–30.

568. *Терський С.В.* Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С.В. Терський // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць.– Рівне, 2010.– № 10. Серія “Історичні та політичні науки”.– С. 145-152.

569. *Терський С.В.* Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства у X –XI ст. / С.В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 2010.– С. 5–10.

570. *Терський С.В.* Формування фортифікацій Волинського князівства у XII – першій половині XIII ст. / С.В. Терський // Київська старовина.– 2010.– № 5.– С. 106-116.

571. *Терський С.В.* Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия / С.В. Терський // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2010. – № 22. – С. 4–9.

572. *Терський С. В.* Оборонне будівництво у Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. / С.В. Терський // Військово-науковий вісник.– Вип. 14.– Львів: АСВ, 2010.– С. 108–119.

573. *Терський С.В.* Початки кам'яного оборонного будівництва у Волинському князівстві / С.В. Терський / С.В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки.– Вип. 4. – Луцьк, 2010.– С. 5–10.

574. *Терський С. В.* Галицько-Волинське боярство у музейних пам'ятках / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей).– Вип. 14.– Львів, 2010.– С. 14–37.

575. *Терський С.В.* Волинська ділянка військово-стратегічного шляху ”із хозар у німець“ у X-XIII ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 201–207.

576. *Терський С.В.* ”Батієва“ дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць.– Рівне, 2011.– № 11. Серія “Історичні та політичні науки”.– С. 126-131.

577. *Терський С.В.* Волинські городища X–XI ст. / С.В. Терський // П'яті “Ольжині читання”.– Пліснеськ, 7 травня 2010 року.– Львів, 2011.– С. 40-46.

578. *Терський С.В.* Західно-волинські військово-стратегічні шляхи ”Північ–Південь“ у XI-XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки.– Острог: Національний університет „Острозька академія”, 2011.– Вип. 17.– С. 107-115.

579. *Терський С.В.* Озброєння дружинника X-XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами / С.В. Терський // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.– Вип. 20.– Львів, 2011.– С. 655-668.

580. *Терський С.В.* Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у XI–XIV ст. / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 693: Держава та армія.– 2011.– С. 16–25.

581. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X–XIV ст.) / *Монографія Б.О. Тимощук.*– К.: Наук. думка, 1982. – 208 с.

582. *Тимощук Б.А.* Восточные славяне: от общины к городам/ *Монографія Б.О. Тимощук.* – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.

583. *Тимощук Б.О.* Східні слов'яни VIII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / *Монографія Б.О. Тимощук.* – Чернівці, 1999. – 120 с.

584. *Тихомиров Н.А.* Київська Русь / *Н.А. Тихомиров* // Наукові записки Інституту історії.– К.: Вид-во АН УРСР, 1950.– С. 18–35.

585. *Тихомиров Н. А.* “Список городов русских дальних и ближних“ / *Н.А. Тихомиров* // Исторические записки / Ин-тут истории СССР АН СССР.– Вип. 40.– М., 1950.– с. 214–259.

586. *Тихомиров Н. А.* Древнерусские города. Изд. 2-е.: *Монографія / Н.А. Тихомиров.*– М.: Госполитиздат, 1956.– 467 с.

587. *Ткач В.В.* Два поселення XII-XIII ст.. біля с. Тараканів / *В.В. Ткач* // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004.– С. 176-183.

588. *Ткач В.В.* Багатощарова пам'ятка Тараканів – 7. / *В.В. Ткач* // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь».– Т. 34. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006.– с. 203-210.

- 589.** *Ткачоў М.А.* Аббарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII-XVIII стст. / Монографія *М.А. Ткачоў*. – Мінск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
- 590.** *Ткачоў М.* Брэсцкі замак / *М.А. Ткачоў* // Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск: Бел. Энцыклапедыя, 1993. – С. 100-101.
- 591.** *Ткачоў М.* Камянецкая вежа / *М.А. Ткачоў* // Археологія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск: Бел. Энцыклапедыя, 1993. – С. 304-305.
- 592.** *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва / Монографія *П.П. Толочко*. – К.: Наук. думка, 1970. – 220 с.
- 593.** *Толочко П.П.* Южная Русь: некоторые проблемы историко-археологического изучения города / *П.П. Толочко* // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1988. – С. 180–190.
- 594.** *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город / Монографія *П.П. Толочко*. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
- 595.** *Толочко П.П.* Стаття 6731 года Галицко-Волынской летописи и время её написания / *П.П. Толочко* // *Ruthenica*. – № 4. – 2005. – С. 47–53.
- 596.** *Томашевский А. П.* Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X-XIII вв. / *А. П. Томашевский* // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 109-111.
- 597.** *Томенчук Б.* Археологія некрополів Галича та Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Монографія *Б. Томенчук*. – Івано-Франківськ, 2006. – 328 с.
- 598.** *Троневич П. О., Сайчук Б. Т.* Підплитове поховання у луцькому замку / *П.О. Троневич, Б.Т. Сайчук* // Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура). – Ч. 2. – Луцьк, 1990. – С. 16–17.
- 599.** *Троневич П. О.* Луцький замок / Монографія *П.О. Троневич*. – Луцьк: Когеус-Діксон, 2003. – 199 с.
- 600.** *Трусев О.А.* Пам'ятники монументального зодчества Белорусии XI-XVII вв. Архитектурно-археологический анализ / Монографія *О.А. Трусев*. – Мінск: Наука и техника, 1988. – 160 с.

- 601.** *Фонт Марта.* Венгры на Русі в XI–XIII вв. / *М. Фонт* // *А се єго сребро: Зб. праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя.*– К., 2002.– С. 91–98.
- 602.** *Філіпчук М. А.* Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції / *М. А. Філіпчук* // *Нові матеріали до археології Прикарпаття і Волині.*– Львів: Світ, 1991.– С. 95–99.
- 603.** Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности Поднепровья.- Киев, 1907.– Вып. VI.- 290 с.
- 604.** *Хлібовська Г.* Сучасна польська історична регіоналістика про формування польсько-німецького порубіжжя у X– на початку XIV ст. / *Г. Хлібовська* // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* – 2010. – № 22.– С. 155–162.
- 605.** *Худяков Ю.С.* Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / *Монографія Ю.С. Худяков.*– Новосибирск: Наука, сиб.отдел., 1991.– 190 с.
- 606.** *Цинкаловський О.* Матеріяли до археології Володимирського повіту / *О. Цинкаловський* // *Записки НТШ.*– Т. 154. Праці історично-філософської секції.– Львів, 1937.– С. 183-240.
- 607.** *Цинкаловський О.* “Стара Волинь і Волинське Полісся”: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / *Монографія О.Цинкаловський.*– Вінніпег, 1984.– Т. 1.– 600 с.
- 608.** *Цинкаловський О.* Княжий город Володимир / *Монографія О.Цинкаловський.*– Луцьк: Надстир’я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935).– 124 с.
- 609.** *Цись М.П.* Геоморфологія УРСР / *Монографія М.П. Цись.*– Львів: Вид-во ЛДУ.– 1962.– 186 с.
- 610.** *Чайка Р. М., Зварыч В. В.* Работы Вольно-Днестровской экспедиции / *Р.М. Чайка* // *Археологические открытия 1978 г.*– М.: Наука, 1979.– С. 417–419.
- 611.** *Чайка Р. М.* Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин / *Р.М. Чайка* // *Археологічні дослідження Львівського університету.*– Вип. 2.– Львів: ЛДУ, 1997.– С. 75–86.

612. *Чайка Р. М.* Розкопки городища давньоруського часу біля с. Лози на Збаражчині / Р.М. Чайка // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003.– С. 193–196.

613. *Чайка Р.М.* Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / Монографія Р.М. Чайка. – Львів: ЛДУ, 2009.– 214 с.

614. *Чайка Р.М.* Работы у с. Литовеж на Буге / Р.М. Чайка // Археологические открытия 1979 г.– М.: Наука, 1980.– С. 349-350.

615. *Чайка Роман.* Дослідження літописного городища Всеволожа / Р.М. Чайка // Львівський археологічний вісник.– Львів: Історичний музей, 1999.– С. 87–90.

616. *Черепнин Л.В.* Летописец Данила Галицкого / Л.В. Черепнин // Исторические записки.– М., 1941.– № 2.– С. 34-56.

617. *Чубатий Микола.* Історія християнства на Русі-Україні / Монографія М. Чубатий.– Т. 1 (до р. 1353).– Рим–Нью Йорк, 1965.– 816 с. (Праці Греко-Католицької Богословської Академії.– Т. 24–26).

618. *Чукова Т.А.* Иконография Христа, Божей Матери и святых на древнерусских металлических актовых печатях X-XV вв. / Т.А. Чукова // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 28-77.

619. *Чобіт Д.* Броди та його округа княжих часів Русі-України. X–XV ст. (воєнно-історичне дослідження) / Монографія Д. Чобіт.– Броди: Просвіта, 2008.– 244 с.

620. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського / Монографія Ф.М. Шабульдо.– К.: Наук. думка, 1987.– 179 с.

621. *Шараневич И.* Історія Галицко-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453 / Монографія И. Шараневич.– Львов, 1863.– 440 с.

622. *Шахматов А.А.* Предисловие / А.А. Шахматов // Повесть временных лет.– Пг., 1916.– Т. 1.

623. *Швец Г. И.* Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР / Монография *Г.И.Швец.*– Л.: Гидрометеоздат, 1971.– 244 с.

624. *Шекера І.М.* Київська Русь у міжнародних відносинах / Монографія *І.М. Шекера.*– К.: Наук. думка, 1967.– 200 с.

625. *Шеломенцев-Терский В. С.* К изучению древнерусских городов Западной Волыни / *В. С. Шеломенцев-Терский* // Археологические открытия 1986 года.– М.: Наука, 1988.– С. 351–352.

626. *Шеломенцев-Терский С. В.* Древнерусский Перемышль / *С. В. Шеломенцев-Терский* // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции.– Суздаль, 1987.– М.: Наука, 1987.– С. 283.

627. *Шеломенцев-Терский С. В.* Пересопницкий некрополь X–XIII вв. / *С. В. Шеломенцев-Терский* // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов.– Киев, октябрь 1987.– К.: Наукова думка, 1987.– С. 176.

628. *Шеломенцев-Терський В. С., Шеломенцев-Терський С. В.* Давньоруське Погориння / *В. С. Шеломенцев-Терський, С. В. Шеломенцев-Терський* // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей.– Кам'янець-Подільський, 1987.– С. 53–54.

629. *Шеломенцев-Терський С. В.* Перемильська волость XI–XIII ст. / *С. В. Шеломенцев-Терський* // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей.– Кам'янець-Подільський, 1987.– С. 53–54.

630. *Шеломенцев-Терский С. В.* К вопросу о конструкции вала на некоторых городищах Волыни в IX–XI вв. / *С. В. Шеломенцев-Терский* // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторій у эпоху жалеза: Тезисы дакладаў канф. прысв.80-годдзю з дня нараджэння А. Р. Мітрафанава (10–12 снежня 1992 г.).– Менск, 1992.– С. 109–112.

631. *Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С.* Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) / *С. В.*

Шеломенцев-Терский // *Материалы по археологии России.* – Вып. 2. – Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М., 1995. – С. 58–66.

632. *Шокарев Ю. В.* История оружия. Луки и арбалеты / Монографія *Ю. В. Шокарев.* – М., 2001. – 200 с.

633. *Шолом'янцев-Терський В. С., Терський С. В.* Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці / *В. С.Шолом'янцев-Терський, С.В. Терський* // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Галич).* – Львів, 1993. – С. 77–78.

634. *Шуст Р.М.* Монетні скарби у фондах Волинського краєзнавчого музею / *Р.М. Шуст* // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 395–405.

635. *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.: Монографія / *Я.Н. Щапов.* – М., 1989. – 232 с.

636. *Щукин М. Б.* О трех путях балто-черноморских связей в первые века нашей эры / *М.Б. Щукин* // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э – V в н. э. Материалы Международной археологической конференции 10–14 октября 1994 г.* – Тирасполь, 1994. – С. 245–247.

637. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин / *Р.О. Юра* // *Археологічні пам'ятки УРСР.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 12. – С. 57–130.

638. *Юрасов М.* Кто помогал Борису Калмановичу в 1132 г. в его борьбе за венгерский престол с Белой II? / *М. Юрасов* // *Княжа доба: історія та культура.* – Вип. 2. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 93–97.

639. *Ягодинська М. В.* Попередні підсумки дослідження літописного Шумська / *М. В. Ягодинська* // *Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць.* – Крем'янець, 2006. – С. 137–141.

640. *Якубовський В.І.* Археологічні роботи на території літописної Гнійниці / *В.І.Якубовський* // *Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали Міжнар. наук.-*

краєзнавч. конф. (жовтень 1994 р.).– Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 540.

641. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі: Монографія / В.І.Якубовський.– Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.

642. *Якубовський В.І.* Археологічні ознаки культури населення середньовічного м.Губин (XII–XIII ст.) / В.І.Якубовський // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Т. 13. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 56-65.

643. *Antoniewicz W.* Archeologia Polski: Монографія / *W. Antoniewicz.*– Warszawa, 1928.– 320 s.

644. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / Монографія *M. Baliński, T. Lipiński.*– Т. 2.– Warszawa, 1886.– 789 s.

645. *Banaszkiewicz J.* „Lestek” (Lesir) i „Lechici” (Lesar) w sredniowiecznej tradycji skandynawskiej / *J. Banaszkiewicz* // Kwartalnik Historyczny.– 2001.– 108/2.– S. 3-23.

646. *Birulina E. Kusnierz J.* Ornamentowana siekera ze zbiorow Wolynskiego muzeum krajoznawczego w Lucku / *J.Kuśnierz* // Acta Militaria Mediaevalia.– 3.– Krakow; Sanok, 2007.– S. 209–215.

647. *Błoński M.* Ostroga z Radachówki nad Świdrem / *M. Błoński* // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, red. M. Dulnicz.– Warszawa-Lublin, 2003.– S. 109-114.

648. *Buśko Cezary.* Archeologia w Rynku / *Cezary Buśko.* – Wrocław, 1997. – 36 s.

649. *Cabalska M.* Wielocłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, woj. Przemyśl / *M.Cabalska* // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976-1979.– 1984.– S. 131-141.

650. *Charewiczowa I.* Handel średniowiecznego Lwowa / Монографія *I.Charewiczowa.*– Lwów, 1925.– S. 31–32.

651. *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / Монографія А. Цынкаловскі.– Warszawa, 1961.– 265 s., XXXI tabl.

652. *Czuczyński A.* Traktat książąt litewskich z Kazimierem Wielkim z r. 1366 / *A. Czuczyński* // Kwartalnik historyczny.– 1890.– S. 513–515.

653. *Dzieduszycki Wojciech.* Sociotopograficzne preobrażenia wczesnosredniowiecznych miast polskich (model kruszewicki) / *Wojciech Dzieduszycki* // Kwartalnik historii kultury materialnej.– 1984.– 1.– S. 3–21.

654. *Dulinicz M.* Mazowsze w X wieku / *M. Dulinicz* // Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy, red. H. Samsonowicz.– Kraków, 2000.– S. 199-225.

655. *Dulinicz M.* Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim” / *M. Dulinicz* // Civitas Schinesghe cum pertinentiis.– Toruń, 2003.– s. 89-119.

656. *Dutkewicz J.* Zamki warówne na Wołyniu / *J. Dutkewicz* // Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935 / Pod redakcją W. Wasunga. – Warszawa. – 1934. – S. 227–233.

657. *Działalność* muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku.– Łuck, 1938.– 34 s.

658. *Ginalalski J.* Elementy uzbrojenia i uporządkowania jeździeckiego wczesnosredniowiecznego „Horodyszcz” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2 / *J. Ginalalski, P. Kotowicz* // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.– T. 25.– Rzeszów, 2004.– S. 187-257.

659. *Głosek Marian.* Późnosredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich / Монографія М. Глосек.– Łódź-Warszawa, 1996.– 143 s.

660. *Gruszka B., Michalak A.* Podstawy datowania poboczniczy wedzidla z Sulechowa / *B. Gruszka, A. Michalak* // Acta Militaria Mediaevalia.– 3.– Kraków; Sanok, 2007.– S. 191–200.

661. *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich / *M. Gumowski* // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Rocz. VII. – Zesz. 3 – 4.– S. 685–725.

662. *Gurba J., Czerepiński A.* Rogowy kiścień z Czeimna / *J. Gurba, A. Czerepiński* // *Liber Josepho Kostizewski octogenaño a veneiatoribus dedicatus.*–Wrocław, 1968.– S. 484–489.

663. *Gurba J.* Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienią / *J. Gurba, A. Czerepiński* // *Z otchiani wieków.*– R. 31.– № 3.– S. 238-241.

664. *Hensel Z.* Badania materiałoznawcze ostróg stalowo-brązowych z Radachówki, Klim i Pasymia / *Z. Hensel* // *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz.– Warszawa-Lublin.– 2003.– S. 115-116.

665. *Hilczarówna Z.* Ostrogi polskie z X-XIII wieku / *Монографія Z. Hilczarówna.*– Poznań, 1956.– 198 s.

666. *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / *R. Jakimowicz* // *Rocznik Wołyński.*– T. 2.– Równe, 1933.– S. 10–96.

667. *Janeczek Andrej.* Podhoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego / *Andrej Janeczek* // *Kwartalnik historii kultury materialnej.*– 1985.– № 1–2.– S. 3–27.

668. *Janeczek Andrej.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. / *Andrej Janeczek.*– Warszawa, 1993.– 344 s.

669. *Jastrzebski S., Maciejczuk J.* Элементы вооружения восточного происхождения в составе погребального инвентаря польско-русских пограничных земель / *S.Jastrzebski, J.Maciejczuk* // *Тезисы докладов польской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии.* Киев 1985.– Warszawa.– S. 237–242.

670. *Jażdżewski K.* Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu / *K. Jażdżewski* // *Archeologia Polski.*– 1959.– T. 4.– Z. 1.– S. 67-91.

671. *Fitzke J.* Nad Slucza / *J. Fitzke* // *Ziemia Wołyńska.*– Rocznik I.– 1938.– № 1.– S. 4–6.

672. *Kaczmarczyk Z.* Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry: *Монографія / Z.Kaczmarczyk.*– Poznań, 1945.– 124 s.

673. *Kaminska Janina.* Grody wczesnosredniowieczne ziem Polski Srodkowej na tle osadnictwa: Монографія / *J. Kaminska* // Acta archaeologica Universitatis Lodzianensis.– 2.– Lodz, 1953.– 270 s.

674. *Kazakevičius Vytautas.* Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II-XII-XIII amžius) / Монографія *V. Kazakevičius.*– Vilnius, 2004.– 136 s.

675. *Klisz T.* Średniowieczny grot oszczepu z Czermna Kolonii, powiat Tomaszów Lubelski / *T. Klisz* // Acta Militaria Mediaevalia.– 2.– Kraków; Sanok, 2006.– S. 207-210.

676. *Kotowicz P.* Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy / *P.N. Kotowicz.*– Sanok, 2004.– 108 s.

677. *Kotowicz P.* Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / *P.N. Kotowicz* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 18–47.

678. *Kotowicz P.N.* Nieznany topór późnosredniowieczny z Radymna w zbiorach archeologicznych muzeum w Jarosławiu / *P.N. Kotowicz* // Acta Militaria Mediaevalia.– I: Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w sredniowieczu.– Kraków; Sanok, 2005.– S. 165-169.

679. *Koziejowski W.* Późnormańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku Lubelskim / *W. Koziejowski* // Studia i materiały Lubelskie.– 9.– Lublin, 1982.– S. 51–103.

680. *Kurasinski T., Pudło P.* Jeszcze o bałtyjskiej (?) produkcji wczesnośredniowiecznych mieczy grupy T / *T. Kurasinski, P. Pudło* // Gospodarka Ludów Morza Bałtyckiego. – T. 1: Starożytność i średniowiecze.– Toruń, 2009.– S. 256–316.

681. *Kuśnierz J.* Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych / *J.Kuśnierz* // Acta Militaria Mediaevalia.– 1.– Kraków; Sanok, 2005.– S. 115–132.

682. *Kuśnierz J.* Z badan nad militarnym znaczeniem Grodka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym sredniowiczu / *J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia.*– 2.– Krakow; Sanok, 2006.– S. 79–102.

683. *Kutyłowska I.* Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpju koło Chełma / *I. Kutyłowska // Naiważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r.– Chełm, 1997.*– S. 19–38.

684. *Lam J.* Starozytny Dzvynograd i Rozne pole / *Монографія J. Lam.*– Lwów, 1866.– 98 s.

685. *Lelewel J.* Dzieje Litwy i Rusi aż do uniji z Polską w Lublinie 1569 r. zawartej / *Монографія J. Lelewel.*– Poznań, 1844.– 567 s.

686. *Lewicki S.* Targi Lwówskie od XIV – do XIX wieku / *Монографія S. Lewicki.*– Lwów, 1921.– 144 s.

687. *Lewicki T.* Le vóie Kiev-Vladimir / *T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny.*– T. 13.– Lwów, 1937.– S. 97–103.

688. *Liwoch R.* Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu / *R. Liwoch // Materiały archeologiczne.*– T. 24.– 2003.– S. 153–157.

689. *Liwoch R.* Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach / *R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia.*– 1.- Krakow; Sanok, 2005.– S. 37–59.

690. *Liwoch R.* Bulawy z Zachodniej Ukrainy / *R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia.*– 2.– Krakow; Sanok, 2006.– S. 67–78.

691. *Liwoch R.* Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do polowy XIII w. / *R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia.*– 4.– Krakow; Sanok, 2008.– S. 39–59.

692. *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. / *Монографія H. Łowmiański .* – Warszawa, 1963. – T. 2.– 420 s.

693. *Mazuryk J.* Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska / *J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapjuk // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.*– Lublin; Chełm; Zamość, 1998.– T. 3.– S. 175–182, il.

694. *Michalak A.* Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich / *A. Michalak* // *Archeologia Środkowego Nadodrza*.– 4.– 2005.– S. 183–220.

695. *Michalak Arkadiusz.* Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / *A. Michalak* // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 48–74.

696. *Miśkiewicz M.* Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Niewiadomej w województwie siedleckim / *Монографія M. Miśkiewicz.* Warszawa, 1996.– 134 s.

697. *Musianowicz K.* Drogiczyn we wczesnym średniowieczu / *K. Musianowicz* // *Materiały wczesnośredniowieczne*.– 1969.– T. 6.– S. 7–235.

698. *Musianowicz K.* Zespół osadniczy z Gorodka obwód równeński (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia / *K. Musianowicz* // *Wiadomości Archeologiczne*.– 1979.– T. 44.– Z. 2.– S. 168–206.

699. *Naiważniejsze* odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r.– Chełm, 1997.– 168 s.

700. *Niezbrzycki Jerzy.* Polesie: opis wojskowo-geograficzny i studium terenu / *Монографія J. Niezbrzycki*.– Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1930.– 248 s.

701. *Nowakowski A.* Górne Pobuże w wiekach VIII-XI / *Монографія A. Nowakowski*.– Łódź, 1972.– 244 s.

702. *Olechnowicz W.* Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskij, gub. Wołyńska / *W. Olechnowicz* // *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*.– Kr., 1903.– T. 6.– S. 3–12.

703. *Peremil* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.– T. 4.– Warszawa, 1883.– S. 807.

704. *Petehyrycz W.* Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X–XV wieku / *W. Petehyrycz* // *Kwartalnik historii kultury materialnej*.– 1995.– 1.– S. 67–73.

705. *Petehyrycz W., Ters'kyj S.* Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla / *W. Petehyrycz, S. Ters'kyj* // Rocznik Przemyski.– T. 23.– 1997.– Z. 5. Archeologia.– S. 107–118.

706. *Piotrowicz Ludwik.* Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Lucku: Монографія / *L. Piotrowicz.*– Krakow, 1939.– 34 s.

707. *Poppe A.* Gród Wołyń / *A. Poppe* // Studia wczesnośredniowieczne.– 1958.– T. 4.– S. 227-300.

708. *Rajewski Z.* Sprawozdanie z badań na grodach Czerwieńskich in 1954 r. / *Z. Rajewski* // Spr. Arch.– 1956.– 2.– S.49-53.

709. *Rauhut L.* Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Crddku Nadbuinym / *L. Rauhut* // Spr. arch.–1956.– 2.– S. 65-68.

710. *Rauhut L.* Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku Ia w Gródku Nadbużnym / *L. Rauhut* // Spr. arch.– 1956.– 2.– S. 78-81.

711. *Rauhut L.* Wczesnosredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / *L. Rauhut* // Materiały wczesnosredniowieczne.– 1960.– T. 5.– C. 231–259.

712. *Ruhle Edward.* Studium powiatu kowelskiego / *E.Ruhle* // Rocznik Wołyński.– T. 5/6.– Równe, 1937.– S. 360–379.

713. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– T. 10.– 766 s.

714. *Stecki T.-J.* Wołyń pod względem historycznym, geograficznym i archeologicznym: монографія / *T.-J.Stecky.* – Lwów, 1864.– T. 1–2.

715. *Stecki T.-J.* Łuck starożytny i dzisiejszy: монографія / *T.-J.Stecky.*– Kraków, 1876.– 143 s.

716. *Stecki T.-J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki: монографія / *T.-J.Stecky.*– Kraków, 1888.– 287 s.

717. *Strzyż P.* Ruskie buławy „gwiazdziste” z Małopolski / *P. Strzyż* // Acta Militaria Mediaevalia.– 1.– 2005.– S. 107-114.

718. *Swieszniow I.* Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie / *I.Swieszniow, W.Hupalo* // Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego osrodka

archeologicznego.- Rzeszów-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow.- T. 17.- 1996.- S. 297-303.

719. *Świętosłavski Witold.* Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w. / *Witold Świętosłavski.*- Łódź, 1997.- 128 s.

720. *Sygowski P.* Ikona Matki Boskiej z dzieciatkiem tzw. "Checnochrestska" z Hrubieszowa na tle dziejów diecezji Chelmskiej kościoła Wschodniego / *P. Sygowski* // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 1-3 грудня 1999 р.- Луцьк: Надстиря.- С. 70-78.

721. *Tereszczuk D.* Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim / *D. Tereszczuk.* // Acta Militaria Mediaevalia.- I: Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu.- Kraków; Sanok, 2005.- S. 133-141.

722. *Wachowski K.* Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian / *K. Wachowski* // Przegląd Archeologiczny.- 1991.- 38.- S. 85-107.

723. *Wartołowska L.* Grod czerwiński Sutiejsk na pograniczu polskoruskim / *L. Wartołowska* // Swiatowit.- Warszawa, 1958.- T. 22.- 139 s.

724. *Weymann S.* Cła i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej: монографія / *S. Weymann.*- Poznań, 1938.- 136 s.

725. *Woloszyn M.* Między Wschodem a Zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1 C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie / *M. Woloszyn* // Acta Militaria Mediaevalia.- 1.- Krakow; Sanok, 2005.- S. 87-105.

726. *Zabiela G.* Lietuvos Medines Pily: монографія / *G. Zabiela.*- Vilnius, 1995.- 316 p.

727. *Zabiela G.* Scandinavian arrowheads in Lithuania / *G. Zabiela* // Archaeologia Baltica.- 2.- Vilnius, 2000.- p. 133-140.

728. *Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.* Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejski VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o

zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza / Монографія *J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska*.– Poznań, 1988.– 239 s.

729. *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwówa / Монографія *D. Zubrycki*.– Lwów, 1844.– 492 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ – Археологічні дослідження на Україні

АО – Археологические открытия

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

ДАЛО – Державний архів Львівської області;

ЗНТШ – Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья

МИА – Материалы и исследования по археологии

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині

ПССИАЕ – Питання стародавньої історії, археології й етнології

РА – Российская археология

СА – Советская археология

УІЖ – Український історичний журнал

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця А.1

Реєстр городищ Х-ХІІІ в басейнах верхів'їв Вепра, Західного Бугу та правобережжя Верхньої Прип'яті

№ п/п	Місце знаходження	Топографія	Кількість площадок і площ	Площа	Датування к/шару (ст.)	Література або автор розвідки
1	2	3		5	6	7
1.	Гуцюв	рівнина	?	6	ІХ-Х	Є. Домбровська, 1973
2.	Щебрешин	?	?	?	ХІ-ХІІІ	С. Вартоловська 1958
3.	Сугейськ	мис.	2	2,4	Х-ХІІІ	С. Вартоловська 1958
4.	Травники	рівнина	1	?	ІХ-Х	Є. Домбровська, 1973
5.	Канє	рівнина	2	0,4	ІХ-Х	Є. Домбровська, 1973
6.	Яшів	нагірне	1	?	ІХ-Х	Є. Домбровська, 1973
7.	Жалін	?	2	4	Х-ХІ	Т. Дзенковський, 2006
8.	Підгірці, гор. 1	змішане	7/3	160	VІІІ-ХІІІ	М. Кучера, 1962
9.	Підгірці, гор. 2	мис	1	0,45	ХІІ-ХІІІ	М. Кучера, 1962
10.	Олесько	останець	1	0,5	Х	М. Кучера, 1954
11.	Звенигород	підвищ.	2	15	ХІ-ХІІІ	В. Терський, 1962
12.	Малі Грибовичі	мис	1	0,8	ХІ-ХІІ	М. Смішко, 1937
13.	Буськ, гор. 1	мис	2	4,5	Х-ХІV	О. Чоловський, 1901
14.	Буськ, гор. 2	мис	1	0,85	ХІІ-ХІV	О. Чоловський, 1901
15.	Буськ, гор. 3	мис	1	0,15	ХІІ- ХІV	В. Петегирич, 1986
16.	Буськ, гор. 4	мис	1	0,15	ХІІ- ХІV	М. Филипчук, 1988
17.	Глинське	мис	2	1	Х-ХІІІ	Я. Пастернак, 1934
18.	Потелич	останець	1	2	Х-ХІІІ	Я. Пастернак, 1934
19.	Белз	підвищ.	2	7,36	Х-ХІV	Я. Пастернак, 1937
20.	Сокаль	мис	3	5,5	ІХ-ХІІІ	О. Ратич, 1973
21.	Городиславичі	останець	1	0,1	Х-ХІІІ	І. Свешніков, 1976
22.	Литовеж, гор. 1	підвищ.	1	0,3	Х-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
23.	Литовеж, гор. 2	мис	3	3	Х-ХІІІ	О. Цинкаловський, 1930
24.	Юрів	мис	1	0,2	Х-ХІІІ	Т. Дзенковський, 2006
25.	Червен	підвищ.	2	3,07	Х-ХІІІ	Надольський А., 1952
26.	Теребинець	мис	1	0,45	Х-ХІ	Надольський А., 1952
27.	Городок-над-Бугом	останець	1	1	VІІІ-ХІІІ	Я.Длугош, 15 ст.
28.	Зимне	мис	2	7	VІІ-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
29.	Бужковичі	підвищ.	1	0,2	ХІ-ХІІІ	С. Терський, 1987
30.	Марія Воля	мис	3	7,5	ІХ-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
31.	Локачі	підвищ.	1	0,3	Х-ХІV	О. Цинкаловський, 1930
32.	Линів	мис	1	0,24	Х-ХІ	С. Терський, 1987
33.	Устилуг	мис	1	0,35	Х-ХІ	С. Терський, 1987
34.	Володимир	мис	3	80	Х-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
35.	Холм	остан.	1	0,4	ІХ-Х	Т. Дзенковський, 2006
36.	Белавино	мис	1	0,1	Х-ХІV	Т. Дзенковський, 2006
37.	Андріїв Новий	мис	1	0,25	Х-п. ХІ	Т. Дзенковський, 2006
38.	Бусовно	рівнина	1	0,12	Х-п.ХІ	Т. Дзенковський, 2006
39.	Стоп'я	мис	1	0,3	Х-п.ХІ	Т. Дзенковський, 2006
40.	Угровськ	мис	1	0,2	ХІ-ХІV	О. Цинкаловський, 1930
41.	Любомль, гор.1	останець	2	7	ХІ-ХІV	О. Цинкаловський, 1930
42.	Любомль, гор.2	рівнина	2	4,5	Х-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
43.	Гуца	останець	1	1,4	Х-ХІ	О. Цинкаловський, 1930
44.	Вишнівка	останець	1	0,5	Х-ХІІІ	О. Цинкаловський, 1930
45.	Городище	мис	?	?	ІХ-Х	А. Новаковський, 1972
46.	Сайчиці	підвищ.	1	0,2	Х-ХІ	А. Новаковський, 1972
47.	Тарнів	підвищ.	1	0,5	ІХ-Х	Є. Домбровська, 1973
48.	Головне	рівнина	1	0,07	ХІ-ХІV	Кухаренко, 1961
49.	Яревище	підвищ.	1	0,12	ХІ-ХІV	Раппопорт, 1967
50.	Шацьк	мис	2	4,5	ХІ-ХІV	О. Цинкаловський, 1930
51.	Ратне	підвищ.	2	1,3	ХІ-ХІV	Раппопорт, 1967
52.	Смідин	рівнина	1	0,1	ІХ	Раппопорт, 1967
53.	Затурці	мис	1	0,21	ІХ-ХІІ	М. Кучера, 1968
54.	Турійськ	підвищ.	1	1	ХІ-ХІV	Раппопорт, 1967
55.	Ветли	підвищ.	1	0,12	ХІ-ХІV	Раппопорт, 1967
56.	Тоболи	мис	2	2	ХІ-ХІV	С.Терський, 1998
57.	Камінь	останець	2	3	ХІ-ХІV	Раппопорт, 1967, Панишко

1	2	3		5	6	7
58.	Городок	підвищ.	1	0,42	XII-XIV	Раппопорт, 1967
59	Новий двір	підвищ.	1	1,3	XI-XIII	О. Цинкаловський, 1930
60	Бискупичі Руські	мис	1	0,3	X-XI	О. Цинкаловський, 1930
61	Ізів	мис	2	3	XI-XIV	О. Цинкаловський, 1930
62	Пятидні	останець	2	0,8	X-XI	О. Цинкаловський, 1930

Таблиця А.2

Реєстр городищ кінця I тисячоліття н. е. в басейні р. Стир

№ п/п	Місце знаходження	Топографія	Кількість	Площа	Датування к/шару (ст.)	Датування селища (ст.)	Література або автор розвідки
1.	Оплицьке	підвищ.	2	0,6	X-XI	X-XI	Раппопорт, 1967
2.	Грицеволя	підвищ.	1	0,8	X-XI	X-XI	Терський, 1993
3.	Перемиль:	мис	1	1,1	X-XIV	X-XIV	Кучера, 1999
4	Боремель	мис	1	0,7	X-XIV	X-XIV	Антонович, 1901
5	Більче	мис	1	0,8	X-XI	X-XI	Прищепа, 1990
6	Брани	мис	1.	0,9	X-XI	X-XI	Терський, 1993
7	Холонів	підвищ	1	0,6	X-XI	X-XI	Терський, 1993
8	Галичани	мис	2	1,5	X-XI	X-XI	Терський, 1993
9.	Борочичі	підвищ.	1.	1,5	XI-XII	XI-XII	Раппопорт, 1967
10	Звиняче	мис	1	1,3	XI-XII	XI-XII	Терський, 1993
11	Колмів	підвищ.	1	0,4	X-XII	X-XII	О. Цинкаловський, 1930
12	Коритно	підвищ.	1	0,9	X-XII	X-XII	С. Терський, 1999
13.	Крем'янець	останець	2	2,5-3	X-XIV	X-XIV	Кучера, 1999
14.	Стіжок, гор. 1	останець	1	0,1	XII-XIII	XI-XIII	Раппопорт, 1967
15.	Стіжок, гор. 2	останець	1	1,3	XIII	XIII	Романчук О.М.
16.	Уніяс, гор. 1	нагірне	1	10	X-XIII	X-XII	Романчук О.М., Прищепа
17.	Уніяс, гор. 2	мис	1	0,4	IX-X	X-п. XI	Раппопорт, 1967
18	Литиничі	підвищ	1	1	X-XI	X-XI	О. Цинкаловський, 1930
19.	Іваничичі	мис	1	0,1	X-XI	X-XI	Раппопорт, 1967
20.	Мисогопа	мис	2	0,5	X-XI	X-XI	Островський, 1939
21.	Дубно	мис	1	1	X-XIV	X-XIV	Островський, 1940
22	Коблин, гор. 1	останець	1	0,25	X-XII	X-XII	Прищепа, 2003
23	Коблин, гор. 2	мис	2	4,5	X-XIII	IX-XIII	Прищепа, 2003
24.	Муравиня	остан.	1	0,4	IX-XII	IX-XII	Кучера, 1999
25.	Торговиця	мис	2	6	X-XIII	X-XIII	Прищепа, 2003
26.	Острожець	мис	1	0,85	X-п. XI	X-п. XI	Бардецький А.Б.
27	Яловичі	мис	2	3	X-п. XI	X-п. XI	Прищепа, 2003
28	Мстишин	мис	1	1	X-XIII	X-XIII	С. Терський, 1990
29.	Лише	мис	1	0,2	X	X-XIII	Прищепа, 2002
30.	Крупа, гор. 1	рівнина	2	2	X-п. XI		О. Цинкаловський, 1930
31	Крупа, гор. 2		1	1	X-XIII	X-XIII	О. Цинкаловський, 1930
32.	Скірче	мис	2	1	X-XI		О. Цинкаловський, 1930
33	Копів	мис			X-XIII	X-XIII	С. Терський, 1990
34.	Городище Чарук.	мис	2	2	X-п. XII	X-XIII	Кучера, 1999
35.	Горзвин	мис	1	0,36	X-XIII	X-XII	Прищепа Б.А.
36.	Коршів	мис	3	5,5	IX-XIII	X-XIII	Прищепа, 1997
37	Усичі	мис	1	1,3	X-XII	X-XIII	Раппопорт, 1967
38.	Лвчеськ	край	4	16	X-XIV	IX-XIV	Раппопорт, 1967
39	Чернчипі	останець	1	1	XI-XIV		С. Терський, 1990
40	Зміньєць	мис	1	1,5	XI-XIV		С. Терський, 1990
41.	Жидичин	мис	1	0,11	XI-XIV	IX-X	Раппопорт, 1967
42.	Шепель	мис	1	2	X-XIII	X-XI	Раппопорт, 1967
43	Човниця	підвищ	1	0,9	X-XI	X-XI	С. Панишко, 1991
44	Звірів	нагірне	2	4	X-XI	X-XI	С. Терський, 1990
45.	Старий Чорторійськ	мис	1	0,9	X-XIV	X-XIV	Прищепа, 2002
46	Берестяни	рівнина	1	7	X-XI	X-XI	В. Гупало, 1990
47	Городище	мис	1	1,3	X-XIV	X-XIV	С. Терський, 1990
48.	Любче	підв.	1	1,2	X-XIII	X-XII	Раппопорт, 1967
49.	Бабка	мис	1	0,07	IX-XI	IX-XI	Кухаренко, 1961.
50	Зарічне	підвищ	1	0,23	IX-X	IX-X	Раппопорт, 1967

Таблиця А.3

Реєстр городищ в басейні Горині

№ п/п	Місце знаходження	Топографія	Кількість площадок і площі	Площа	Датування к/шару (ст.)	Датування селища (ст.)	Література або автор розвідки
1.	Лози	мис	1	0,2		X-XI	Чайка, 1998
2.	Бодаки	підвищ.	?	7	X-XI		Кучера, 1999
3.	Борщівка	підвищ.	1	?	IX-XIII		Кучера, 1999
4.	Михнів	мис.	1	7	X-XI		Раппопорт, 1967
5.	Шумськ	мис	2	2,5-3	X-XIII		Кучера, 1999
6.	Васьківці	мис	1	0,25	X-XI		Раппопорт, 1967
7.	Зіньки	мис	2	4	X-XI		Романчук О.М.
8.	Теремне	підвищ.	1	0,06		X-XII	Романчук О.М., Прищепка Б.А.
9.	Мала Мощаниця	мис	1	0,2		X-п.XI	Раппопорт, 1967
10.	Будераж	мис	1	0,1		X	Раппопорт, 1967
11.	Точивици	мис	2	0,5	X	X-п.XI	Прищепка, 2002; Терський, 1993
12.	Радужне	мис	1	0,1		X-XII	Романчук О.М., Прищепка Б.А.
13.	Солов'є	остан.	1	0,4	IX-X		Кучера, 1999
14.	Острог	мис	2	2-3	X-XI	X-XII	Прищепка та ін., 2005
15.	Розваж	мис	1	0,85	X-п.XI	X-п.XI	Бардецький А.Б.
16.	Новосілки	мис	1	0,2	X	X-XIII	Прищепка, 2002
17.	Глибочок	рівнина	2	2	X-п.XI		Прищепка, 2002
18.	Томахів	мис	2	1	X-XI		Прищепка Б.А.
19.	Гоша	мис	2	2	X-XIII		Кучера, 1999
20.	Горбів	мис	1	0,36		X-XII	Прищепка Б.А.
21.	Дорогобуж	мис	3	5,5	IX-XIII		Прищепка, 1997
22.	Шубків	край	1	0,1		IX-X	Прищепка, 2002
23.	Біла Криниця	мис	1	0,3		IX-X	Прищепка, 2002
24.	Дермань	мис	3	10	X-XIII	X-XI	Прищепка Б.А.
25.	Клопіт	мис	1	0,2		X-п.XI	Прищепка, 2002
26.	Верхів	мис	1	0,07		X-XII	Прищепка, 2002
27.	Кунин	мис	1	0,45	X-XI		Прищепка Б.А.
28.	Стеблівка	мис	1	0,22	X-п.XI		Раппопорт, 1967
29.	Листвин	мис	2	7	X-XI	X-XI	Чайка, 1993
30.	Варковичі	мис	1	0,2		X-п.XI	Антонович, 1901; Терський, 1993
31.	Жорнів	мис	3	7,5	IX-XI	X-XI	Прищепка, 1992
32.	Кораблище	мис	1	0,3		X-XI	Прищепка, 2002
33.	Грушвиця	мис	1	0,24		X-XIII	Прищепка Б.А.
34.	Білів	мис	1	0,35	X-XI	X-XI	Раппопорт, 1967

№ п/п	Місце знаходження	Топографія	Кількість площадок і площ	Площа	Датування к/шару (ст.)	Датування селища (ст.)	Література або автор розвідки
35.	Пісників	мис	1	0,5	X-XI	X-XI	Раппопорт, 1967
36.	Дюксин	остан.	1	0,4	IX-X		Терський, 1993
37.	Бечаль	мис	1	0,1	X-XI	X-п.XI	Терський, 1993
38.	Злазне	мис	1	0,25	X-п. XI	X-XI	Прищеп, 2002
39.	Великий Мидськ	рівнин	1	0,12	X-п.XI	X-XII	Прищеп Б.А.
40.	Кричильськ	мис	1	0,3	X-п.XI	X-XI	Прищеп Б.А.
41.	Городець	мис	1	0,2	X-XI	X-п.XI	Раппопорт, 1967
42.	Жуків	мис	1	0,25	X-п. XI	X-XI	Прищеп, 2002
43.	Сморжів	підвищ	1	0,12	X-п.XI	X-XII	Терський С.В., 1999
44.	Ясениничі	мис	1	0,7	X-XIII	X-XIII	Прищеп, 2002
45.	Заріцьк	мис	1	1	X-XIV	X-XIV	Терський, 1993
46.	Пігушків	мис	1	1,2	X-XIII	X-XIII	Прищеп, 2002
47.	Одеради	мис	1	0,8	X-XI	IX-XIV	Раппопорт, 1967

Додаток Б.

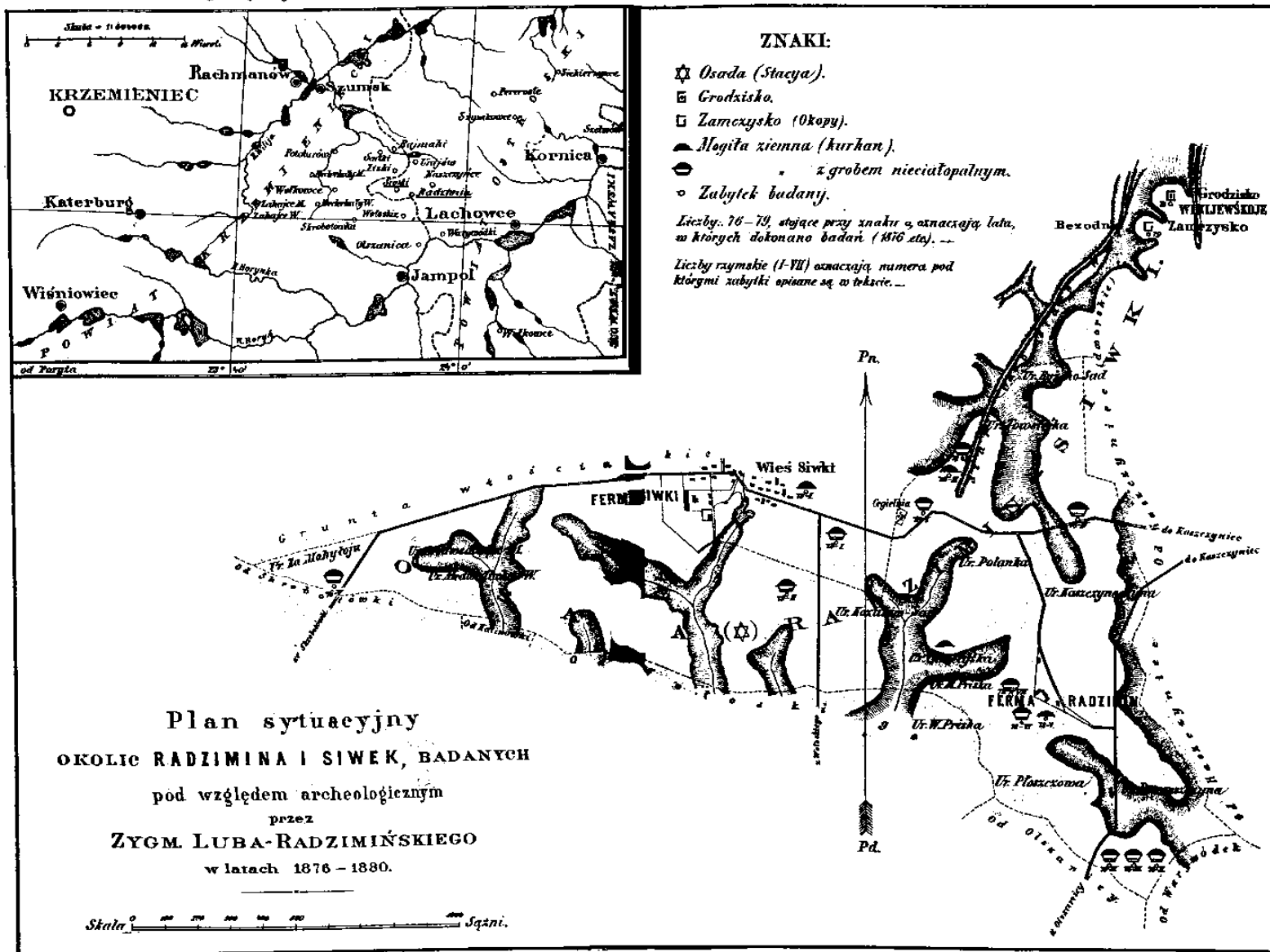
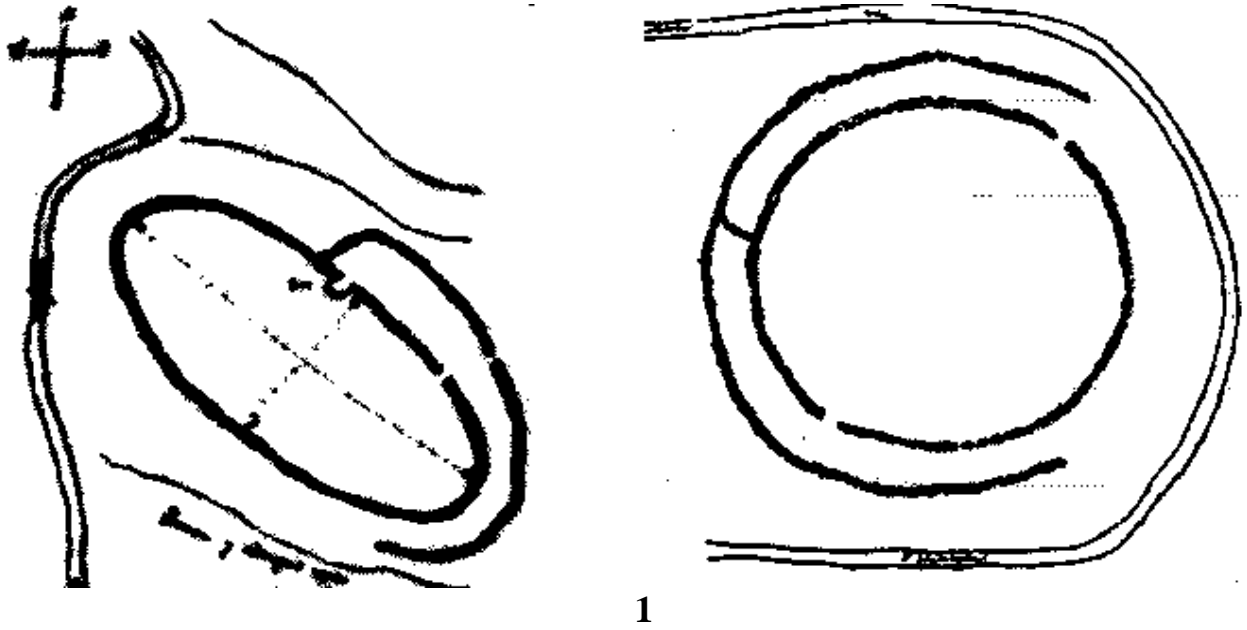
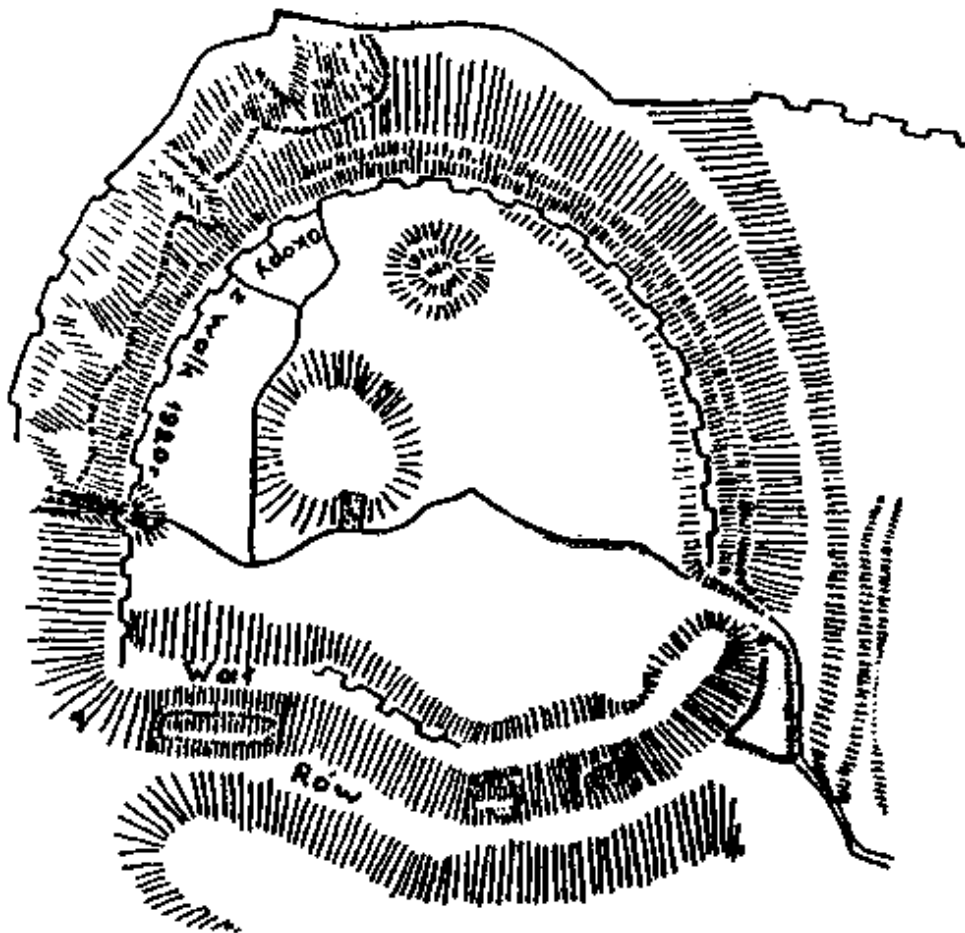

Рис. Б.1. Фрагмент ситуаційного плану розташування археологічних об'єктів, досліджуваних Сигізмундом Люба-Радзимінським (з видання 1882 р.)

1

2

Рис. Б.2.

Плани городищ із досліджень кінця ХІХ-початку ХХ ст.
у басейні р. Стубли: Варковичі та Будераж (за В.Б. Антоновичем),
Білів (за Г. Ленчуком)

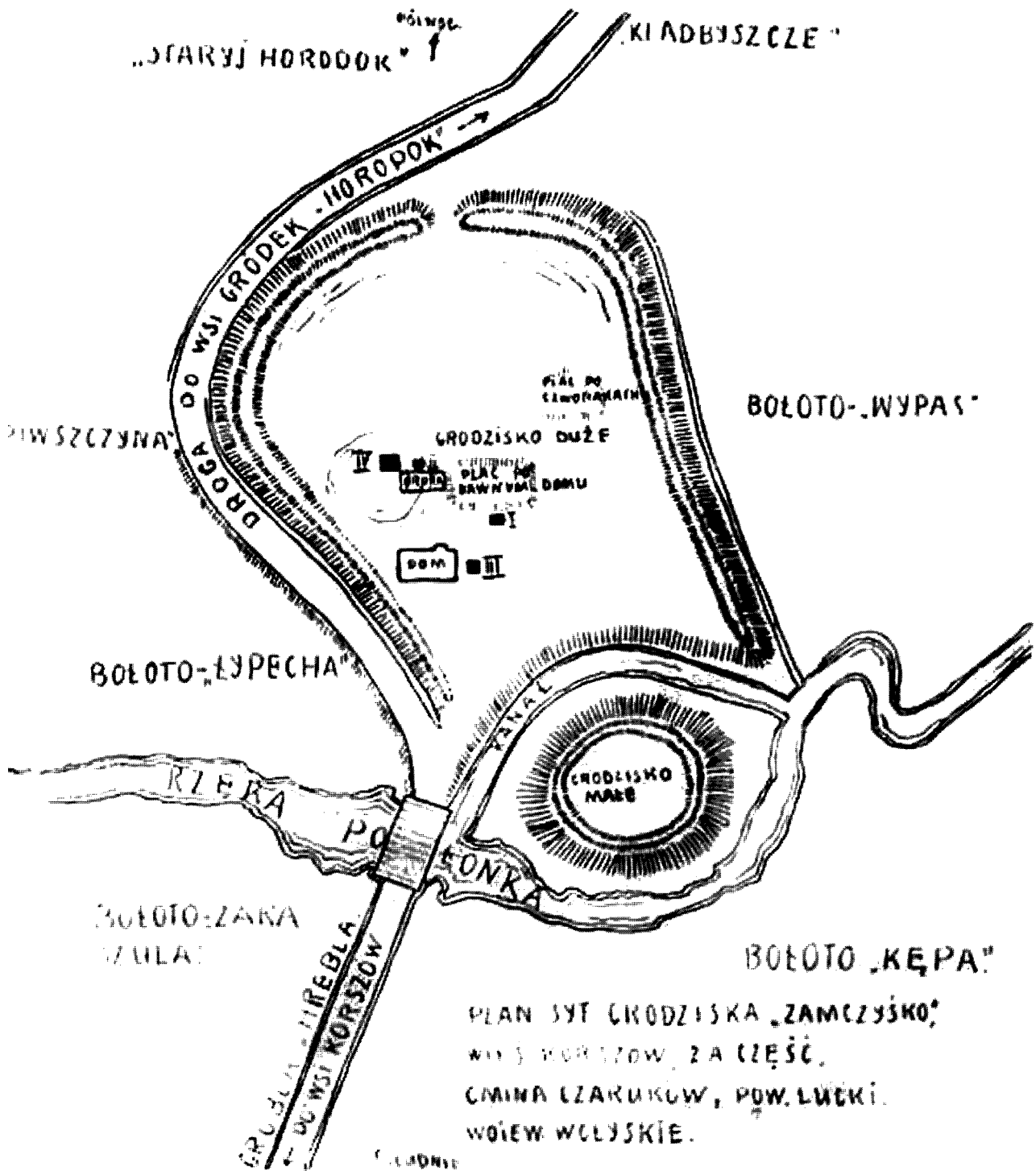

Рис. Б.3.

Перша сторінка статті З.Леського (1937 р.) про розкопки городища X-XI ст. у Коршеві.

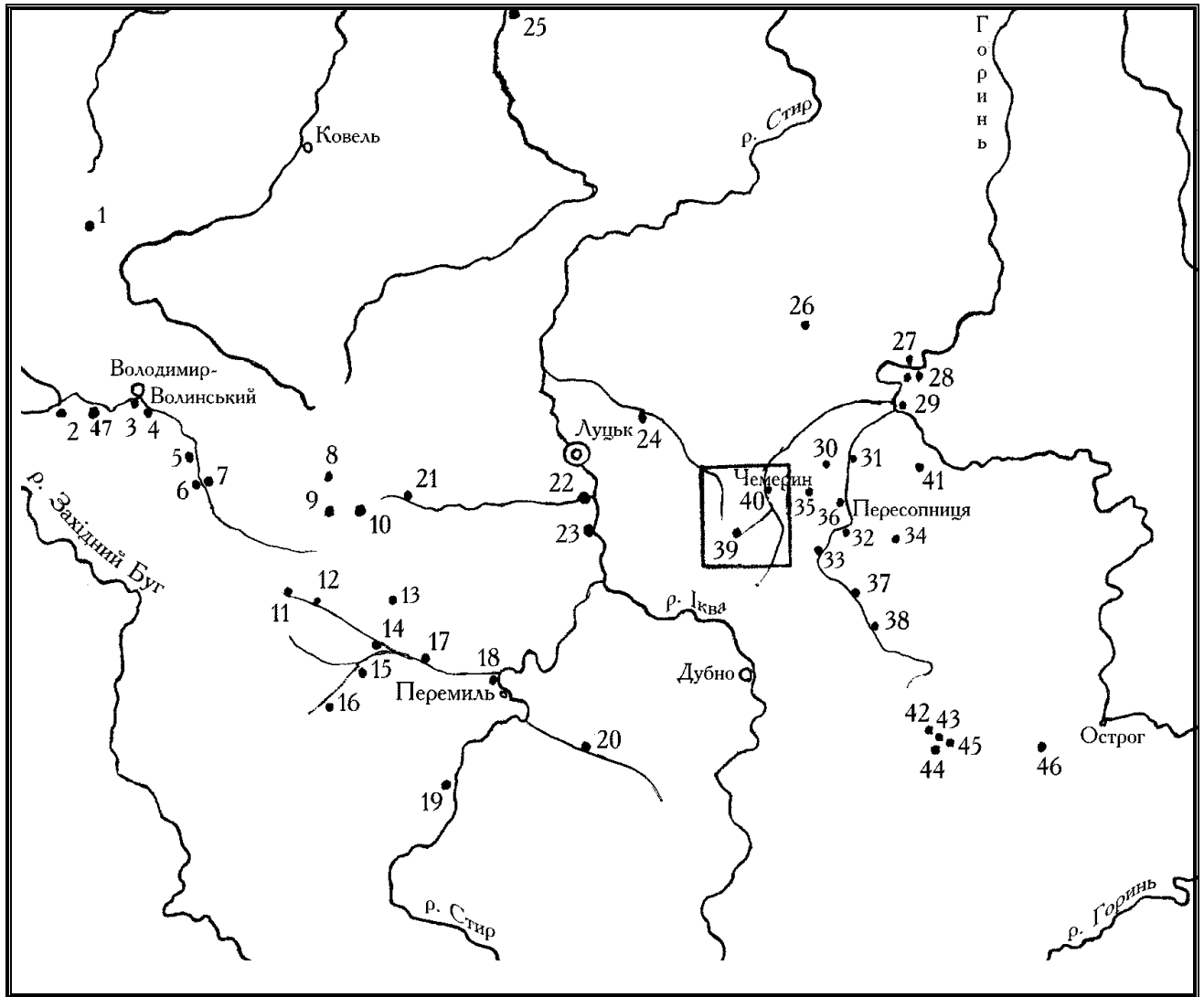

Рис. Б.4.

Карта основних досліджень пам'яток княжої доби Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1986—2000 рр.

1— Овлучим; 2— Устилуг; 3— Заріччя; 4— Зимно; 5— Чесний Хрест; 6— Бужковичі; 7— Марія Воля; 8— Локачі; 9— Конюхи; 10— Привітне (Свинохи); 11— Підбереззя; 12— Мирків; 13— Звняче; 14— Галичани-Холонів; 15— Борисковичі; 16— Брани; 17— Новосілки (ур."Звенигород"); 18— Липа; 19— Грицеволя; 20— Теслугів; 21— Кошів; 22— Новостав; 23— Мстишин; 24— Конопелька; 25— Тоболи (Старі Червища); 26— Городище; 27, 28— Бичаль; 29— Дюксин; 30— Дерев'яне; 31— Клевань; 32— Милостів; 33— Заріцьк; 34— Кривичі; 35— Сухівці; 36— Іскра; 37— Сатіїв; 38— Варковичі; 39— Певжа-Ставок; 40— Олика; 41— Грабів; 42— Святе; 43— Будераж; 44— Мости; 45— Буца; 46— Точівки; 47— П'ятидні; 48— Чорторийськ (Старий).

Рис. Б.5.

Фрагмент військової карти початку ХХ ст. із позначенням збереженої частини довгого валу.

Рис. Б.6.

План міста Володимира 1798 р. із позначенням важливіших будівель.

Рис. Б.8.

Похід Володимира Всеволодовича Мономаха на Володимир проти Ярослава Святополковича, їх примирення та від'їзд Мономаха. Рисунок XIII (XV) ст. Радзивілівський літопис, арк. 1

Молемъся - апон

иже слава реки

и половецъ и гымаица

и слава - нощи

Брагею гвбегю - и каши поростиславо

сама во злато мана - и пола бонн

и днз владимир - и дншн гвбегю

и правиволю - правивола и себурька

андрѣиши на предн . а брѣу е горо стиславо . ^шзанистога
 глше и ва ба ти брата свое к совете . андрѣиши послѣшла .
 по стертъ злыи тои по полѣ . андрѣе ва дробѣ жима прѣзѣ
 че . жаловѣ у глше . что творити к мѣ . по бди прочь до
 боуде сороми . андрѣе и послѣшла шѣ и по боло жншо
 на держи мѣга . прѣжа до свѣта : +

на бѣжѣи андрѣи . бѣжавша по ловци свѣ . бѣга по хвми
 оу крѣпн вша гои . и бѣ хако брѣу . и половецкн кнзѣ мѣ
 со бѣ хавшии мѣ кнма . и бѣ оума вшии мѣ мѣ по пиша са
 на зѣ . и ста ша оудѣ ма . по жндлю щн мѣ по снаю оца своѣ
 бѣи кнзѣ вѣ стѣ . на кон дѣ го ргнн со брата свои бѣ славо и по сѣ
 пиша па кнн слѣ оуко . и по ндо ша во дѣ ва по тн кло цко . боло
 дн мнрѣ брѣу . на славо . вло цкоу : +

Рис. Б.10.

Моменти походу князівської коаліції на Лучеськ. Лютий 1150 р. Мал. XIII
 (XV) ст. Радзивілівський літопис, арк. 184.

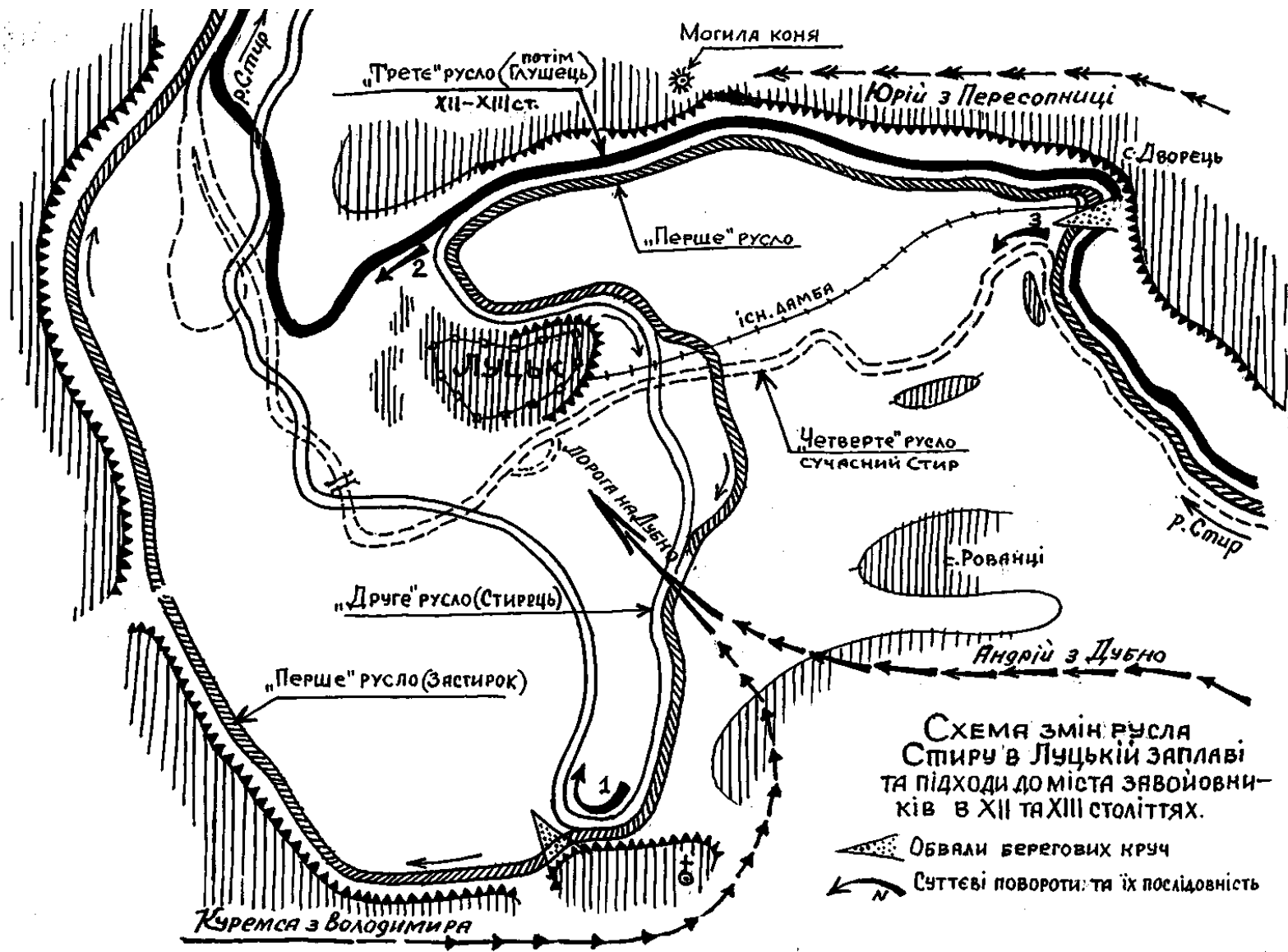

Рис. Б.11.

План військових маневрів навколо Луцька у 1149 та 1255 рр. (за Р.Г.Метельницьким).

189.
 жєні · ниспытася ѿ жєгоу ргнїюу жє вѣрѣцѣ · лї
 за слава вїкнє вє · володимирко шоглышє вѣнї дє вѣ
 лнчє · лї мѣрѣтѣ пѣстїкѣ ѿ цїю · амѣрѣтѣ жє пєрє вѣрѣ
 днї вѣрѣ · пѣ вѣрѣ вѣчѣтѣ нї дѣтѣ гѣрѣ ѿ кѣ ·

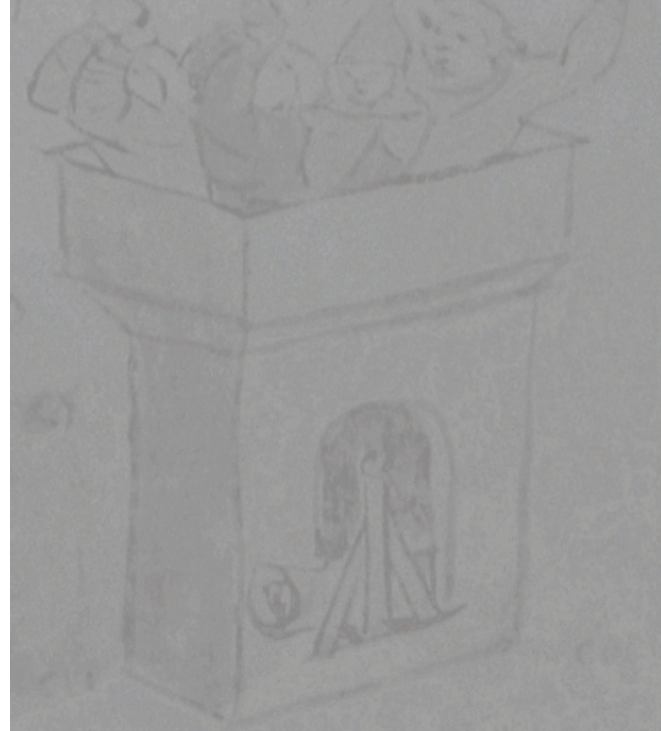
лѣтѣ · х · мѣрѣ прєстѣ вї · рѣстї слава вѣ гѣрѣ вї · вѣ пєрѣтѣ
 слава вї · свїтѣ ющє пѣ лнцѣтѣ · нї положїтї шлї · вѣ цѣрѣ вї
 стѣ гѣ мї хлї мл · то гѣ прї нї дѣ шлї гѣ лѣ вї цн · гѣ рѣ вї вѣ пѣ
 мѣ щє млї за слава · гѣ урѣ гнї жє сѣ вѣ о кѣ пнї вѣ сѣ млї за сѣ м
 сѣ ѿ лѣ гѣ внї нї · нї сѣ дѣ внї чѣ мѣ · гѣ вѣ лѣ днї мрѣ мѣ · нї сѣ лѣ
 внї · нї прї нї дѣ шлї кнѣ вѣ ѿ · нї сѣ шлї шлї тѣ рѣ · прѣ тнї вѣ ої кн
 ѣ вѣ ѿ пѣ лѣ утѣ внї · нї за сѣ лѣ вѣ жѣ влѣ ю дѣ ѿ шѣ ѿ · нї пѣ дѣ лѣ шѣ ѿ вѣ рѣ
 стнї вѣ лнї вѣ прѣ вѣ сѣ хѣ пѣ мѣ жнї сѣ ѿ ѿ сѣ за дѣ чнї вѣ лѣ ѿ ·

Рис. Б.13.

Спалення Заречеська Ізяславом Мстиславовичем під час походу на Київ. Відхід
 військ Володимира Володаревича після отримання

вѣдѣша
всѣмъ вѣдѣша
могъ проити и на
тѣхъ живѣвшихъ вѣдѣша
рабѣхъ и вѣдѣша

пойма за пѣхъ своего володимира
вѣдѣша. и доиди глѣмъ вѣдѣша
главѣхъ вѣдѣша жѣстѣхъ вѣдѣша
и доиди вѣдѣша вѣдѣша
и доиди вѣдѣша вѣдѣша

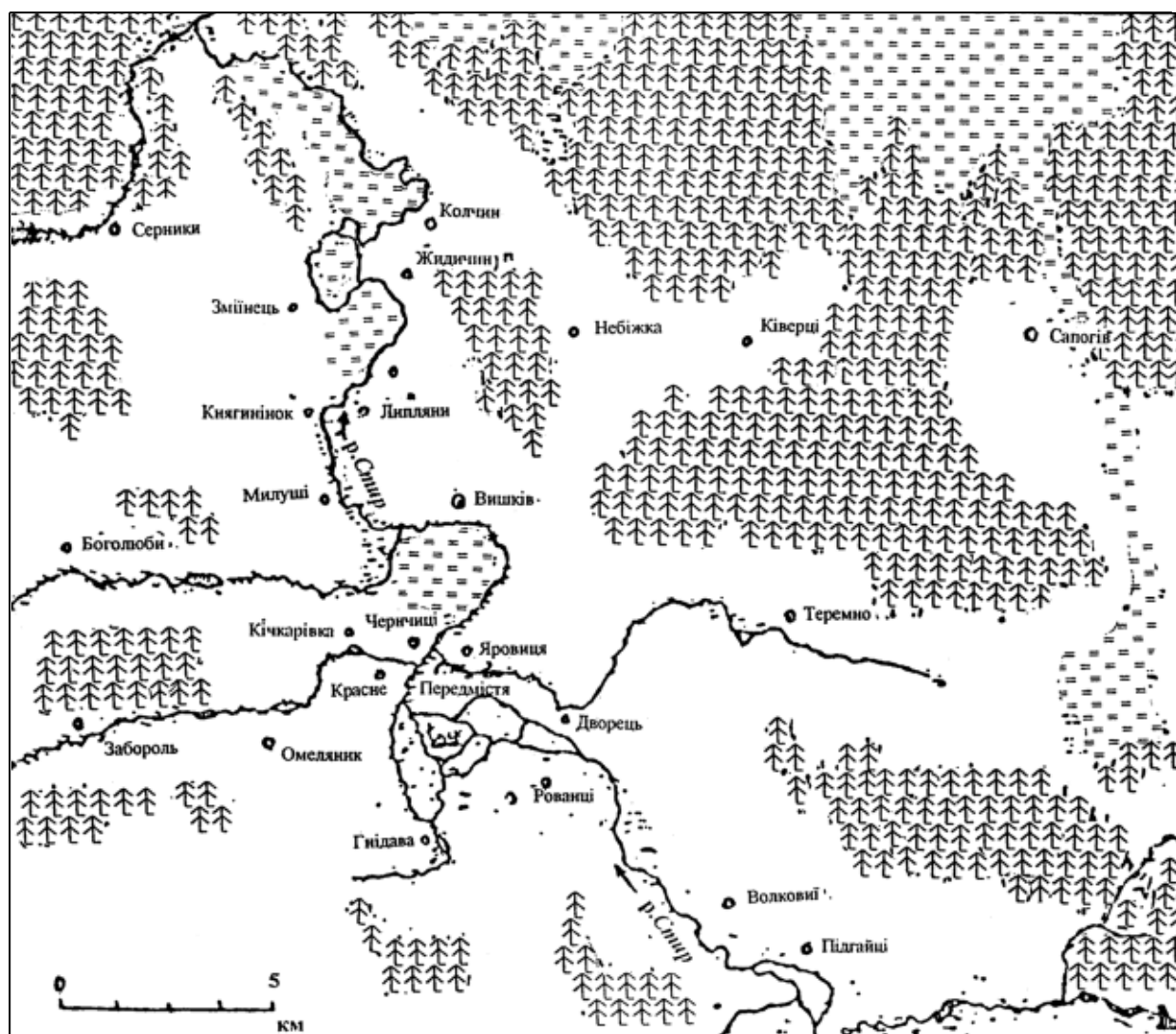

Рис. Б.15.

Мапа околиць Лучеська (за писемними джерелами аналіз М. Малюшинського). Гідрографія та лісові масиви нанесені у відповідності з "Топографической картой части Волыни и Подолии" (1827 р.)

Рис. Б.16.

Схема стратегічних шляхів Волинського князівства (X—XIV ст.).

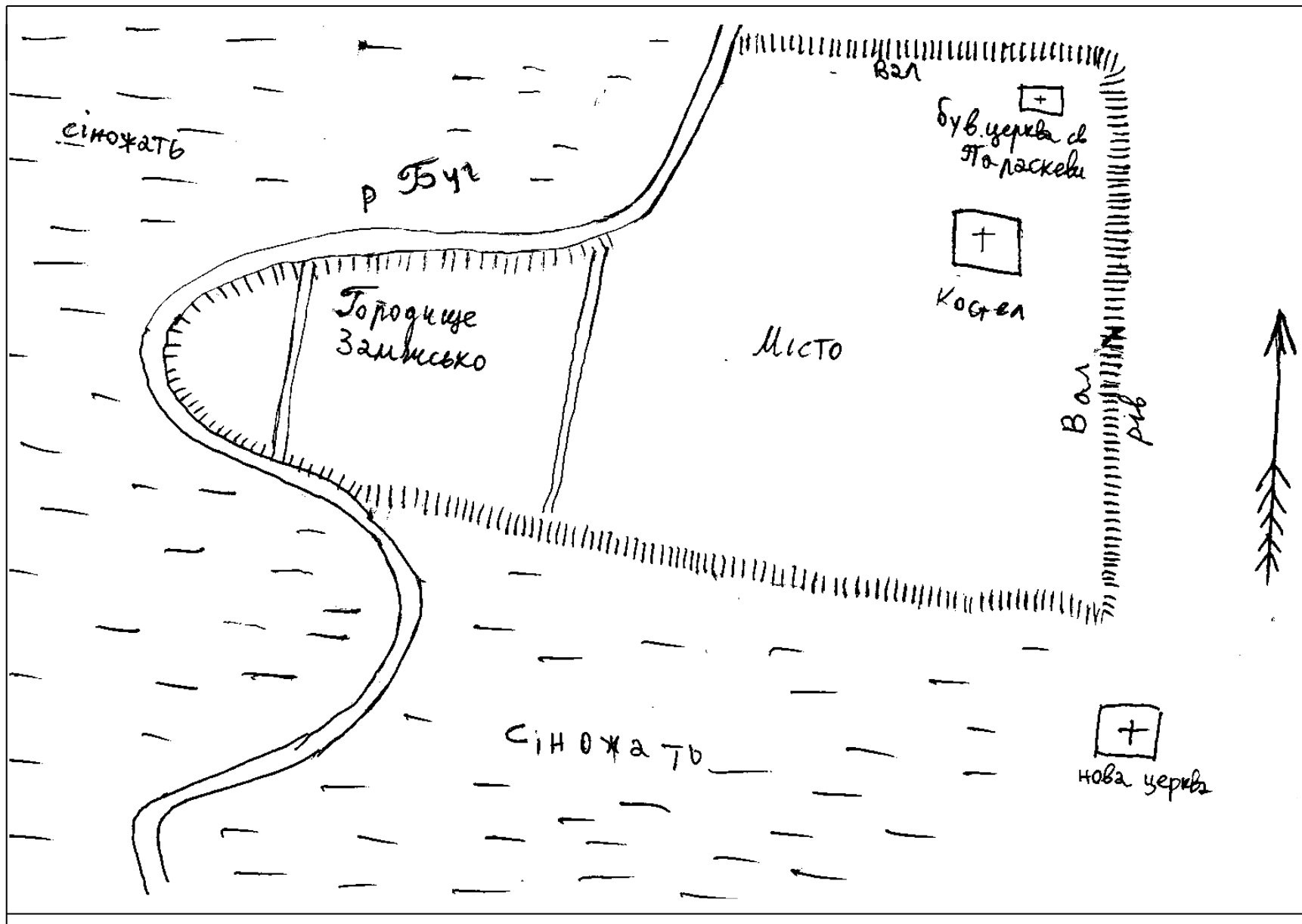

Рис. Б.17. Литовеж. Городище в ур. Замок. Рис. О. Цинкаловського. 1930 р.
Центральний державний історичний архів України у м. Львові

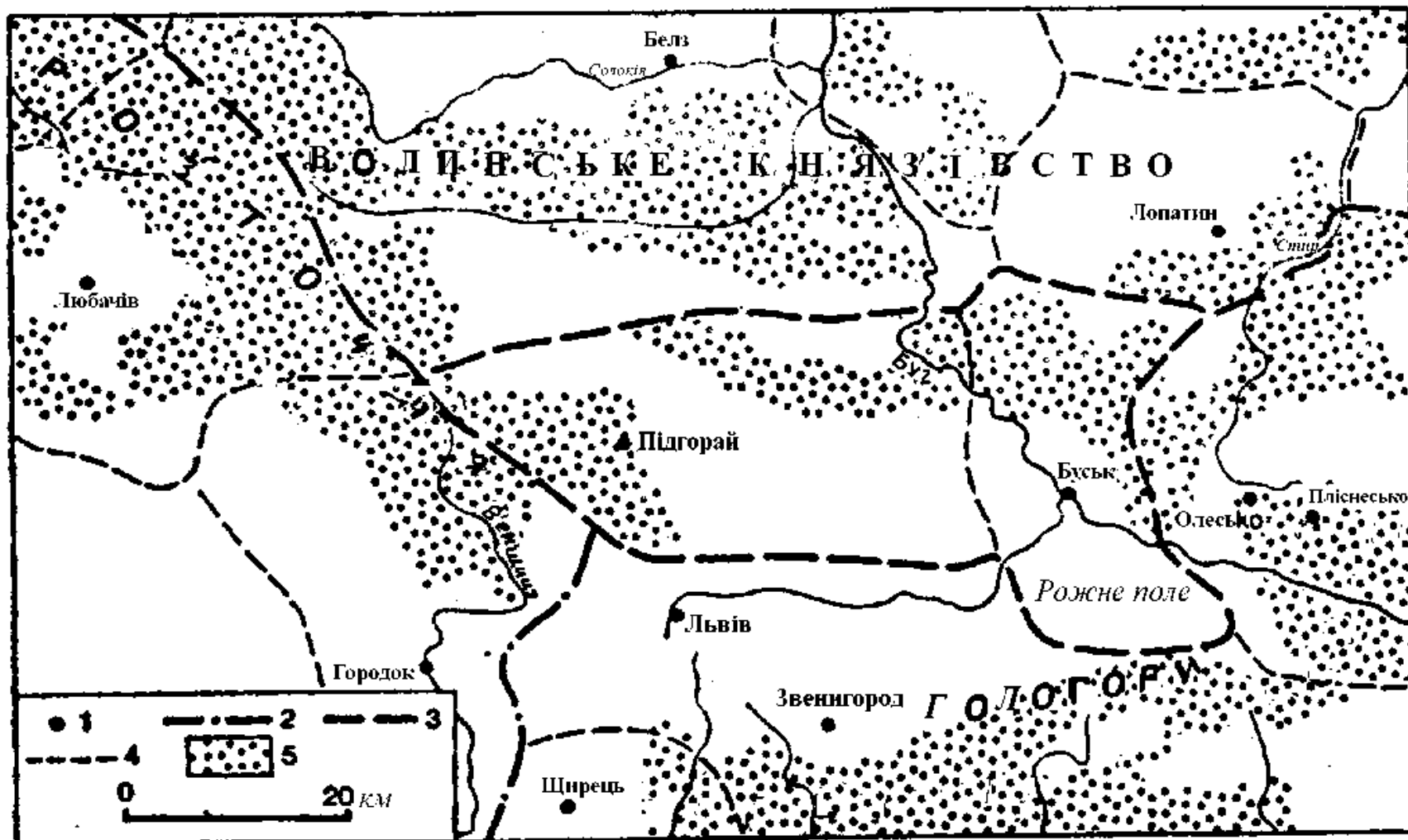

Рис. Б.18.

Мапа південних рубезів Волинського князівства XI—XIV ст.:
 1- літописні гради; 2- межі земель-князівств; 3- межі волостей (за А. Янечеком).

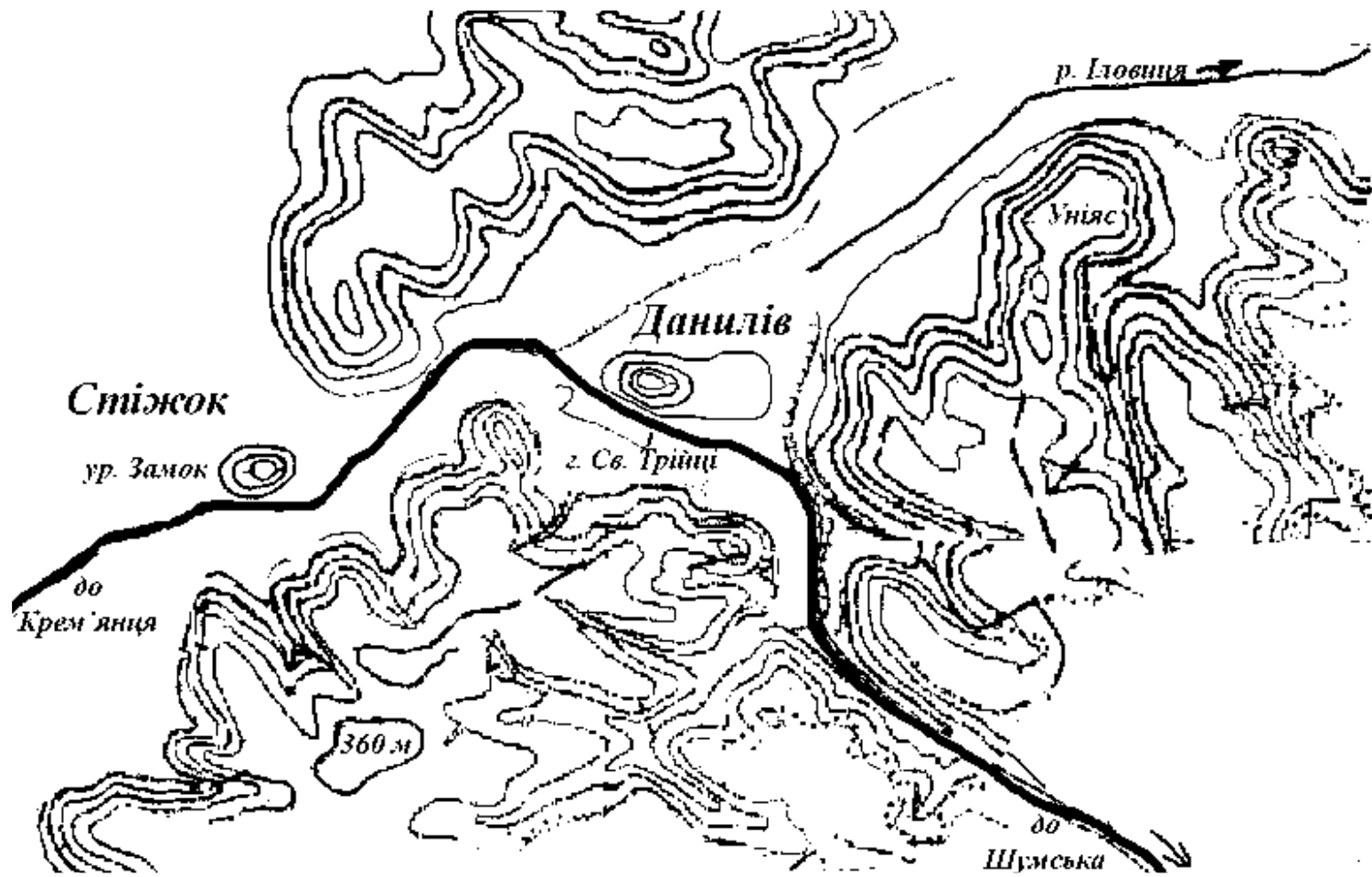

Рис. Б.19.

Мапа розташування укріплень Стіжка та Данилова на Київській дорозі

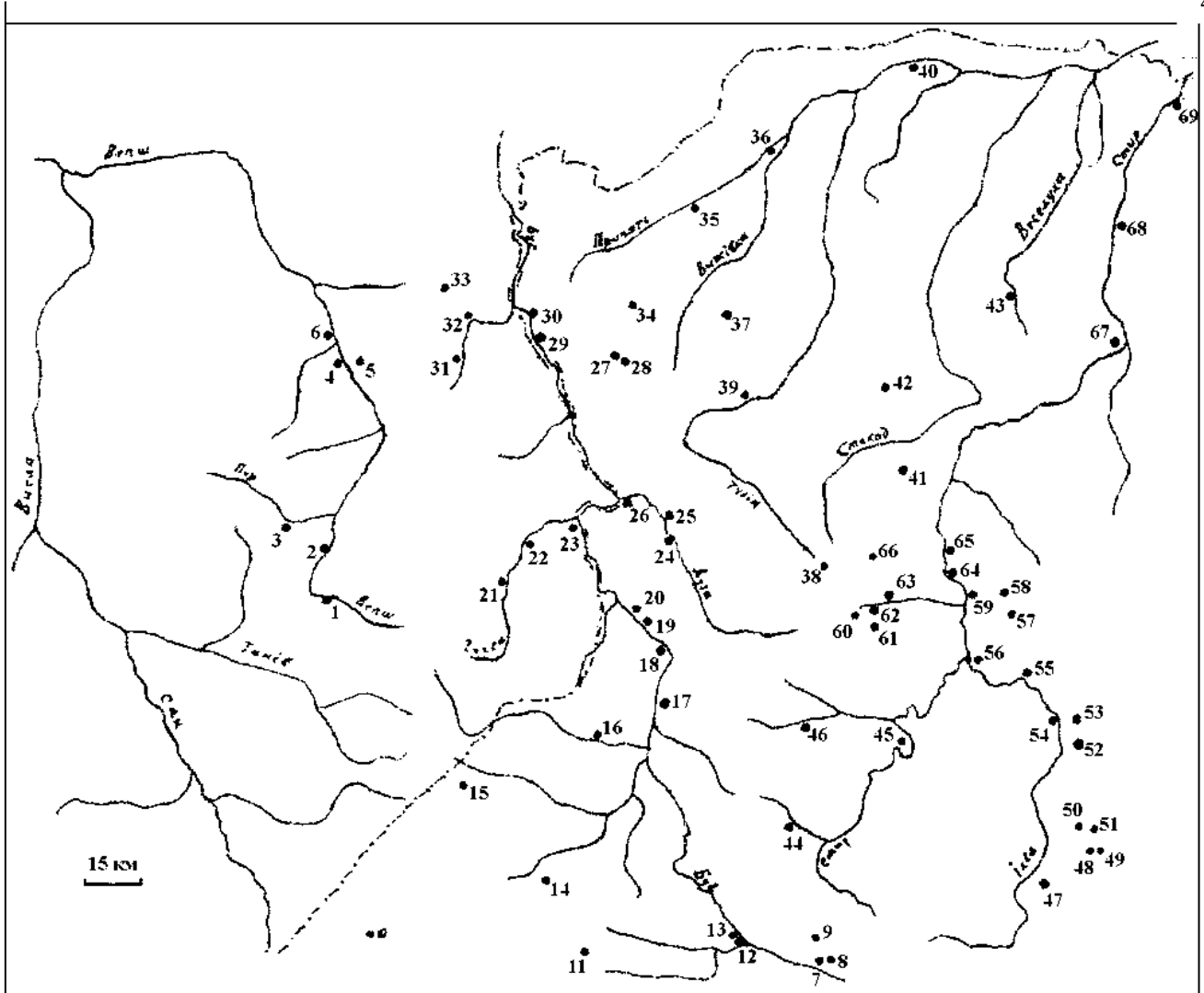

Рис. Б.20.

- 1- Гуцав; 2- Щебрешин; 3- Сутейськ; 4- Травники; 5- Кане; 6- Ящів; 7- Підгірці, гор. 1; 8- Підгірці, гор. 2; 9- Олесько; 10- Звенигород; 11- Малі Грибовичі; 12- Буськ, гор. 1; 13- Буськ, гор. 2; 14- Глинське; 15- Потелич; 16- Белз; 17- Сокаль; 18- Городиславичі; 19- Литовеж, гор. 1; 20- Литовеж, гор. 2; 21- Червен; 22- Тереминець; 23- Городок-над-Бугом; 24- Зимне; 25- Володимир; 26- Устилуг; 27- Любомль, гор.1; 28- Любомль, гор.2; 29- Гуца; 30- Вишнівка; 31- Городище; 32- Сайчиці; 33- Тарнів; 34- Головне; 35- Яревище; 36- Ратне; 37- Смідин; 38- Затурці; 39- Турійськ; 40- Ветли; 41- Любе; 42- Мельниця; 43- Городок; 44- Оплицьке; 45- Перемиль; 46- Борочичі; 47- Крем'янець; 48- Стіжок, гор. 1; 49- Стіжок, гор. 2; 50- Уніяс, гор. 1; 51- Уніяс, гор. 1; 52- Іваниничі; 53- Мирогоща; 54- Дубно; 55- Муравиця; 56- Торговиця; 57- Острожець; 58- Лище; 59- Крупа; 60- Скірче; 61- Городище Чарук.; 62- Горзвин; 63- Коршів; 64- Лучеськ; 65- Жидичин; 66- Шепель; 67- Старий Чорторійськ; 68- Бабка; 69- Зарічне.

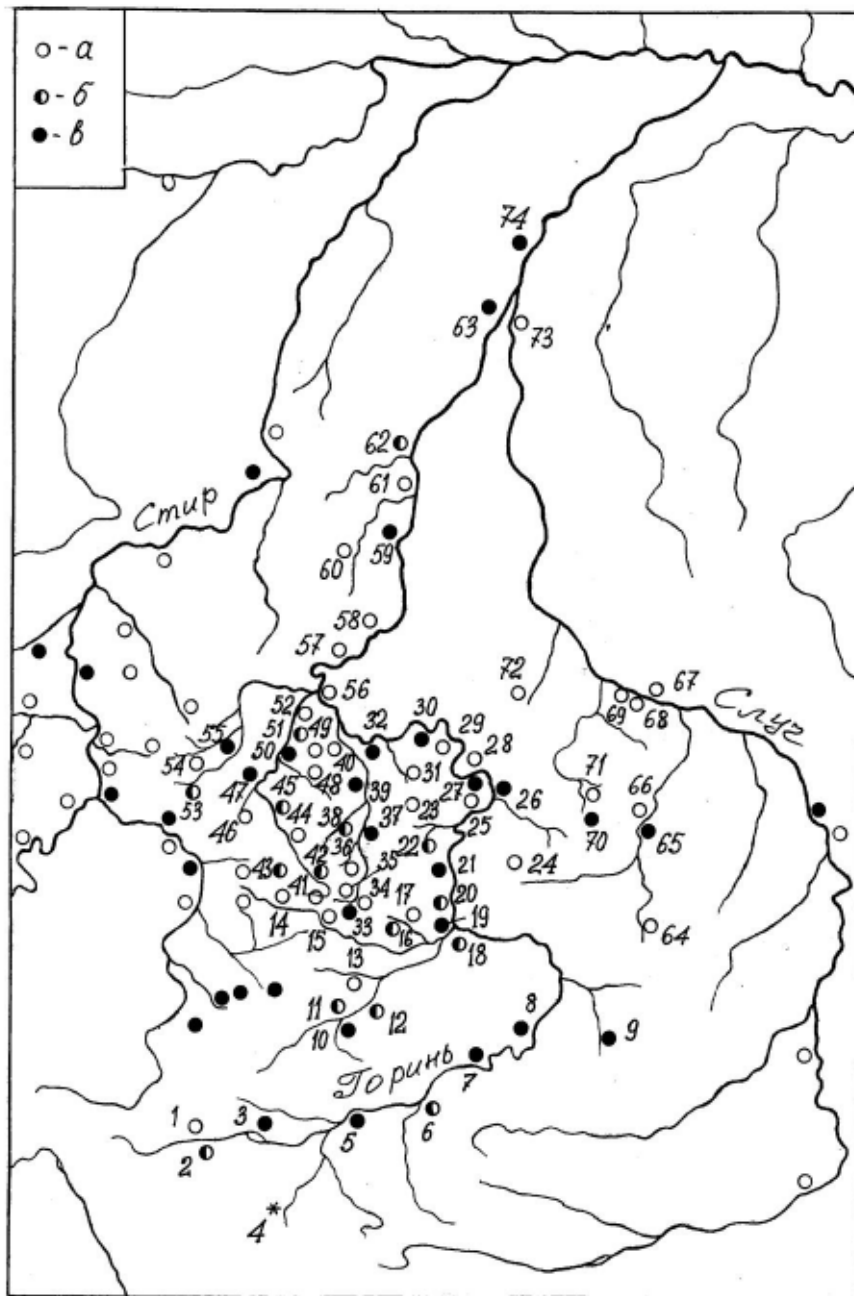

Рис. Б.21. Городища IX - XIII ст. у Погоринні (за Б.А. Прищепю):

- 1 – Лози; 2 – Бодаки; 3 – Борщівка; 4 – Вишгородок (літописний Вигошів); 5 – Тихомель; 6 – Денисівка; 7 – Михнів (літописна Гнійниця); 8 – Ізяслав; 9 – Городище біля Шепетівки; 10 – Бриків (літописний Шумськ); 11 – Васьківці; 12 – Зіньки; 13 – Теремне; 14 – Мала Мощаниця; 15 – Будераж; 16 – Точивики; 17 – Радужне; 18 – Солов'є; 19 – Острог; 20 – Розваж; 21 – Вільгір; 22 – Новосілки; 23 – Глинки; 24 – Глибочок; 25 – Томахів; 26 – Гоща; 27 – Дорогобуж; 28 – Горбів; 29 – Шубків; 30 – Козлин; 31 – Біла Криниця; 32 – Хотин; 33 – Дермань; 34 – Клопіт; 35 – Верхів; 36 – Кунин; 37 – Новомильськ (літописний Мильськ); 38 – Глинськ; 39 – Рівне; 40 – Грабів; 41 – Мізочок; 42 – Стеблівка; 43 – Листвин; 44 – Варковичі; 45 – Жорнів; 46 – Кораблище; 47 – Заріцьк; 48 – Грушвиця; 49 – Ясениничі; 50 – Пересопниця; 51 – Білів; 52 – Сморгів; 53 – Посників; 54 – Пітушків; 55 – Одереди (літописний Чемерин); 56 – Жобрин; 57 – Бечаль; 58 – Злазне; 59 – Степань; 60 – Великий Мидськ; 61 – Кричильськ; 62 – Городець; 63 – Дубровиця; 64 – Корчик; 65, 66 – Корець; 67 – Більчаки; 68, 69 – Маринин; 70 – Сапожин; 71 – Стовпин; 72 – Матіївка; 73 – Залужжя; 74 – Висоцьк. Умовні позначення: а – городище без культурного шару; б – городище з культурним шаром X - XI ст.; в – городище з культурним шаром XII - XIII ст.

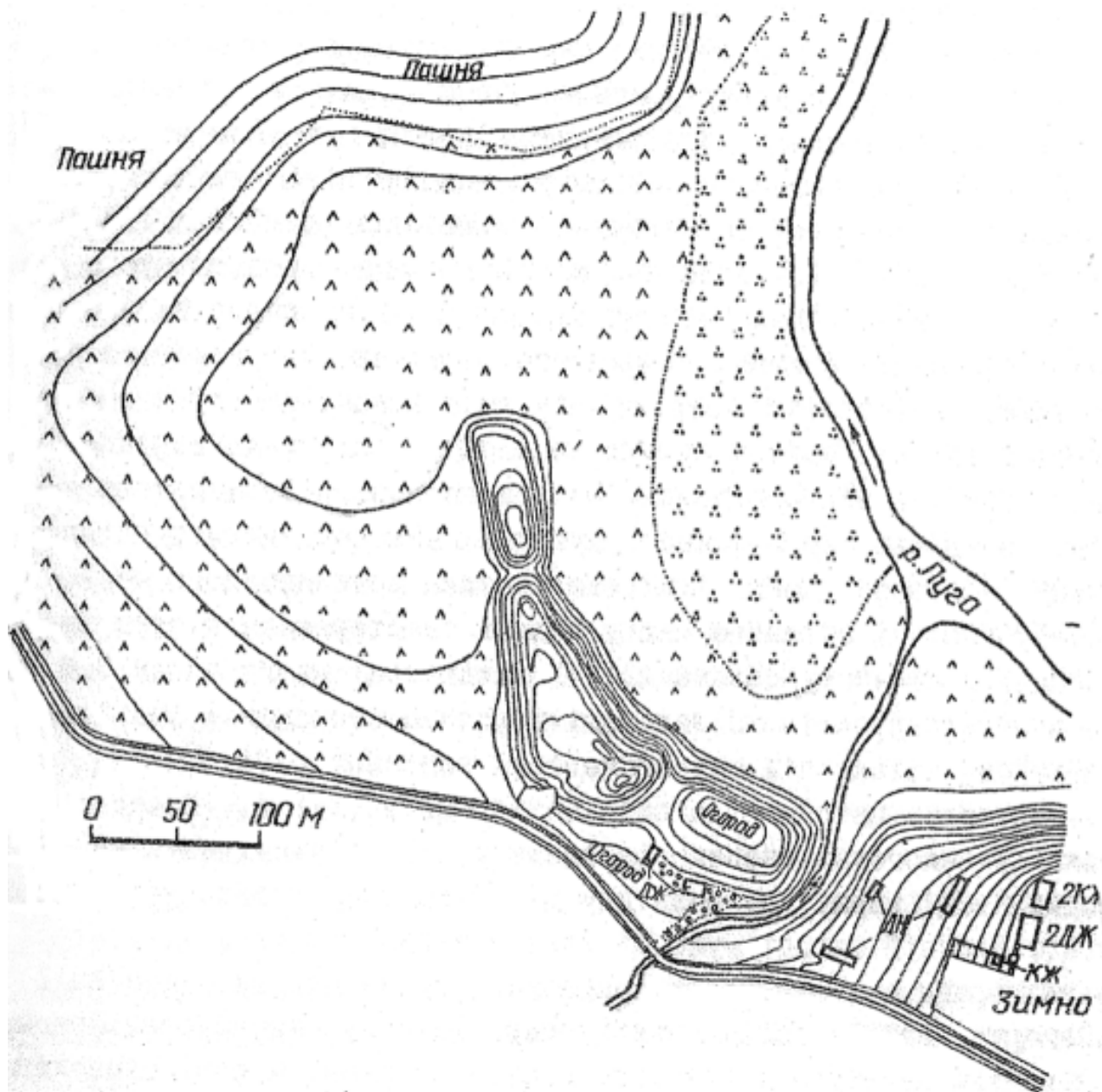

Рис. Б.22.

Ситуаційне розташування городища у с. Зимне.

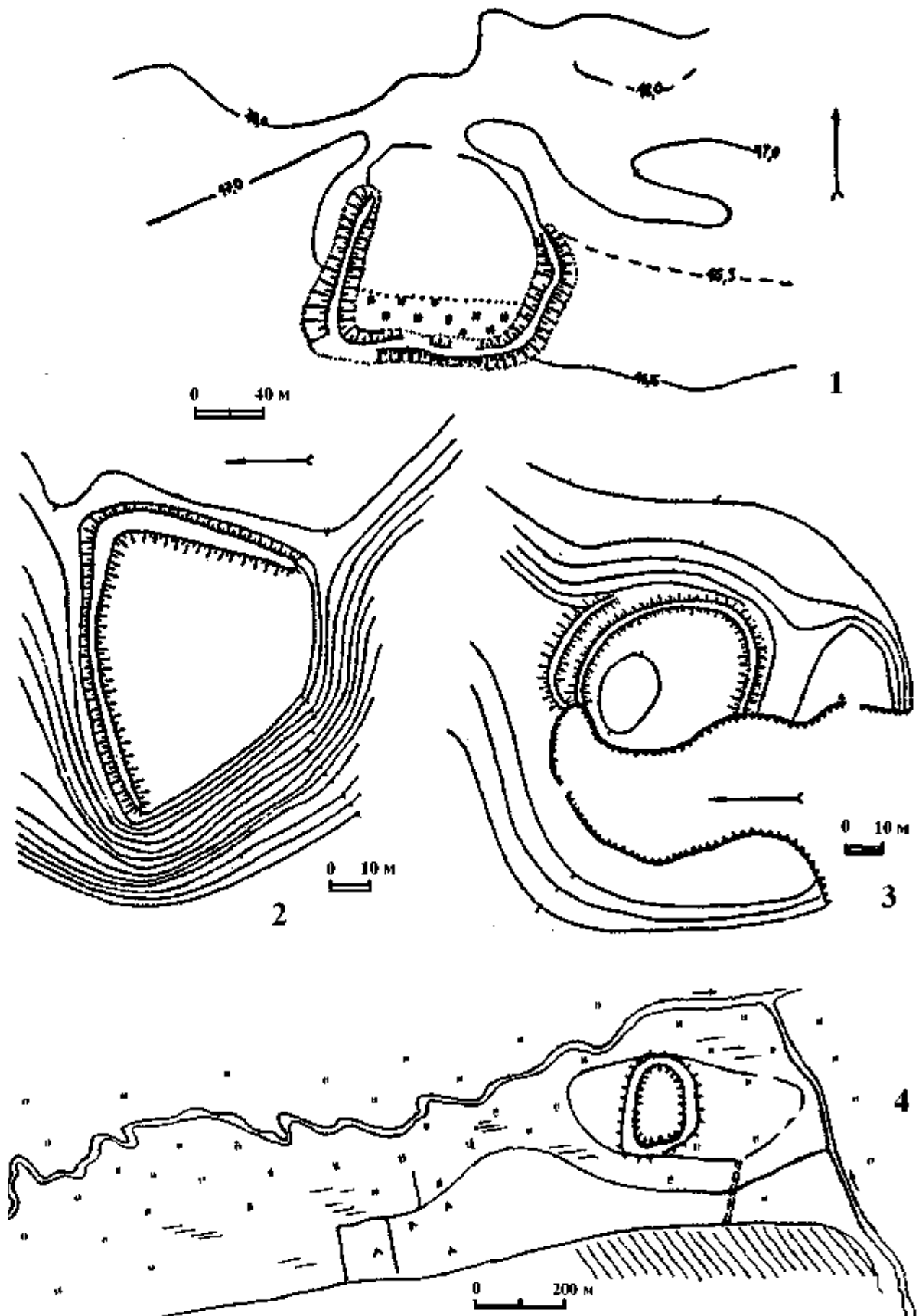

Рис. Б.23.

Городища X-XI ст.: 1- с. Городище Сильненське; 2- Брани; 3- Кошів;
4- ситуаційне розташування городища у с. Борисковичі.

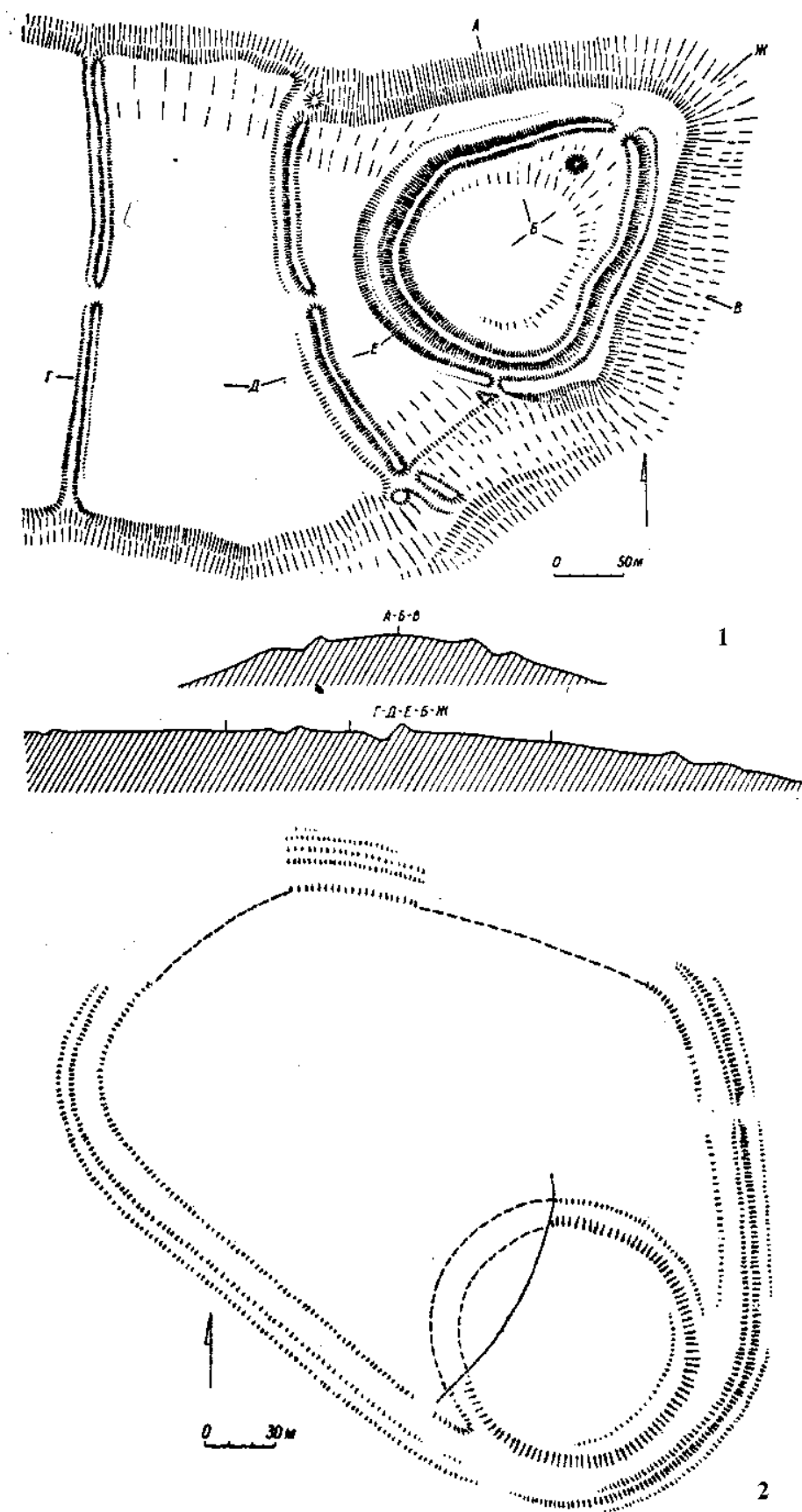

Рис. Б. 24

Складні городища X ст. (за П.О.Раппопортом):
1- Листвин; 2- 2-е Любомльське.

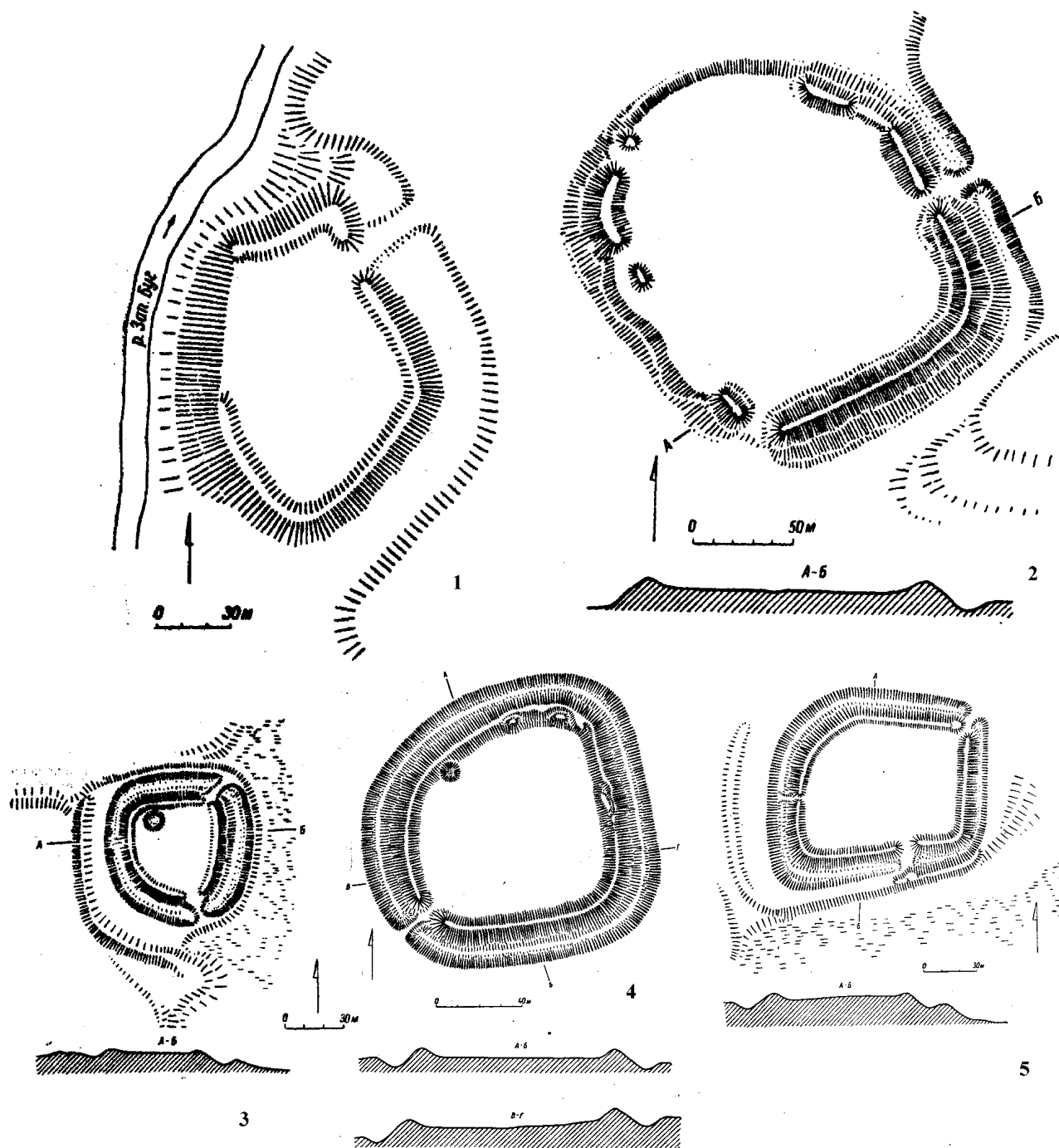

Рис. Б. 25

Прямокутні городища з одним заокругленим кутом,
побудовані на рівнині (за П.О.Раппопортом):
1- Устилуг; 2- Шеполь; 3- Одеради; 4- Острожець; 5- Пісників.

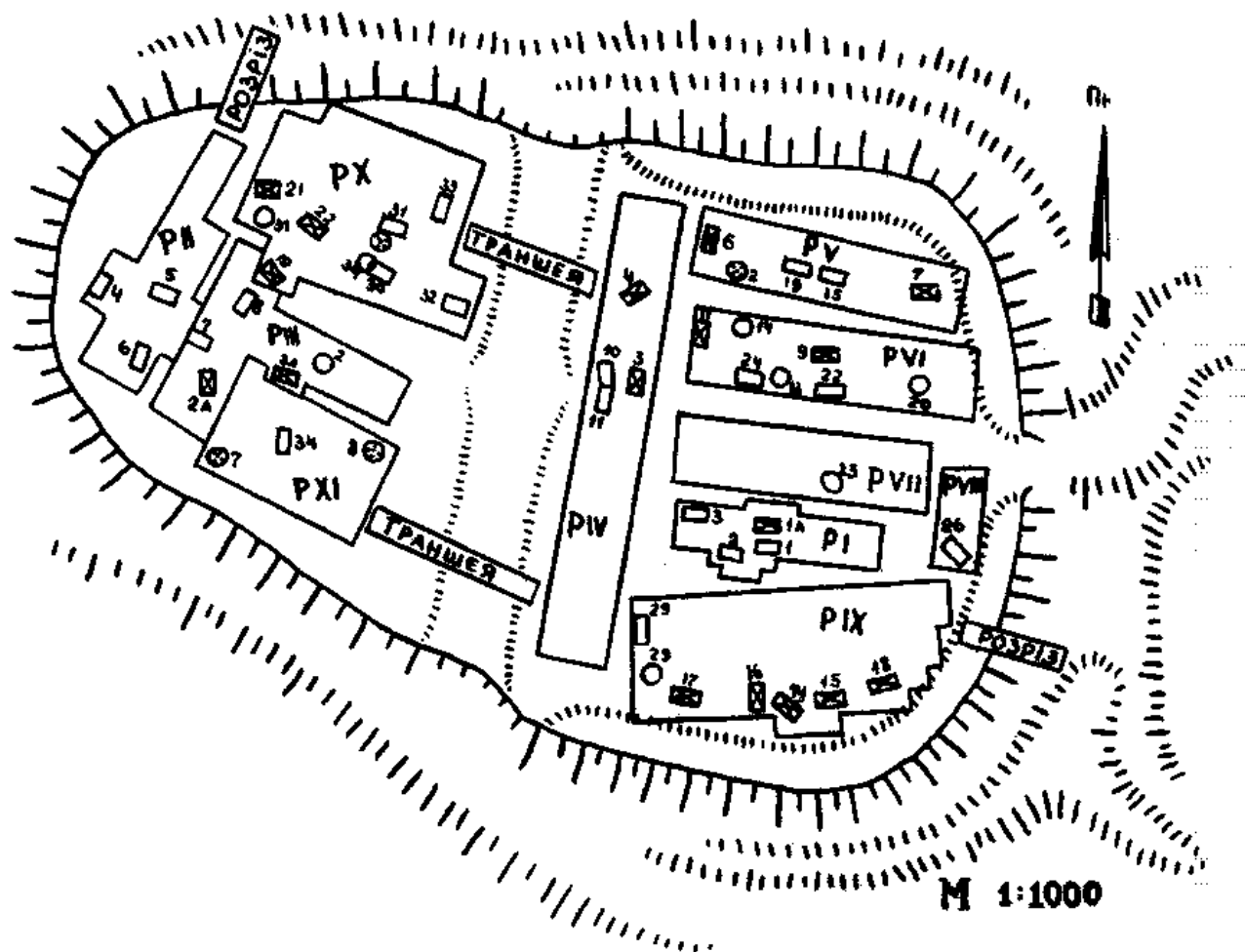

Рис. Б.26.

Городище Чаруківське. Житлово-господарські споруди першого будівельного горизонту (кінець X-1-а пол. XI ст.) розкриті розкопками М.Кучинка

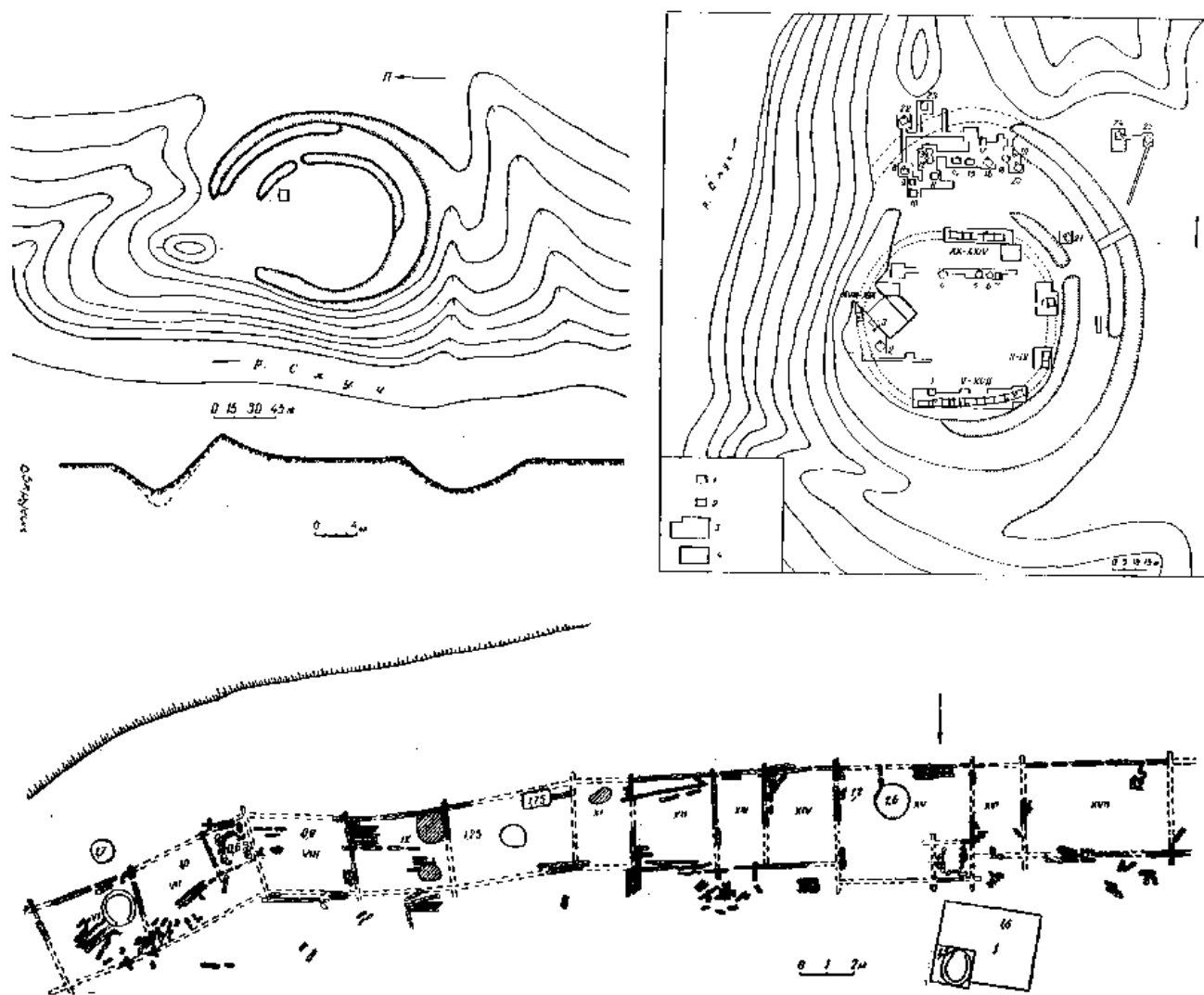

Рис. Б.27.

Городище літописного Колодяжина: 1- схематичний план та поперечний перетин ровів та валів; 2- загальний план розкопів; 3- схематичний план житлово-господарських клітей, розташованих у південній частині городища (за Р.О. Юрою)

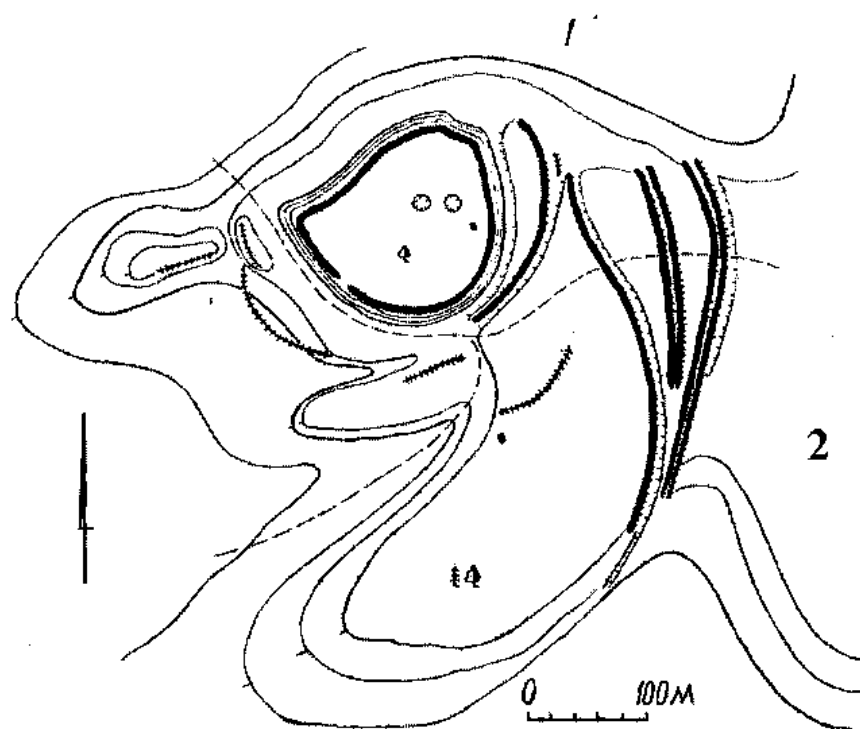
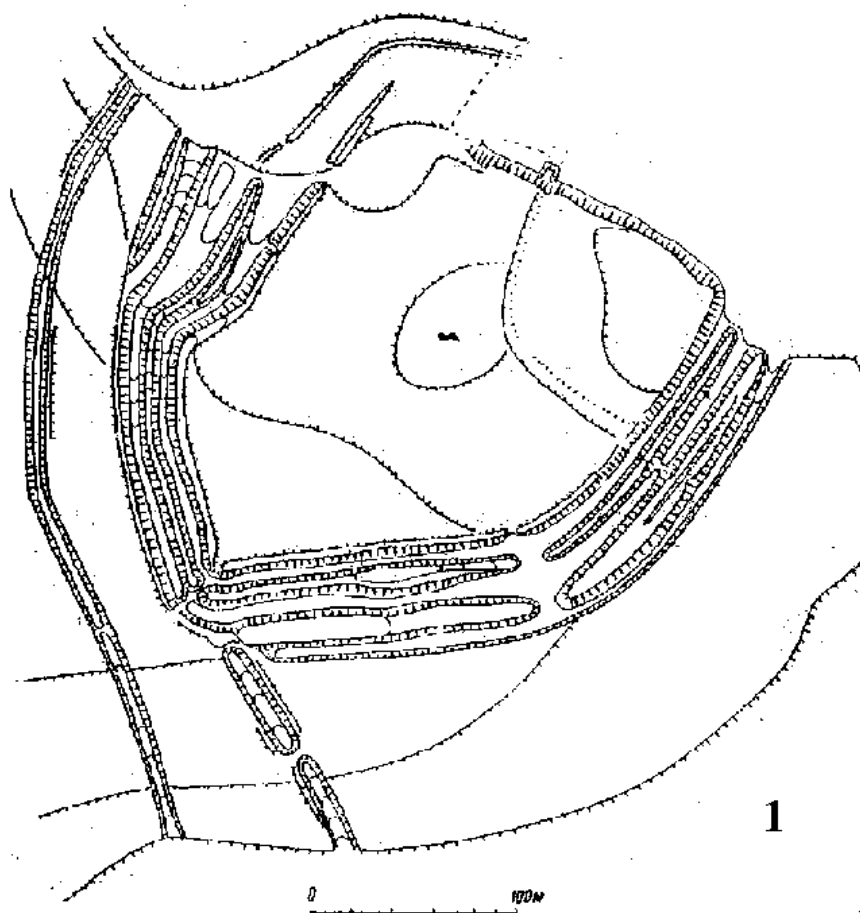

Рис. Б.28.

Городища XII-XIII ст.: 1- Шепетівське (за М.П. Кучерою);
2- літописного Мильська біля с. Новомильськ (за Б.А. Прищепю)

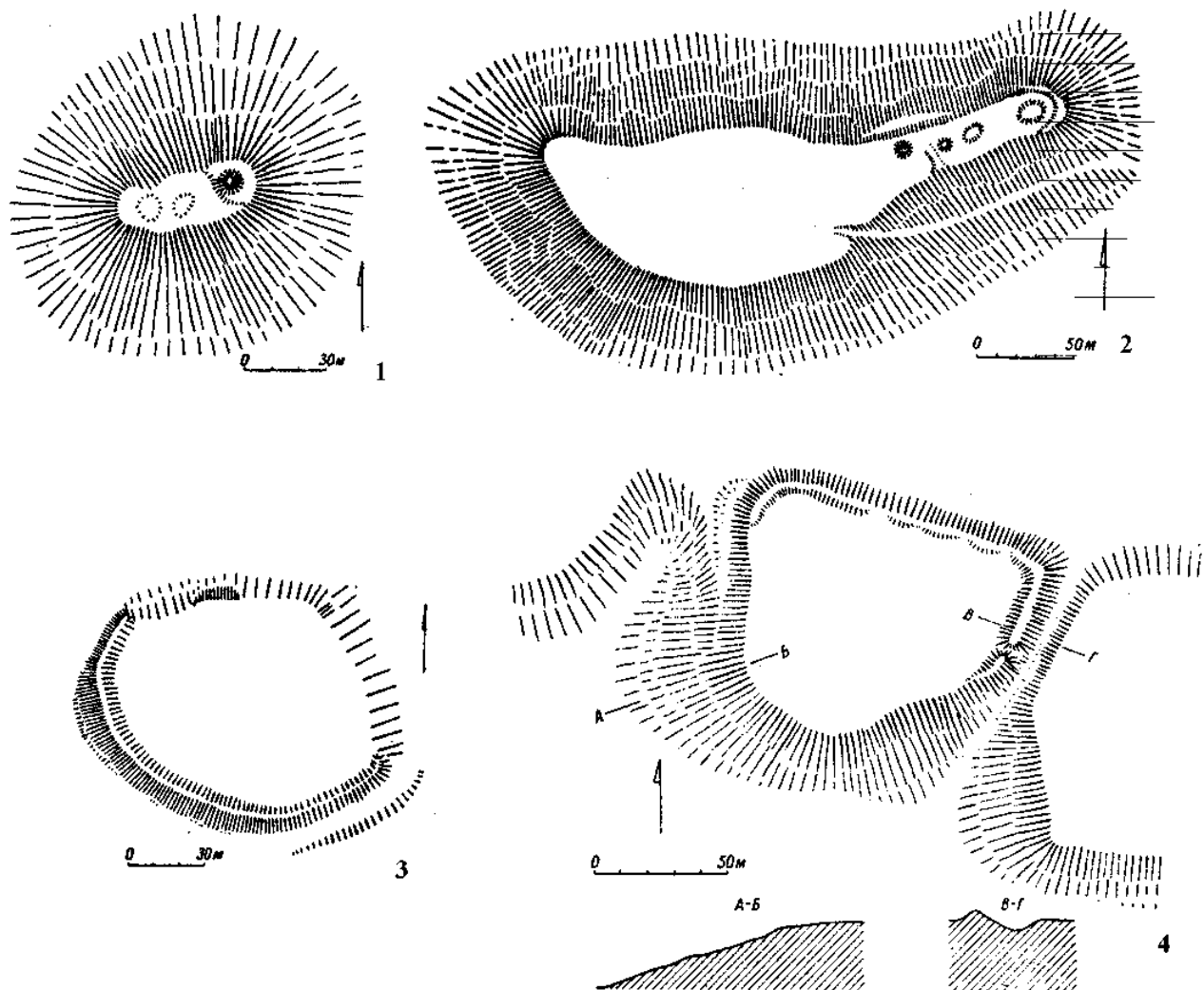

Рис. Б.29.

Городища XI-XIII ст., побудовані на пагорбах (за П.О.Раппопортом):
 1- Стіжок; 2- Данилів; 3- Сапожин; 4- Тихомль.

Рис. Б.30.

План міста Володимира 1798 р. із позначенням важливіших будівель.

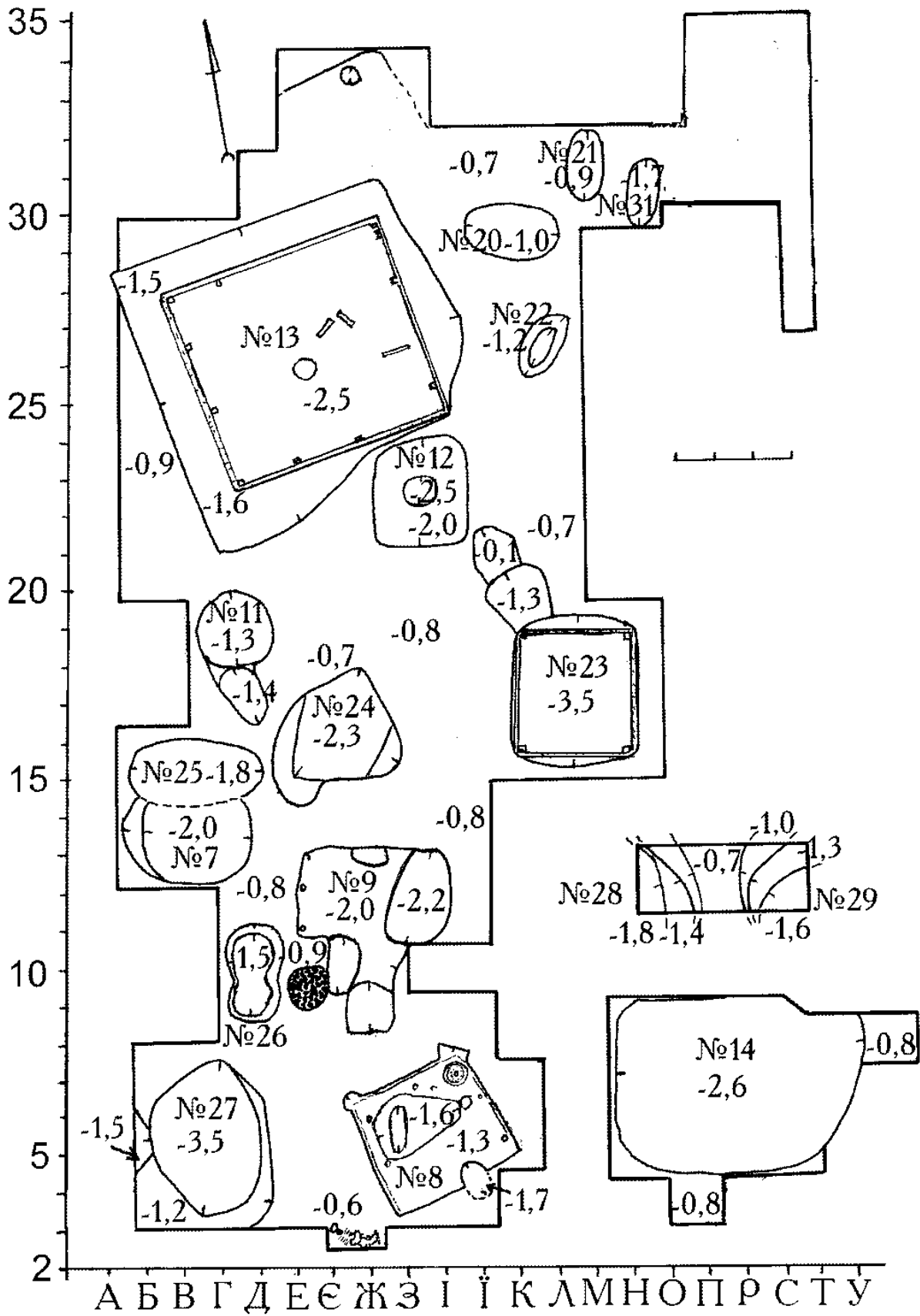

Рис. Б.31.

План розкопаної ділянки садиби боярина-гуменника
в ур. Апостольщина у Володимирі.

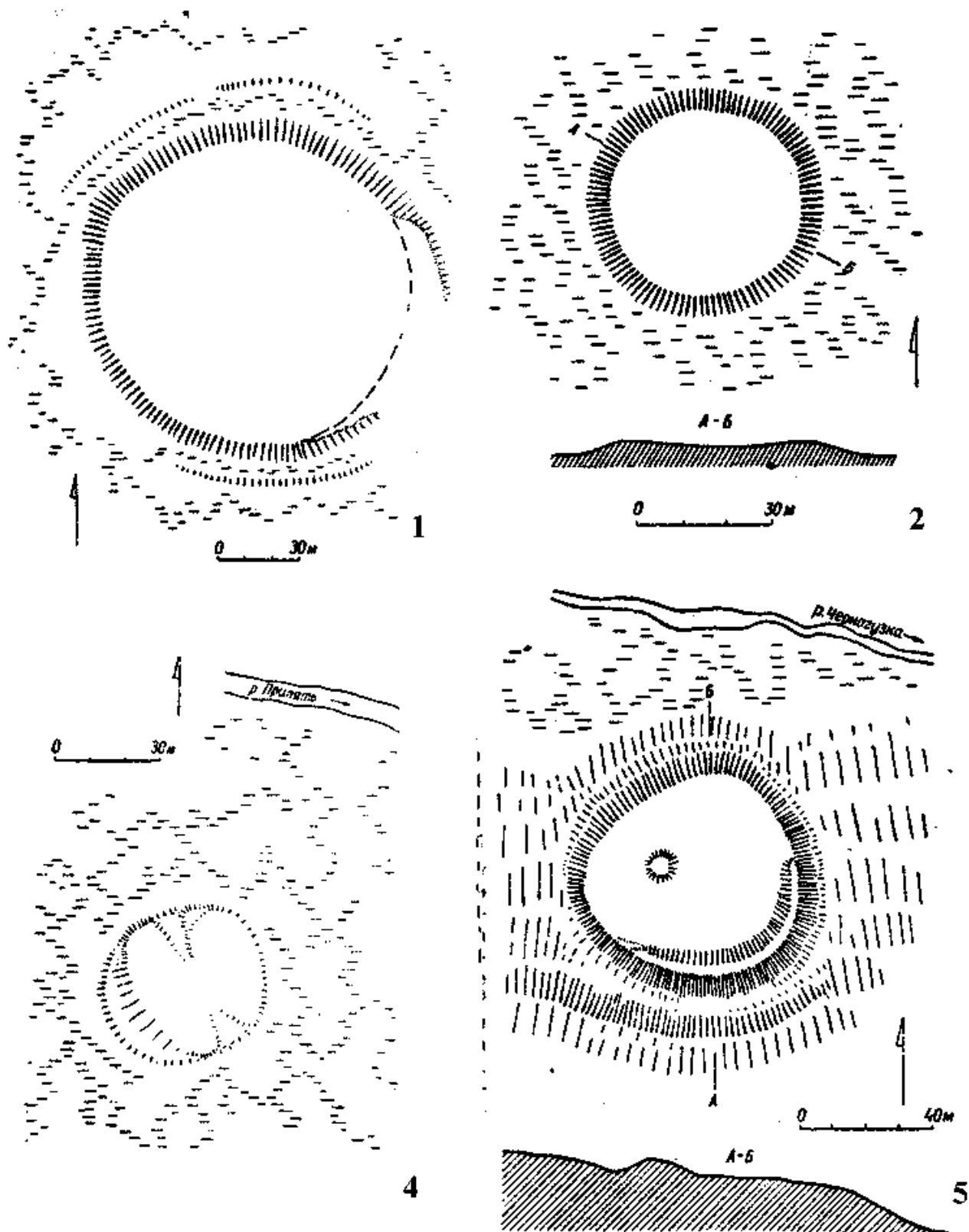

Рис. Б. 32

Круглі городища, побудовані на рівнині (за П.О.Раппопортом):
 1- Турійськ; 2- Ветли; 3- Яревище; 4- Горзвин.

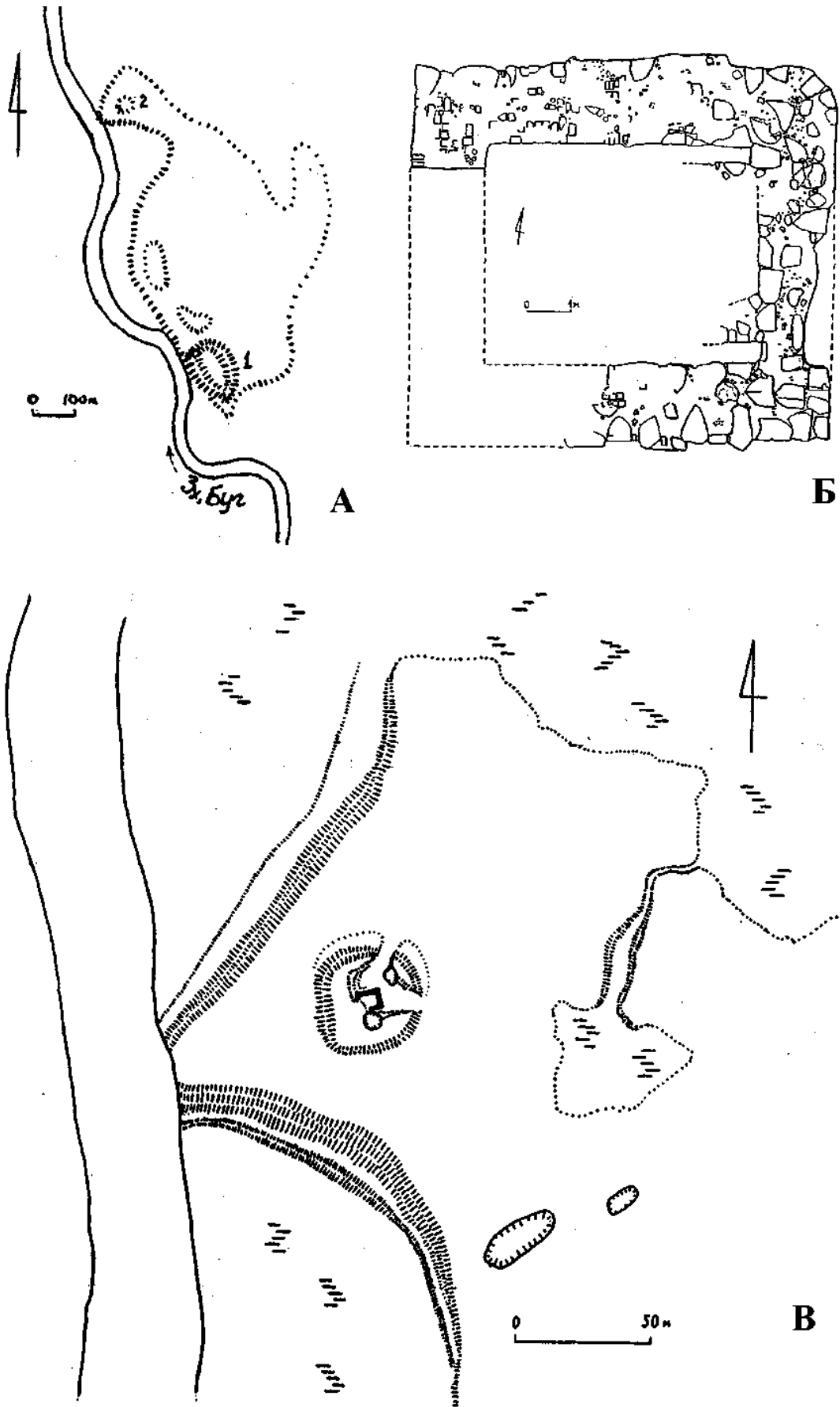

Рис. Б.33.

План укріплень літописного Угровська та фундаментів оборонної вежі XIIIст. (за Ю. Мазуриком)

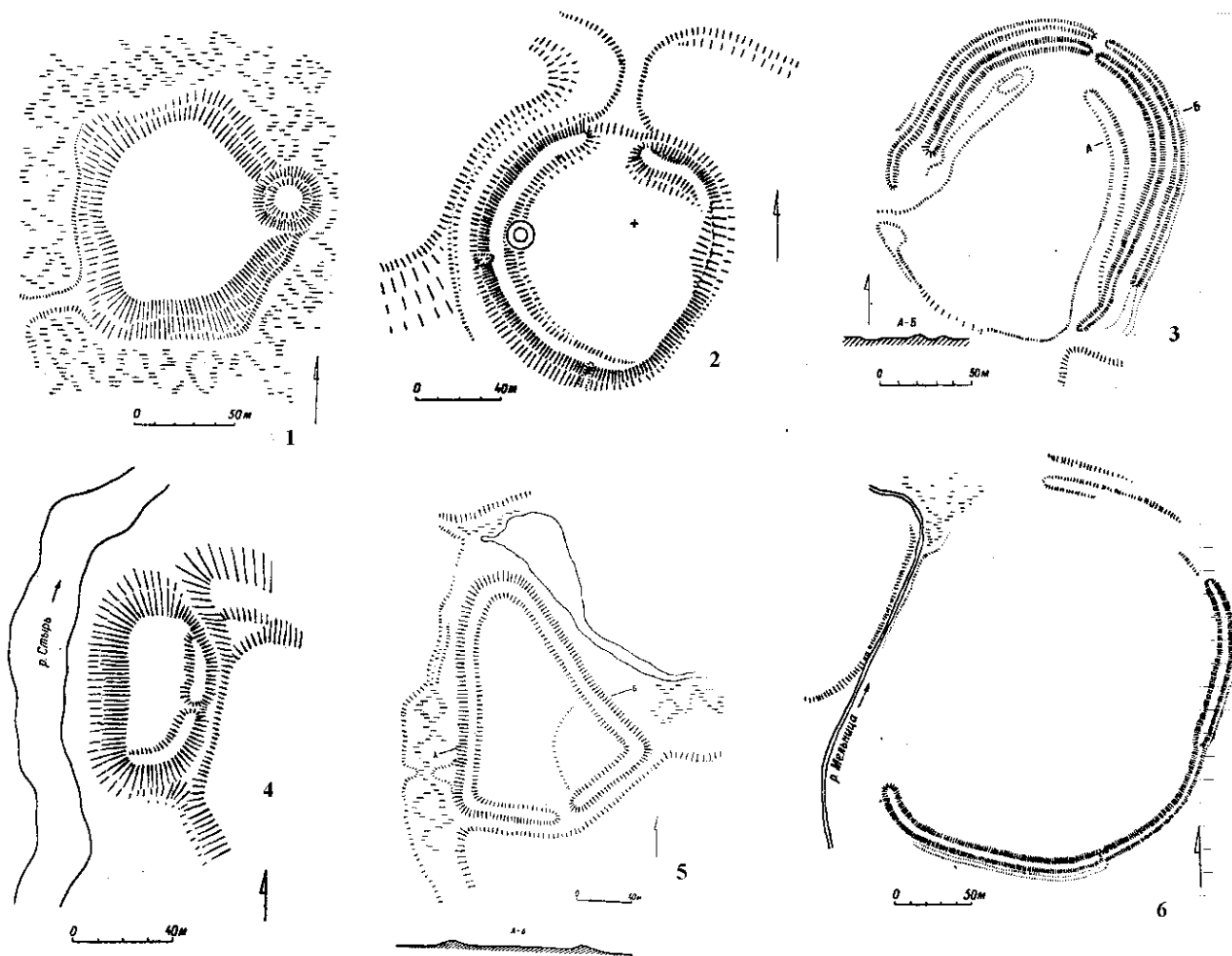

Рис. Б. 34

Городища X-XII ст. (за П.О.Раппопортом):

1- Ратно; 2- Чорторийськ; 3- Любче; 4- Жидичин; 5- Старгород; 6- Мельниця.

Рис. Б.35.

Розташування Пінського мосту на топографічній карті 1915 р.

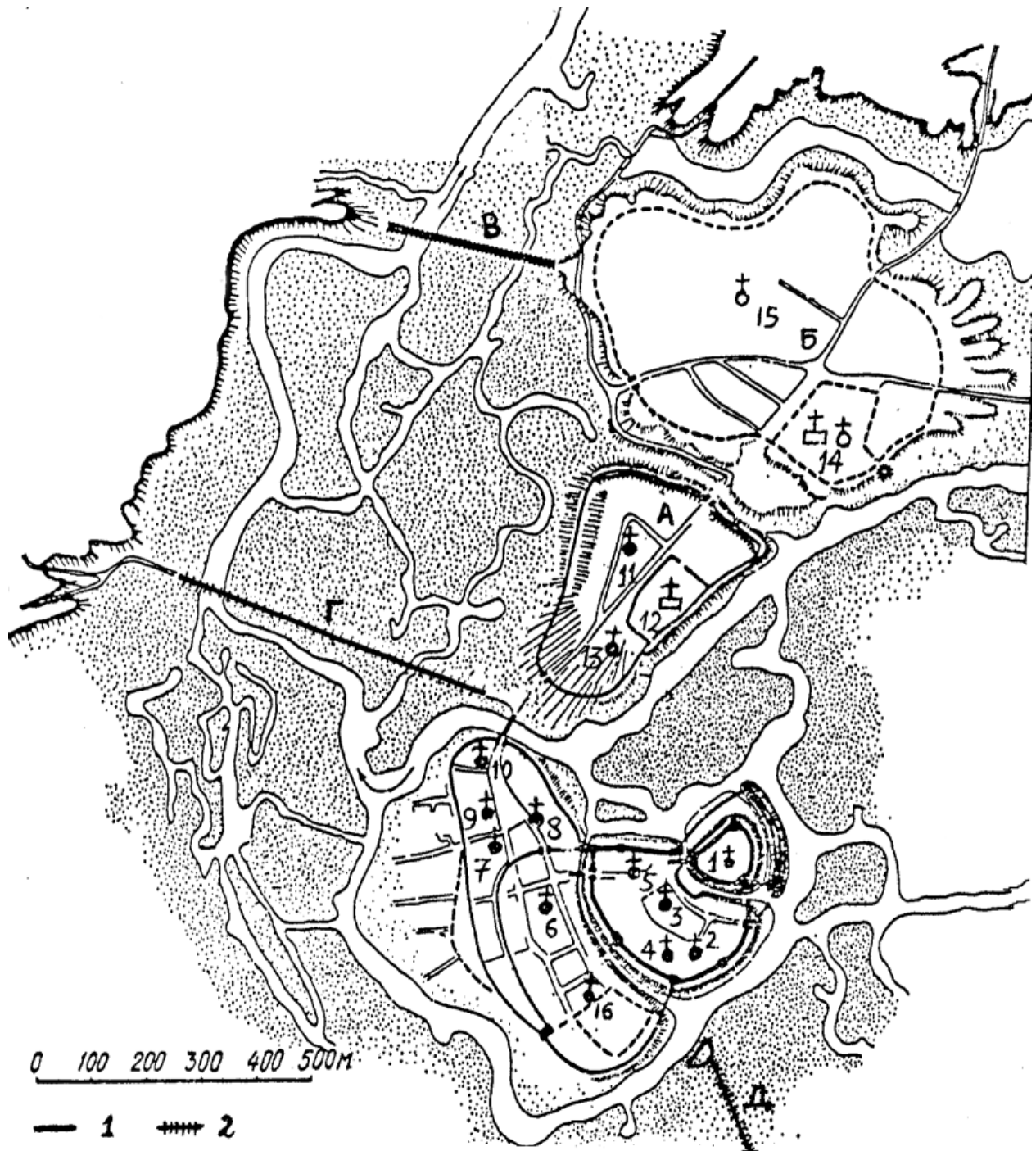

Рис. Б.36: Схема розташування оборонних споруд, гребель (за Б. В. Колоском) та церков (за С. В. Шеломенцевим-Терським):

1— Св. І. Богослова; 2— Св. Дмитра; 3— Св. Петра; 4— Св. Якова; 5— Св. Катерини; 6— Св. Миколи; 7— Св. Покрови; 8— Св.І. Хрестителя; 9— невідома церква, посвячена згодом як костел Св. Якова; 10— Св. Духа; 11— Св. Параскеви П'ятниці; 12— Монастир Успіння Пречистої Богородиці; 13— Св. Михайла; 14— Св. Георгія та монастир за статутом Св. Василя; 15— Св. Воскресіння; 16— Св. Трійці.

А— передмістя Помостичі (Хмільник); Б— Юриздика; В— ймовірне розташування греблі, збудованої Любартом; Г— "Великий земський міст" (за Б. Колоском), шлях на Володимир; Д— Великий земський міст (за С. В. Терським), шлях на Володимир та Дубне.

Умовні позначення: 1— оборонні укріплення; 2— греблі-мости.

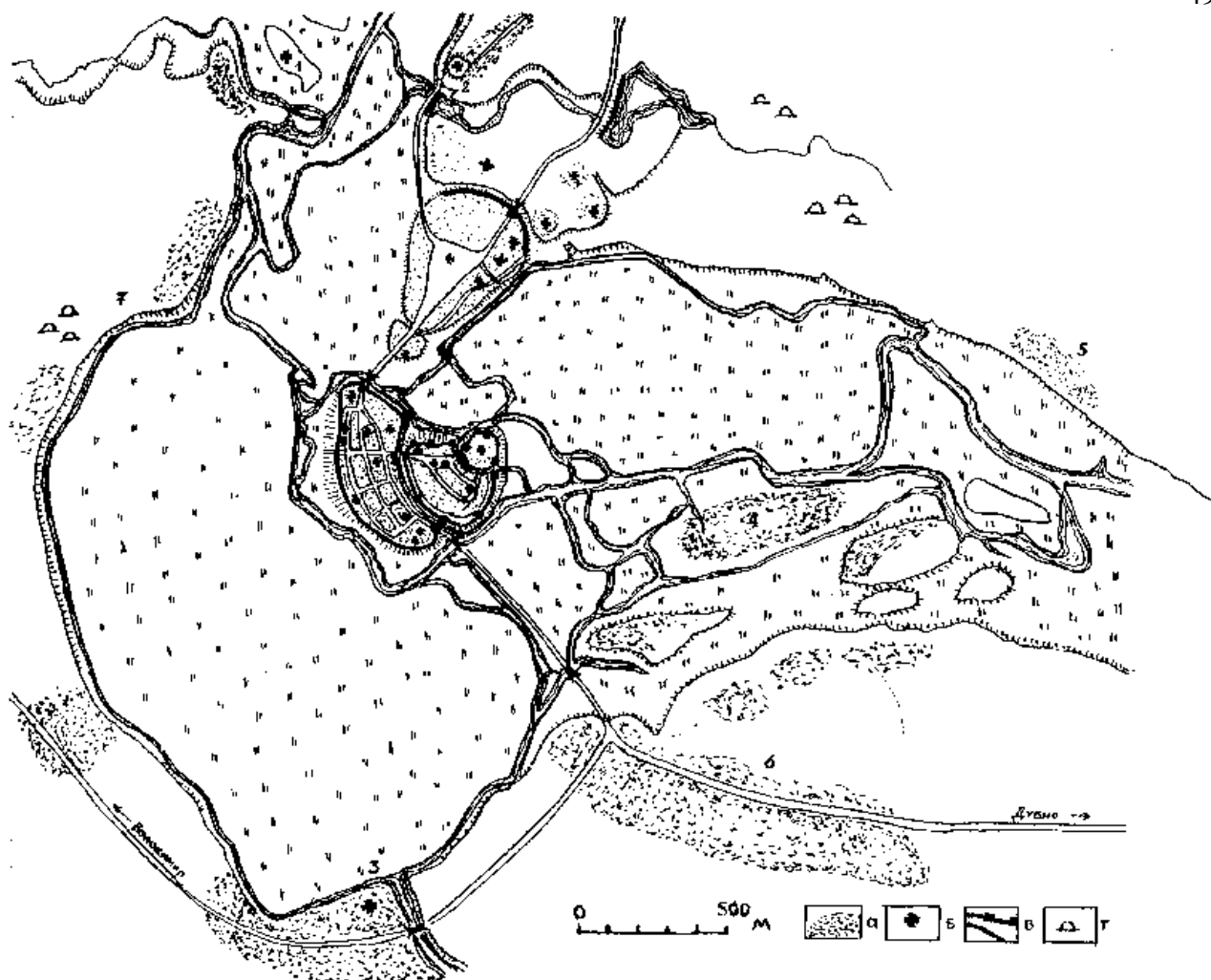
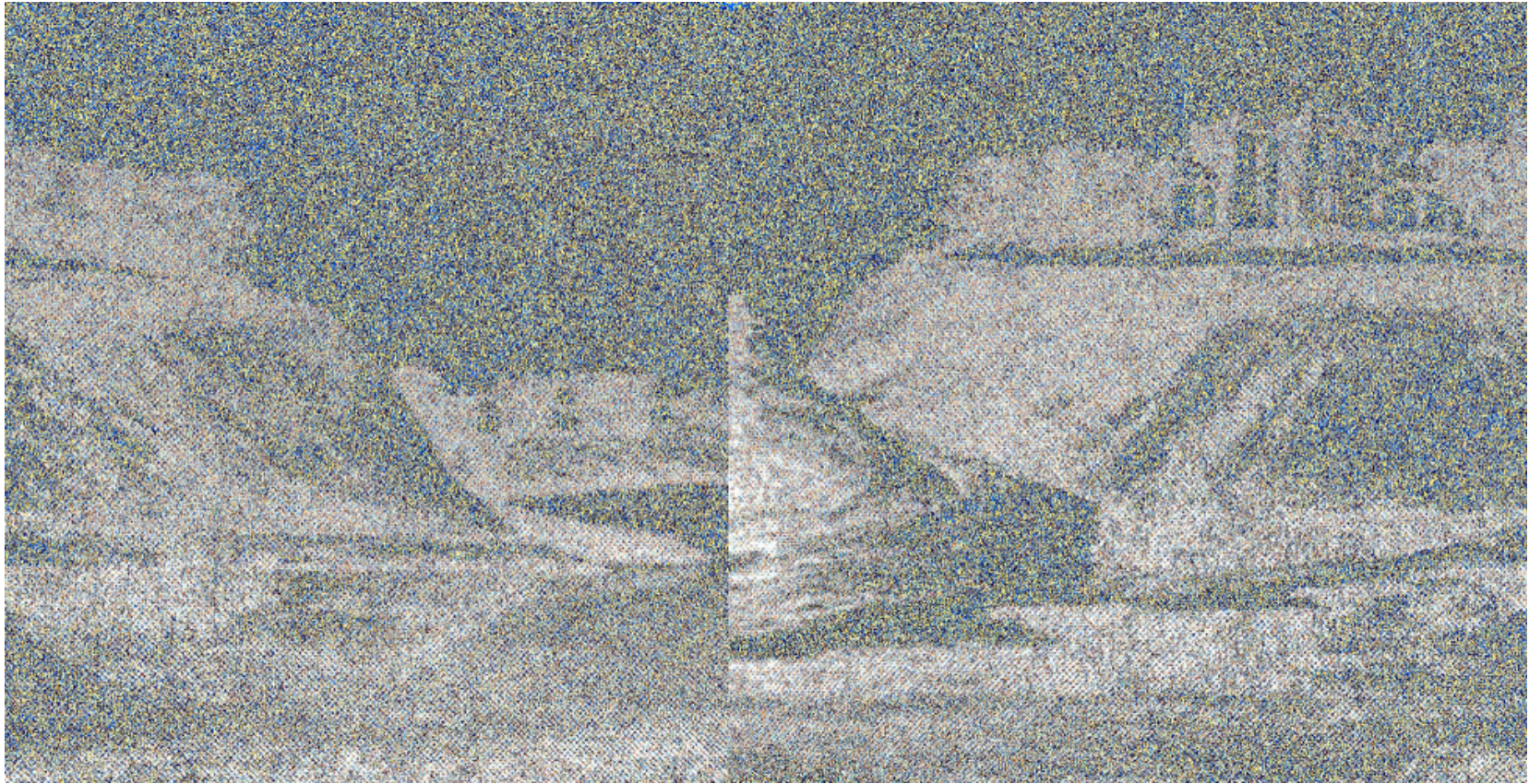

Рис. Б.37: Територіальна комплекс Великого Лучеська.

Умовні позначення: а— поселенська забудова; б— церква або монастир; в— укріплення; г— кургани. 1— Спаський Красносельський монастир; 2— Яровиця з храмом Вознесіння; 3— Гнідава з храмом Св. Пантелеймона; 4— Панський город; 5— Біваки; 6— Рованці; 7— Красне.

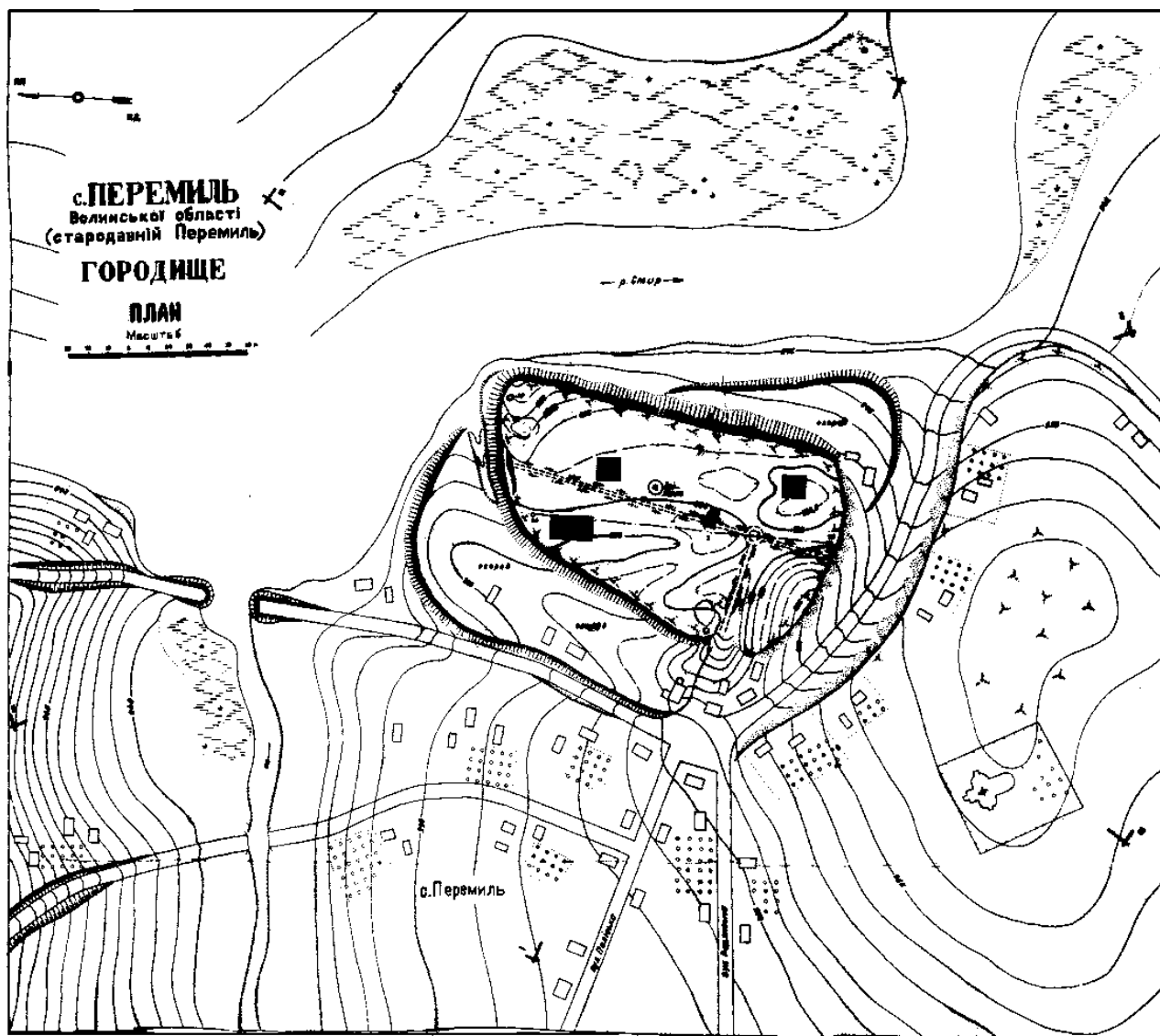

Рис. Б.40.
План дитинця Переміля (за О.О.Ратичем)

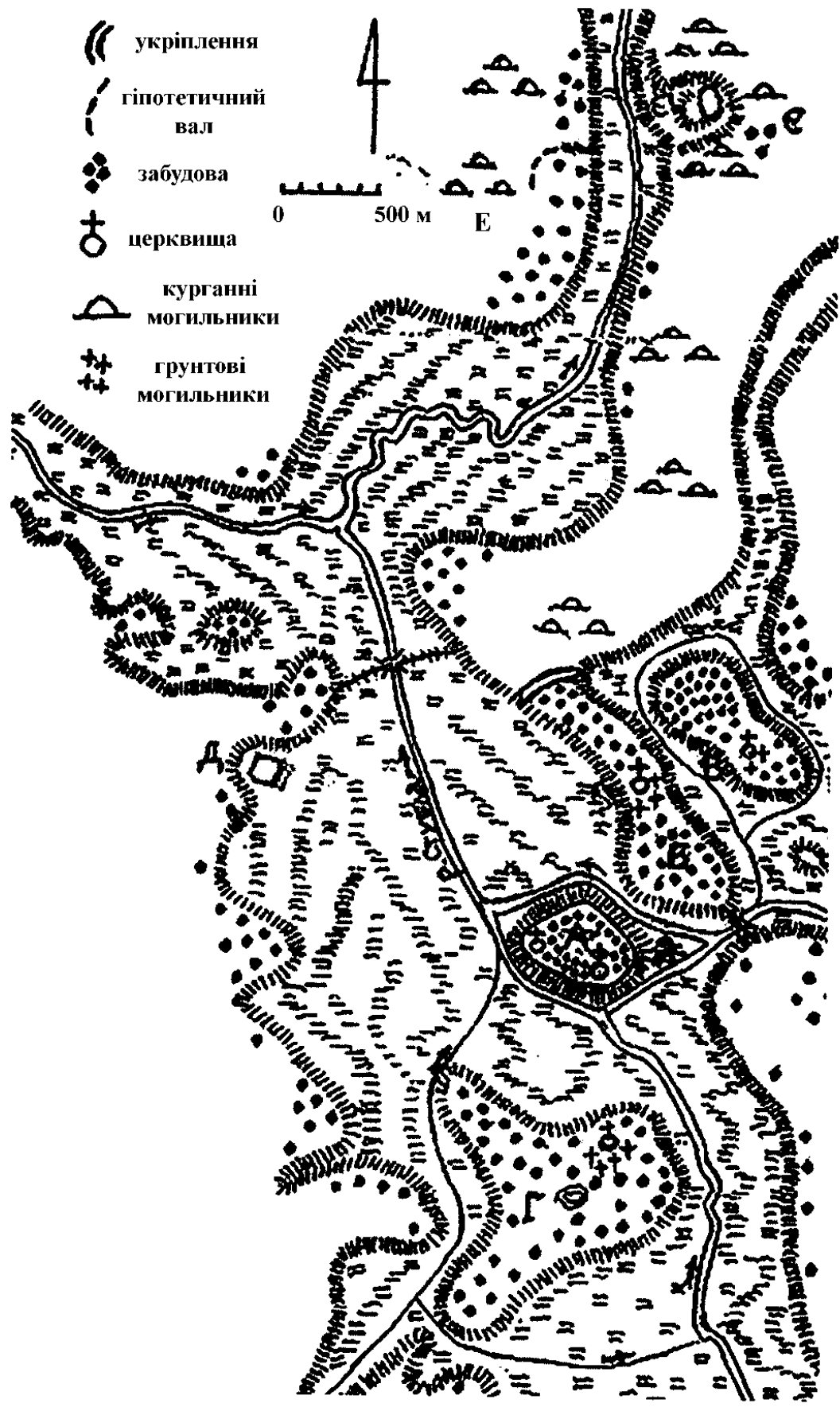

Рис. Б.41.

Літописна Пересопниця. Схема розташування оборонних об'єктів другої пол. IX—XIV ст.

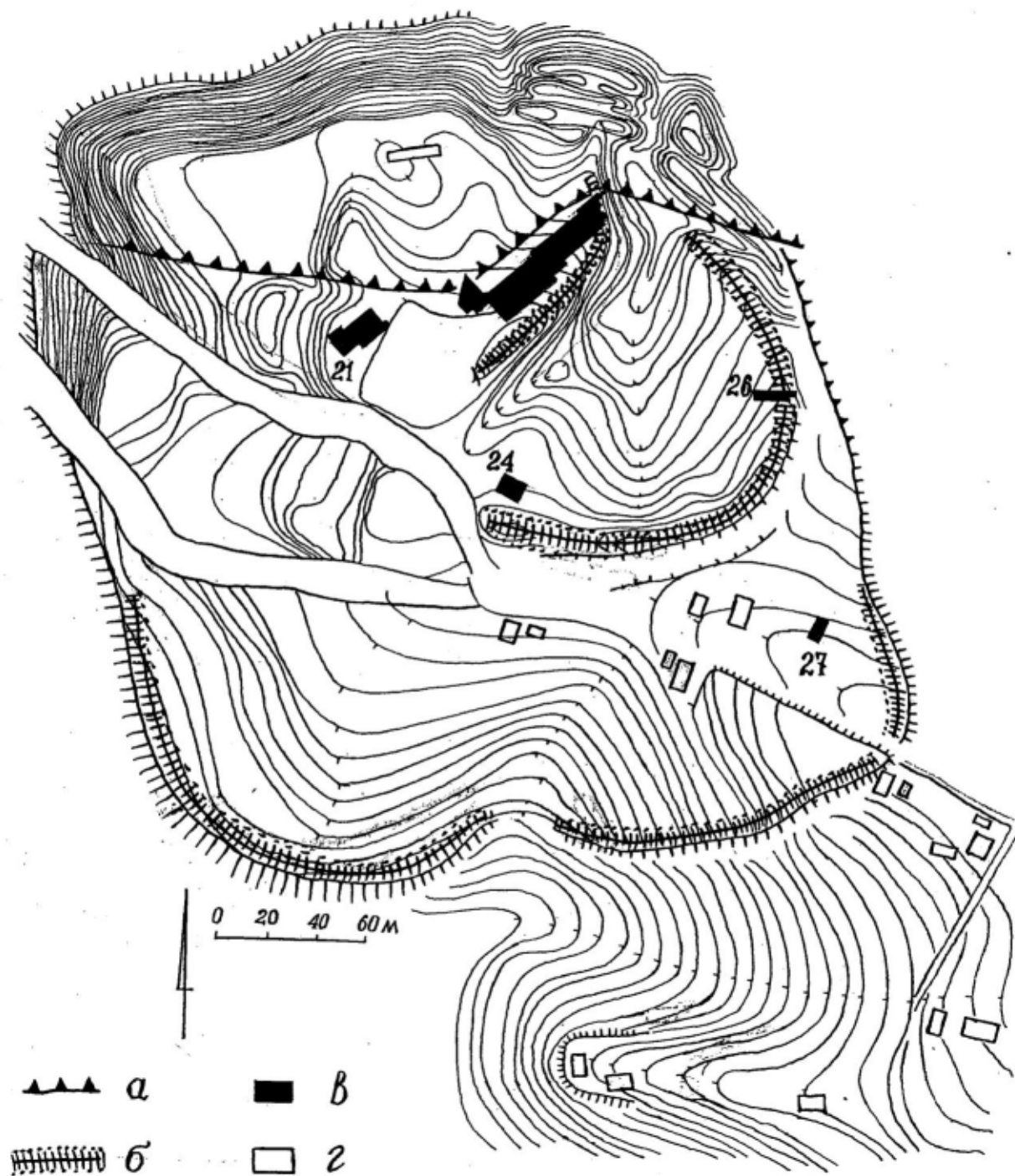

Рис. Б.42.

План Дорогобузького городища (за Б.А. Прищепю):

а- межа кар'єру; б- земляні вали; в- досліджена площа; г- сучасні будівлі.

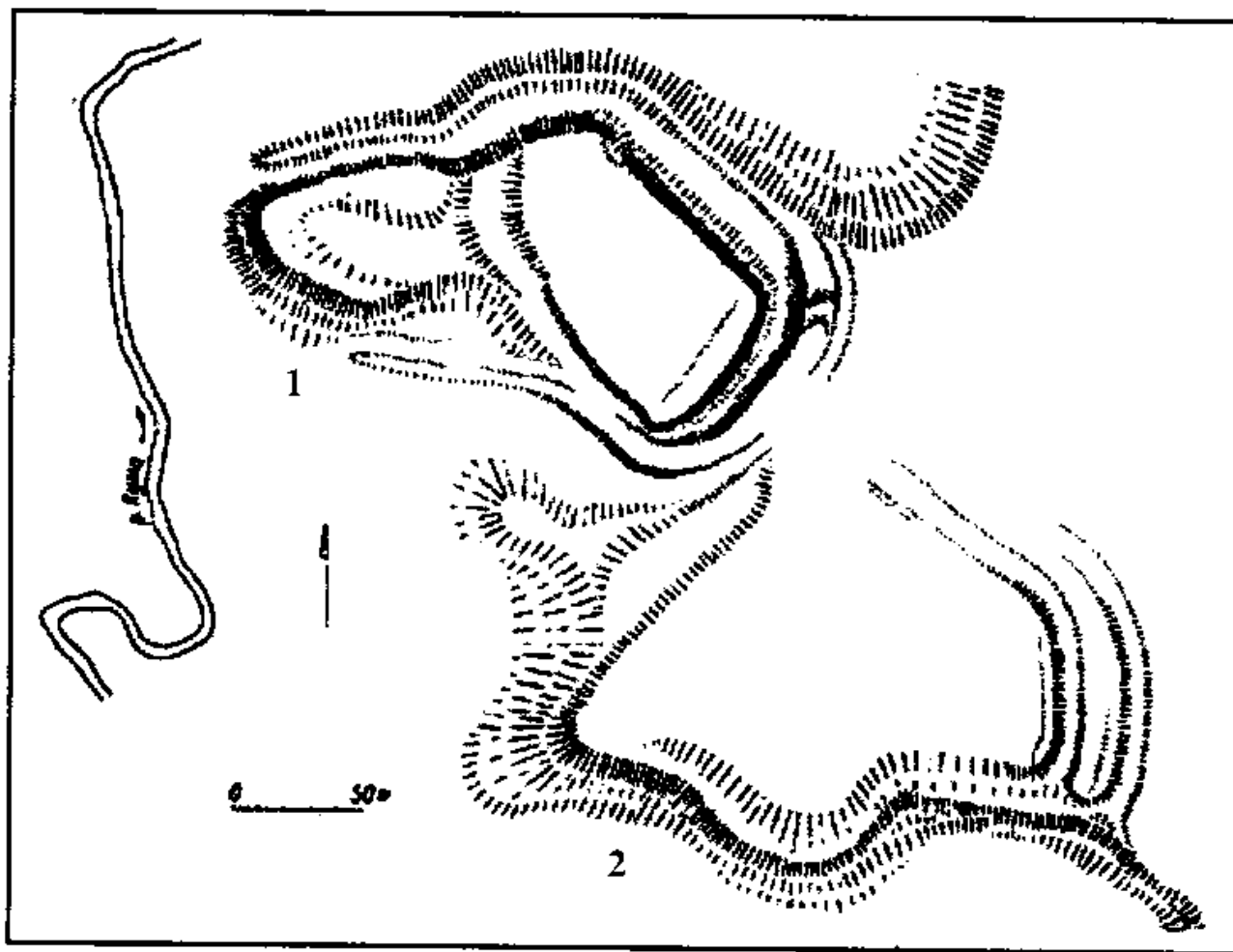

Рис. Б.43.

Городища літописного Шумська (за П.О. Раппопортом):

1- урочище Замчисько (дитинець); 2- урочище Городище (Окольний город)

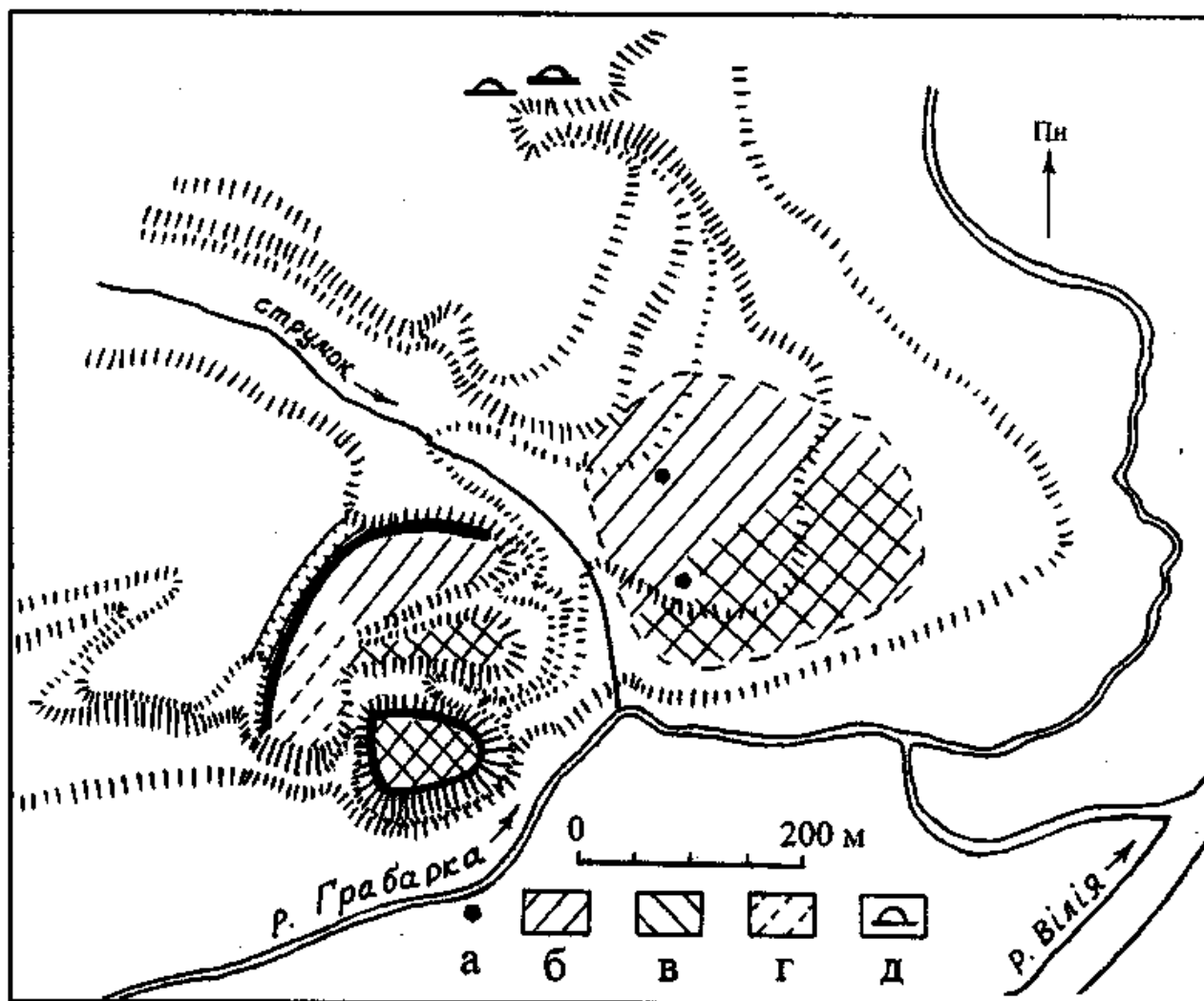

Рис. Б.44.

**План городища та поселенської бази літописного Острога
(за Б.А. Прищепою):**

Умовні позначення: а- знахідки VIII-IX ст.; б- ділянки з культурними напластуваннями X-XI ст.; в- ділянки з культурними напластуваннями XII-XIII ст.; г- окремі знахідки X-XI ст.; д- курганний могильник (за Б.А. Прищепою)

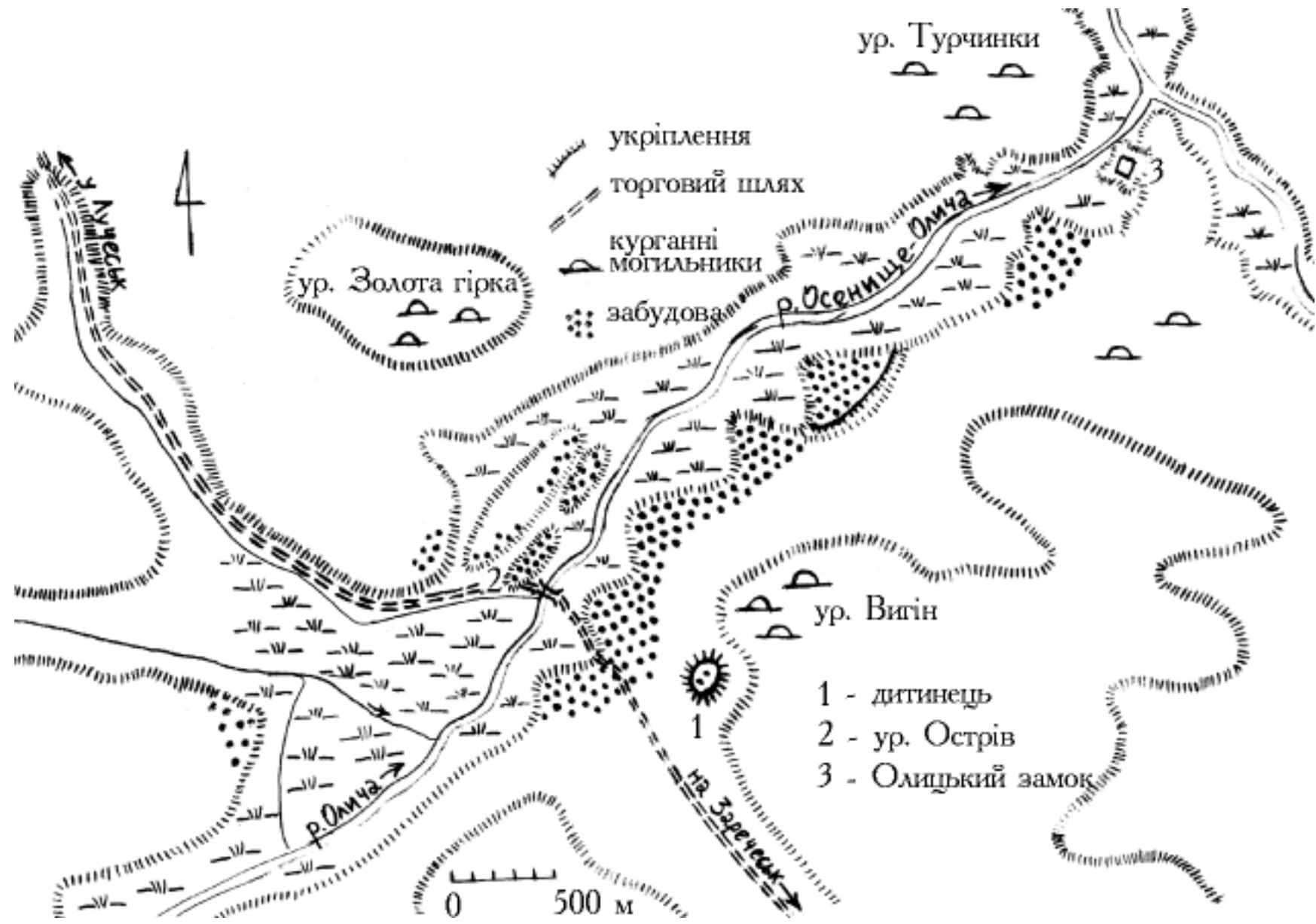

Рис. Б.45: План поселенського комплексу Чемерина-Олики у Х—XIV ст.

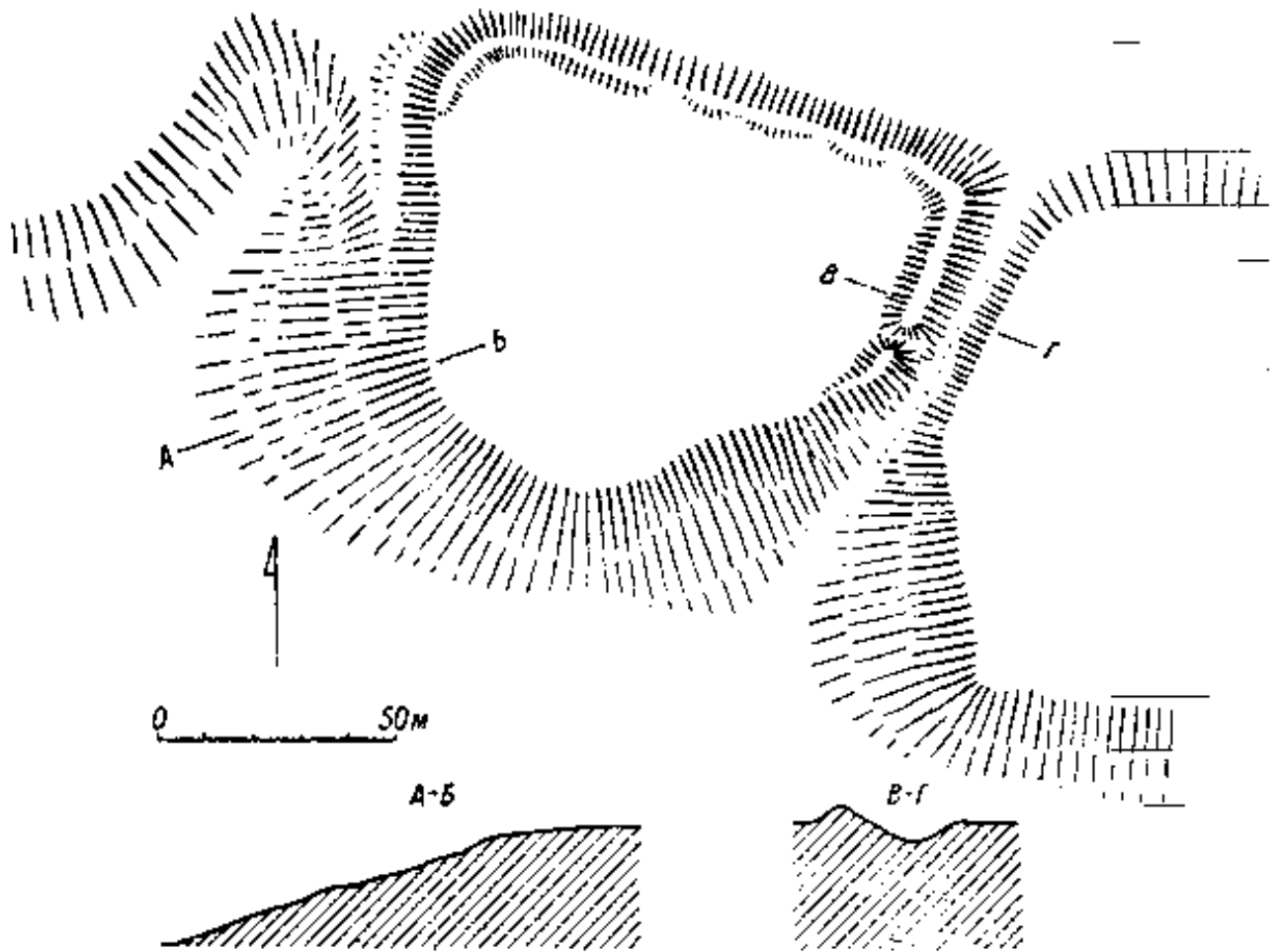
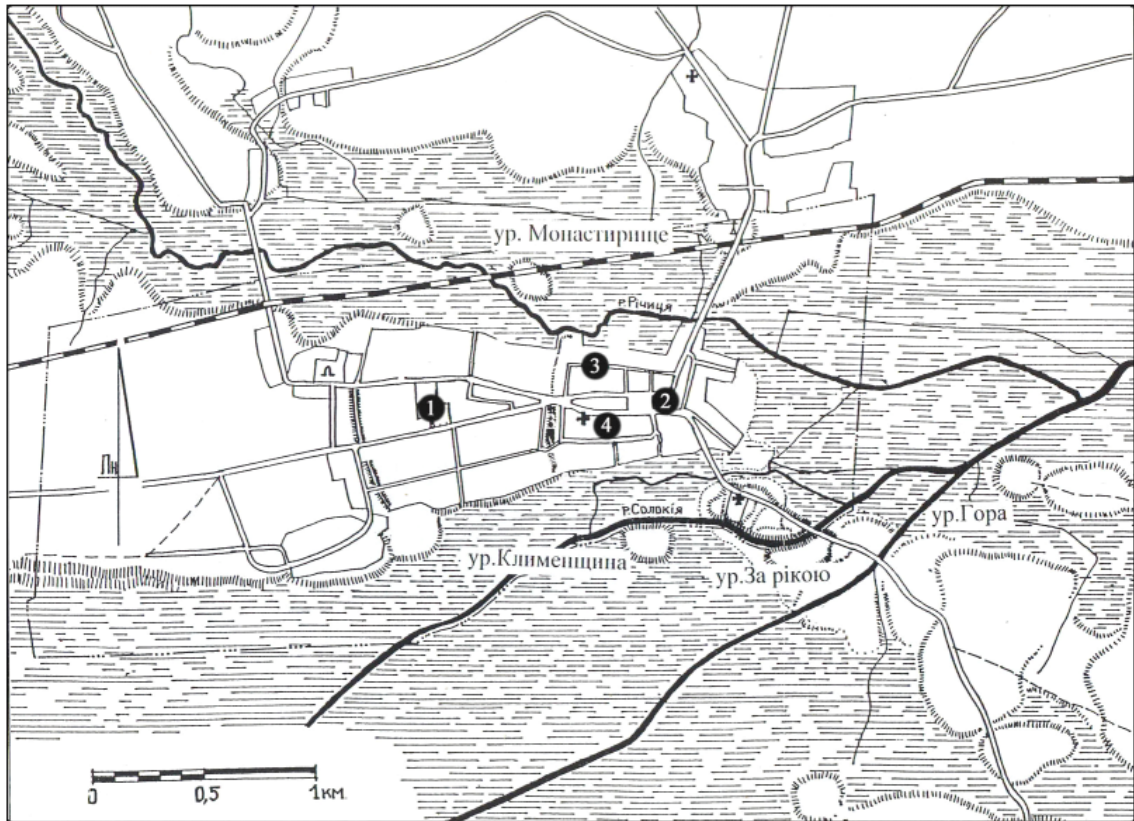

Рис. Б.46.

Дитинець літописного Тихомля. (за П.А. Раппопортом).

- 1 - церква Св. Параскеви (Розкоп 2003 р.)
 2 - Оборонна (аріанська) вежа (Розкоп 2003 р.)
 3 - територія юдейського релігійного центру (Розкоп 2006 р.)
 4 - монастир оо. Домініканів (Розкоп 2004 р.)

Рис. Б.47.
 Картохема літописного Белза. (за О. Лазурком).

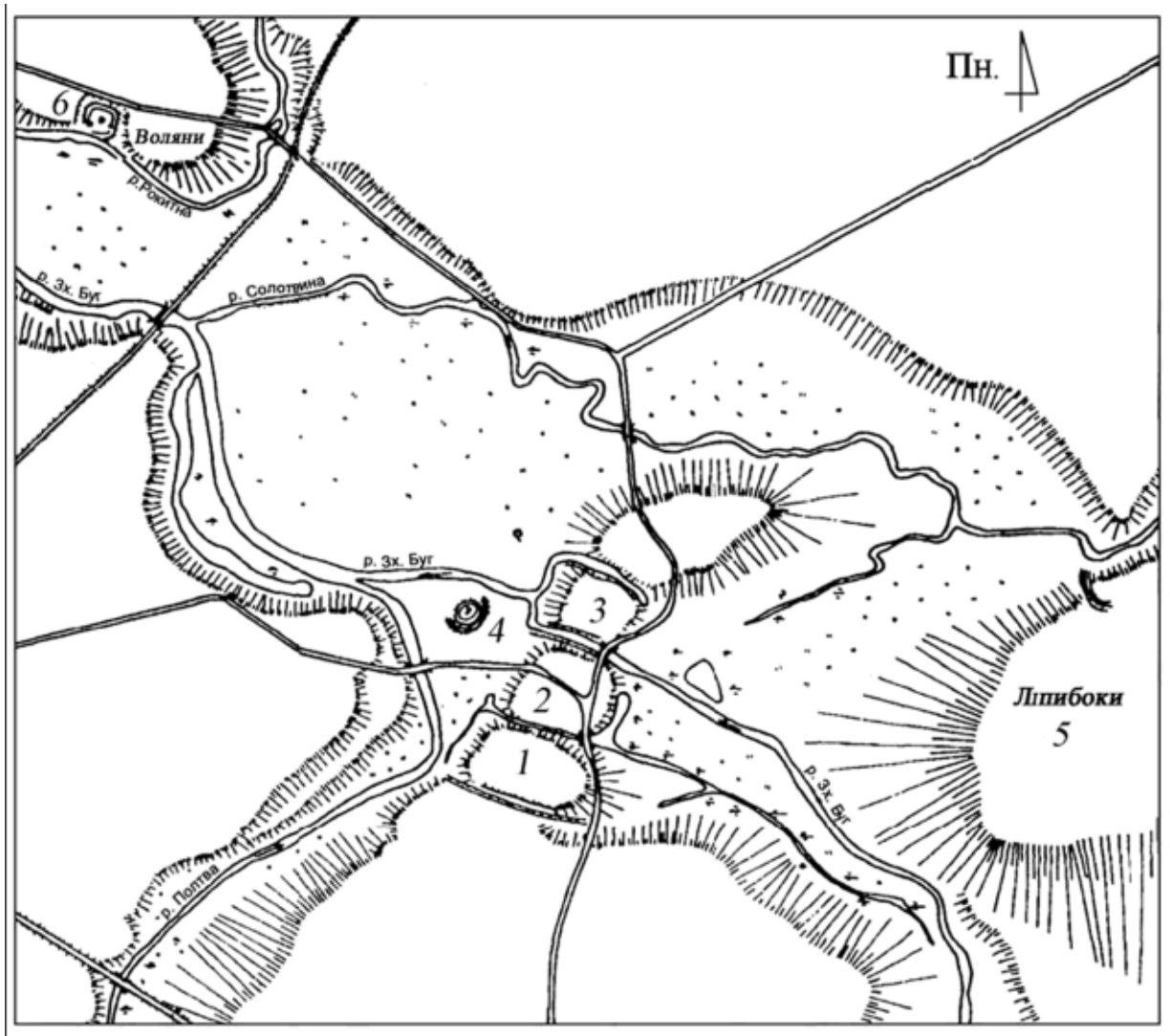

Рис. 48.

Буський археологічний комплекс:

1, 2, 3 – городище в центрі сучасного Буська (1 – Велике городище);
 4 – Мале городище; 5 – городище на Ліпибоках; 6 – городище на Волянах
 (за В.Петегричем та П. Довганем).

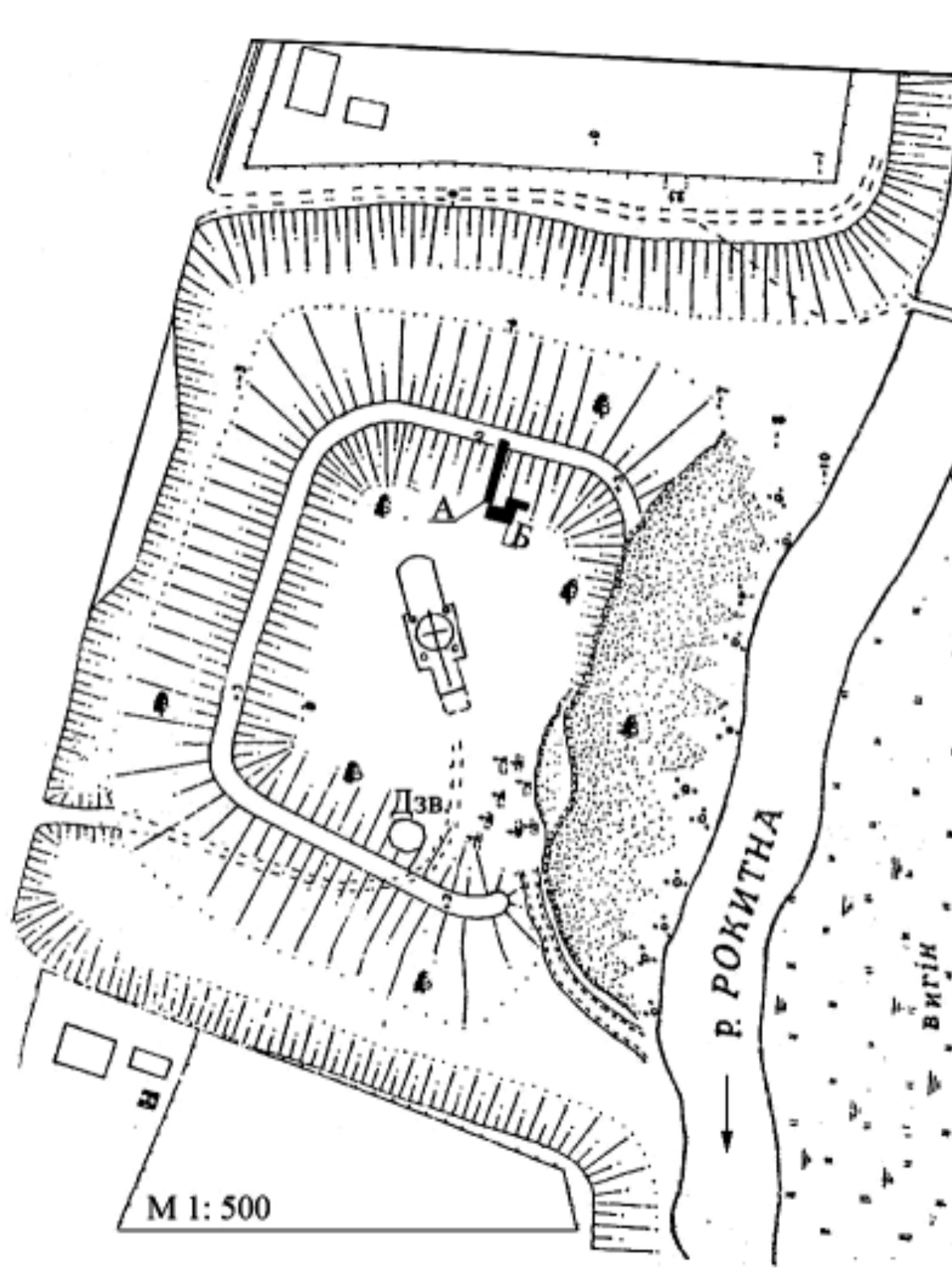

Рис. Б.49.

Інструментальний план городища на Волянах (за М. Филипчуком):
 А – траншея 1988 р.; Б – шурфи 2000 р.; Дзв. – дзвінниця.

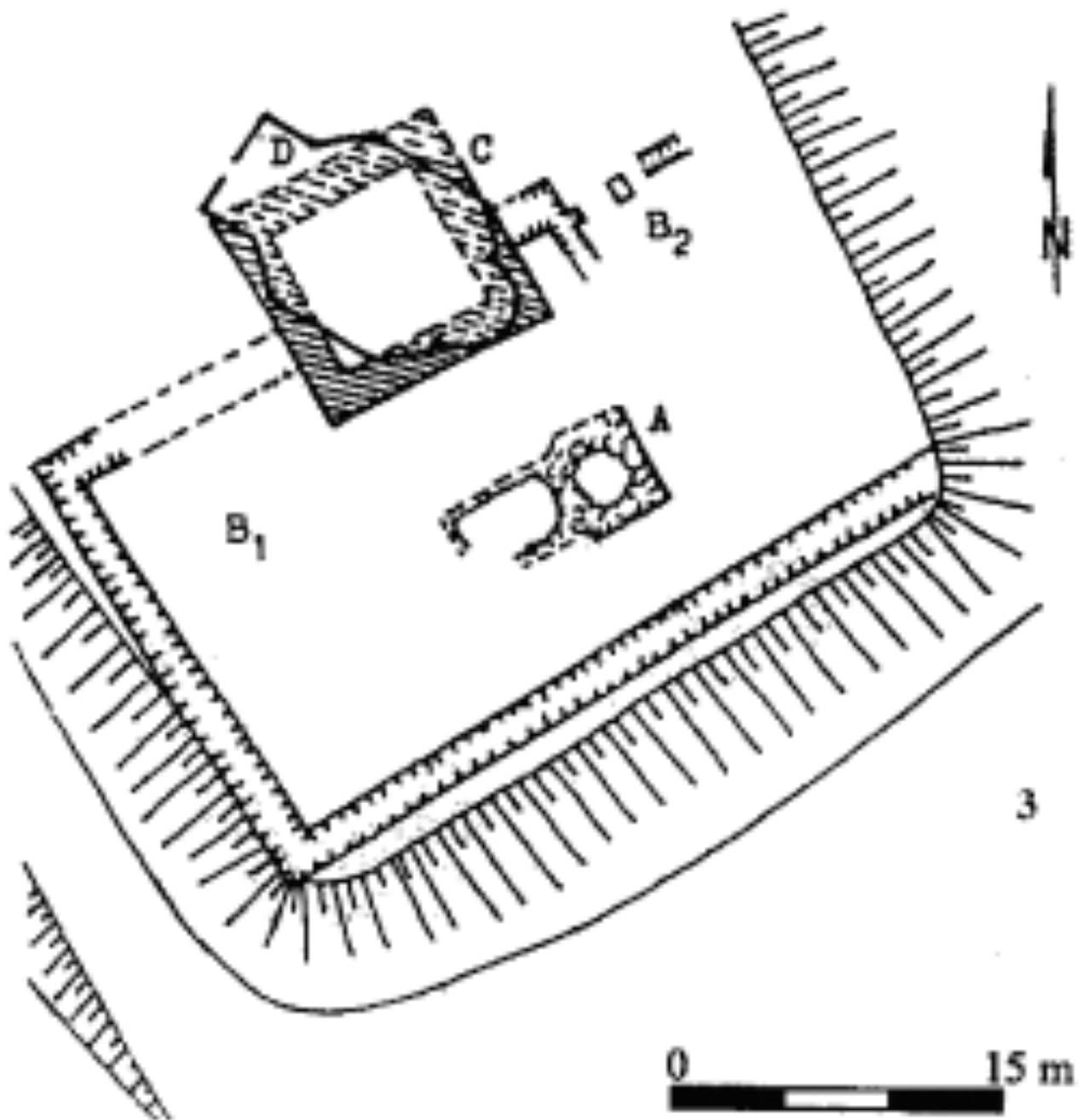

Рис. Б.50.

План монументальних споруд на Соборній гірці у Холмі (за А. Буко):
 А- оборонна вежа сер. XIII ст.; В1 і В2- палац короля Данила; С- вежа сер. XIV ст.; D- церква Св. Кирила та Мефодія, 19 ст.

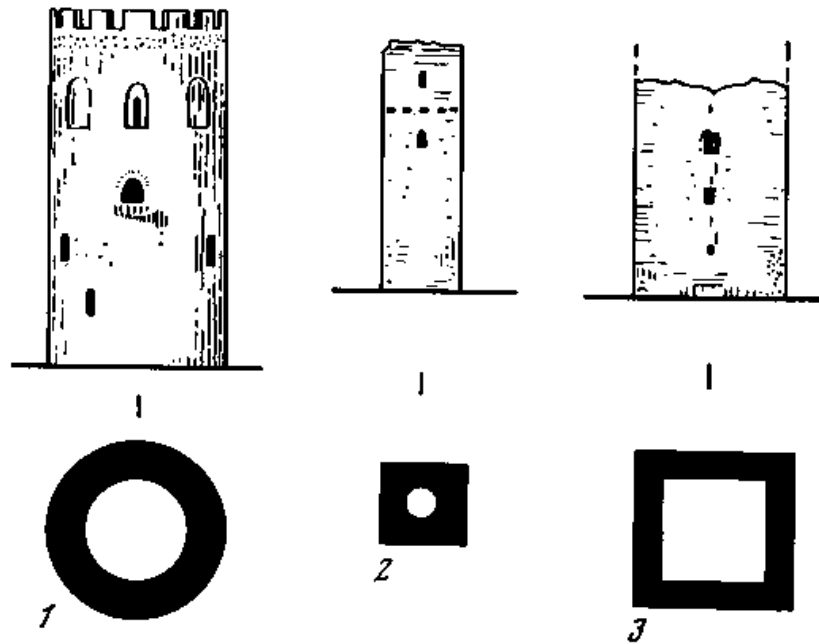
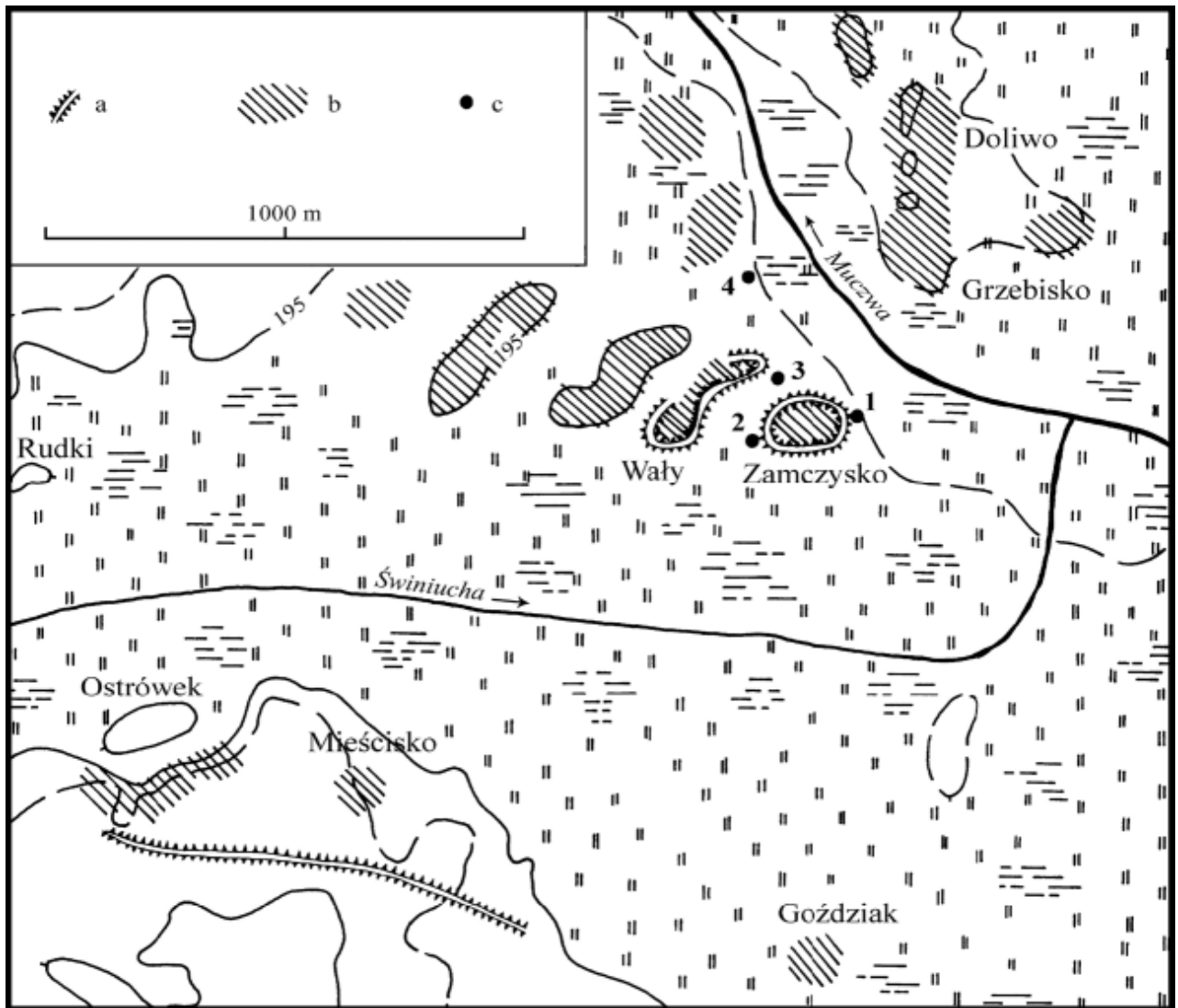

Рис. Б.51.

План літописного Червена та оборонних веж XIII ст.:

1- вежа у м. Камянець-Литовський; 2- вежа у Столп'ї; 3- вежа у Белавині

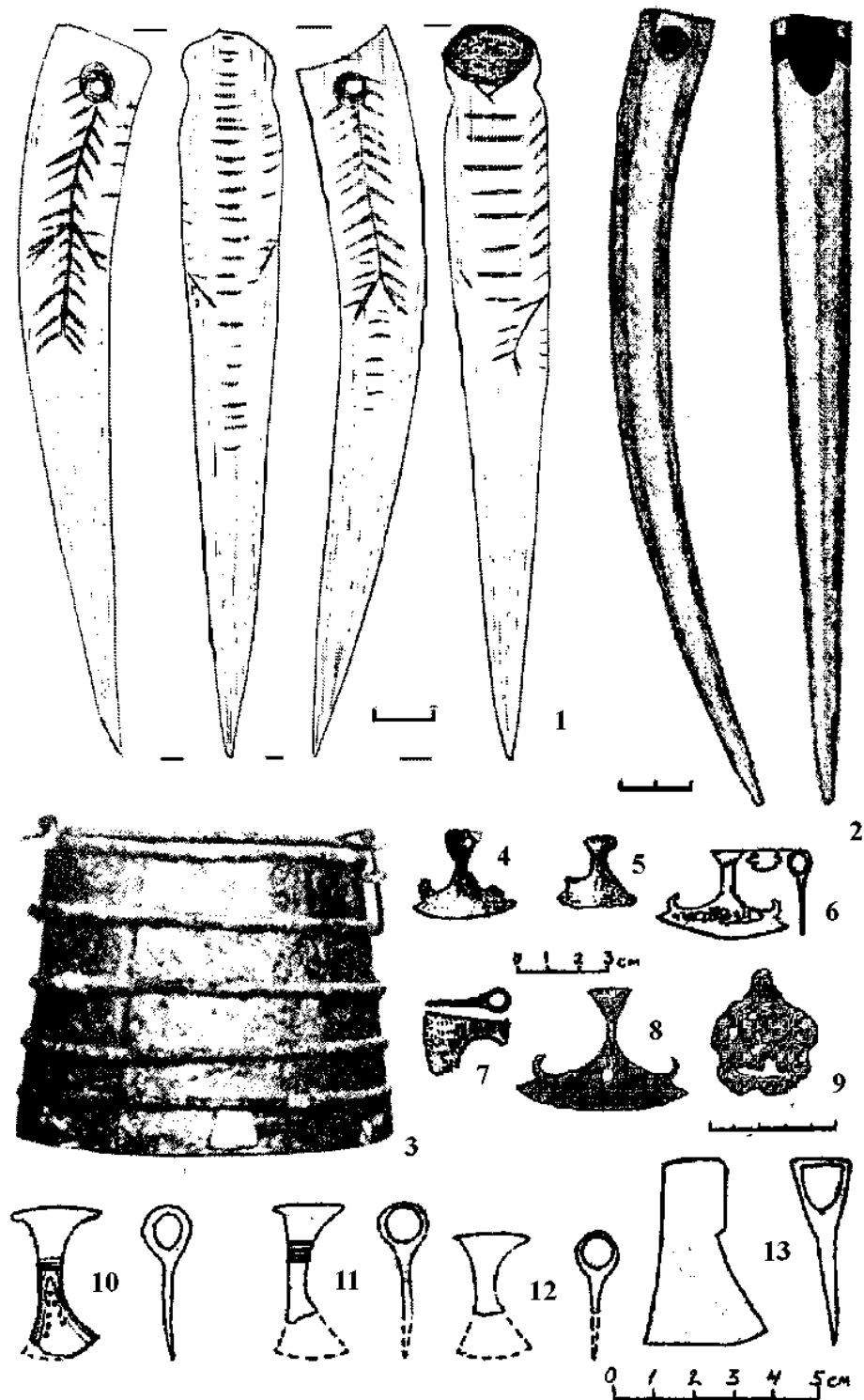

Рис. Б.52.

Предмети сакральної сфери волинських дружинників X-XII ст.: рогові вістря (1— Буськ; 2— Любомль); відро з під курганного поховання (Старожуків); декоративні підвіски (бронза, залізо, 10-13— околиці Луцька, поступлення від «чорних археологів» (за В. М. Савицьким, Г. В. Охріменком); 4-5— Дорогичин (за М. М. Кучинком); 7—Зимнівське городище (за В. В. Ауліхом); 6—Жорнівське городища (за Б. А. Прищепюю); 8, 9— фонди РКМ.

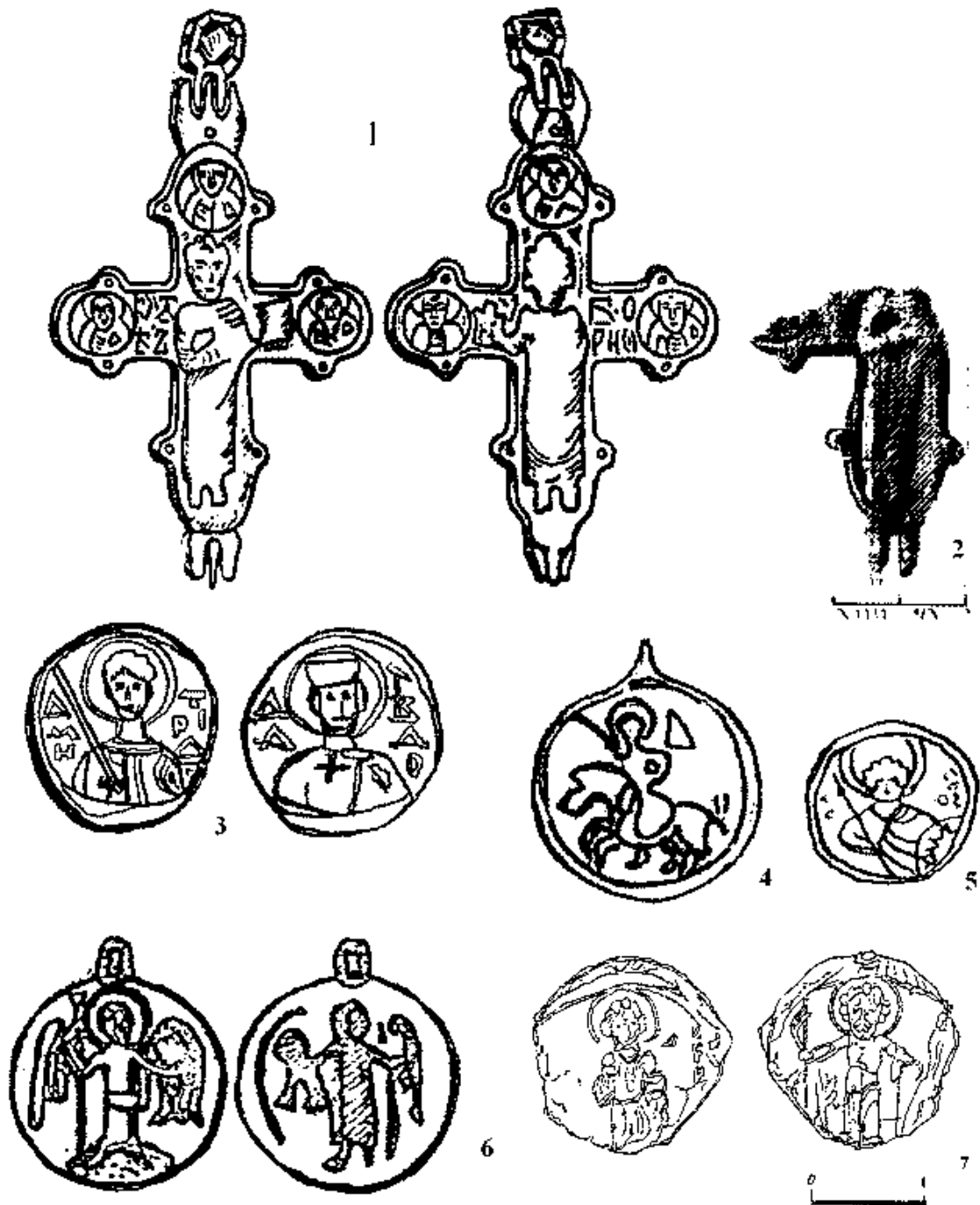

Рис. Б.53.

Предмети сакральної сфери волинських дружинників XII-XIII ст.: 1-2 - Борисоглібські енколпіони (Володимир); 3— підвісна печатка з зображенням Св. Дмитра (аверс) та Давида (реверс) з Берестія, рубіж XI-XII ст.; 4— медальйон із зображення святого воїна з городища у с. Теліженці, слонова кістка; 5— медальйон з зображенням Св. Георгія, скарб 1973 р., с. Теліженці; 6— медальйон з зображенням Св. Михаїла, скарб, с. Городище Хмельниччина, золото; 7— свинцева підвісна печатка з зображенням св. воїнів (аверс і реверс).

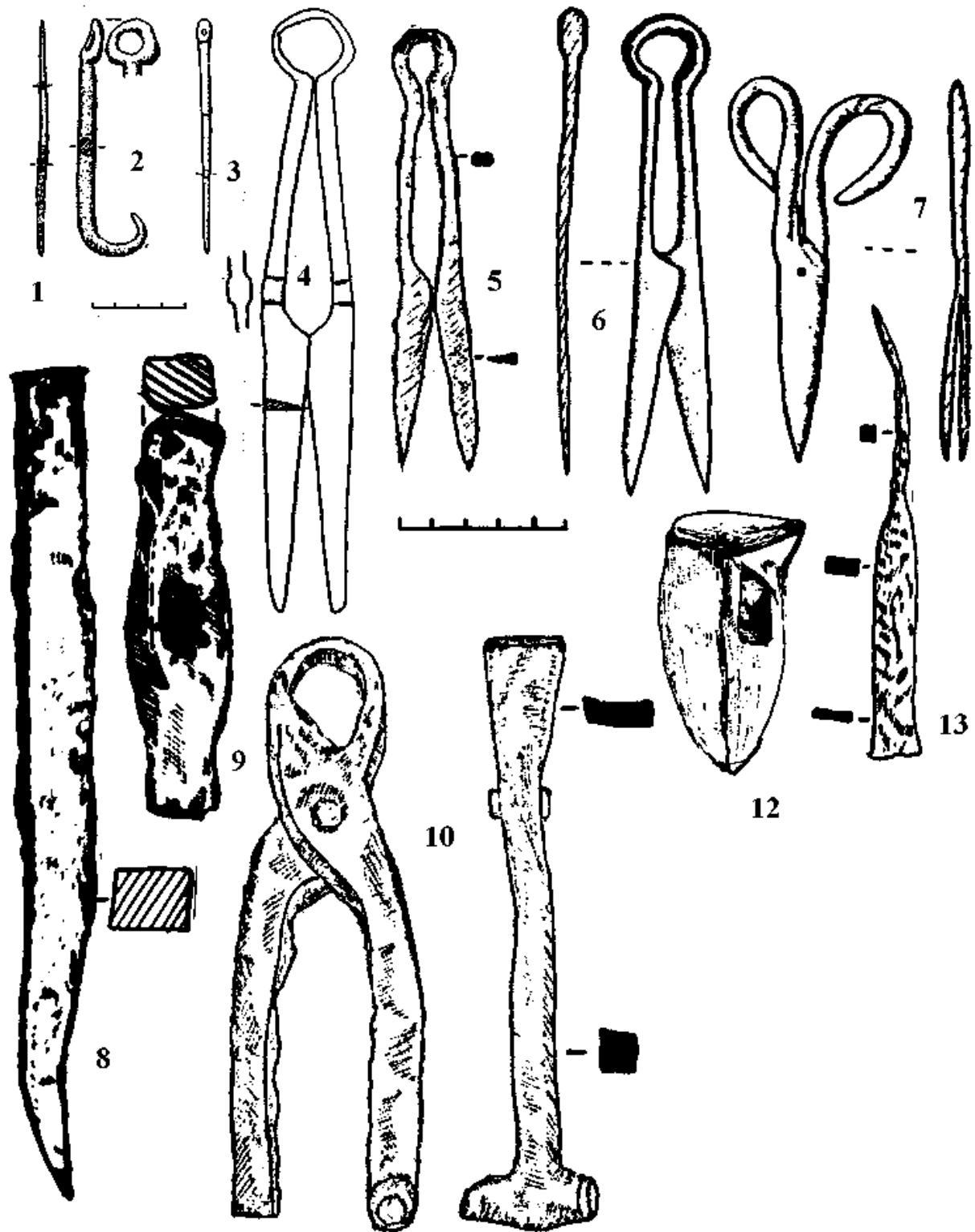

Рис. Б.54.

Знаряддя праці ковалів, чинбарів, шевців: 1- 1,2- Басів Кут; 3, 4- Дорогобуж; 6- 13- Пересопниця.

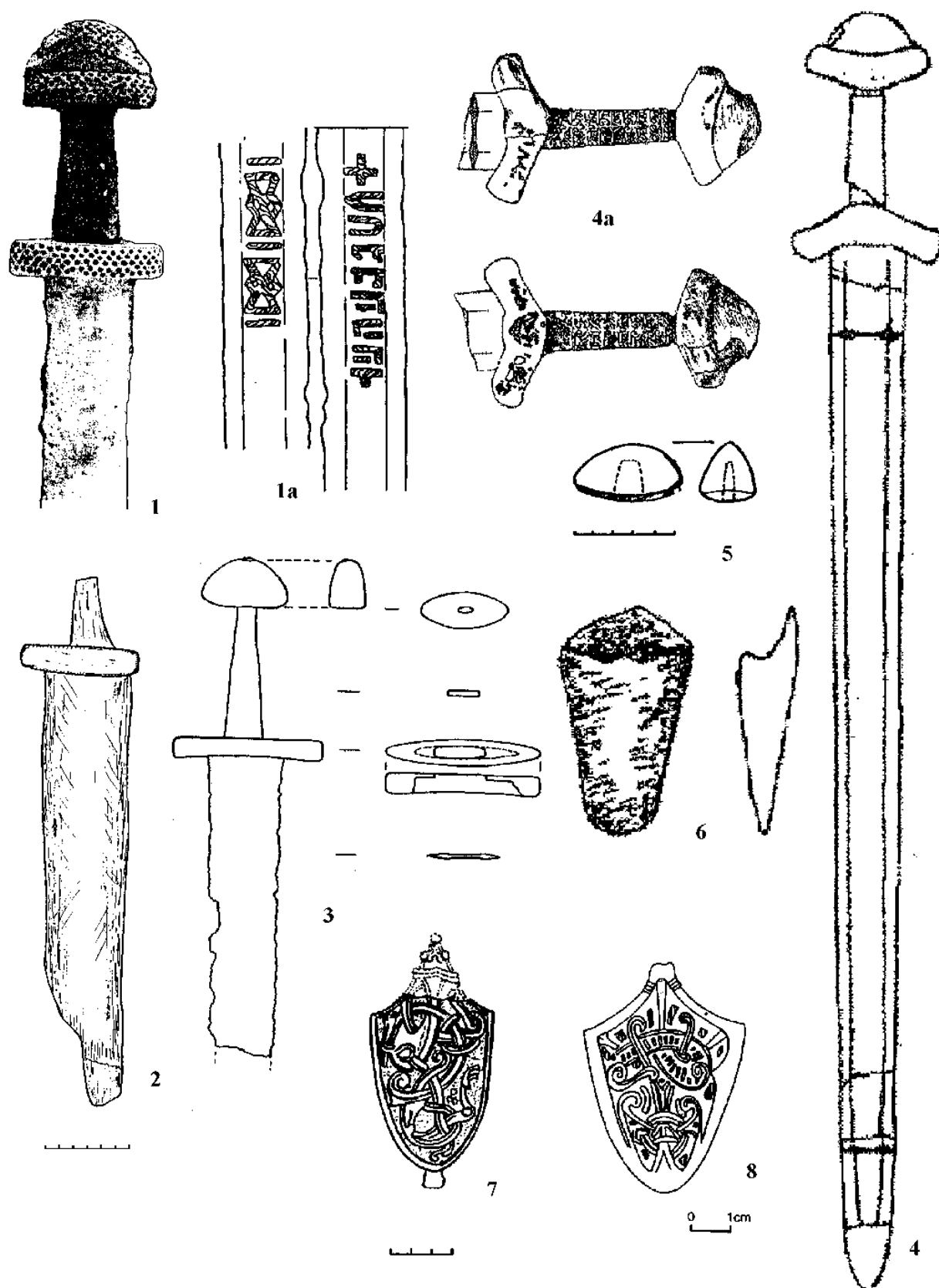

Рис. Б.55. Мечі та деталі піхов X–XI ст.: 1, 1а- з околиць Перемиля; 2- Володимир; 3- Лідавка; 4, 4а, 5- Дорогобуж (за Б.Прищепю); 6– голівка руків'я меча, Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю); 7– наконечник піхов меча, бронза, Листвин (за Р.М. Чайкою). *Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка та РКМ*

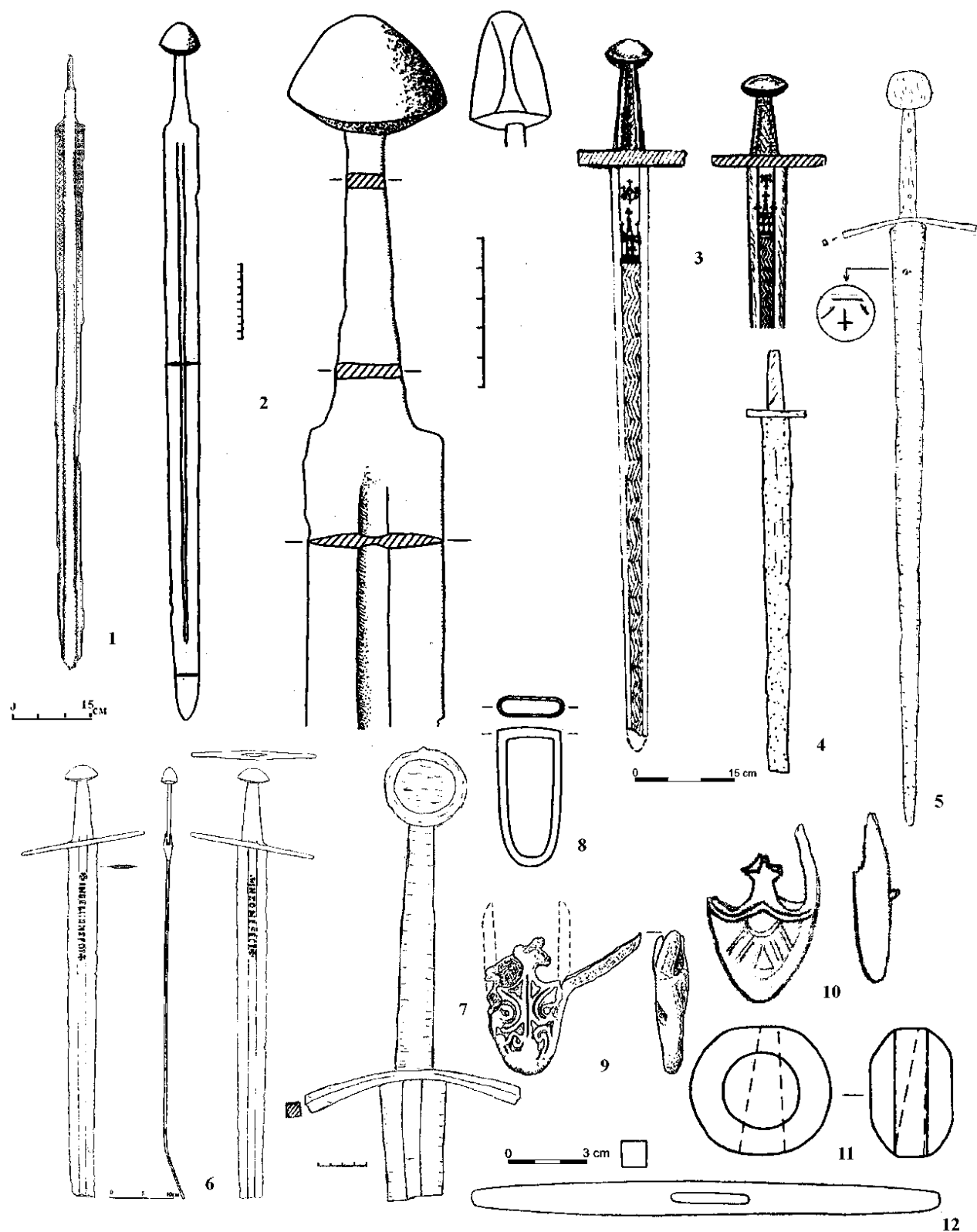

Рис. Б.56.

Мечі та деталі піхов XII–XIV ст.: 1- Вигадана; 2, 9- Дорогобуж; 3- Садів; 4- Торчин; 5, 7- Белз; 6- Городок-над-Бугом; 8, 11- Угровськ; 10- Луцьк; 12- Пліснеськ.

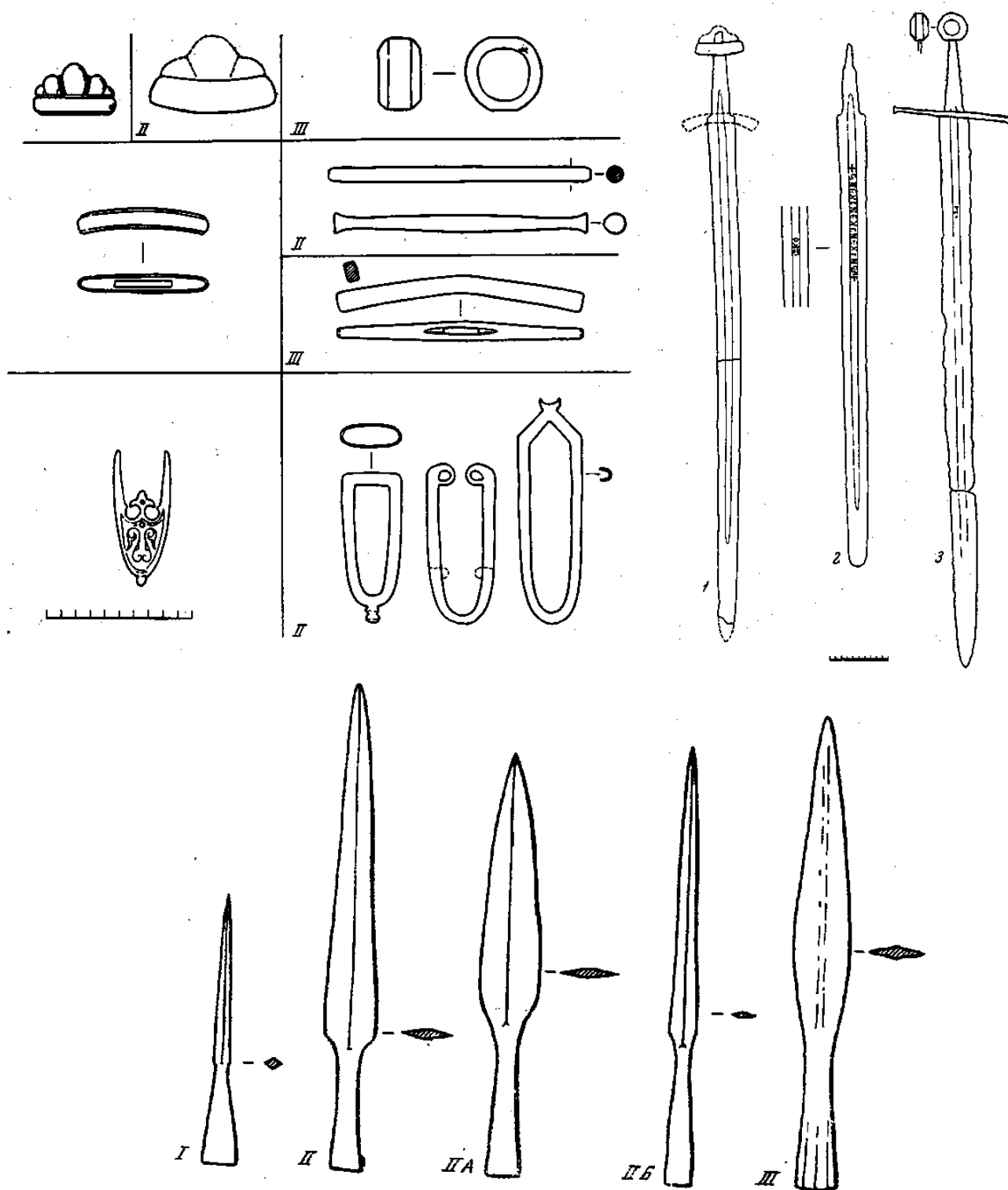

Рис. Б.57.

Зброя близького бою з розкопок Шепетівського городища
(за А.М.Кірпічником)

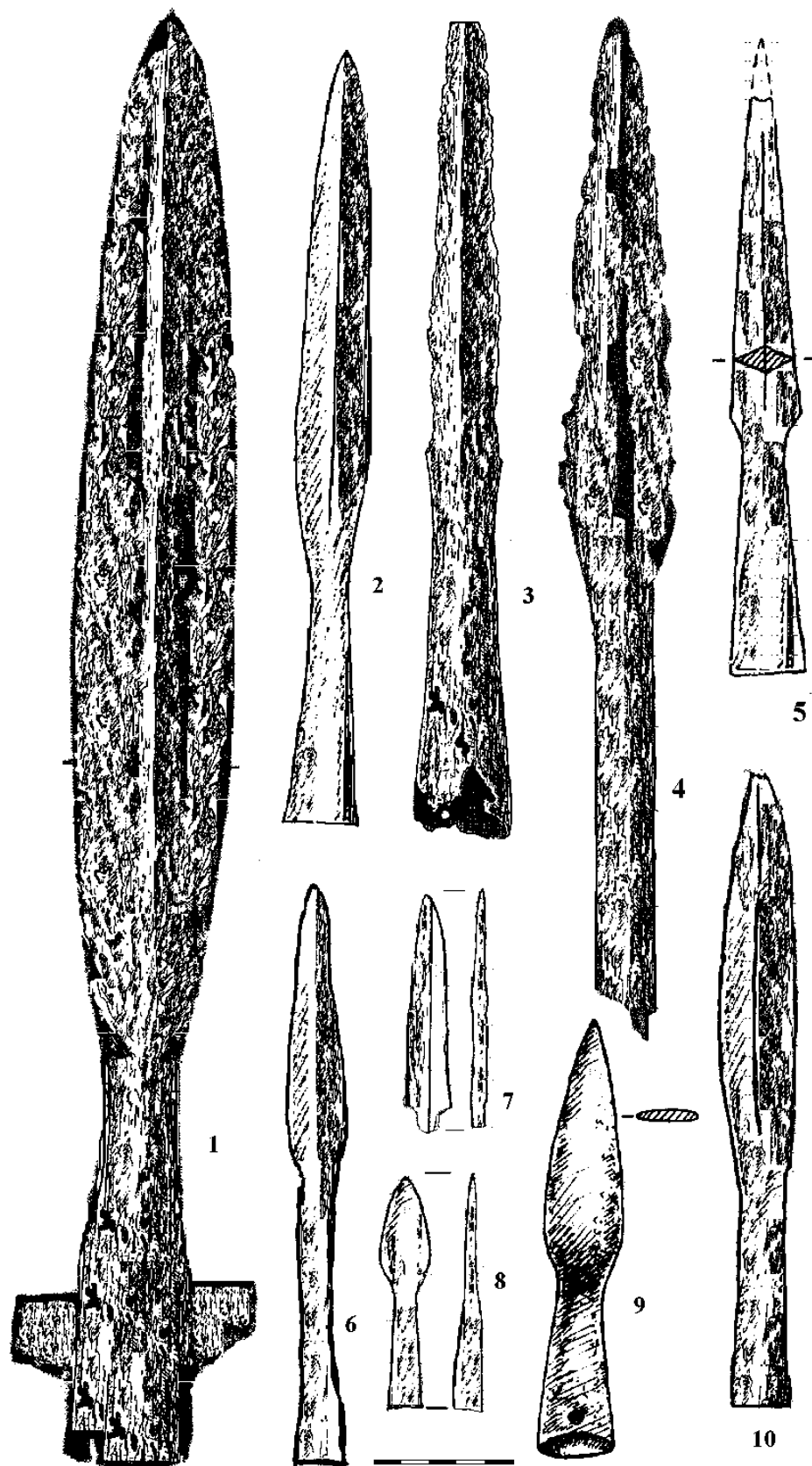

Рис. Б.58.

Наконечники списів X–XII ст.: 1, 3– Листвин (за В.М. Зоценком та Р.М. Чайкою); 2– Пересопниця (за В.С. Терським); 4, 10– Шумськ; 5, 7– Муравиця; 9– Забороль; 8– Шепетин; 9– Городище Вал. *Фонди музеїв археології ЛНУ ім. І. Франка та ВНУ ім. Л.Українки, ЛІМ, НМІУ, ШКМ, ДКМ та РКМ.*

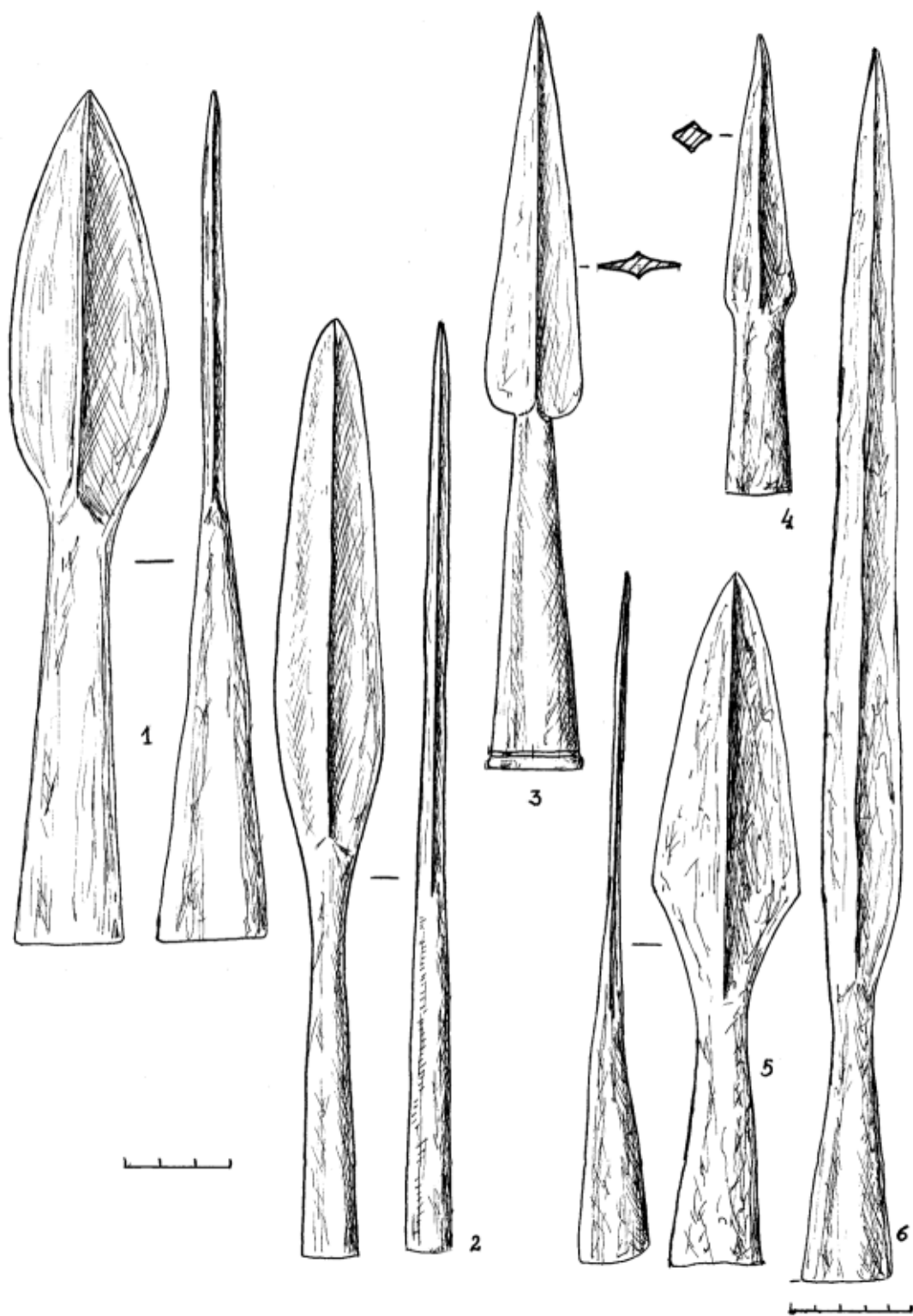

Рис. Б.59.

Лучеськ. Вістря списів та рогатини XIII—XV ст. Фонди ВКМ та ЛДКЗ.

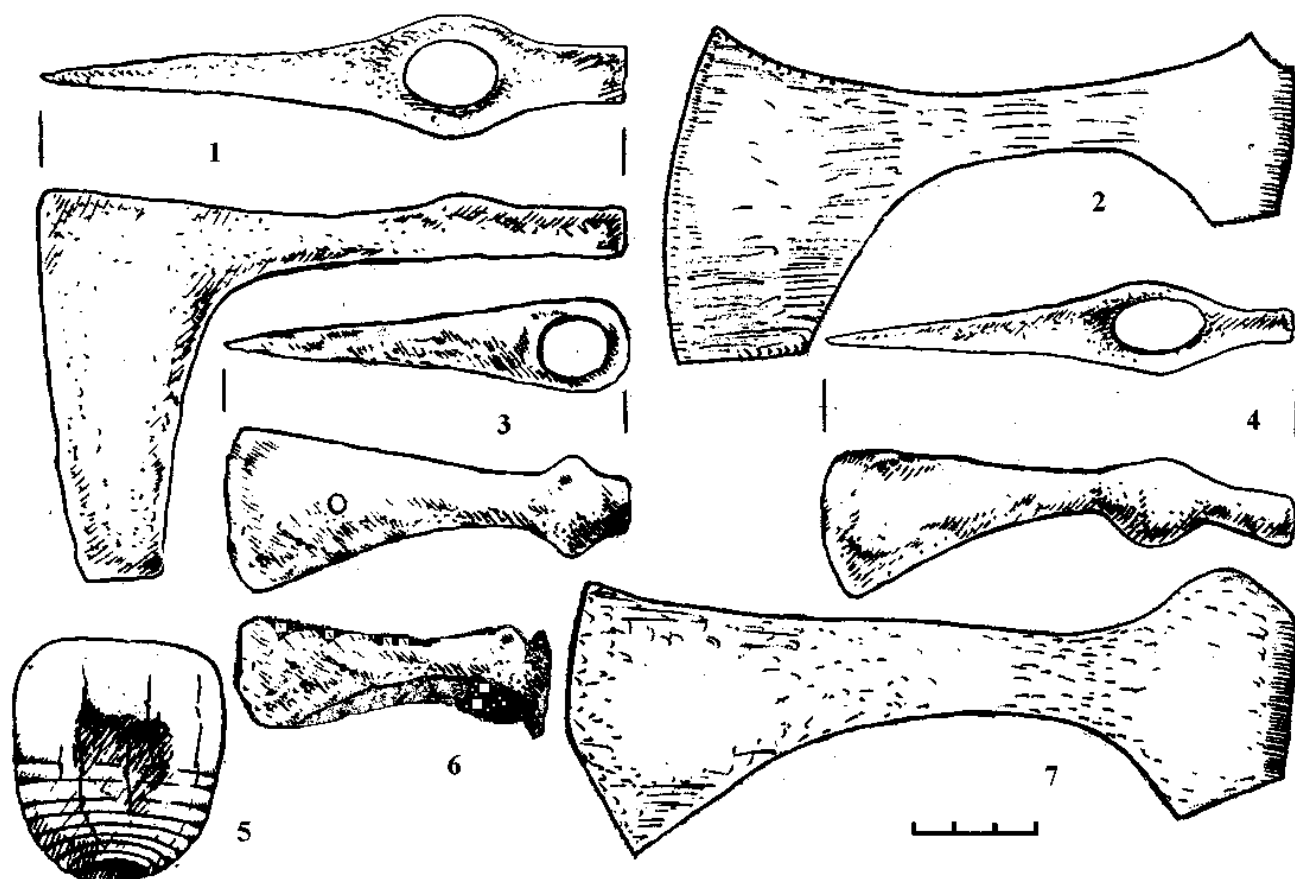

Рис. Б.60.

Залізні бойові сокири та кистень X–XI ст.: 1, 3, 4, 5- городище Вал біля Лучеська; 2, 7- Володимир; 6- Шумськ.

Фонди музею археології ВНУ ім. Л. Українки, ВВІМ.

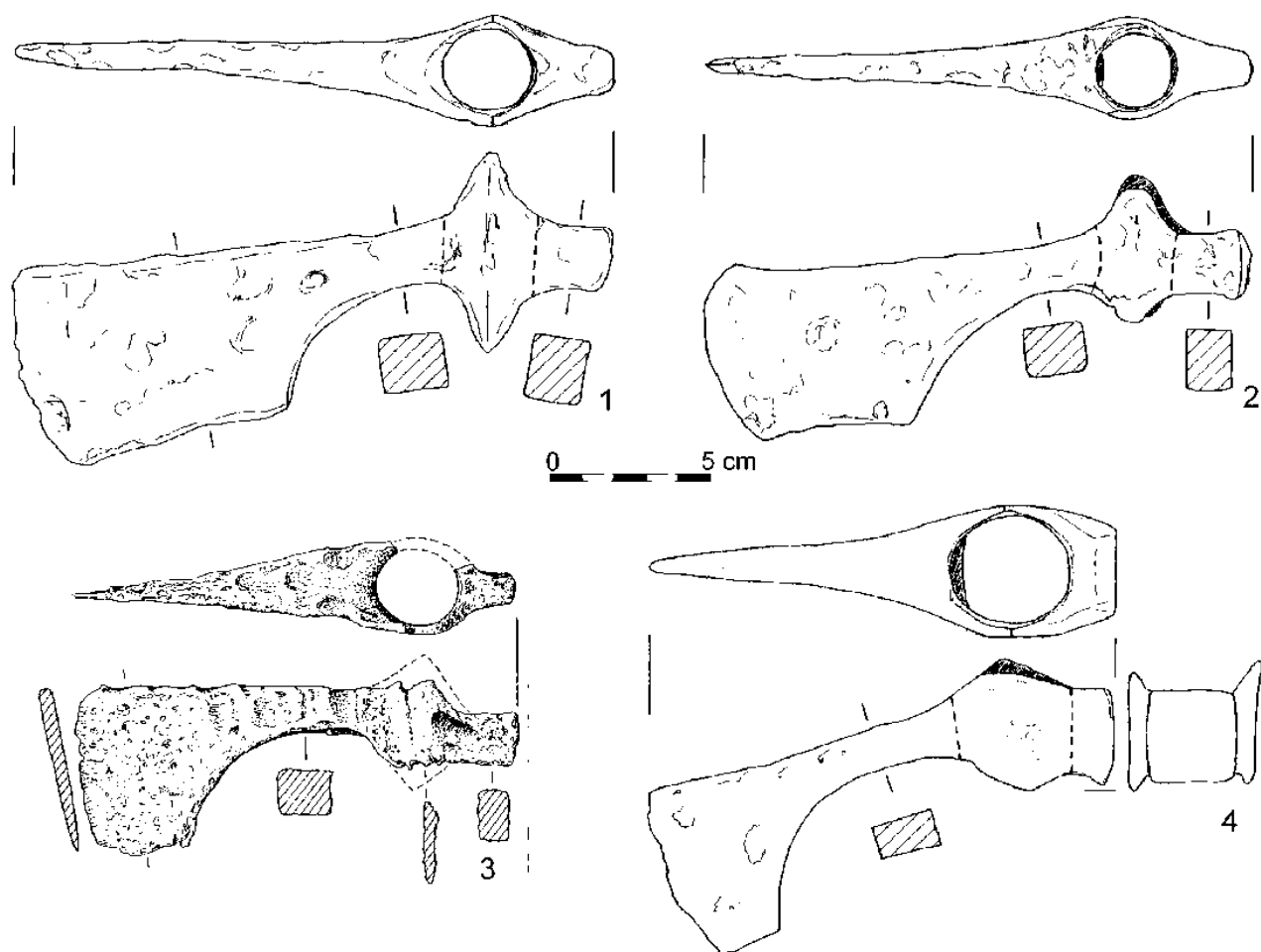

Рис. Б.61.

Залізні бойові сокири типу "bradatica" X-XI ст.:

1- ур. Луги-бики поблизу Білгорая; 2- с. Новосілки Передні поблизу Томашова Люблінського; 3- городище Трепла коло Сянока; 4- Застав'я
(за П.Котовичем)

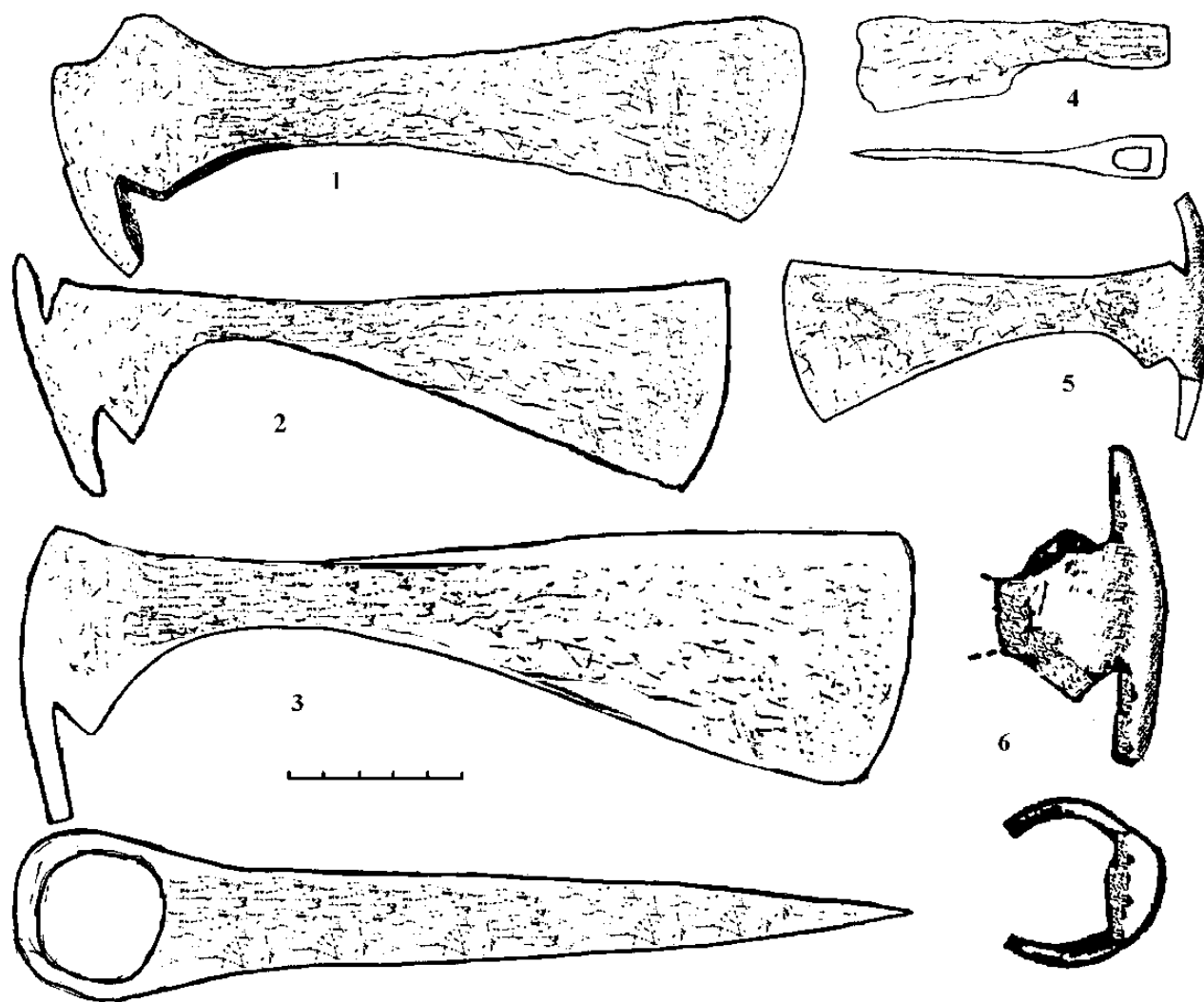

Рис. Б.62.

Залізні бойові сокири X–XI ст. з Погориння:

1, 5– Листвин (за Р.М. Чайкою); 2– Будераж; 3- Шумськ ; 4– Крилів; 6–
Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю).

Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка, ДАМ у Варшаві, ДКМ та ШКМ.

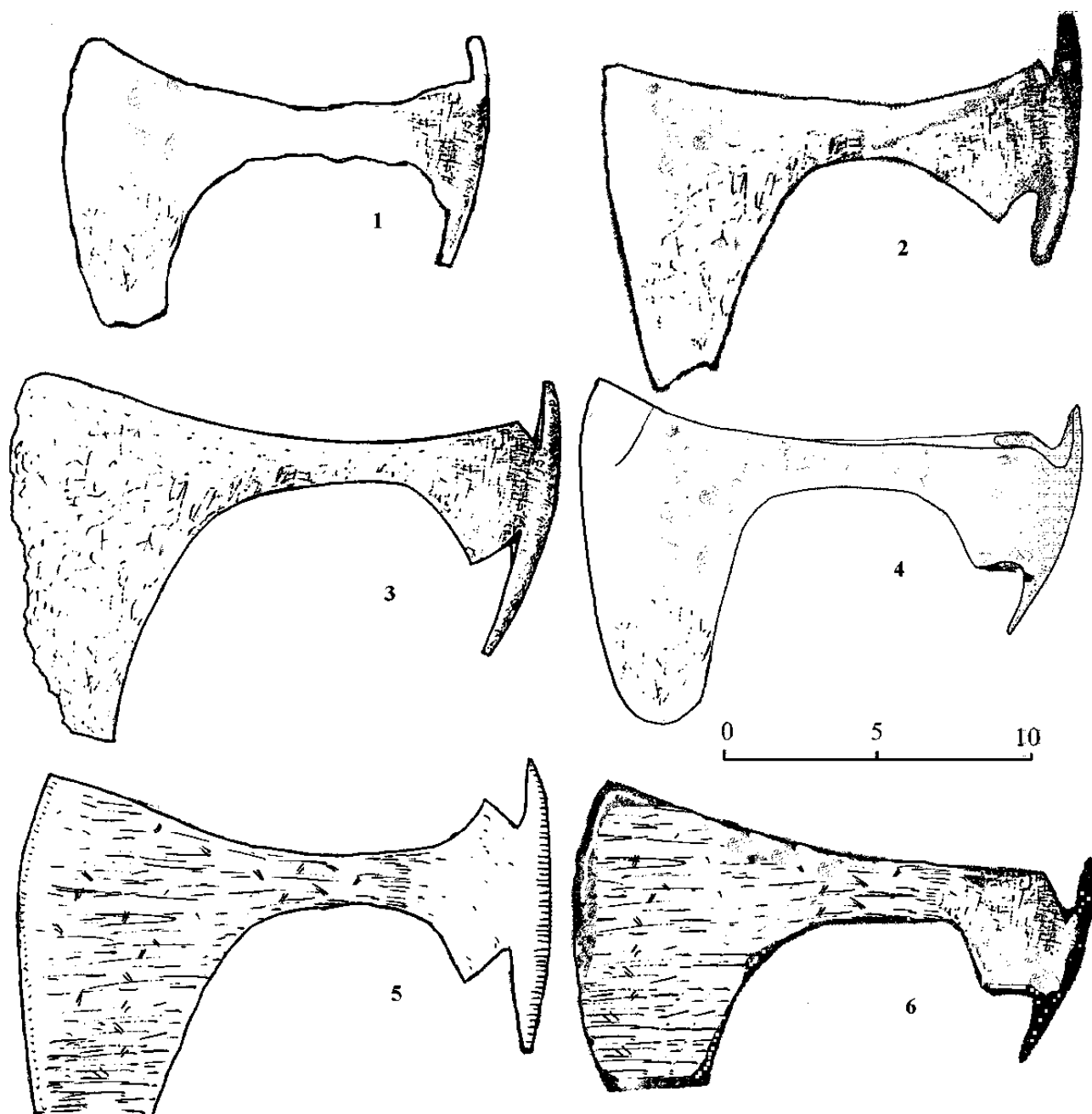

Рис. Б.63.

Знахідки залізних бойових сокир X–XI ст.:

1– Усичі, курган; 2– Крем'янець; 3– Листвин (за Р.М. Чайкою); 4– Точівки;
 5– Володимир; 6– Шумськ (за О. Цинкаловським); *Фонди музеїв археології ВНУ
 ім. Л. Українки та ЛНУ ім. І. Франка, ЛІМ, ВВІМ.*

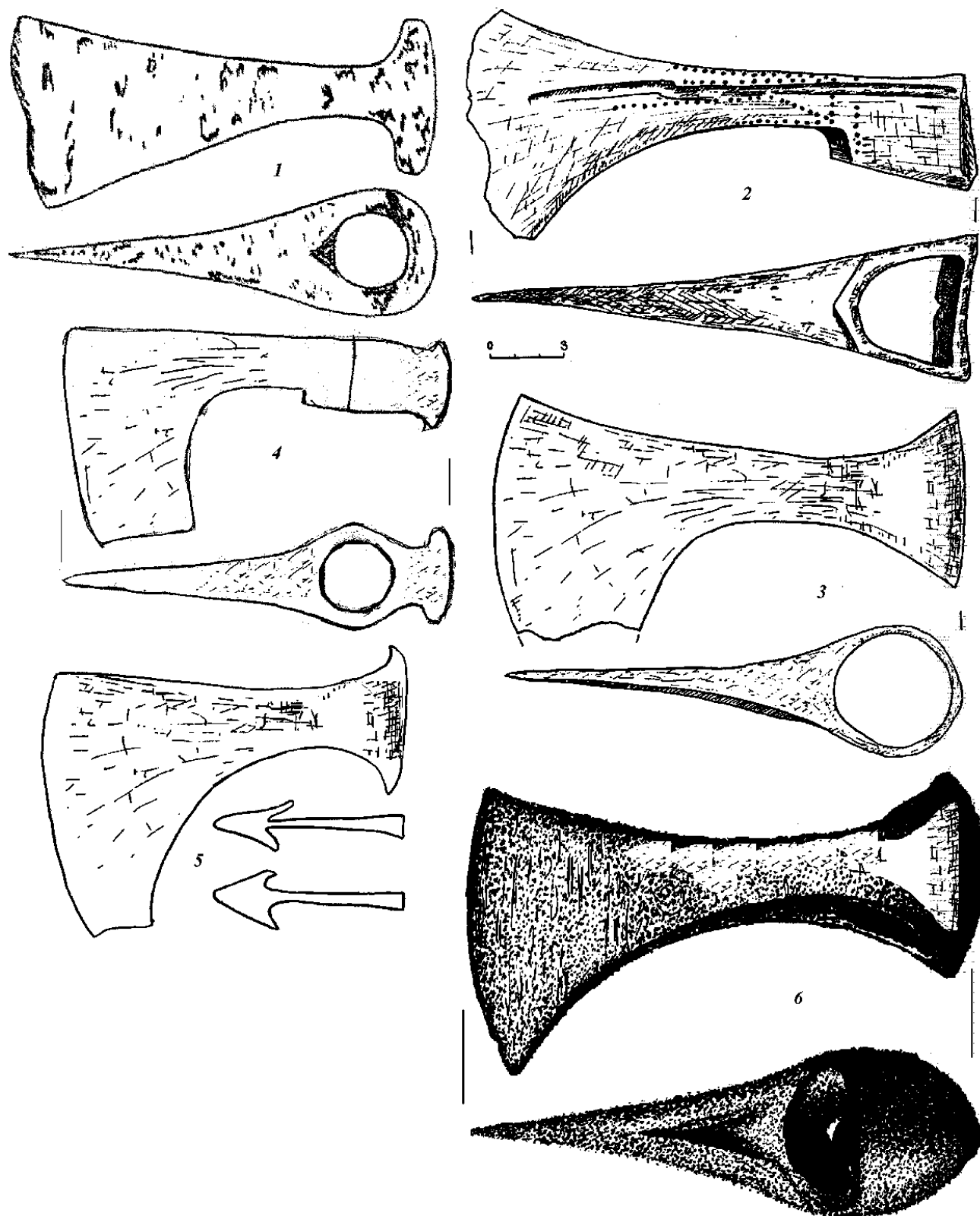

Рис. Б.64.

Знахідки залізних бойових сокир XII–XIII ст.:

1– Буськ (за М. Филипчуком); 2, 3– Листвин (за Р.М. Чайкою); 4– Полонне;
5– Зимне; 6– Данилів (за М. Островським). *Фонди музеїв археології ЛНУ ім. І. Франка, ЛІМ, КрКМ.*

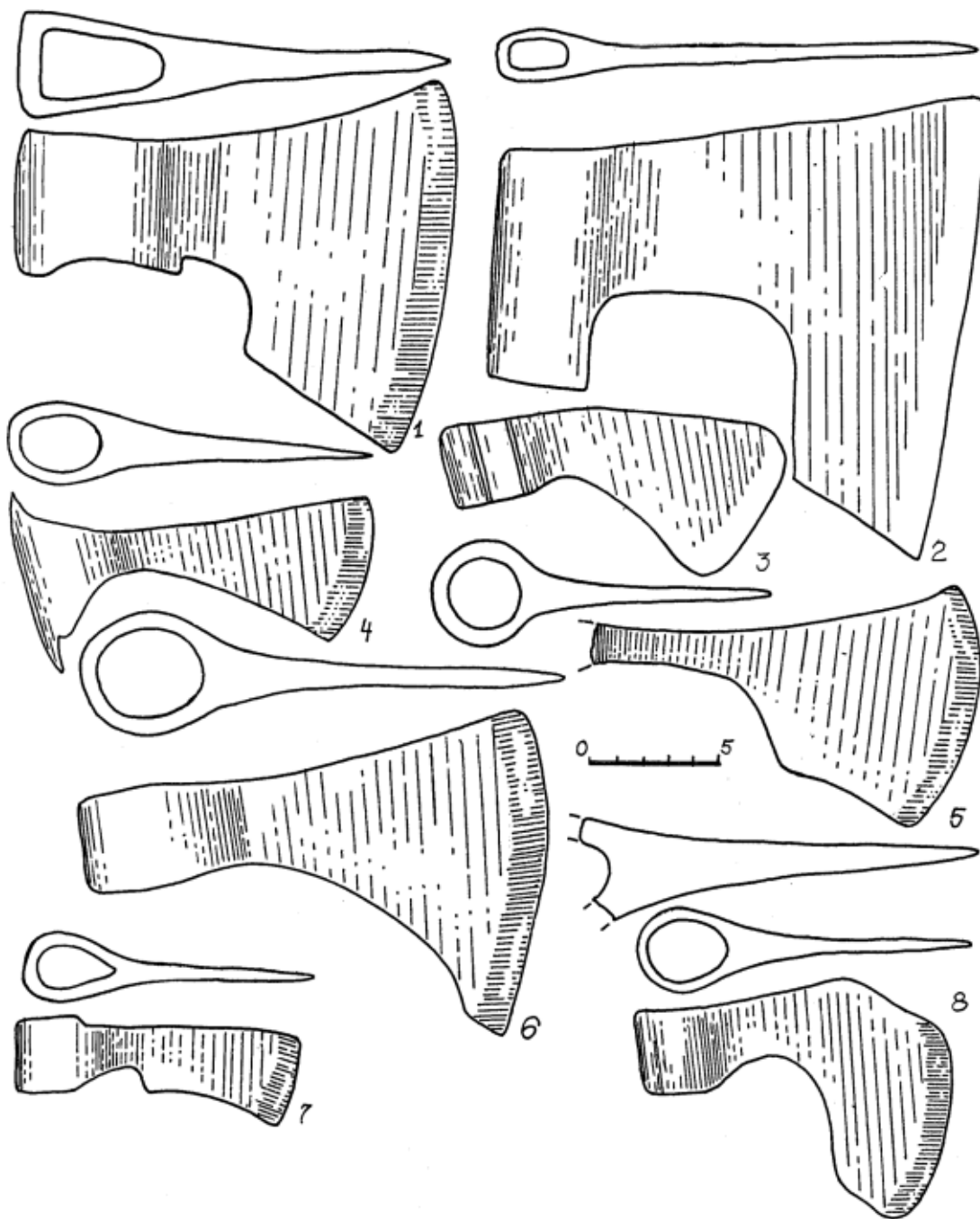

Рис. Б.65. Сокири XIII—XIV ст. з Луцька та околиць.
 Фонди Луцького історико-культурного заповідника та Волинського
 краєзнавчого музею.

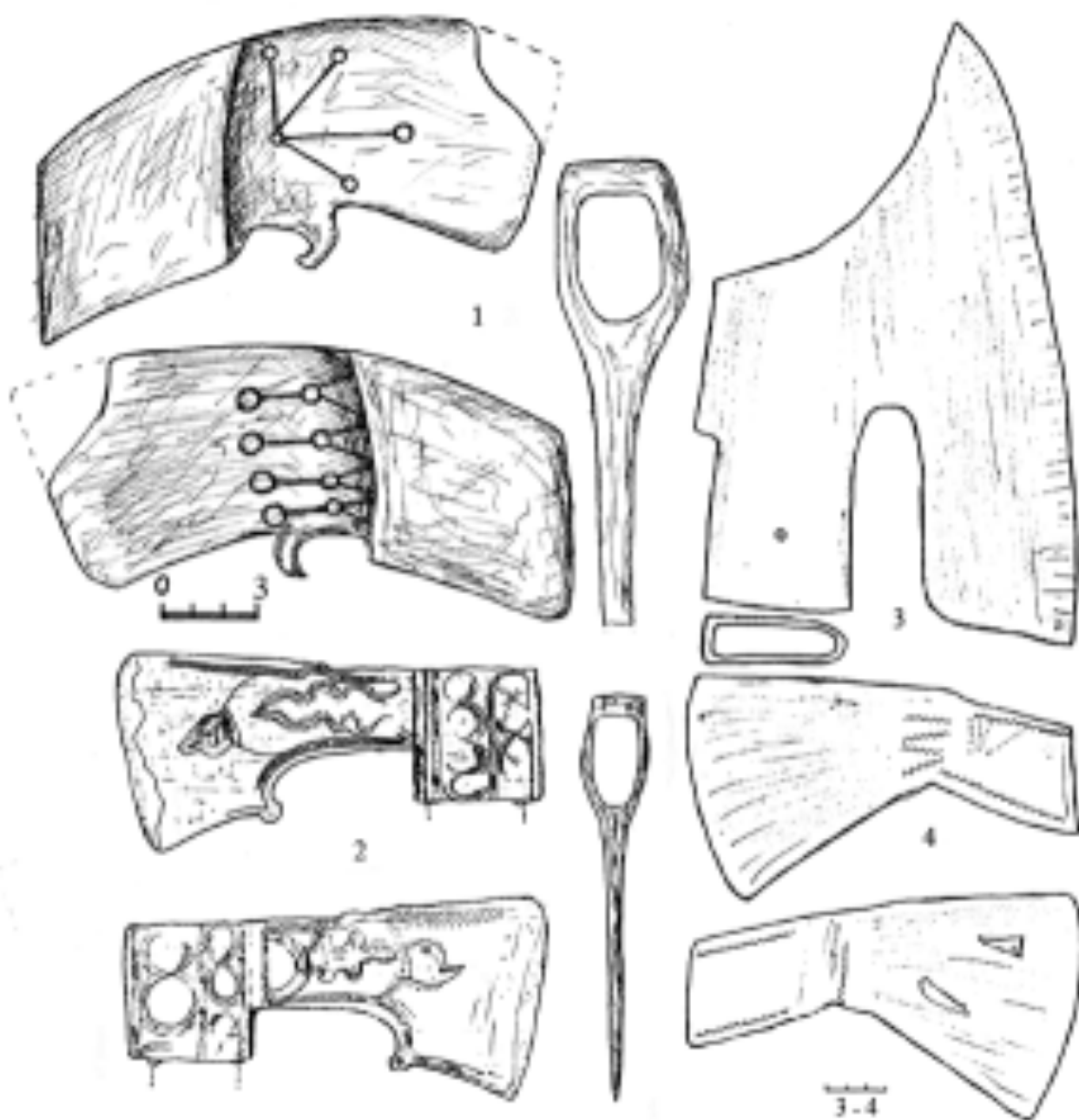

Рис. Б.66.

Лучеськ. Бойові та орнаментовані сокири XIV—XVI ст.: 1, 3, 4— середмістя;
2— ур. Пристань. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ.

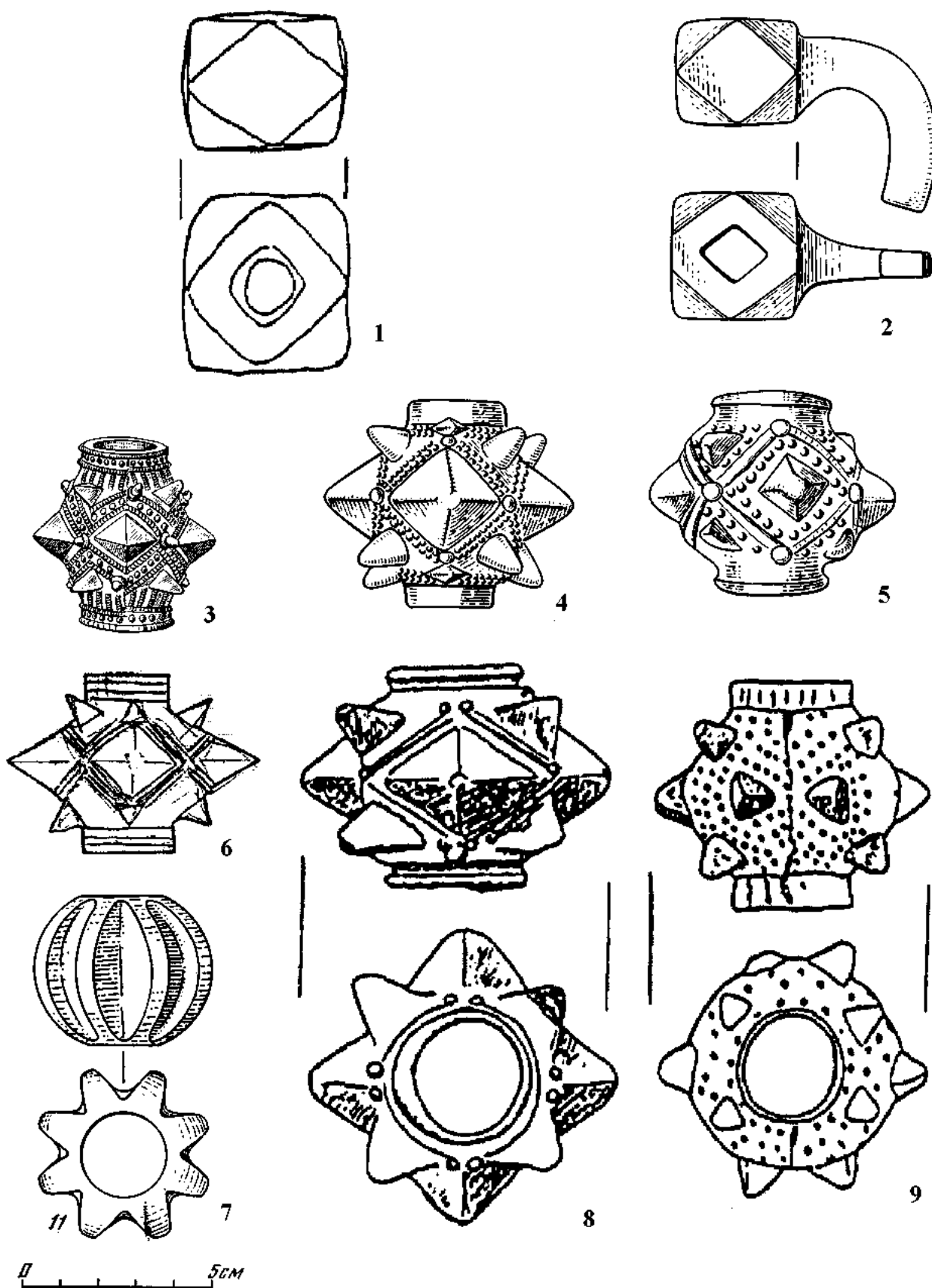

Рис. Б.67.

Булави XII—XIV ст.: 1, 2, 5, 7— Шепетівське городище; 3— Володимир;
8, 9— Дорогобуж; 4— Колодяжне.

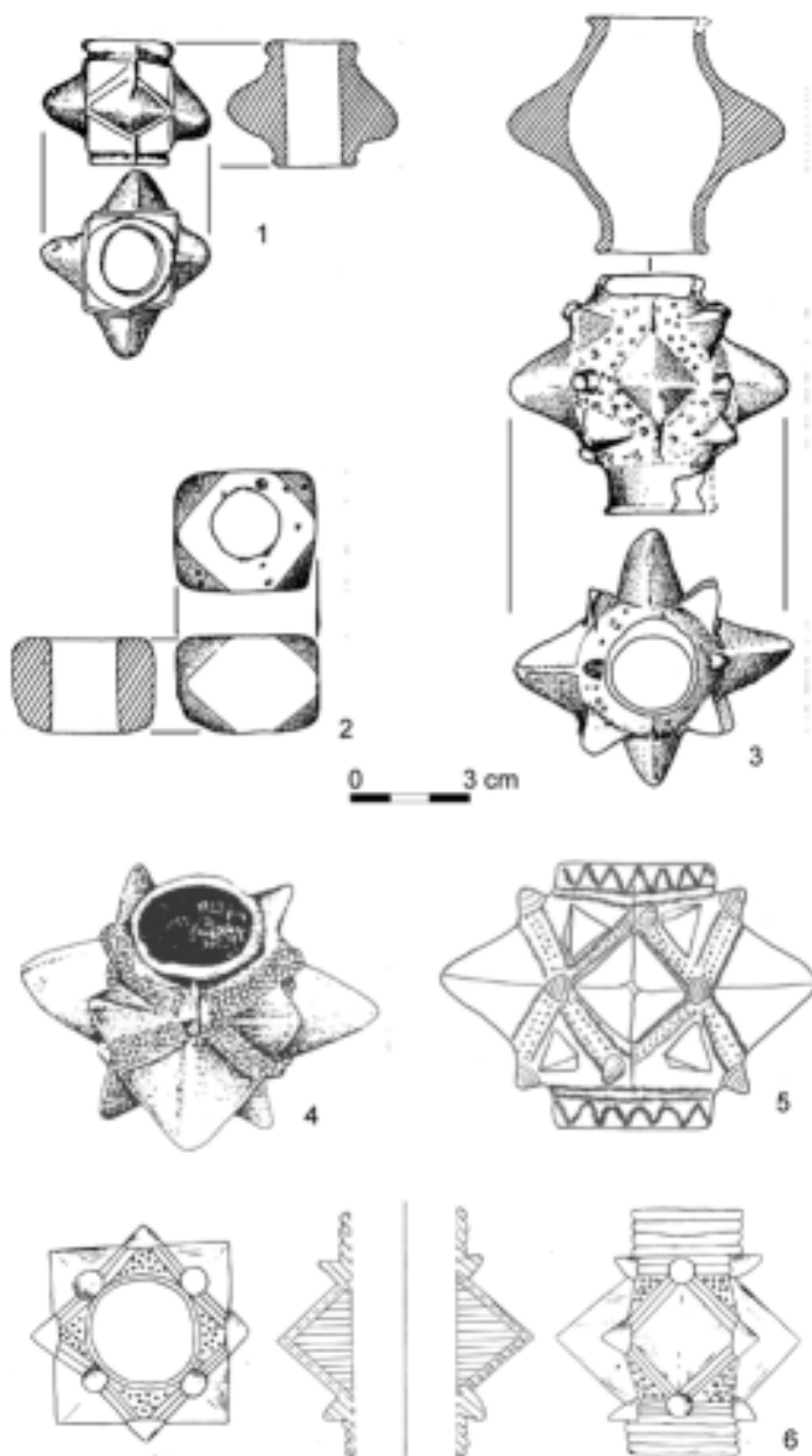

Рис. Б.68.

Навершя булав знайдені на Забужжі:
 1-3 – Червен; 4 – Радимно; 5 – невідома місцевість; 6 – Стовп'я
 (за Ю. Кушніром та П. Стрижем).

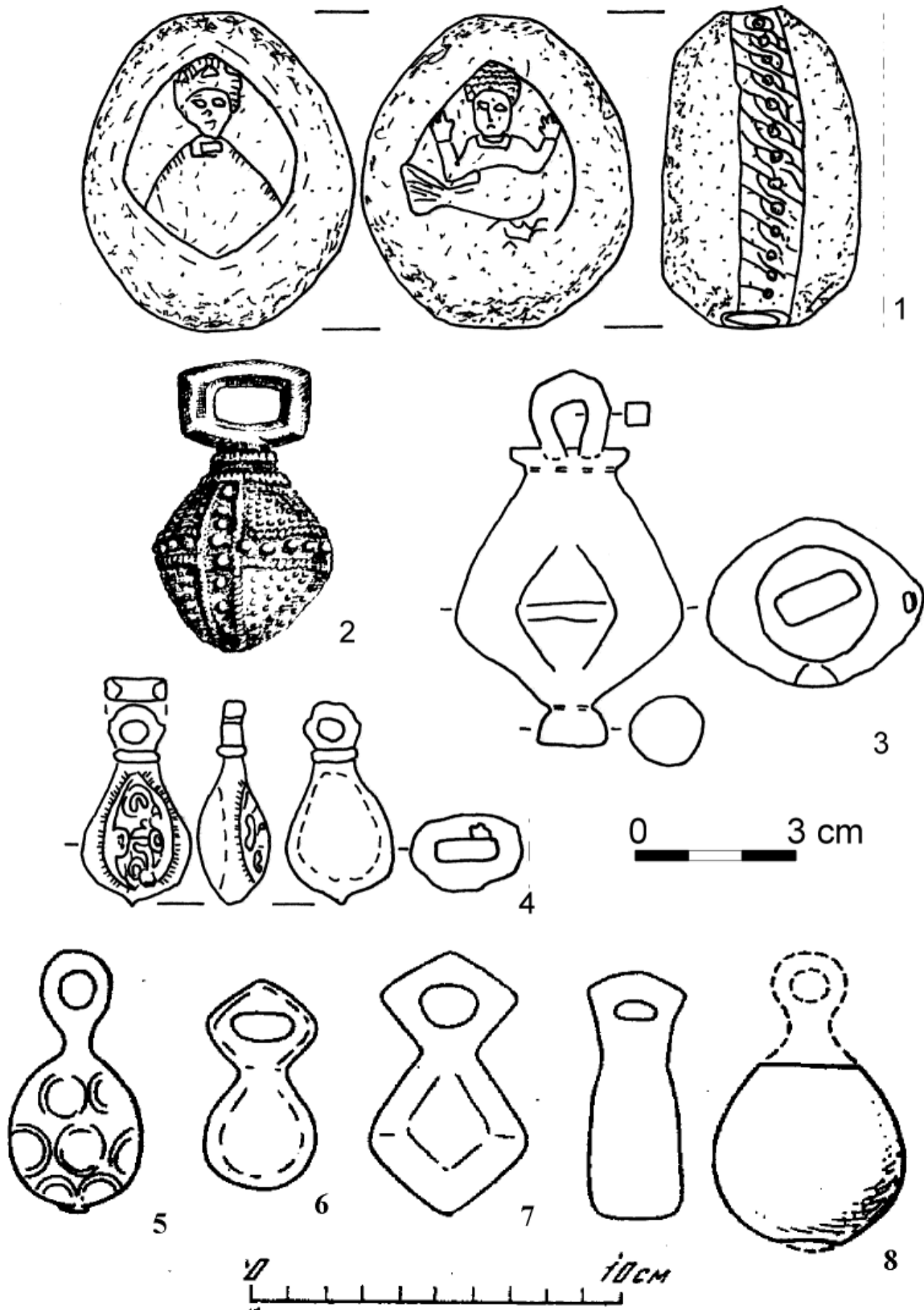

Рис. Б.69.

Гирки костенів XII-XIII ст.:

1 – Червен; 2 – Пересопниця; 3 – Сараївка; 4 – Городок-над-Бугом; 5-8 – Шепетівське городище.

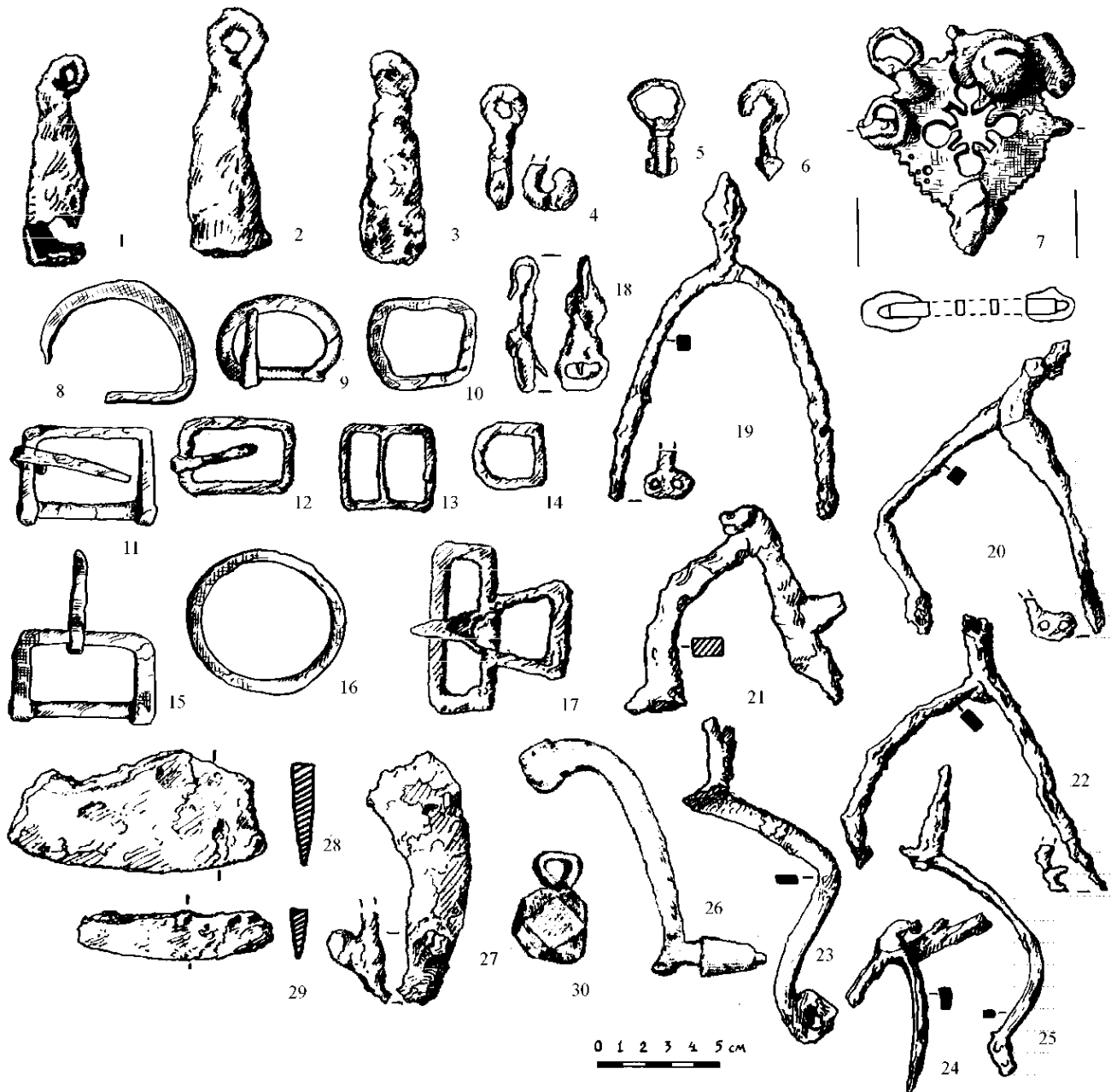

Рис. Б.70.

Перемиль. Залізні предмети спорядження вершника та коня XI-XIV ст.: 1-3—фрагменти вудил; 4-6— гачки; 7— оздоба кінської збруї; 8-17— пряжки кінського спорядження; 18— пряжка ремня остроги XV-XVI ст.; 19-26— остроги; 27— уламок підкови; 28, 29— обламані леза сокир; 30— кистень (за О.О.Ратичем та В.С.Шолом'янцевим-Терським).

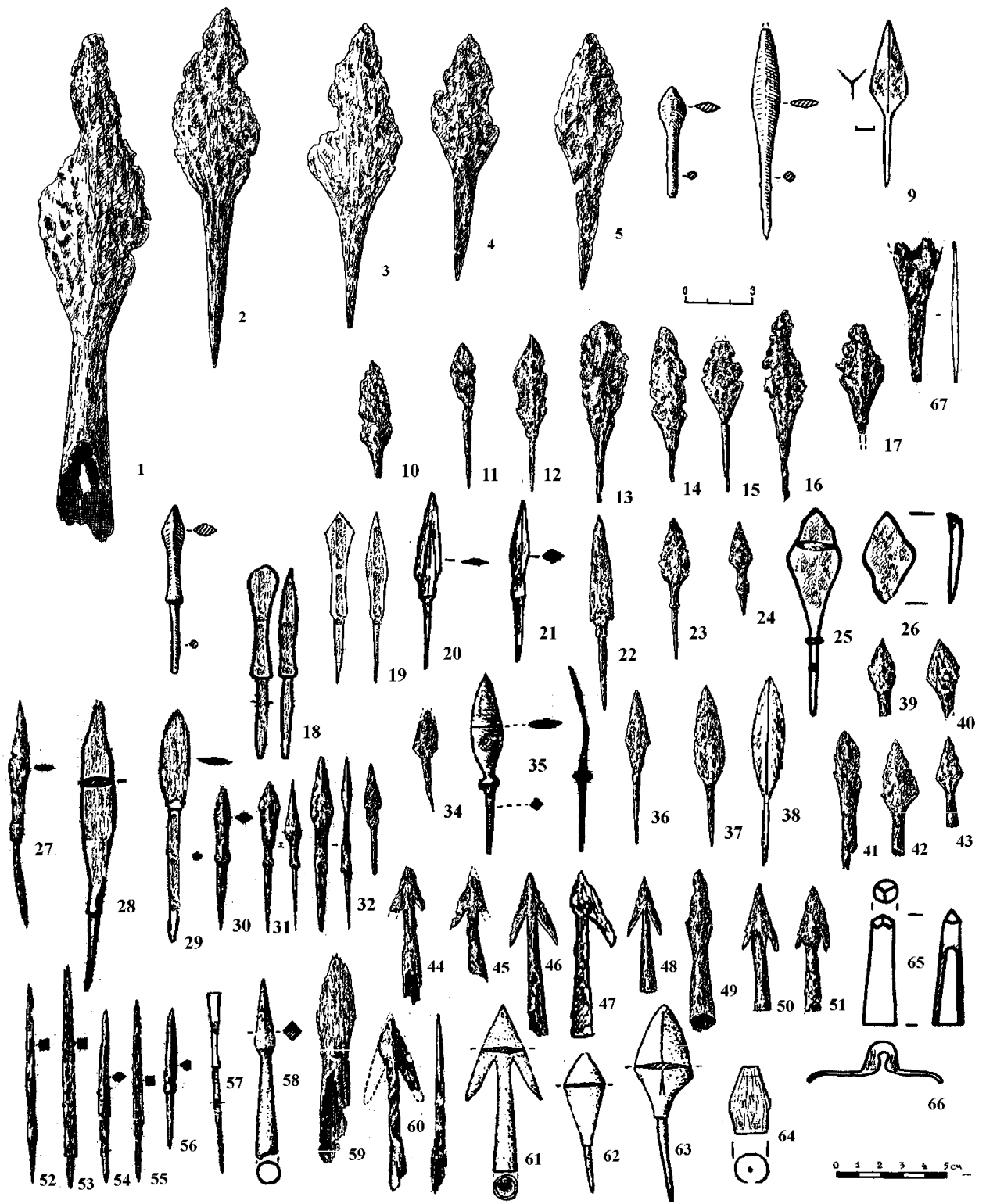

Рис. Б.71.

Вістря сулиць та стріл X–XII ст.:

1, 3-8, 10-17, 22-24, 27, 30-34, 36, 37, 39-46, 48-56, 59-60, 67—Листвин (за Р.М. Чайкою); 2, 35, 38, 64— Пересопниця (за В.С. Терським); 18, 28— Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю); 20, 21, 29, 47— Білівське городище (за В.В. Ауліхом та В.С. Терським); 25, 26, 65, 66— літописний Чемерин; 19, 57, 58, 61-63— Басівкутське городище. *Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка, ЛІМ, НМІУ, ДКМ та РКМ.*

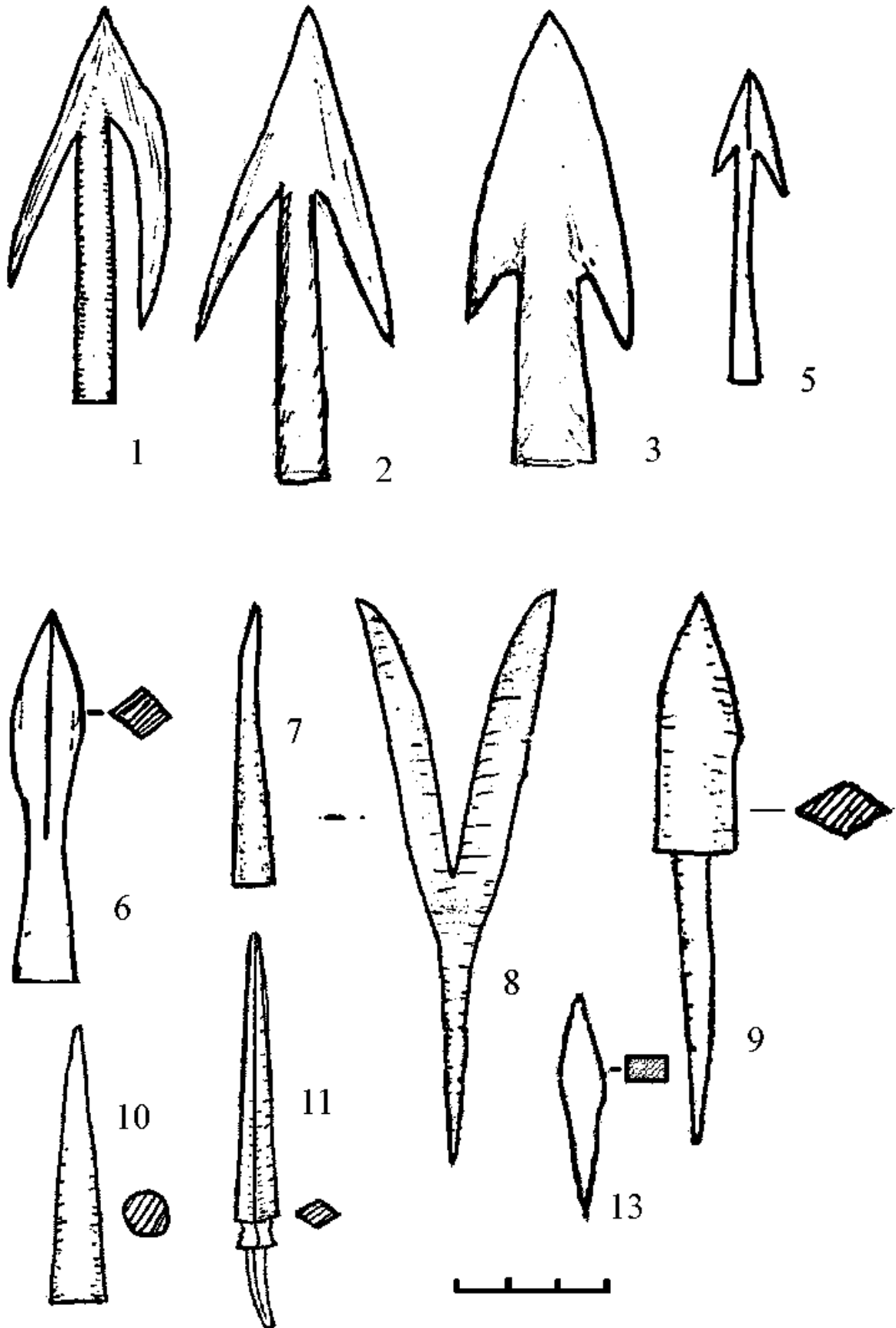

Рис. Б.72.

Вістря стріл XI–XIV ст. з території княжого Володимира

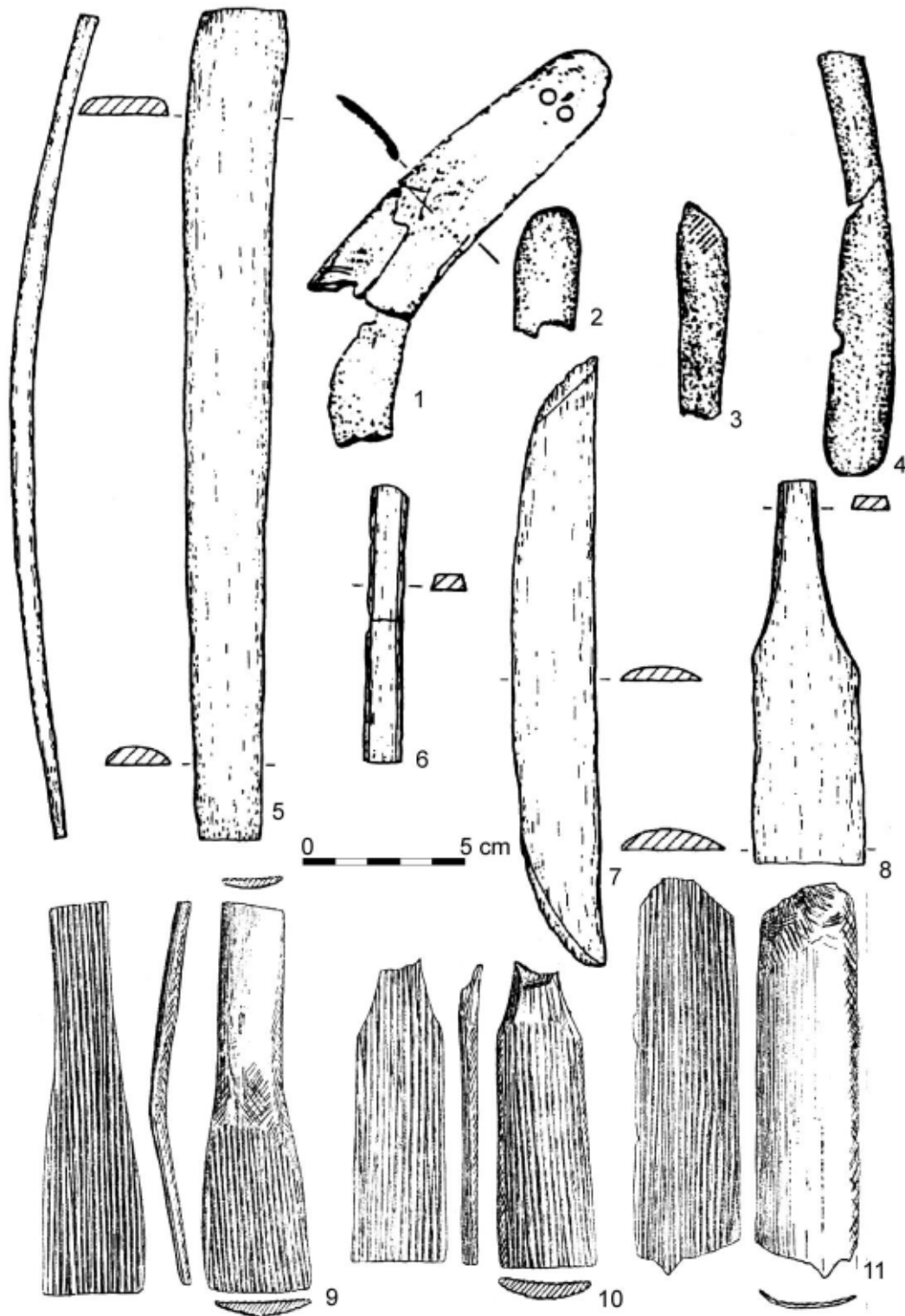

Рис. Б.73.

Рогові елементи рефлексійного луку XI–XIV ст. знайдені на Забужжі:
 1-4- Перемишль; 5-8- Городок-над-Бугом; 9-11- Дорогичин

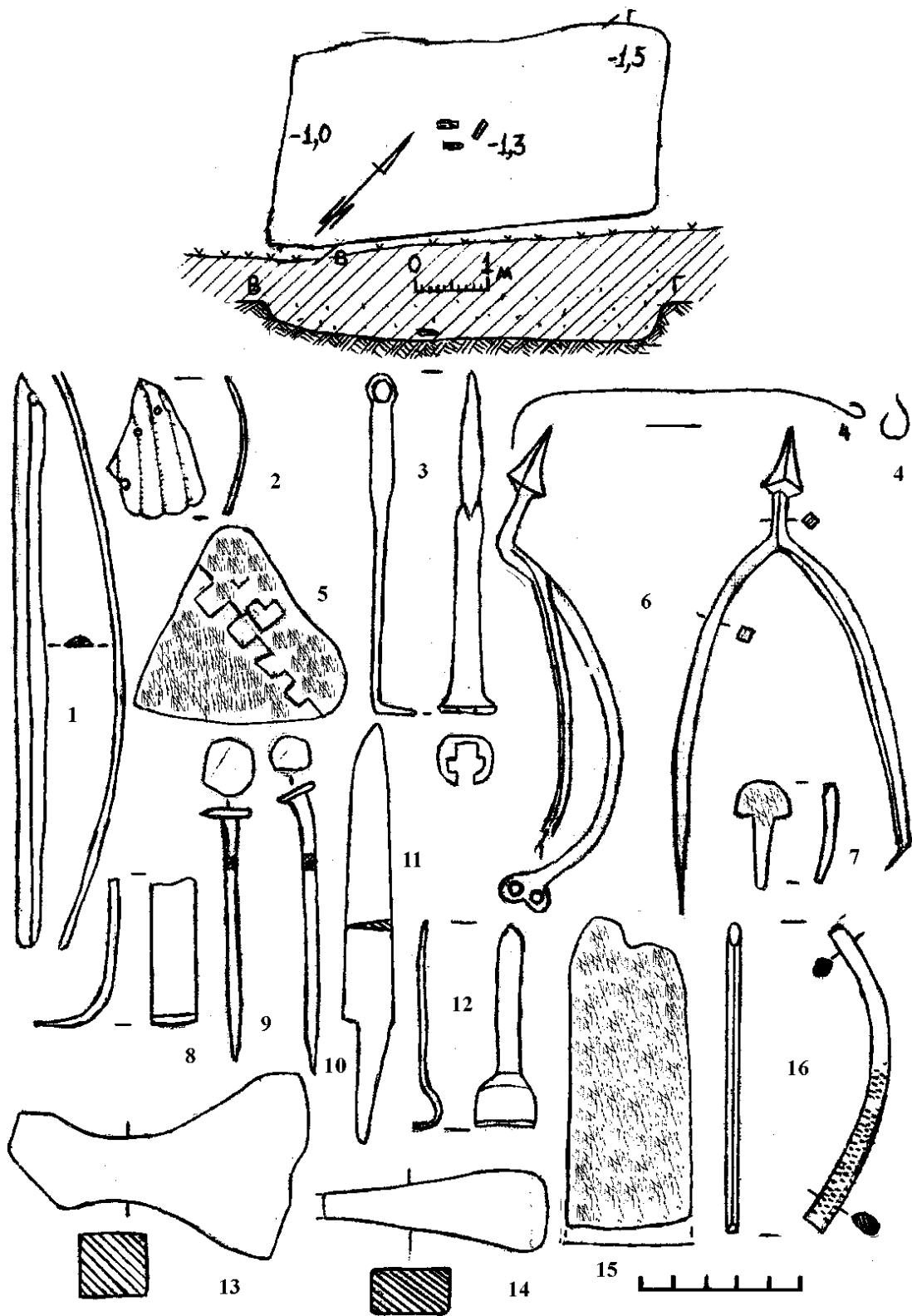

Рис. Б.74.

План та інвентар “дружинних” будиноків XII-поч. XIII ст. на головному посаді Пересопниці: 1— кістяна накладка на сагайдак (?); 2— підвіска з імпортої мушлі; 3— ключ залізний; 4— гачок з дроту; 5— шматок стінки мідного казана; 6— острога залізна; 7— вухналь; 8— штабка залізна; 9, 10— залізні цвяхи; 11— ніж залізний; 12— ложкоріз залізний; 13, 14— фрагменти кам’яних точильних каменів; 15— залізна пластина від панциря; 16— фрагмент бронзового браслета. Фонди ЛІМ.

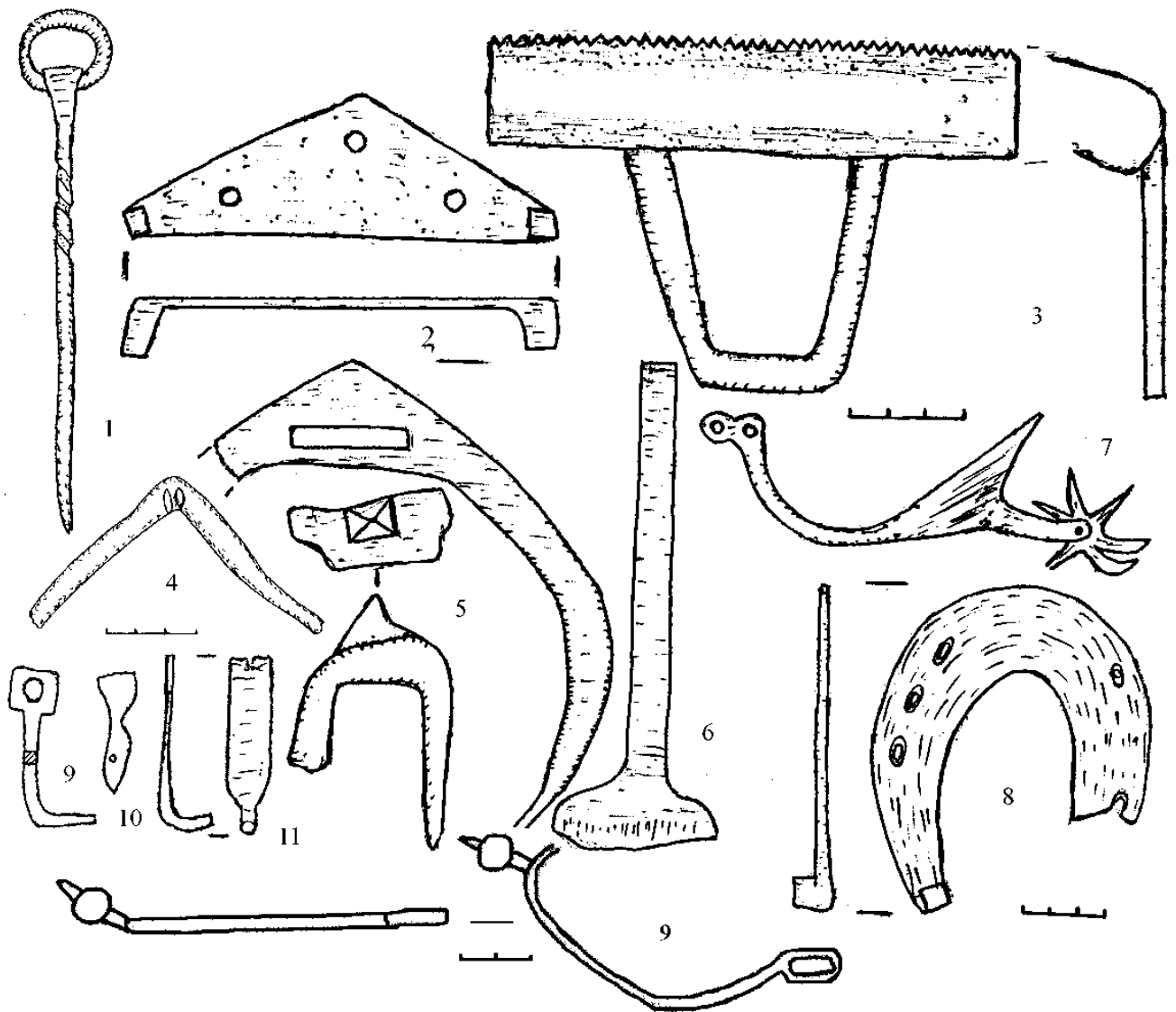

Рис. Б.75.

Предмети спорядження дружинника та коня середини XIV ст. із “боярської” резиденції в ур. “Апостольщина” (розкопки 1999—2000 рр. С. Терського). Мал. С. Терського. 1— шпилька; 2, 5— льодохідні шипи; 3— скребниця для чистки коня; 4, 7— остроги; 6— стремено; 8— підкова кінська; 9—11— сагайдачні гачки; 12— острога із Заріччя

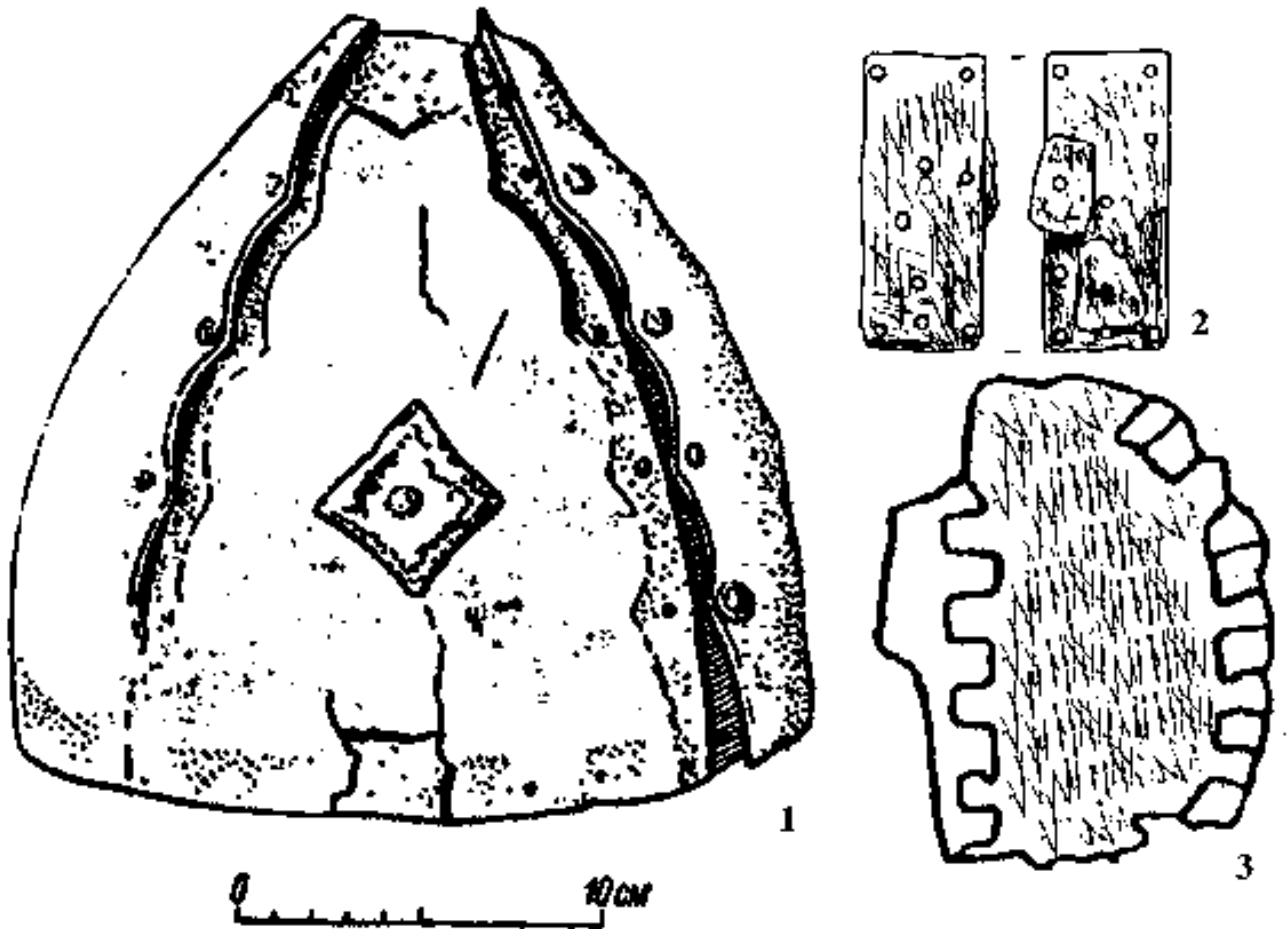

Рис. Б.76.

Захисні обладунки та спорядження дружинника X–XII ст.;

1– шолом з Мокрого; 2– пластина від панцира, залізо, Листвин (за Р.М. Чайкою); 3– уламок стінки казана, бронза. Жорнівське городище (за Б.А. Прищепю).

Фонди ДАМ у Варшаві, музею археології ЛНУ ім. І. Франка та РКМ

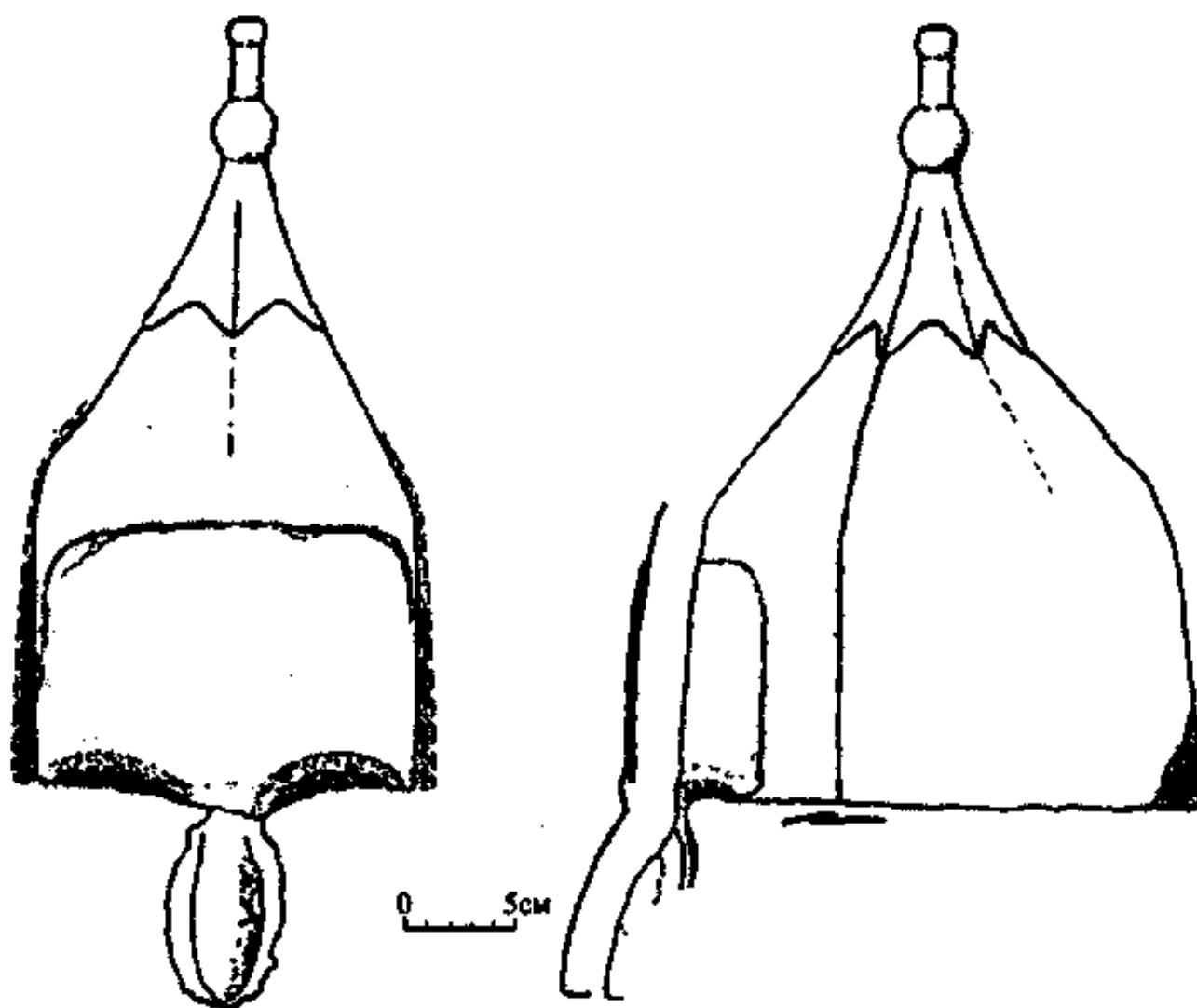

Рис. Б.77.

Шолом XII-першої пол. XIII ст. з Дорогобужа (за Б.А. Прищепю).

Фонди РКМ

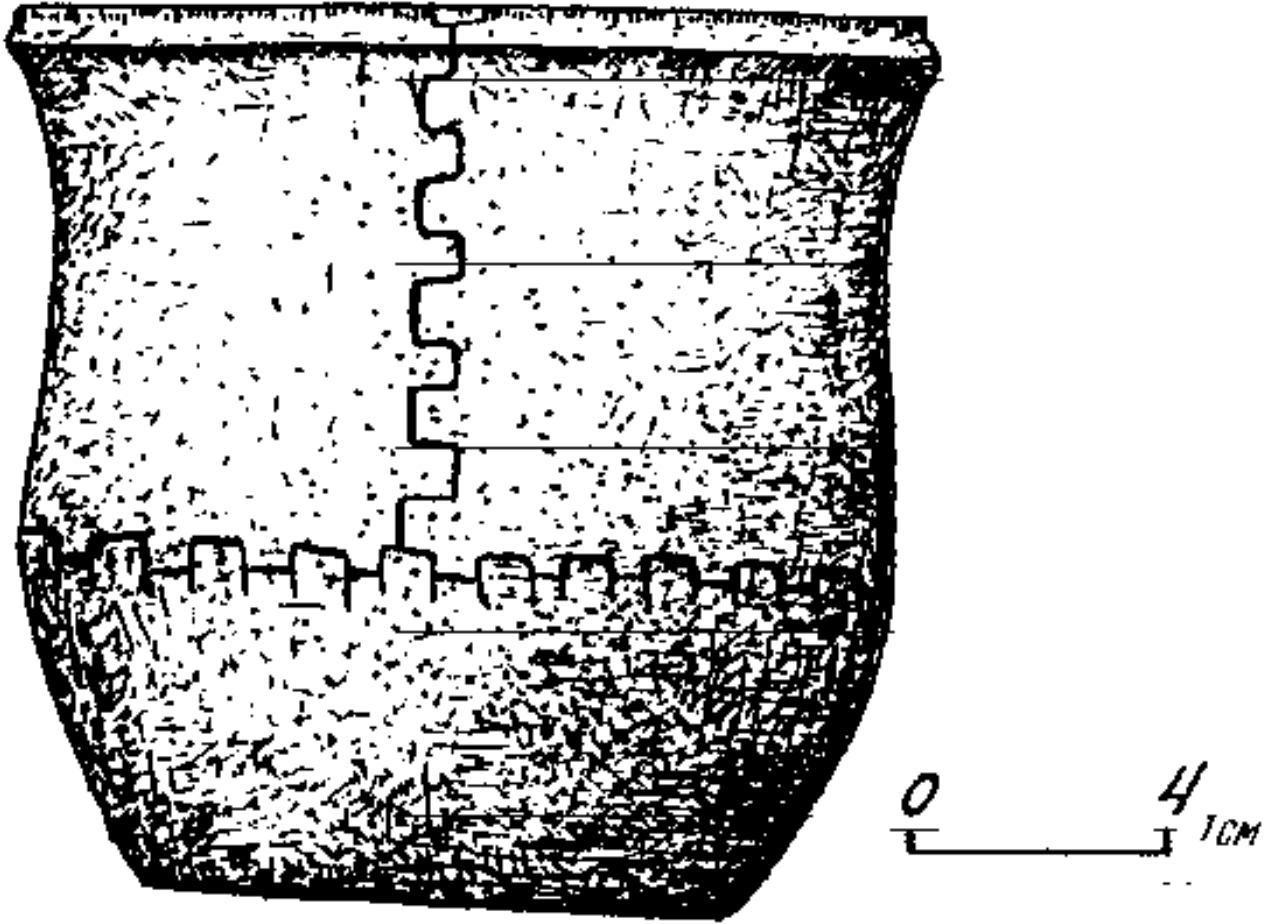

Рис. Б.78.

Мідний казан XII—XIII ст. *Волинський краєзнавчий музей.*

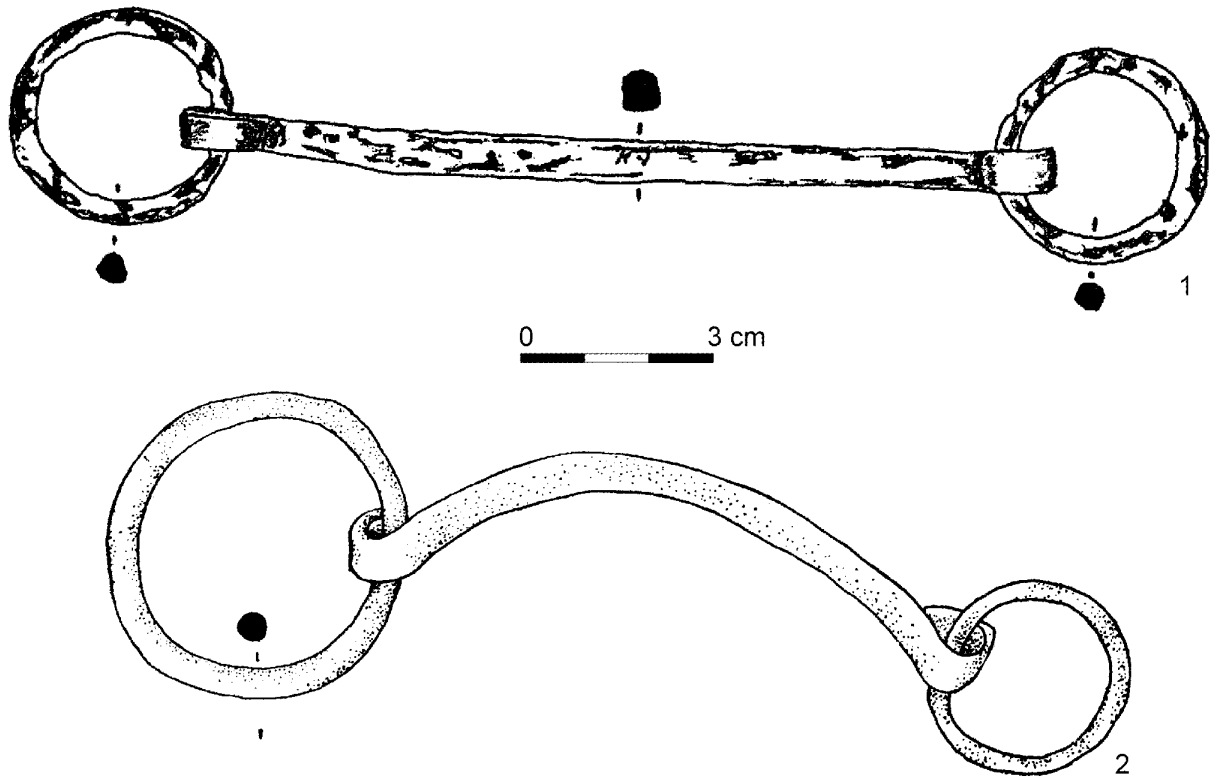

Рис. Б.79.

Односкладові вудила X-XII ст.: 1- городище Юрів; 2- городище Тулиголови.

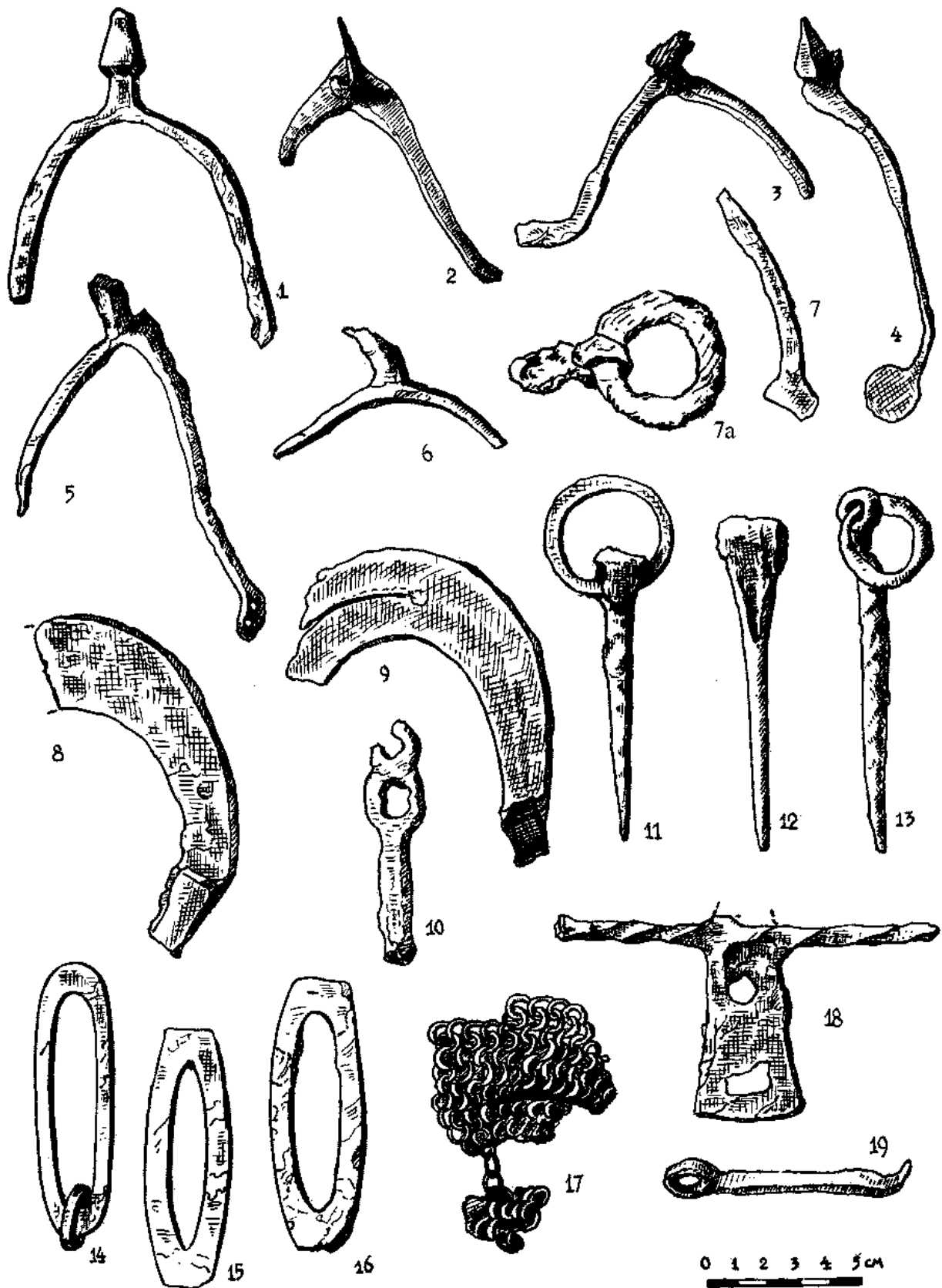

Рис. Б.80.

Предмети спорядження дружинників XI-XIV ст.: 1-7 – остроги; 7а, 10, 19–
вудила; 8, 9– кінські підкови; 11, 13– вилки, застібки; 14-16– кресала; 17– шматок
кольчуги; 12– псалій (за О.О.Ратичем).

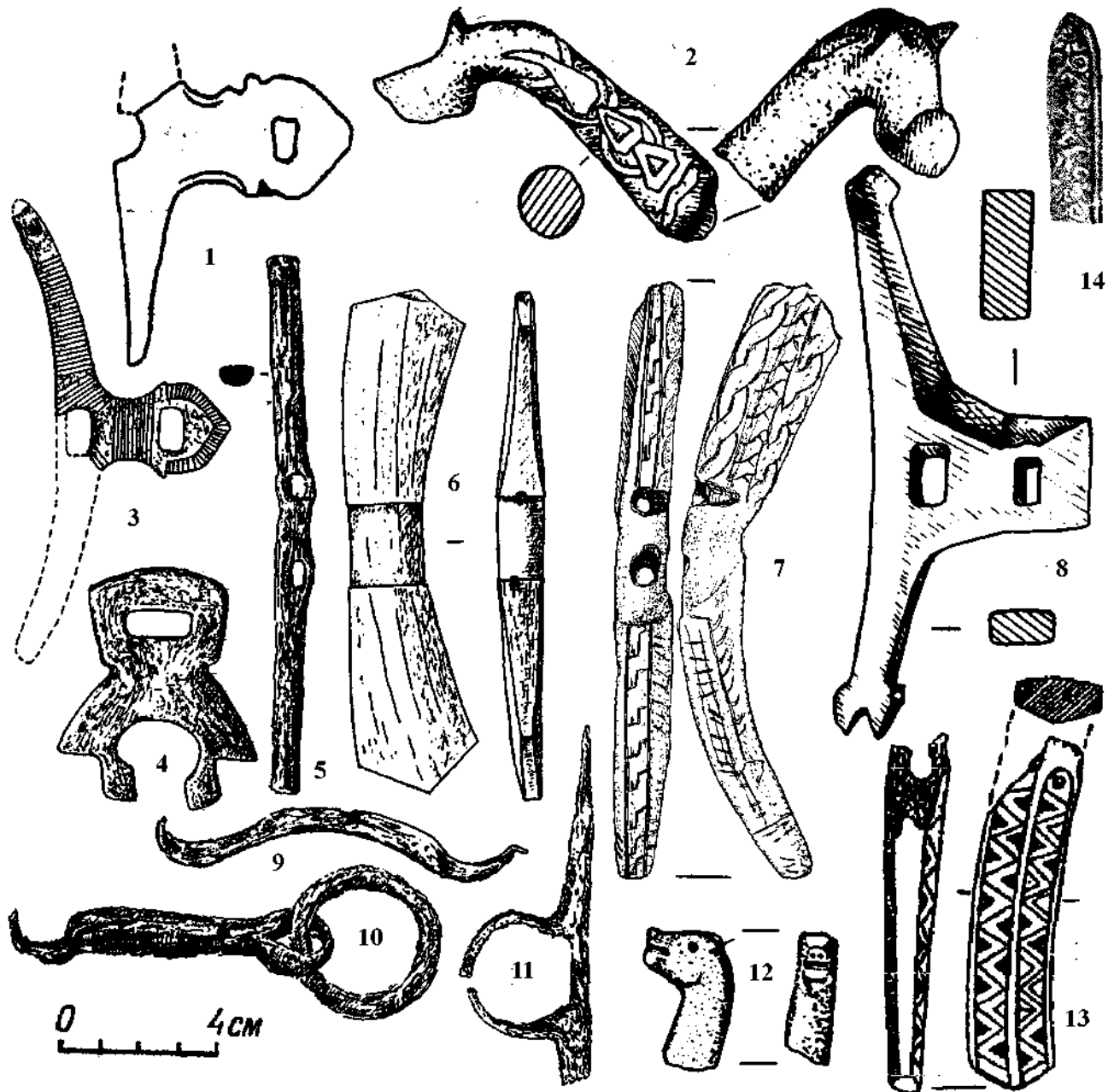

Рис. Б.81.

Деталі вуздечки коня X–XII ст. з Листвина (3-6, 9-11, за Р.Чайкою), Чаруківського городища (2, 8 за М.М. Кучинком), Пересопниці (7, 12 за В.С. Терським), Дорогобужа (1), Басового Кута (13, за Б.А. Прищепю) та Володимира (14).

Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка, РКМ та музею археології ВНУ ім. Л.Українки

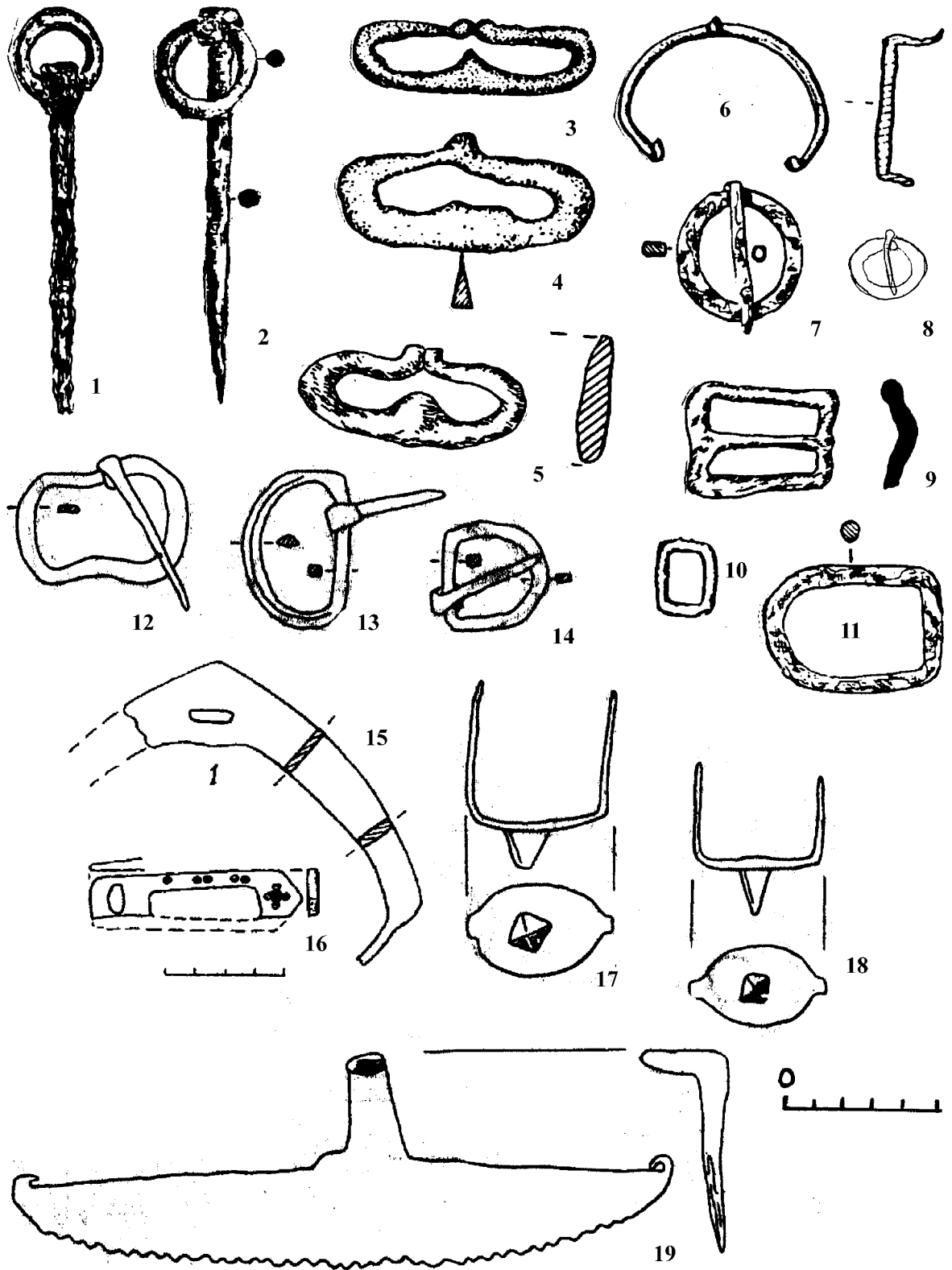

Рис. Б.82.

Предмети дружинного спорядження X–XIV ст. з Пересопниці (1-7, 9-11 за В.С. Терським), Дорогобужа (12-14, 17-19), Муравиці (15, 16, за Б.А. Прищепю) та Дубного (8).

Фонди музею археології ІУ НАНУ, РКМ та ДКМ

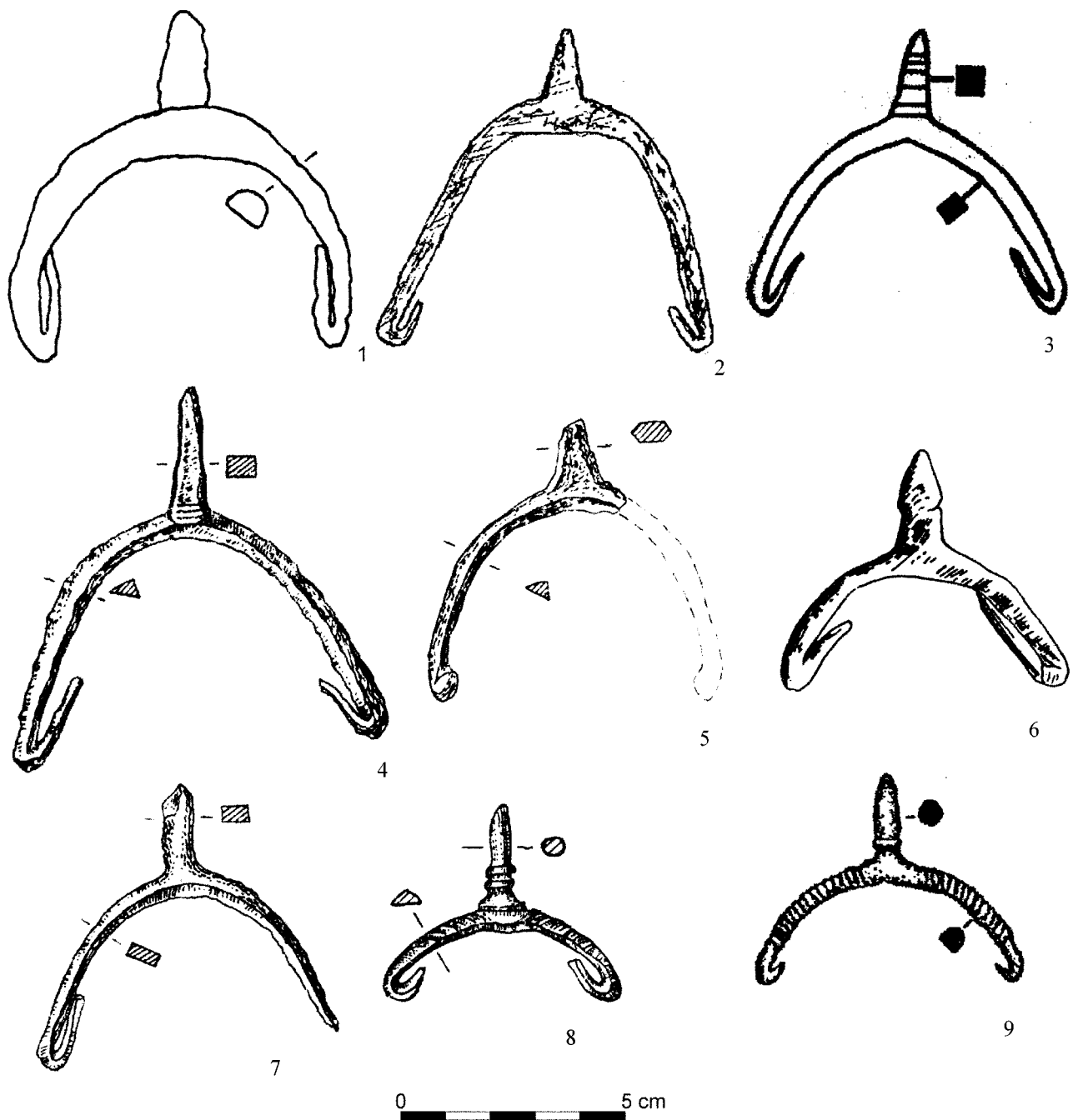

Рис. Б.83.

Остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину знайдені на Волині:
 1 – Дорогобуж (за Б.А. Прищепю); 2 – Ріпнів (за В.В. Ауліхом); 1 – ; 5 – Ромаш
 (за В.В. Ауліхом); 6, 9 – Уніяс (за О.М. Гаврилюком); 7 – Городок к/Луцька (за В.
 Шкоропадом); 8 – Волковийськ (за Зверуго).

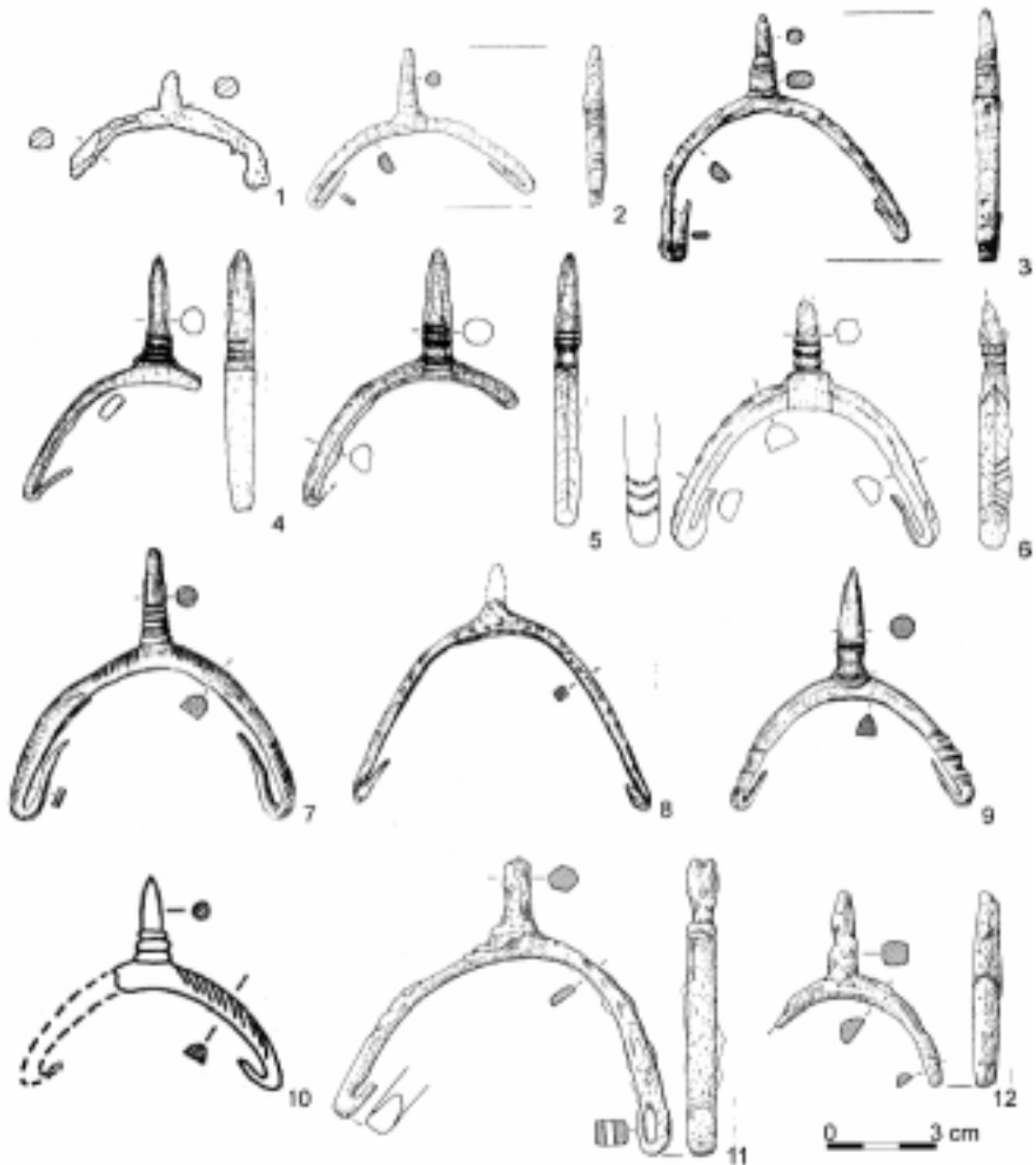

Рис. Б. 84.

Острози з гачкоподібними зачепами, загнутими всередину X—XI ст. із західної частини галицько-волинських земель (за П. Котовичем): 1- Бахуж; 2-3- Чеканів; 4-6- Городок-над-Бугом; 7- Гусине; 8- Липське; 9- Мокре; 10- Невядома; 11-12- городище Трепча (Сянок).

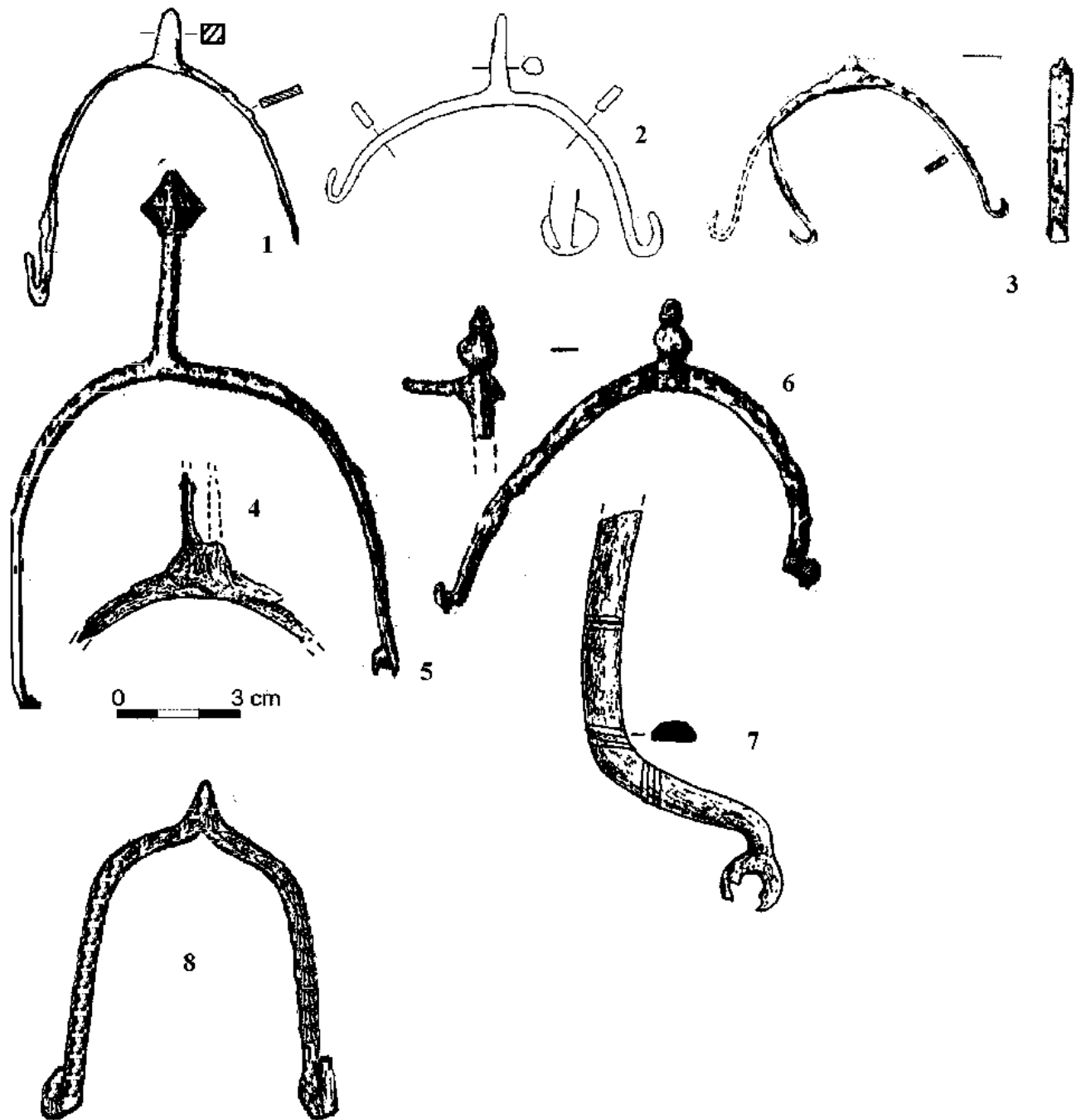

Рис. Б.85.

Остроги з гачкоподібними зачепами, загнутими назовні X—XI ст. з Городка на р. Устя (1, за К. Мусянович), Стрижева (2), Воялович (3, за П. Котовичем), Листвина (4-7, за Р. Чайкою), Пересопниці (8 за В.С. Терським).

Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка, НМІУ та ДАМ у Варшаві

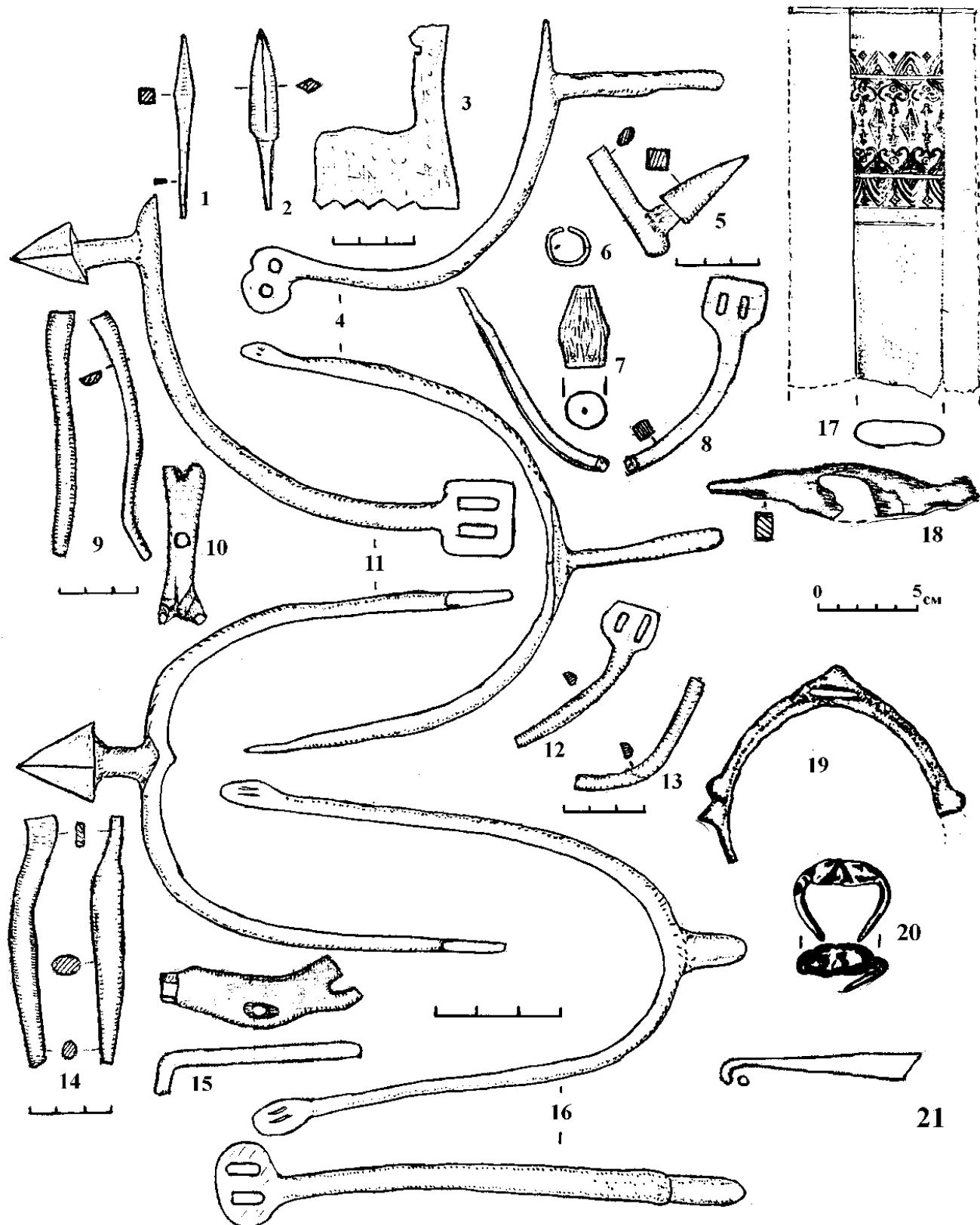

Рис. Б.86.

Військовий інвентар “дружинного кварталу” XIII–початку XIV ст. на дитинці Пересопниці: 1, 2 – вістря стріл; 7 – заготовка, шахової фігури або вістря стріли; 4, 5, 8, 9, 11–14 – остроги та їх фрагменти; 3 – фрагмент скребниці; 6 – кільце від кольчуги; 15 – фрагмент підкови; 17 – окуття піхов шаблі; 18 – перехрестя шаблі; 19 – острога; 20 – льодохідний шип; 21 – фрагмент вудил. Фонди РКМ та РКМ.

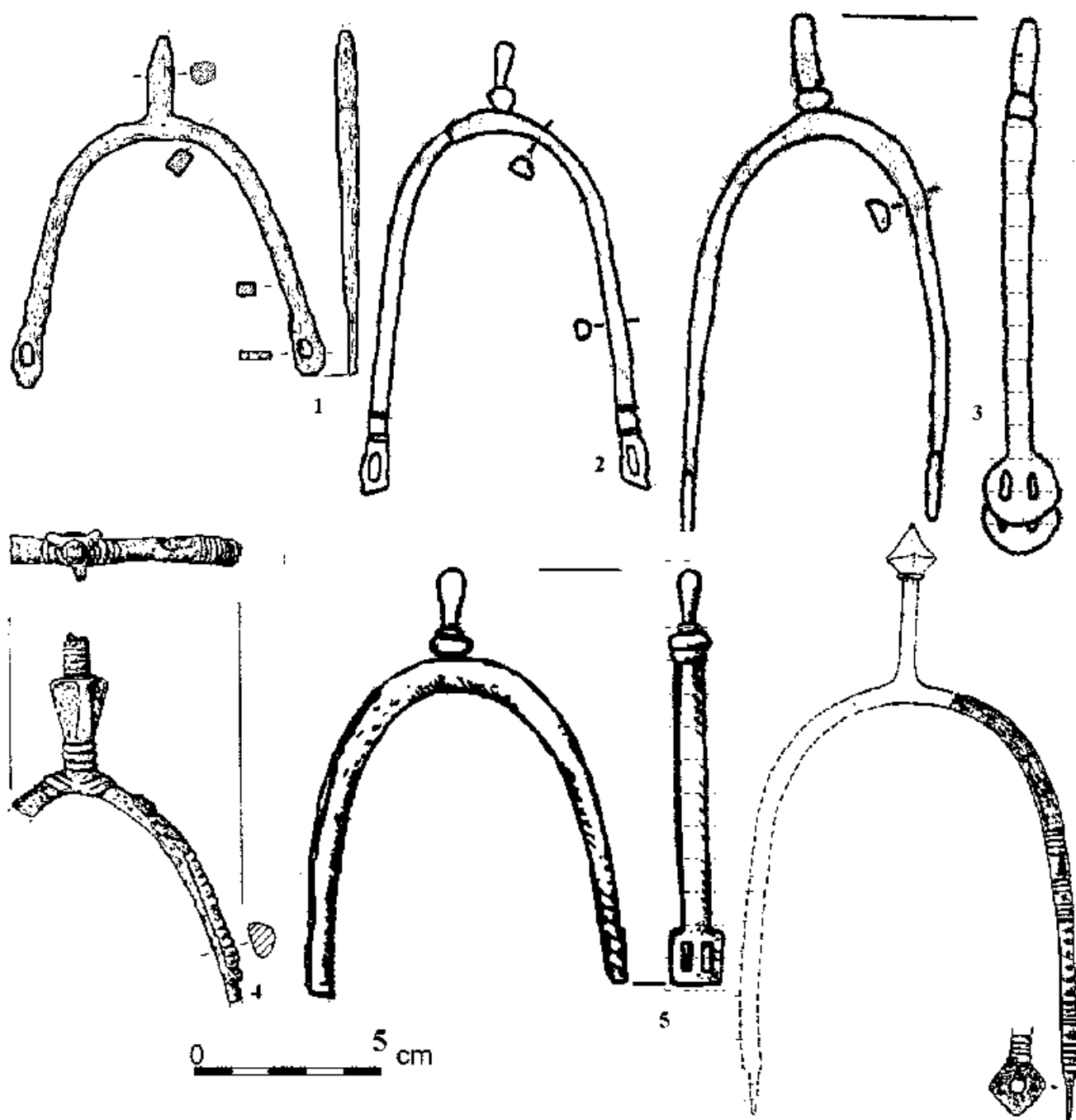

Рис. Б.87.

Остроги каролінгського типу X-XI ст.: 1- городище Трепча; 2-3- Дорогобуж;
4- Кліми; 5- Чаруківське городище; 6- Листвин.

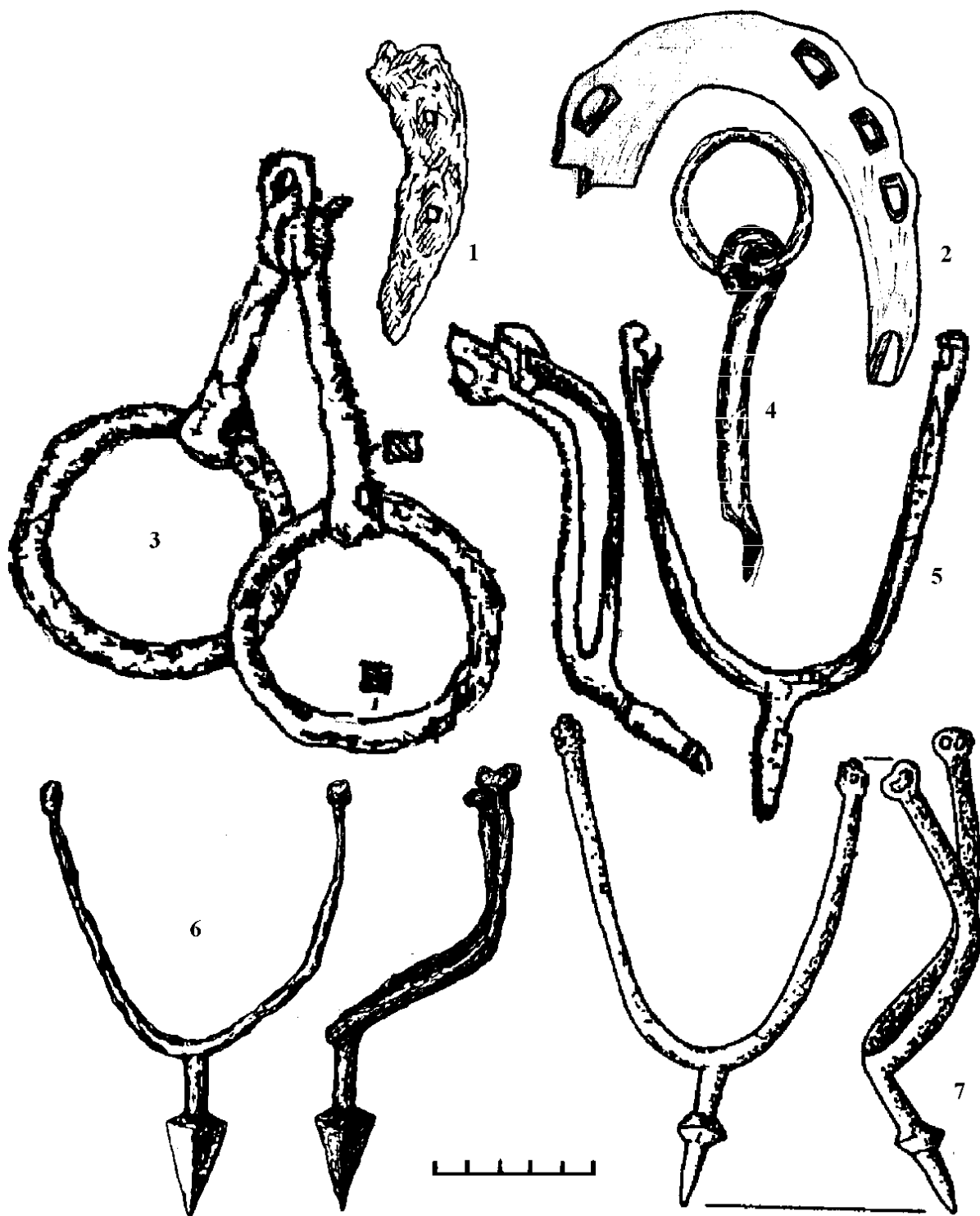

Рис. Б.88.

Спорядження дружинника та коня XII–XIII ст. з Пересопниці: 1– Білівське городище; 2, 7– ур. Пастівник; 3, 5– ур. Замостя (за Л. Раугутом); 4– ур. Мигор; 6– ур. Шпихлір, дитинець (2, 4, 6 – за В.С. та С.В. Терськими; 7– за Б.А. Прищепою)).

Фонди музею археології Інституту українознавства НАН України та ЛІМ.

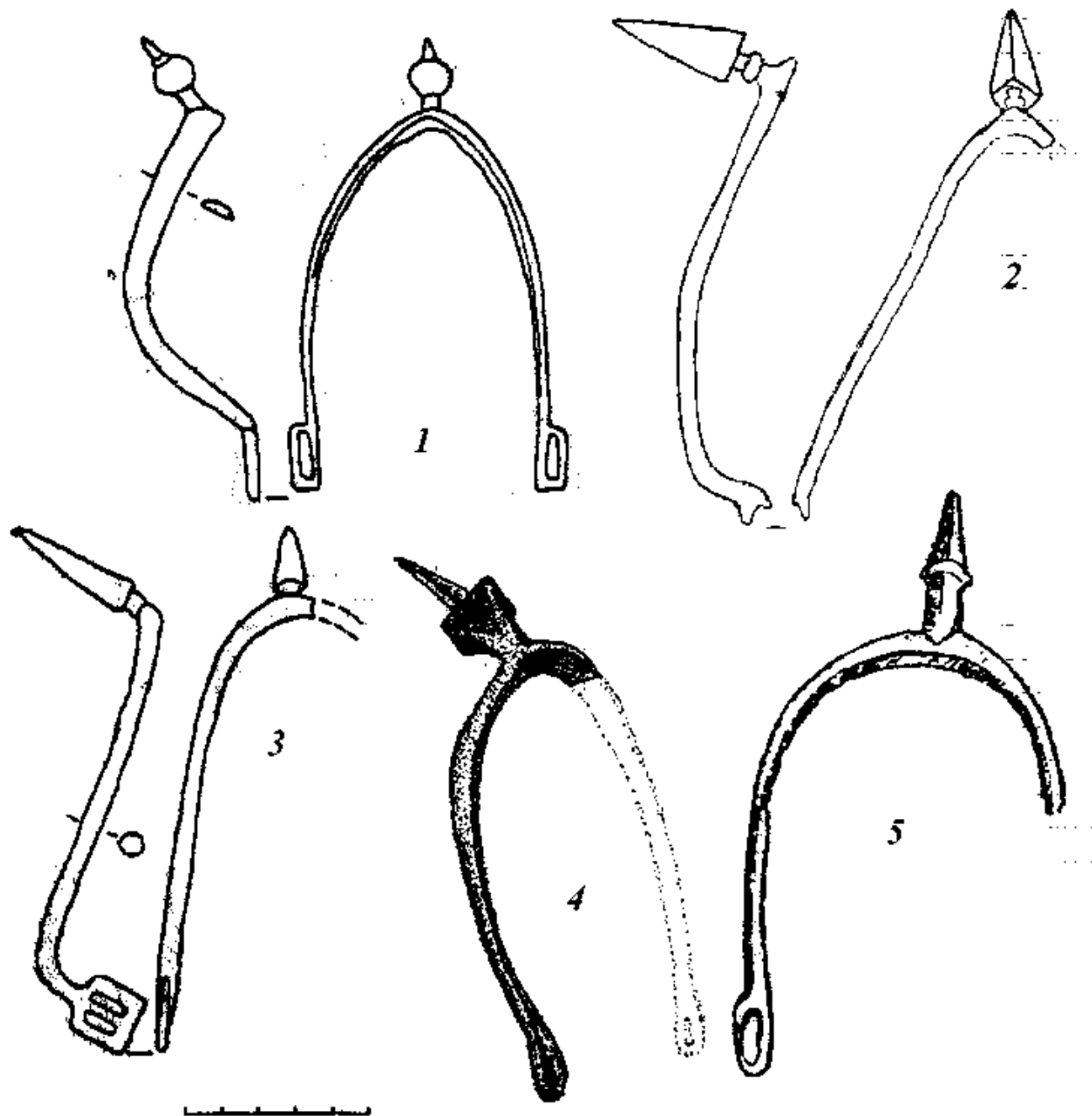

Рис. Б.89.

Знахідки острог XI-XIII ст.: 1, 3– Дорогобуж, дитинець (за Б.А. Прищепюю); 2 – передмістя Дубного (за В. Ткачом); 4 – Данилів; 5 – Белз.

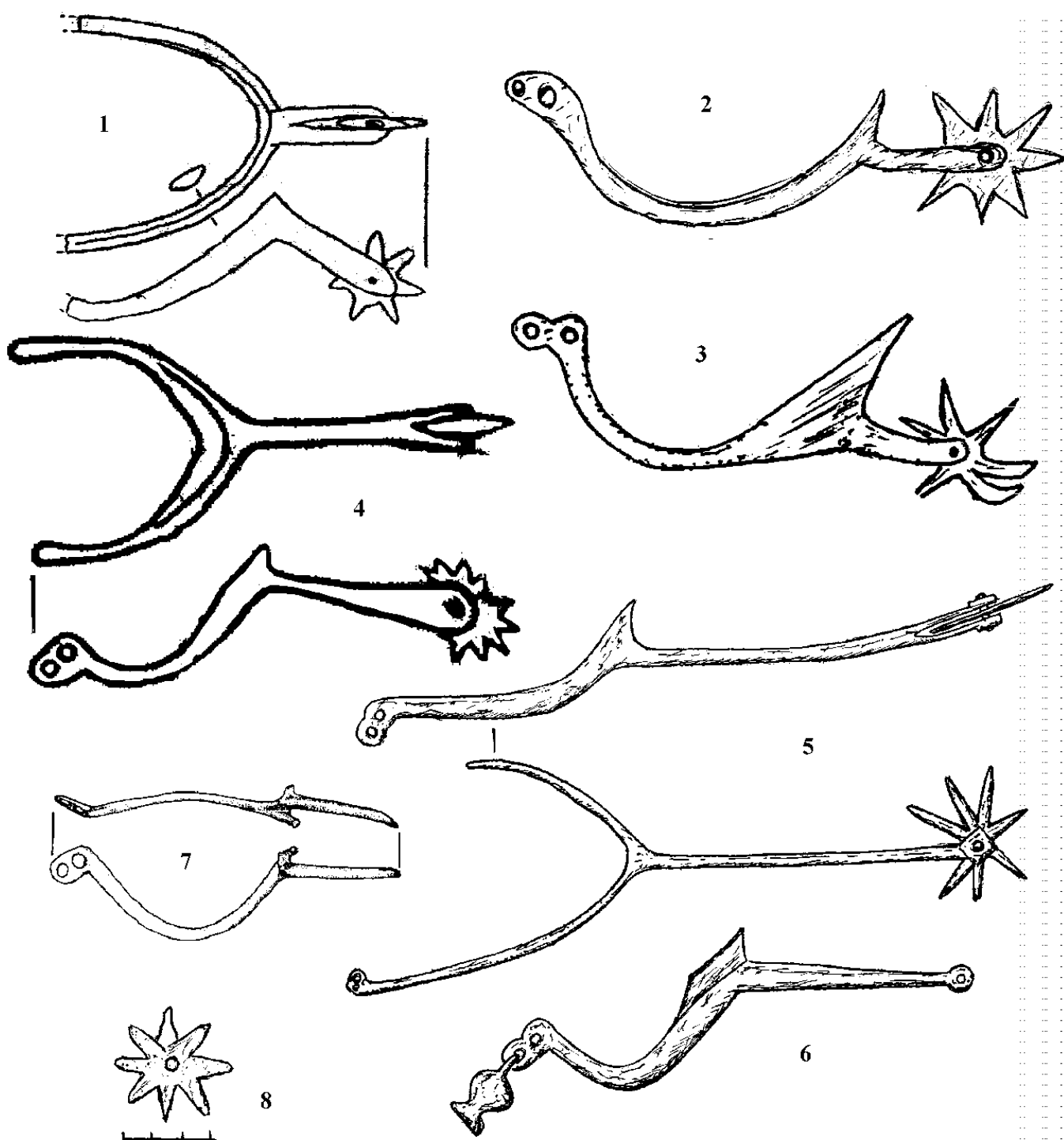

Рис. Б.90.

Знахідки острог з зіркою XIII-XIV ст.: 1, 4—Дорогобуж, дитинець (за Б.А. Прищепю); 2, 5, 6—середмістя Лучеська; 3—Володимир, ур. Апостольщина; 7—Городок-над-Бугом (за Ю. Кушніром); 8—Лучеськ, ур. Пристань.

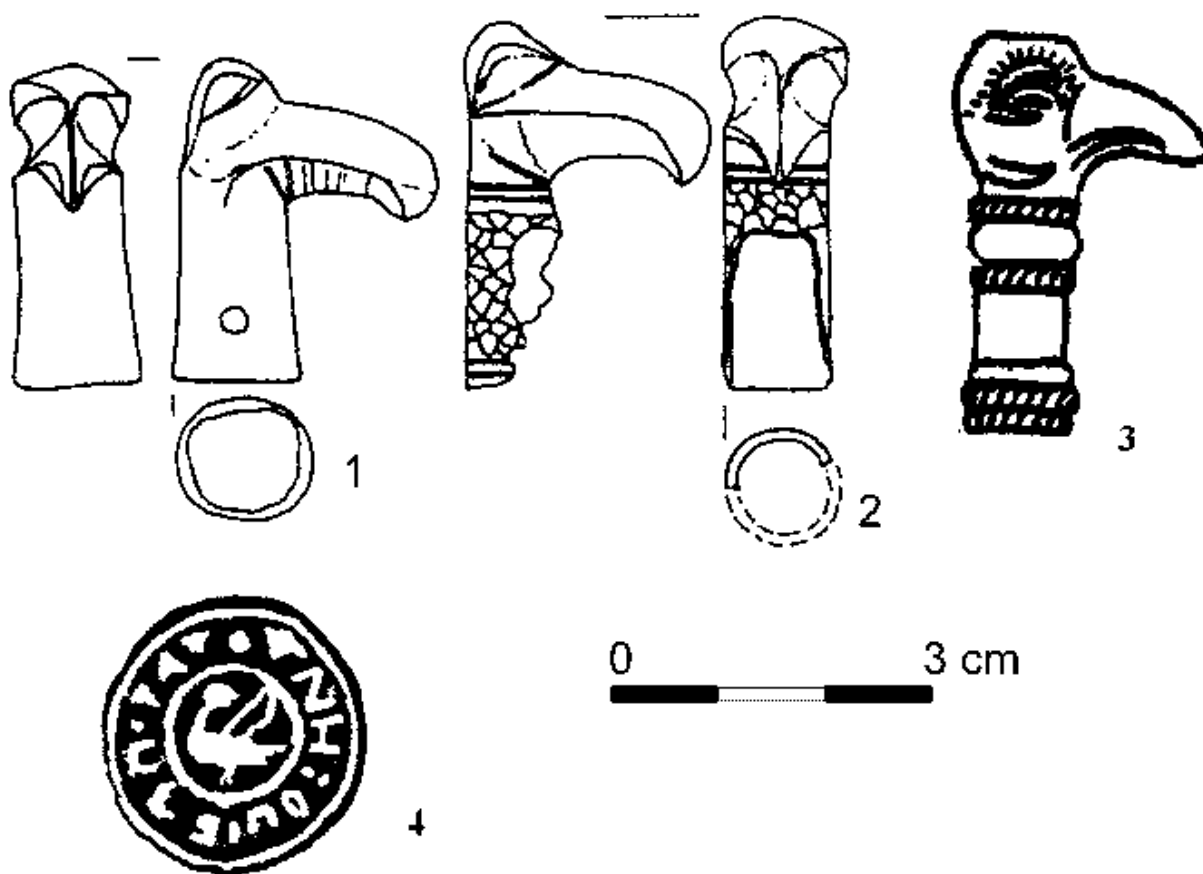

Рис. Б.91.

Зооморфні завершення батогів (1-3) та щиток боярського персня-печатки:
1-2- Городок-над-Бугом; 3- Переводів; 4- Жидичин.

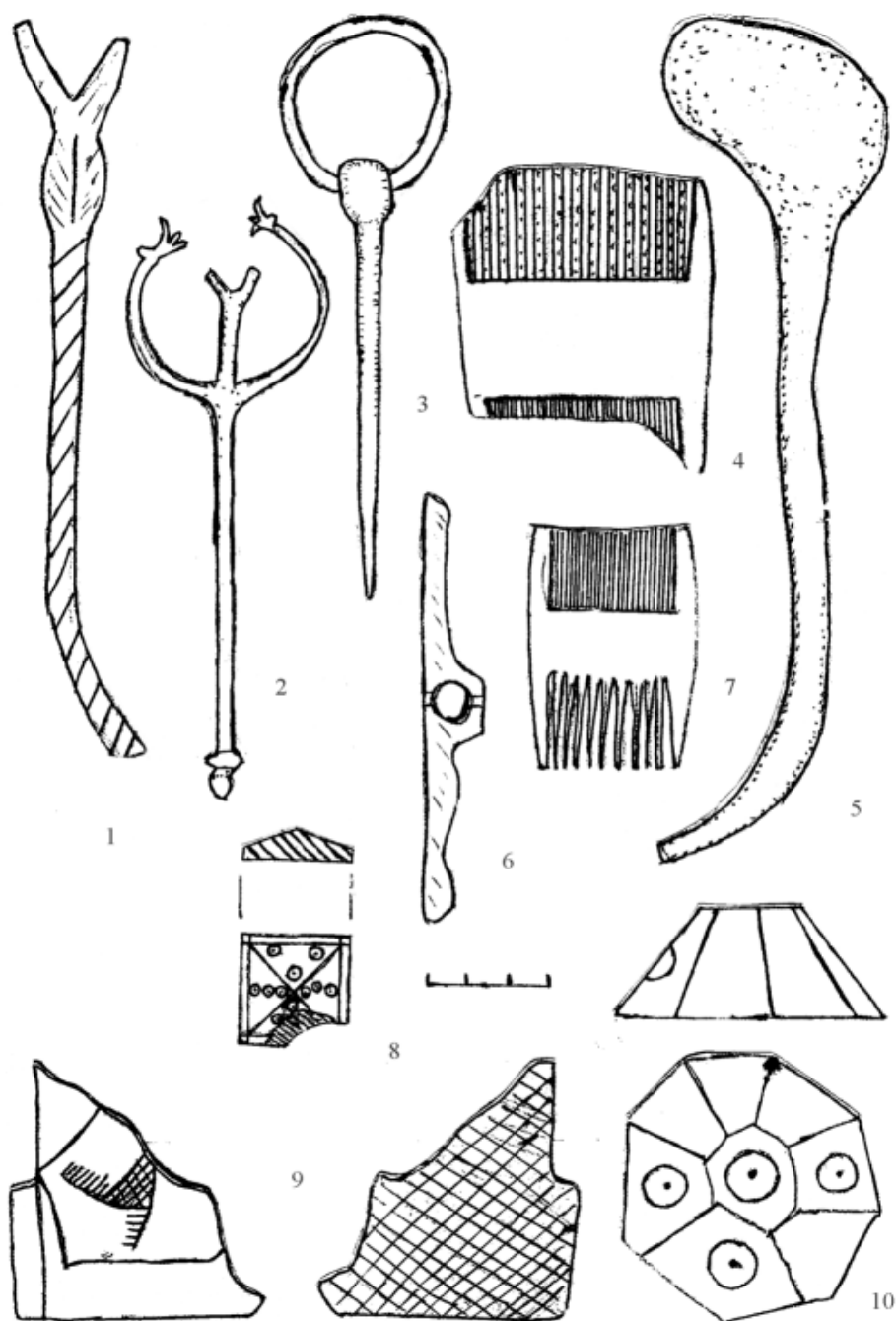

Рис. Б.92.

Середмістя Луцька. Вироби із дерева (4, 5), заліза та рогу (7-10) з розкопок садиби XIII—XIV ст. в середмісті. Розкопки 1997 р. *Фонди ЛДІКЗ.*